

МІЖРЕГІОНАЛЬНА  
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ



**МАЛИЙ  
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЧНИЙ  
СЛОВНИК**

*Рекомендовано  
Міністерством освіти і науки України  
як навчальний посібник  
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2005

ББК 66.Ія2  
М19

Автори: *Антонюк Олександр Васильович* — доктор політичних наук, професор, директор Українсько-Російського інституту менеджменту та бізнесу ім. Б. М. Єльцина МАУП;  
*Бондар Юрій Володимирович* — доктор філософії у галузі політології, віце-президент МАУП;  
*Волобуєв Віктор Ілліч* — кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та соціології Національного аграрного університету (м. Київ);  
*Головатий Микола Федорович* — доктор політичних наук, професор, перший віце-президент — ректор МАУП;  
*Захожай Валерій Борисович* — доктор економічних наук, професор, директор Інституту міжнародної економіки та фінансів МАУП;  
*Черній Анатолій Михайлович* — доктор філософських наук, професор, заступник директора Природничо-гуманітарного навчально-наукового інституту Національного аграрного університету (м. Київ);  
*Щокін Георгій Васильович* — кандидат психологічних наук, доктор соціологічних наук, професор, президент МАУП, МКА;  
*Ятченко Володимир Феодосійович* — доктор філософських наук, професор кафедри політології та соціології Національного аграрного університету (м. Київ).

Редакційна колегія: *Г. В. Щокін* — голова, *М. Ф. Головатий* — заст. голови, *О. В. Антонюк* — заст. голови, редактор-упорядник, *А. М. Черній*

Рецензенти: *Судаков В. І.* — д-р соціол. наук  
*Пойченко А. М.* — д-р політ. наук

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 26.10.04)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-413 від 23.02.05)*

**Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М19 М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — 288 с.**  
ISBN 966-608-409-0

Словник містить найживаніші усталені етнополітологічні терміни, напрацьовані сучасною вітчизняною і зарубіжною наукою. Терміни подано в доступній формі, здебільшого у визначенні самих авторів з посиланням на використані джерела.

Для студентів, науковців, політичних і громадських діячів, для всіх, хто цікавиться етнополітологічною проблематикою.

**ББК 66.Ія2**

ISBN 966-608-409-0

© О. В. Антонюк, Ю. В. Бондар, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий, В. Б. Захожай, А. М. Черній, Г. В. Щокін, В. Ф. Ятченко, 2005  
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2005

## ВСТУП

Етнополітологія — порівняно нова наукова дисципліна, значення якої в обґрунтуванні та поясненні багатьох суспільних процесів, особливо в державах, що характеризуються динамічними соціально-економічними, політичними, духовними трансформаційними процесами, важко перебільшити. Цим пояснюється її інтенсивний розвиток. Науковий інтерес до зазначеної проблематики зростає, збільшується кількість спеціальних наукових робіт, дисертацій, які побачили світ лише останнім часом і в Україні. Усвідомлюючи це, автори словника вважали за потрібне обов'язково посилатися на такі роботи, не уникаючи, проте, можливості дати і власне, авторське обґрунтування окремих понять.

При підготовці словника бралася до уваги і та принципова обставина, що етнополітологія переважно у вищих навчальних закладах, особливо негуманітарного профілю, викладається не як окрема дисципліна, а як складова інших суспільствознавчих дисциплін. Водночас етнополітологічні проблеми, особливо зі здобуттям Україною незалежності, почали досліджуватися набагато об'ємніше, глибше і предметніше, а тому постійно виникає потреба напрацьовувати нові науково-методичні та навчальні матеріали у визначеному напрямі, що ефективно впроваджується в Міжрегіональній Академії управління персоналом, де створено кафедри філософії та політології, соціології, психології, медичної психології українознавства, культурології, релігієзнавства, теології та ін., покликані створити умови як для плідного дослідження, так і викладання етнополітичних проблем. Цьому сприяє також регулярне проведення в МАУП численних міжнародних, всеукраїнських конференцій з питань геополітики, діалогу цивілізацій, духовного розвитку українського суспільства, формування чіткої громадянської, патріотичної позиції майбутніх фахівців.

У словнику вміщено поняття, які є засадничими, передусім мають бути опановані тими, хто вивчає етнополітологію, а значна частина з них вводиться у науковий обіг майже вперше, оскільки виникли і набули суспільно-наукового обґрунтування в новітній Україні з принципово іншими соціально-політичними структурами і відносинами. Надалі видання може потенційно уточнюватися, розширюватися і доповнюватися.

*Редакційна колегія*

# А

**Аберация етнічна** (лат. *aberratio*, від *aberrare* — відхилитися, помилятися) — відхилення від закономірного розвитку в структурі, формі або функції кожної з існуючих етноландшафтних систем. Це — значною мірою спотворене етнічними групами відображення об'єктивної реальності як внутрішнього, так і зовнішнього плану. Внутрішня А. е. є певною трансформацією зі структурними змінами, яка неодмінно спричиняє етносоціальні відхилення від норми у формі, змістові та функції. Неадекватні погляди на навколишню дійсність, у свою чергу, перешкоджають нормальному, об'єктивному розвитку етносів, їхній адаптації до соціо-ландшафтного середовища, зокрема на мікрорівні. Під впливом А. е. поглиблюється дисгармонія в процесах етногенезу, саморегуляції або самовідтворення, що призводить до розбіжності ознак етноландшафтних систем у процесі їхньої історії еволюції. А. е. може спричинити розпад цілісності системи.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Баронин А. С. Етнопсихологія: Учеб. пособие. — К., 2000; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983; Кульчицкий А. Мироприятие украинца // Украинская душа. — К., 1992; Павленко В. Н. Факторы этногенеза: Учеб. пособие. — Харьков, 1993; Пирен М. И. Основы этнопсихологии: Учеб. пособие. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Абляція етнічна** (лат. *ablatio* — віднімання, знесення) — зменшення чисельності етноландшафтної популяції з природних або соціальних причин (природні катаклізми, війни, міжетнічні конфлікти тощо). Такі явища мають місце за умов послаблення етнічного імунітету (здатності етносистеми чинити опір зовнішньому середовищу, асиміляційним процесам, внутрішнім руйнівним чинникам тощо, масовій еміграції (добровільній або

вимушеній) представників певних етнічних утворень. Коли А. е. не зумовлена природними або соціальними катастрофами, то через неї окремі гілки етносу відокремлюються, етнос розпадається на складові. Процеси А. е. мають різну інтенсивність, оскільки не залежать від зовнішніх і внутрішніх каталізаторів, які уповільнюють етнічну міграцію, змінюють динаміку групових переміщень. Відтак А. е. часто послаблює етнічну стійкість. А. е. притаманна всім етносистемам, їхнім структурним елементам, але найпомітніше вона дається взнаки у країнах зі слаборозвиненим громадянським суспільством.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983.*

*М. Головатий*

**Аборигени** (лат. *aborigene* — від початку) — корінні мешканці певної території або країни, на відміну від переселенців, які з'явилися там пізніше. Терміном "А." зазвичай називають автохтонів Африки, Америки, Австралії, тобто тих територій, які були відкриті європейцями в Новий час.

*О. Антонюк*

**Автономія** (грецьк. *autonomia*, від *autos* — сам (один) + *nomos* — закон) — 1) прагнення (і здатність) суб'єкта політики до самоврядування на підставі власного законодавства до більшої самостійності в межах існуючого підпорядкування без остаточного відокремлення; 2) широке внутрішнє самоврядування регіону (регіонів), а також особливі права в освіті, культурі, які надаються національним меншинам (етнічним групам); 3) право населення національно-територіальної одиниці самостійно визначати і самостійно керувати процесами суспільного життя. За часів середньовіччя існували такі складні форми А., як комуни та корпора-

ції. Нині А. визначають як характеристику частини держави, територіального утворення, що відрізняється особливостями національного складу чи побуту населення. Як правило, на автономній території діють юридичні норми, що не суперечать Конституції держави, до складу якої вона входить як частина, і захищають інтереси її населення, його звичаї, традиції, культуру. А. може бути політичною та адміністративною. Розрізняють також А. адміністративно-територіальну, національно-територіальну та національно-культурну. А. адміністративно-територіальна є одним із способів децентралізації державної влади в унітарній державі й передбачає певний ступінь самостійності всіх або більшості територіальних частин держави, незалежно від складу населення. А. національно-територіальна передбачає надання окремій частині (частинам) унітарної держави, яка заселена здебільшого представниками будь-якої національної меншини, самостійності у вирішенні питань внутрішнього життя. А. національно-культурна надає національним меншинам права і можливості використання своїх культурних традицій, мови, релігії тощо.

*Политология: Словарь-справочник / М. А. Василік, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.*

*М. Головатий*

**Автономія етнічна** — національне (етнічне) самоврядування, яке є однією з форм гарантованого міжнародним правом самовизначення народів. Формування інституту А. е. стало помітним кроком на шляху демографічного вирішення досить гострих і різнопланових етнонаціональних проблем, особливо в яскраво виражених поліетнічних суспільствах, збереження та зміцнення в них етнополітичного миру і стабільності, запобігання соціальним, політичним конфліктам на етнічному ґрунті. Існує декілька форм А. е.: національно-територіальна (для етнічних груп, що проживають компактно); національно-культурна (законодавче закріплення права етнічної групи на збереження своїх мови, культури, самобутності, утво-

рення громадських організацій, об'єднань, їх розвитку); національно-персональна (право національних меншин на самостійне влаштування свого національного життя). Усі форми А. е. спрямовані на забезпечення прав корінних народів і національних меншин, на нормалізацію та гармонізацію міжнаціональних відносин у поліетнічних суспільствах.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Мала енциклопедія етностудіології / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.*

*М. Головатий*

**Автономія національно-культурна** — правова форма задоволення прав етнічних (національних) меншин на збереження і розвиток своєї культурної, мовної, релігійної самобутності, утворення своїх громадських об'єднань, користування, навчання та вивчення рідної мови, розвиток національних культурних традицій, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо. А. н.-к. має екстериторіальний характер.

*О. Антонюк*

**Автономія національно-персональна** — як вид етнічної автономії була запроваджена в УНР Законом про національно-персональну автономію, ухваленим Центральною Радою 9 січня 1918 р. При його розробці було використано ідеї А. н.-п., висунуті австрійськими соціал-демократами (К. Реннер, О. Бауер). Їхня модель давала змогу задовольнити інтереси особистості, нації та держави одночасно, не порушуючи територіальної цілісності держав і не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. По-перше, цю форму автономії називають національно-персональною як таку, що передбачає входження індивіда в ту чи іншу спільність на добровільних засадах. По-друге, А. н.-п. є також екстериторіальною, оскільки не пов'язується з територією. По-третє, таку автономію іменують

культурною, тому що її компетенція обмежується звичай сферою культури. Джерелом і носієм національних прав тут є не території, а самі нації — національні союзи, утворені на основі добровільних заяв громадян. На думку авторів, незалежно від чисельності нації чи національної меншини, території її проживання реальний захист національних прав може бути забезпечений лише тоді, коли нації стануть суб'єктом, а не об'єктом права, представлятимуть і захищатимуть перед державою свої національно-культурні, мовні та релігійні інтереси. За особистими заявами повнолітніх громадян має складатися кадастр (перепис), що визначав би персональну належність громадян до певної національної групи. Австрійські соціал-демократи визнавали права національних меншин колективними суб'єктами права.

О. Антонюк

**Автономія національно-територіальна** — самостійне здійснення державної влади або широке внутрішнє самоврядування в межах єдиної держави, яке надається територіальним одиницям, що різняться особливостями етнічного складу населення, своєрідністю господарства, побуту, традицій тощо.

О. Антонюк

**Автостереотипи** (грецьк. *autos* — сам + *stereos* — твердий + *typos* — відбиток) — думки, судження, оцінки, що стосуються певної етнічної спільноти і походять від її ж представників (наприклад, висловлювання українців про українську націю).

О. Антонюк

**Автохтони** (грецьк. *autochtones*) — корінне населення місцевості; народ, який проживає споконвічно або дуже давно на певній території. Термін "А". вживався також щодо мов, особливо у 20–30-х роках ХХ ст. Проблему А. активно досліджував лінгвіст і археолог М. Марр (1864–1934), його погляди свого часу були єдиною офіційно дозволеною точкою зору на питання мови та автохтонності мов і етносів. Його концепція "яфетичних мов" використовувалась як протиположність поглядам німецьких авторів 30-х років про "цивілізаційні

міграції германців". У 50–80-х роках під автохтонними народами розуміли первісні племена, які здавна мешкають на певній території і зберігають традиційний спосіб життя, звичаї, мову. Сучасна міжнародно-правова практика обстоює позицію надання особливого правового статусу корінним народам. Конвенція Міжнародної організації праці № 169 (1989 р.) "Про корінні народи та народи, що здійснюють племінний спосіб життя" вимагає надання корінним народам щонайбільшого обсягу прав, недопущення з боку державних інституцій та міжнародних об'єднань випадків насильницької асиміляції їх в сучасні економічні, соціальні структури. Конвенція наголошує на винятковій ролі корінних народів у збереженні етнокультурного розмаїття світу. Позиціонування певного етносу А. або прибульцем натикається на неабиякі труднощі через відносність поняття "проживає дуже давно", "проживає споконвічно". Автохтонність визначають, залучаючи археологічні дослідження, зокрема здійснюючи крадіологічний аналіз, спираючись на дані історичної лінгвістики (одним із основоположників лінгвістичного підходу був С. Широкогоров). А. вважається також такий етнос, який сформувався на певній території незалежно від того, коли відбувався цей процес. Наприклад, кримські татари є А. на території Кримського п-ова, позаяк цей етнос виник на території Криму внаслідок складних процесів антропологічної, мовної, культурної асиміляції прибулих в ХІІІ ст. племен з місцевим населенням, а також з представниками різних етнічних груп, які прибули пізніше. Автохтонними також вважаються англичці, французи Канади, бо ці етнічні групи перетворилися на її території на самостійні етноси, які за низкою етнічних ознак відрізняються від тих етносів, з території яких вони раніше вийшли.

*Sirokogorov S. M. Zu theorie de lethnos et la placendas le systeme de sciences antropologiques // Z'Ethnographic. — 1936. — № 32; Бертран Ф. Наука без об'єкта? Советская этнография 1920–1930-х гг. и вопросы этнической категории // Журн. социологии и соц. антропологии. — 2003. — № 3; Павлюк С. Трансфор-*

маційні етнокультурні процеси українського порубіжжя: проблема дослідження // Народознавчі зошити. — 2003. — № 3–4; Куропаткин М. С. От стигмы к самоутверждению: понятие “коренной народ” в современном ракурсе // Журн. социологии и нац. антропологии. — 2002. — № 1.

*В. Ятченко*

**Адаптація етнічна** (лат. *adaptare* — пристосування) формовий соціалізації індивіда, яка полягає в пристосуванні, “вписуванні” індивіда в оточуюче його етнічне середовище. Розрізняють первинну А. е. як засвоєння дитиною етнічних характеристик, норм і цінностей у процесі оволодіння нею соціальним досвідом людства і вторинну А. е. — трансформацію індивіда власного етнічного досвіду під впливом перебування в іноетнічному середовищі. Особлива роль в А. е. належить засвоєнню етнічних стереотипів поведінки та зумовлених етнічним досвідом оцінок життєвих реалій.

*Мірчук І.* Світогляд українського народу (спроба характеристики). — К., 1995. — № 2; *Українська душа.* — К., 1992; *Томас У., Знанецький Ф.* Польський селянин в Європі та Америці. — К., 1997.

*В. Ятченко*

**Адаптація культурна** — з одного боку, діалектично суперечливий і водночас нерозривний процес пристосування суспільства, групи, особи до конкретних умов природного середовища, а з іншого — процес впливу суспільства (групи, особи) на це середовище через систему виробництва. Такий процес взаємодії суспільства і природного середовища є постійним, складним, суперечливим, багаторівневим і багатоаспектним. Проміжним, коригуючим механізмом у ньому постійно виступає культура, завдяки якій людська спільнота має свою цілісність, визначеність, унікальність (неповторність). Саме через культуру забезпечується існування етносу в часі. Існування етнічної спільноти в одних і тих самих природних умовах сприяє формуванню певних сталих звичок, стереотипів, традицій, багато з яких стають своєрідними стійкими прийомами стосунків людини, групи, колективу з конкретним природним середовищем, яке сприй-

мається як близьке, рідне, дороге. Осмислені, сприйняті етносом природа, клімат, ландшафт входять до його культури, фіксуються у свідомості, опоетизовуються і навіть ідеалізуються як певною мірою вищі цінності в процесі етнізації.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни.* — К., 1997.

*М. Головатий*

**Акт проголошення незалежності України** (прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р.) — політико-правовий документ, спрямований на реалізацію Декларації про державний суверенітет України. Це була реакція на події 19–21 серпня в Москві, коли виявилась повна неспроможність державно-партійної системи СРСР і його вищих державних органів забезпечити еволюційне перетворення союзної федеративної держави на Співдружність незалежних держав. Акт став наслідком мирної (оксамитової) національно-демократичної революції в Україні, яка розгорнулася після провалу спроби державного перевороту. В преамбулі Акта вказано чинники, які спричинили прийняття українським парламентом зазначеного документа: смертельна небезпека, що нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР; тисячолітня традиція державотворення в Україні; право на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами; здійснення Декларації про державний суверенітет України. Актом проголошено незалежність України та створення самостійної української держави — Україна; оголошено територію України неподільною і недоторканою; підкреслено, що на території України чинні винятково Конституція і закони України.

*Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: 36. документів і матеріалів* — К., 1994.

*О. Антонюк*

**Акультурація** — складний процес взаємовпливу культур, а також його наслід-

ки. Характеризується сприйняттям однієї культури іншою (частіше — менш розвинутою), виникненням нових культурних явищ. Проблему А. почали досліджувати у першій половині XIX ст. (У. Х. Хоумз, Дж. Боас, У. Дж. Макджі та ін.), особливо широко в 20–30-х роках XIX ст. через необхідність вивчення впливу “білої” американської культури на індіанців і “чорних американців” (М. Уїлсон, М. Мід, І. Шапер, Р. Лоуї, Б. Малиновський та ін.). Міжкультурні запозичення можна класифікувати (Я. Самборська) так: 1) елемент традиційної культури: мова, звичаї, їжа, оздоблення житла, архітектура тощо; 2) характеристики способу життя; 3) психологічні запозичення.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Анізотропія етнічна** (грецьк. *anisos* — нерівний + *tropos* — властивість) — неоднаковість природних якостей і властивостей етноутворень (міграційних, адаптаційних, асиміляційних тощо). Здатність етногруп під впливом одного й того ж фактора по-різному реагувати на нього (скажімо, ставлення гуцулів і галичан до греко-католицької віри, погляди українців та євреїв на ідею націоналізму і т. ін.).

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Анклав етнічний** (франц. *enclave*, від лат. *clavis* — ключ — закривати на ключ) — територія, місце проживання етнічно однорідної групи в інонаціональному оточенні. В етнологію термін “А. е.” перенесено з галузі міжнародного права, де він означає територію або частину території держави, оточену з усіх боків територією іншої держави. А. е. може охоплювати як невеличку частину міста, так і великі за територією райони із селами, містечками, містами. Причини утворення А. е. різноманітні. Найчастіше вони виникають внаслідок переселення частини етносу на

території компактного проживання інших етносів. Це може бути втеча від переслідування з релігійних або політичних мотивів (розкольникські слободи в Україні, Білорусі, Молдові, створені в XVII ст. старообрядцями, які рятувались від репресій царського уряду; поселення в Криму, на Поділлі та в Галичині вірмен після нападу сельджуків у XI ст.; падіння вірменської держави в XIV ст.; поселення німців-менонітів у країнах Східної Європи). А. е. можуть також утворюватися через примусове переселення (українські станиці на Кубані; ареали в Росії та Казахстані, що склалися з виселених під час колективізації українських селян; поселення російських козаків уздовж оборонних ліній в Середній Азії). Найпоширеніший вид переселенських рухів, які створюють А. е., — трудова міграція, яка може підтримуватися й регулюватися урядом (чи урядами кількох держав) або відбуватися стихійно під впливом економічних факторів. Існують також ареали, виникнення яких спричинене комбінацією кількох факторів: поселення українців на територіях Далекого Сходу (Зелений Клин), Казахстану (Сірий Клин). Інша група причин утворення А. е. має політичний характер. Населення анклавів можуть становити нащадки колишніх завойовників після втрати державою-агресором контролю над завойованими територіями (турецькі анклави на Балканах і в Східній Європі). Часто анклави створюються тоді, коли за певних історичних обставин кордони між державами носять умовний характер і частина кочового чи напівкочового етносу постійно “курсує” з однієї держави в іншу. Коли ж кордони зміцнюються, ця частина може опинитися в інонаціональному середовищі, як, наприклад, частина бурятських племен на території Росії. Аналогічні процеси відбулися в Африці, Азії. Найчастіше ж політичний фактор зумовлює утворення А. е. тоді, коли демаркація кордонів між державами визначається кон'юнктурою міжнародної обстановки, тимчасовим послабленням чи, навпаки, посиленням однієї з держав, що сусідять між собою і при цьому ігнорується етнічний фактор. Наприкінці XX — на початку XXI ст. А. е.

переважно утворюються внаслідок трудової міграції з країн “третього світу” до індустріально розвинених держав. Здебільшого А. е. притаманна певна ізольованість від усталених в навколишньому культурному середовищі норм, звичаїв, традицій, певна мовно-культурна усамітненість. Кількісне й територіальне розростання А. е. в країнах Західної Європи в деяких випадках супроводжується загостренням стосунків між корінним населенням і мешканцями А. е. Намагання зберегти свою культурну самобутність, інтеграція в навколишній соціум лише у вигляді адаптації, але без акультурації (а в деяких випадках і з порушенням існуючих у суспільстві норм) спричиняє негативну реакцію в середовищі корінного населення, яке вбачає в анклавах загрозу розмивання традиційних національних цінностей. Як наслідок, у багатьох країнах Західної Європи прийнято закони про обмеження імміграції, на виборах зростає кількість голосів прихильників праворадикальних партій, спостерігаються виступи, спрямовані проти іммігрантів.

В. Ятченко

**Антагонізм етнічний** (грецьк. *antagonizethai* — боротись проти когось чи чогось) — різновид соціального антагонізму, категорія, що позначає стан найвищої гостроти й непримиренності в міжетнічних відносинах. Від інших різновидів міжетнічних суперечностей А. е. відрізняється тим, що йому притаманні: а) ситуація, коли одна чи обидві сторони конфлікту вбачають у діях протилежної сторони головну перепону в реалізації своїх національних інтересів та цінностей або й основну загрозу для існування себе як етносу; б) радикалізація позицій і дій протилежних сторін щодо одна одної. Для А. е. характерний також стан, коли міжетнічні суперечності, які виникли в одній зі сфер етносоціальної діяльності (націєтворчій, мовній, економічній, територіальній та ін.), проникають в інші сфери й формують у свідомості представників конфлікту стійкий стереотип головного ворога. Суб'єктами А. е. можуть бути етноси як різних державних утворень, так і етнічних спільнот всередині од-

ної держави. Найчастіше А. е. є продуктом і наслідком етноцентризму (осмислення всіх явищ дійсності з точки зору цінностей та інтересів “своїї” етнічної групи), асиміляційної політики сильного етносу щодо етносів слабших; усталеного й жорстокого утвердження нерівноправ'я різних етносів у суспільному житті, нехтування їхніми національними почуттями та цінностями.

*Конфлікти в суспільстві. Діагностика і профілактика.* — Київ; Чернівці, 1995; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. — 1994. — № 1.

В. Ятченко

**Антипатія етнічна** (грецьк. *antipatheia* — почуття неприязні) — неприязне ставлення до певного етносу.

М. Головатий

**Антисемітизм** (грецьк. *anti* — префікс, який позначає протилежність чому-небудь; *семіти* (від грецьк. *Sem*, давньоєвр. Шем — Сім — ім'я одного із синів біблійського Ноя) — назва народів, які розмовляють семітськими мовами) — вороже ставлення до семітів. Багато в чому це штучний, вигаданий термін, оскільки важко уявити людину, яка б водночас була проти арабів та євреїв, а також всіх інших семітських народів, серед яких є носії як давно *мертвих* (акадської з ассирійським та вавилонським діалектами, еблаїтської, аморейської, ханаанейської, угаритської, фінікійсько-пунічної, давньоєврейської, давньоарамейської, мінейської, сабейської, катабанської тощо), так і *живих*, тобто існуючих сьогодні мов (новоассирійської, арабської, мальтійської, мехрі, шауарі, сокотри, а також ефіосемітських — тігре, амхарський, аргоба та ін.). А. — одна з форм національної та релігійної нетерпимості до певних семітських народів і тому завжди потребує уточнення: юдофобія, ісламофобія, арабофобія і т. ін. Наприклад, юдофобія відіграла значну роль у політиці нацистської Німеччини, де вона набула характеру офіційно організованого геноциду, а нині ту саму роль у політиці сіоністського Ізраїлю відіграють ісламота арабофобія. Правлячі сіоністські (тобто

єврейсько-расистські) кола активно використовують термін “А.” для розпалювання національної ворожнечі з метою: відволікти євреїв від суспільного життя народів, серед яких вони мешкають; запобігти асиміляційним процесам, які набирають сили в єврейській діаспорі; змусити євреїв діаспори переселитися до “історичної батьківщини” (Ізраїлю), а ізраїльтян — утриматися від переселення в інші країни.

*Вайз І.* Тора забороняє створення держави Ізраїль // Персонал. — 2002. — № 7; *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. И. Ярцева. — М., 1990; *Лурье С.* Антисемитизм в Древнем мире. Попытки объяснения его в науке и его причины. — Петроград, 1922; *Платонов О.* Загадка сионских протоколов. — М., 1999; *Солженицын А.* Двести лет вместе. — М., 2001; *Франко І.* До єврейського питання — К., 2003; *Шестопал М.* Євреї на Україні. — К., 2002; *Щёкин Г.* Культурное разнообразие мира: пути и препятствия. — К., 2003; *Liliental A.* The Zionist Connection II (What Price Peace?). — New Jersey, 1982.

Г. Щокін

**Антропогенез** (грецьк. *antropos* — людина + *genesis* — походження) — розділ антропології; вчення про походження людини.

О. Антонюк

**Антропология** (антропо... + грецьк. *logos* — поняття, вчення) — біологічна наука про походження та еволюцію людини, утворення рас. Основні розділи А.: антропогенез, морфологія людини (вчення про закономірності росту і спільних для всього людства варіаціях у будові тіла) й етнічна А., тобто расознавство.

О. Антонюк

**Антропология соматична** — галузь антропології, яка вивчає тіло живих людей методами антропометрії (анатомічні, генетичні, дактилоскопічні, гематологічні, одонтологічні особливості), а також здійснює описи форм і пігментації тіла (кольору шкіри, волосся методом антропоскопії) та рис обличчя.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства* / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Коре-

цького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.

М. Головатий

**Апартеїд** (мовою бурів *apartheid* — роздільне проживання) — політика крайньої дискримінації за расовими, національними, релігійними та іншими ознаками. А. узаконюється: політично (позбавлення виборчих, політичних, громадянських прав); економічно (низька плата за однакову працю); соціально (заборона на свободу пересування, у тому числі територіальна ізоляція). А. може мати крайню форму прояву — геноцид. А. оголошено ООН, іншими міжнародними організаціями як злочинні дії щодо людства, які створюють суттєву загрозу міжнародному праву і безпеці.

*Политология: Словарь-справочник* / М. А. Василек, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Политологічний енциклопедичний словник:* Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.

М. Головатий

**Апатрид** (*apatrides*, від грецьк. *a* — заперечення + *patris* (*patridos*) — батьківщина) — особа, позбавлена батьківщини, громадянства.

*Халипов В. Ф.* Власть // Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

**Апологетика** — (грецьк. *apologetikos* — захисний, виправдальний) — упереджений, безумовний, тенденційний захист і виправдання будь-якого положення, теорії, ідеї, суспільного ладу, авторитету. Апологети — узагальнена назва ранньохристиянських письменників-філософів, які захищали у своїх працях принципи християнства від будь-якої критики з боку нехристиян — вчених, правителів. Вони обгрунтовували переваги саме моральних принципів свого віровчення, можливість прийняття християнства як державної релігії. Найвідомішою з апологетських праць є послання Юстина Мученика “Хрест у філософській мантії”. Апологети зазнавали усіляких переслідувань з боку римської влади. Згодом апологета-

ми стали називати кожного, хто виступав з апологією будь-чого, тобто захистом якогось вчення. У світській, у т. ч. сучасній, літературі, термін “А.” (апологети) розглядається переважно як намагання засобами догматики, казуїстики, софістики захистити несправедливу справу. А. є здебільшого засобом маніпуляції свідомістю з метою приховати дійсний стан речей.

*Політологічний* енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К., 1997; *Политология*: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. — М., 1993.

*М. Головатий*

**Ареал етнічний** (лат. *area* — площа, територія) — територія проживання етносу. Термін запозичений з біології, де він означає площу природного поширення і тривалого перебування якогось виду рослин або тварин. Цей термін проник і в гуманітарну сферу, зокрема в лінгвістику: ареальна лінгвістика вивчає географічний розподіл та поширення мов і діалектів. А. е. буває суцільним і переривистим. Суцільним А. е. називають тоді, коли територія проживання всього етносу є цілісною, нерозділеною географічно. Але це буває досить рідко. Зазвичай А. е. охоплює місце проживання як основної частини населення етносу, так і тих його частин, які внаслідок різних історичних причин опинилися поза межами основної території і становлять собою відособлені етнічні островці (анклави етнічні). При цьому йдеться не про місце дисперсного розселення окремих представників етносу, а про групові поселення, в яких відтворюються особливості матеріальної та духовної культури, притаманні етносу в цілому. Бувають випадки, коли територія проживання основної частини етносу виявляється розподіленою між кількома державами так, що всі частини етносу є фактично рівновеликими, і тому жодну з них не можна назвати анклавом або місцем проживання основної частини етносу (наприклад, монголи, які проживають на території Монголії, і монголи, які мешкають у Внутрішній Монголії — Китай). До А. е. входять також прикордонні

поселення, тобто ті групи етносу, які, хоч і відділені від його основної частини політичними кордонами, але зберігають з ним тісний культурний зв'язок.

*Павлюк С.* Трансформаційні етнокультурні процеси українського порубіжжя: проблеми дослідження // Народознавчі зошити. — 2003. — № 4; *Сергійчук В.* Соборна Україна. — К., 1999; *Francis E.* Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory. — New York; Oxford; Amsterdam: Elsevier, 1976.

*В. Ятченко*

**Архетип етнічний** (грецьк. *arche* — начало; *typos* — образ) — первинні структурні елементи культури етносу, покладені в основу його культуротворчої діяльності. Під А. е. розуміють також інваріантні щодо часу, незмінні за своєю сутністю структури смислотворчої діяльності етнічної спільноти. Термін “архетип” відомий ще з часів античності, але в сучасній літературі вживається в інтерпретації, запропонованій швейцарським психологом і філософом К. Юнгом (1875–1961): це базовий структурний елемент колективного підсвідомого. Архетипи, за К. Юнгом, становлять підмурівок усії психічної діяльності людини. Це структурний первісток найархаїчніших уявлень, істотною характеристикою якого є те, що він, репродукуючи позасвідомі душевні порухи людини, виявляє їх на поверхні свідомості у вигляді образів, хоч дуже невиразних. К. Юнг виділяє, зокрема, такі архетипи: матері, дитини, тіні, Аніми, Анімуса, мудрого старого, мудрої старої, дитини, героя, злого духу тощо. Ці архетипи є генетичною основою А. е. або етноархетипів. На відмінну від архетипу етноархетип виступає як синтез колективної пам'яті минулого, закодованого у психологічних структурах психіки, і певного культурного досвіду етносу. Етноархетипи виявляються вже вплетеними у форми уявлень про світ, які сформувалися на ґрунті досвіду, набутого конкретною групою людей в її реальних стосунках з іншими групами, в конкретних географічно-ландшафтних, кліматичних умовах. Тому А. е. несуть на собі відбиток специфіки історичного досвіду, світосприйняття й

світобачення певної спільноти — роду, племені, етносу. Первинним в А. е. виступає архетипічний образ з його потужним емоційно-енергетичним зарядом, але А. е. “знімає” архетипи в собі, надаючи їм: а) усталеного зовнішнього вигляду. (Це, наприклад, вже не якийсь невиразний, незбагненний злий дух, який пригнічує психіку людини своєю непізнаваністю, а цілком зримі чорт, му-шубун, перелісник та ін. Всіх їх як цілком матеріальні істоти можна раціонально вивчити, виявити їх слабкі місця, а відтак і навчитися боротися з ними); б) звичної для певної етнічної групи форми. У формування образу А. е. вплітається соціальна діяльність людини в історичних, географічних, суспільно-організаційних умовах. Архетипічна гора перетворюється в А. е. на Олімп, на якому живуть Боги як регулятори Космосу й життя людей, до яких можна звернутися по допомогу; архетип дерева — на знайоме тотемне дерево (кедр, яблуня, дуб) як символ спорідненості спільноти, захисту її від злих сил; архетип води — на образ річки (Лети), яка відмежовує й захищає живих людей від потойбічного світу, організовує й сакралізує навколишній простір, сприяє створенню сім’ї (звідси у багатьох народів звичай викрадання наречених біля річки і т. ін.). Так починають виникати етнічні уявлення, самоідентифікації, стереотипи, почуття. Серед таких образів індивід відчуває себе захищеним від злих сил, життєвих негод і фрустрацій. За їхньою допомогою етнос формує уявлення про священний простір і час, про моральні норми, ідеали. До найголовніших культуротвірних функцій А. е. належать, зокрема: 1) нейтралізація або послаблення неконтрольованих проривів у свідомість витіснених жадань, сприяння становленню внутрішньої свободи людини і формуванню особистісного суб’єктивного начала. Під впливом А. е. виникають нові форми почуттєвості, культурно обумовлені почуття спільності; 2) полегшення процесів пошуку форм регуляції соціальних відносин, особливо за кризових ситуацій; 3) є одним із засобів створення й підтримання системи моральних відносин у суспільстві, формування моральних засад самосвідомості етносу, створення спільних

для всього етносу цінностей, форм переживання. В духовній культурі українського етносу найчастіше вживаними і найважливішими щодо сконденсованої в них життєзначущої символіки архетипами та А. е. є: Аніма, Анімус, бик (олень, тур, віл), вогонь, вода (річка, море, криниця), ворота (горловина), гора, дерево (ліс), дитина, змія, камінь, квітка (рожа), міст, Місяць, Сонце, поле, стіна (тин, загорожа), тінь, хрест, птах. А. е. містяться в українських замовляннях, колядках, шедрівках, весільних і календарних піснях, загадках, казках, повір’ях. Ними густо помережені народні пісні, в яких найчастіше вживаються архетипи води (криниця, річка, море), дерева (верба, калина, сосна), поля та ін. На основі А. е. створюються міфологічні образи, а відтак і все багатство міфології, бездонної творчості етносу. Проте і сам міфологічний образ чи сюжет за культурно-історичного розвитку етносу переростає в А. е. й за подальшого створення нових продуктів духовної творчості є апріорним “вузловим пунктом”, ядром культурного новотворення. До таких А. е. відносять кордоцентризм, софійність у сприйнятті й переживанні світу та ін.

*Фромм Э. Психологизм и религия // Сумерки богов. — М.: Политиздат, 1990; Юнг К. К пониманию психологии архетипа младенца // Самосознание европейской культуры XX века. — М.: Политиздат, 1991; Юнг К. Архетип и символ. — М., 1991; Юнг К. Психология бессознательного. — М.: Гранд, 1994; Крымский С. Б. Архетипы украинской культуры // Феномен украинской культуры: методологические засадки осмысления. — К., 1996; Етносоціальні трансформації в Україні. — К., 2003; Ятченко В. Ф. Про духовність українського етносу дохристиянської доби. — К., 1998.*

*В. Ятченко*

**Асиміляція** (лат. *assimilatio* — уподібнення, ототожнення, злиття) — у суспільних науках процес поступового розчинення самостійного етносу або його частини серед більшого етносу чи групи етносів. Внаслідок цього етнос, що асимілюється, втрачає власні характерні ознаки (мову, традиційну культуру, етнічну

самосвідомість тощо) та засвоює етнічні стереотипи іншого. А. може відбуватися добровільно (природно), шляхом поступового, повільного перейняття етнокультурних традицій однієї групи іншою. При цьому спершу зникають ознаки етнічності у сфері матеріальної і лише потім — у сфері духовної культури. Розрізняють А. вимушену (насильницьку), яка ігнорує етнічні системи, створює всілякі перешкоди для нормального функціонування етносу, нищить соціальні зв'язки, завдає глибоких політичних й духовно-культурних руйнацій народам, що потрапили під її згубний вплив. Цей вид А. за своїм змістом подібний до процесу деетнізації, призводить до розпорошеності етносу, знищення його етнічних особливостей і, зрештою, — до підпорядкування його панівній нації. Така асиміляційна політика становить собою широкомасштабні репресії щодо цілих народів, переселення працездатного населення із сіл у міста або у віддалені райони, винищення інтелігенції тощо.

*О. Антонюк*

**Асиміляція етнічна** — розчинення культури одного етносу в культурі іншого або кількох етносів. Термін “асиміляція” походить з фізіології, вживається також у геології, мовознавстві. А. е. — один з можливих наслідків міжетнічних взаємин, наслідків контакту між етносами разом з автаркією (замикання кожного з етносів у своїй культурній самодостатності та непроникності для іноетнічного впливу), химерою (створення нової культури як своєрідного синтезу культур кількох етносів) (Л. Гумільов). Зміст, інтенсивність, тривалість процесів А. е. залежать від багатьох факторів: релігійного, політичного, історичного, військового, економічного. Полегшуються або утруднюються асиміляційні процеси природно-ландшафтними умовами. Етнічна культура — явище різноманітне, тому А. е. містить мовний, релігійний та інші компоненти. Взаємозв'язок між асиміляційними процесами в різних сферах культури етносів може бути досить складним. Наприклад, політично асимільований етнос може сам мовно, релігійно асимілювати етнос-за-

войовник аж до втрати ним національної самосвідомості, як це неодноразово було в історії Єгипту, Китаю. А. е. — риса, внутрішньо притаманна політиці імперій, імперській психології та ідеології. Український етнос або окремі його частини у процесі свого історичного розвитку з огляду на тривалий період бездержавності й інкорпорованості в інші державні утворення, постійно підлягав спробам іноетнічної асиміляції: сполячення, румунізації, статарщення, зугорщування, русифікації. Нав'язування українцям чужих мови, релігії, звичаїв здебільшого підкріплювалось політичними та економічними утисками, терором, заборонаю розвитку високих форм культури, національної освіти, науки. Способи протидії цим процесам теж охоплювали широкий спектр дій — від політичного й збройного спротиву до створення національних освітніх, церковних, наукових структур, розгортання просвітницької діяльності, поширення національної творчості. Особливо інтенсивного й системного характеру у формі русифікації А. е. набуває в СРСР. Після розпаду Радянського Союзу спроби русифікації в Україні тривали через ідеологічні концепції “панславізму”, “єдиної східнослов'янської цивілізації”, “теорії єдиносутнісних народів” тощо, а також намагання зберегти домінування російської мови в освіті, економічній діяльності, книговидавництві, шоу-бізнесі. Асиміляційні процеси в сучасному світі набувають нових форм і наслідків. А. е. нині здійснюється через гомогенізацію (уніформізацію) світової спільноти як наслідок глобалізаційних процесів. У. Ганнерц, Дж. Кліффорд пропонують термін “креолізація” світу, тобто змішування культур світу, гібридизація мов і культурне схрещування. Потужним каналом нівелювання етнокультурного розмаїття світу є масова культура. Асиміляційні тенденції стикаються із активним супротивом з боку прихильників збереження національно-культурної своєрідності народів світу. Цю суперечність деякі вчені визнають провідною в суспільному розвитку. Б. Барбер припускає, що ХХІ ст. буде добою культурно-цивілізаційних конфліктів, особлива роль в яких належатиме ісламському світові. Про-

тидія асиміляційним процесам сьогодні на одному полюсі набуває екстремістських дій, а на іншому — підштовхує нації до культурного ренесансу, до повної культурної самоідентифікації шляхом поглибленого пізнання власної історії, традицій, цінностей.

*В. Ятченко*

**Атеїзм** (грецьк. *a* — не + *theos* — Бог) — система поглядів, що заперечує існування Бога, будь-яких інших надприродних сил, релігії взагалі. А. зародився у стародавньому світі в лоні матеріалістичного світогляду як певна опозиція до релігії. Елементи А. знаходять вже в культурах Давнього сходу, за часів античності (Ксенофан — V–IV ст. до н. е., Демокрит — IV ст. до н. е.), в епоху Відродження (Дж. Бруно, Г. Галілей, Д. Вініні та ін.). Атеїстами були М. де Монтень, французькі матеріалісти. Земне походження релігії відстоював видатний німецький філософ Л. Фейєрбах. Абсолютно негативно ставилися до релігії, її походження і суті марксистські “наукові атеїсти”, називаючи релігію “опіумом для народу” та виголошуючи їй неприховану й жорстоку боротьбу. Боротьба з релігією була одним з найважливіших постулатів комуністичної партії та її ідеології т. зв. “наукового, бойовничого атеїзму”, яку вели комуністи, десятиліттями винищуючи культові споруди, переслідуючи і вбиваючи діячів церкви, постійно підтримуючи і поглиблюючи штучну конфронтацію між віруючими та атеїстами. СРСР з початку свого виникнення став прообразом світової комуністично-атеїстичної імперії, в якій, за словами О. Гриніва, “з одного боку, реалізовувалася юдейська антихристиянська ідея про земне царство, а з іншого — набула другого дихання ідея Третього Риму, шлях до якого лежав через ленінський Третій інтернаціонал”. Російська комуністична держава, яка, за визначенням М. Бердяєва, була єдиною у світі державою, що базувалася на обов’язковій для всіх ортодоксальній доктрині, не лише жорстко переслідувала церкву, духовенство, знищувала церковні споруди і святині, а й винищувала цілі православні християнські нації. Так, спланований і здійснений комуніста-

ми-атеїстами найстрашніший в історії голодомор-геноцид 1932–1933 рр. був спрямований не просто на ліквідацію селянської нації, що найактивніше виступала проти примусової, насильницької колективізації. Більшовики вбивали мільйони безневинних громадян — представників однієї з найрелігійніших націй в Європі. Якщо до кінця 1932 р. в Україні було закрито понад 1000 церков, то в 1934–1936 рр. зруйновано вже 75–80 % церков, які ще залишалися на поневолених Московою українських землях. На початку 1937 р. виціліло лише п’ять парафій. У демократичних суспільствах, як і в Україні, що виборолала незалежність, релігія і церква перестали бути об’єктом обмежень, заборони, переслідування та насильництва, оскільки релігія є справою свободи, совісті кожного громадянина як особистості. Це цілком об’єктивно і природно, позаяк релігія була і залишається невід’ємним складовим елементом духовної культури особи. Її головною функцією є допомога людині у подоланні історично мілливих, відносних сторін буття, зміцнення духовних, людських засад життя. Згідно з численними міжнародними документами кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. У Загальній декларації прав людини (ст. 18) зазначено: “Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право передбачає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноосібно так і спільно з іншими, прилюдно або приватним чином в ученні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів”. Конституція України (1996 р.) також закріплює і гарантує всі права і свободи людини, її всебічний розвиток. Так, у ст. 24 записано: “Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками”.

*Бердяєв Н. А. О назначении человека // Мир философии: Книга для чтения. — М., 1991;*

Гараджа В. И. Социология религии. — М., 1996; Гегель. Политические произведения. — М., 1978; Гринів О. І. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. — Львів, 1995; Ерышев А. А. Религиоведение: Науч. пособие. — К., 1999; Конституція України. — К., 1996; Основы религиоведения / Под ред. И. Н. Яблокова. — М., 1994; Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і укл. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997; Щёкин Г. В. Социальная философия истории. — К., 1996.

*М. Головатий*

**Атрибут етнічний** (лат. *attributum*— надане, наділене) — невід’ємна ознака етнічного об’єкта, риса, без якої він втрачає якісну визначеність. У літературі 30-х років ХХ ст. А. е. відносили до маркерів національної ідентичності, таких, як мовна єдність етнічної спільноти (П. Преображенський). А. е. втілює культурно-етнічні смисли, що конструюються членами спільноти як у повсякденній діяльності, так і в моменти колективних дійств-обря-

дів, у ході яких учасники переживають стан осягнення метафізичних вимірів свого існування (первісні обрядодії, релігійна служба). До таких атрибутів належить носій етнічних ознак (етнофор), етнічна система цінностей, етнічна самосвідомість, етноархетипи, символи етнічного життя спільноти. На різних історичних відтинках розвитку етносу А. е. буває репрезентований різними культурними об’єктами. Так, на ранніх етапах це можуть бути тип життя, одягу (які відображають уявлення людей про будову світу чи зламні моменти в житті етносу), їжа, зачіска, татування. До А. е. належать також національні міфи. А. е. фіксують уявлення людини про історію свого етносу, стан і перспективи його розвитку, національну ідею.

*Павлюк С.* Трансформаційні етнокультурні процеси українського порубіжжя: проблема дослідження // Народознавчі зошити. — 2003. — № 3, 4; *Гирц К.* В поисках интерпретативной теории культуры // Антология исследований культуры. — СПб., 1997. — Т. 1.

*В. Ятченко*

# Б

**Багатокультурність** — стан суспільства у деяких поліетнічних країнах, якому притаманна активна державна політика щодо офіційного визнання і підтримки рівноправ'я культур усіх етнічних спільнот, що проживають у країні. Така політика характерна для США, Іспанії, Канади та ін. Суть її можна зрозуміти, звернувшись до основних положень канадського “Закону про багатокультурність”, прийнятого 1988 р. У ньому, зокрема, зазначається: “Державною політикою Канади проголошується: 1) визнання того, що багатокультурність відображає культурну і національну різноманітність канадського суспільства й виходить із права усіх канадців вільно зберігати, розвивати і поширювати свою культурну спадщину; 2) визнання того, що багатокультурність є основною характеристикою канадської спадщини та самосвідомості й робить безцінний внесок у побудову майбутньої Канади; 3) заохочує всебічну й рівноправну участь громадян і громад будь-якого походження у розвитку канадського суспільства, а також сприяє їм в усуненні будь-яких перешкод на шляху до такої участі; 4) визнання існування громад, об'єднаних спільністю походження, та їх історичного внеску в життя канадського суспільства, а також заохочення розвитку цих спільнот; 5) орієнтація всіх соціальних, культурних, економічних і політичних інститутів країни на врахування і шанобливе ставлення до багатокультурного обрису Канади”. Процес формування основних концептуальних засад чинного законодавства, пов'язаного з регулюванням міжнаціональних, міжетнічних відносин, конкретні кроки державних структур у духовно-культурній сфері свідчать, що саме такий шлях визначає Україна. В її Конституції, зокрема, зазначається, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культури, а також етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних на-

родів і національних меншин (ст. 11). Крім того, Україна взяла на себе зобов'язання дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12). Отже, офіційний курс на полікультурний розвиток українського соціуму закріплено в Конституції України. Суть його полягає у спрямуванні зусиль на забезпечення прав щодо збереження та розвитку національно-культурної самобутності етнокомпонентів українського суспільства: української нації, національних меншин і корінних народів.

*Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — К., 1998; Российский бюллетень по правам человека. — М., 1994.*

*АНТОНЮК О.В.*

**Балканізація** — 1) термін, прийнятий для означення багатостороннього конфлікту, найчастіше збройного, спричиненого розпадом багатонаціональних імперій, учасниками якого є колишні метрополія та її колонії; 2) політика дроблення, яку називають також Балканським синдромом. Особливість її полягає в тому, що конфлікт точиться як між колоніями та метрополією, так і між самими колоніями. Це процес руйнування відносин солідарності й взаємозалежності між народами, що супроводжується тривалою та гострою політичною боротьбою. Найчастіше Б. використовується в корисливих цілях лідерами різних націоналістичних і сепаратистських рухів. Термін “Б.” увійшов в обіг після розпаду Османської імперії, коли між Туреччиною та її колишніми балканськими колоніями, а згодом і між самими балканськими державами розпочалися збройні конфлікти навколо територіальних проблем і за політичний вплив у регіоні (Перша і Друга Балканські війни 1912–1913 рр.). Б. була інсценувана або спровокована російськими спец-

службами на теренах колишнього СРСР. Характерними для Б. були також конфлікти у Молдові між основною частиною країни та Придністров'ям, між Грузією та Абхазією і Північною Осетією, між Азербайджаном та Нагірним Карабахом і Вірменією.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.*

*М. Головатий*

**Батьківщина** — 1) історично ustalена сфера буття людської спільноти, яка символізує внутрішню органічну єдність суб'єктивних переживань, думок і духовності людини з відповідним природним і культурно-духовним середовищем, яке задовольняє людську потребу в онтологічному аспекті власного існування; 2) край, місце народження людини (або цілого народу) як носія певних культуротворчих, духовно-моральних засад. Розрізняють “велику” та “малу” Б. Поняття “велика” Б., або “вітчизна”, характеризує онтологічну вкоріненість людини в чітко означену державну або національну спільноту. Поняття “мала” Б., або “країна дитинства”, відображає місце власного народження й дитячо-юнацького зростання, тобто місцину, з якою пов'язаний первинний шлях конкретної особи. За походженням етносу виокремлюють етнічну Б, а за власним укоріненням — Б. осідлості. Існують також поняття “друга Б.”, або “духовна Б.”, які відображають онтологічний зв'язок духовно-культурного освіту конкретної людини з певною самодостатністю спільноти і характеризують її здатність самостійно визначати місце й сфери свого суб'єктивно-духовного входження у навколишній світ. Поняття “Б.” тісно пов'язане з поняттями “державна”, “нація”. Наприклад, сучасна Б. українців є національною державою.

*Булгаков С. Н. Моя Родина // Русская идея. — М., 1992; Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993; Життя етносу: соціокультурні нариси. — К.,*

*1997; Лосев А. Ф. Русская идея. — М., 1992; Нельга О. В. Теорія етносу. — К., 1997.*

*А. Черній*

**Беззаконня** 1) відсутність правил і норм у житті певного співтовариства; 2) процес, що призводить до такого стану, коли різні норми та цінності втрачають беззаперечний характер. Б. виявляється у втраті цінностей і норм, у підриві механізмів соціального контролю, зокрема у різкому збільшенні кількості злочинів, особливо вбивств.

*Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.*

*М. Головатий*

**Біблія** — давній пам'ятник письма, “священна” книга в іудаїзмі та християнстві, яка створювалася впродовж тривалого історичного періоду — з XIII ст. до н. е. по II ст. н. е. Складається з двох частин — Старого Завіту (священного писання в іудейській і християнській релігіях) і Нового Завіту, який визнається священним лише християнами. За своєю сутністю Б. — єдина книга.

*М. Головатий*

**Біженці** — іноземці, які змушені залишати рідні місця через соціальні (війни, революції), стихійні лиха; політичні, релігійні, етнічні переслідування або внаслідок обгрунтованих побоювань стати їх жертвами. Б. існували на всіх етапах історії людства. Так, у 370 р., коли гуни вирушили з Азії в Європу, розбиті ними готи та германці втекли на захід, до Римської імперії, ставши Б. У XVIII ст. французькі протестанти тікали від жорстоких переслідувань католиків до сусідніх держав — Нідерландів і Британії. У 20-ті роки XX ст. Ліга Націй заснувала Міжнародний комітет у справах біженців. Після Другої світової війни ООН утворила спеціальну комісію, яка допомагала переселенню репатріантів — до 15 млн жителів Європейських країн, аби забезпечити їх харчуванням і дахом над головою, поки вони не повернуться на батьківщину чи не переїдуть на нове місце постійного проживання. У 1947 р. після виходу англ-

лійських військ із Індії та розколу її на дві держави, майже 5 млн індусів і сикхів втекли з Пакистану до Індії, а мусульмани — з Індії до Пакистану. По закінченні у 1975 р. війни у В'єтнамі сотні тисяч в'єтнамців полишили країну морським шляхом. Через громадянську війну в Афганістані у 1979 р. рідні оселі залишили майже 4 млн афганців. У 90-ті роки ХХ ст. тривалі кровопролитні конфлікти на релігійному та етнічному ґрунті, зокрема на Близькому Сході, в деяких країнах Африки, в Югославії, Росії, Грузії, тощо примусили сотні тисяч людей стати Б. Оскільки пересування Б. стало вельми поширеним явищем, то виникла необхідність у виробленні їхнього правового статусу, тобто правових, економічних, організаційних гарантій їхнього існування у певній країні. В Україні ці проблеми визначаються Законом "Про біженців", що передбачає порядок порушення клопотання про надання статусу Б. Умови, за якими такий статус не надається, визначають органи, що вирішують ці питання. Ст. 20 Закону передбачає, що особа, яка набула статусу Б. в Україні, має право на: вільний вибір місця проживання; вільне залишення території України, за винятком обмежень, які встановлюються законом; охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; освіту; свободу світогляду і віросповідання; володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; звернення за захистом своїх прав до уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Особа, якій надано статус Б. в Україні, користується іншими правами і свободами, передбаченими Конституцією та законами України. Водночас вона зобов'язана: повідомляти протягом десяти робочих днів органи міграційної служби за місцем проживання про зміни прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця проживання; набуття громадянства України або іншої держави; надання притулку або дозволу на постійне проживання і переїзд до адміністративно-територіальної одиниці України, на

яку поширюється компетенція іншого органу міграційної служби за новим місцем проживання. Україна співпрацює з іншими державами, міжнародними організаціями з метою усунення причин виникнення проблем Б. У межах ООН існує Управління Верховного комісара у справах Б.

*Закон України "Про біженців" // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 47; 2003. — № 27; Іонцев В. А. Мировые миграции. — М., 1992.*

*А. Черній*

**Білінгвізм** (двомовність) — продукт розвитку етномовних процесів, сутність якого полягає в домінуванні двох мов у мовній сфері суспільства; ситуація використання індивідом двох мов як основного засобу спілкування в різних сферах своєї мовної діяльності. При цьому під мовою мають на увазі вербальну мову як систему дискретних звукових сигналів і абстрагуються від штучних мовних знакових систем (наприклад, в логіці, математиці, кібернетиці). Б. виникає внаслідок міграційних, завойовницьких процесів, як фактор постколоніальних явищ у суспільному житті. Найчастіше причиною Б. є існування у суспільстві двох мовних спільнот зі своїми мовами. Може також виникати ситуація, коли в суспільстві кілька національних меншин спілкуються між собою мовою, яка не збігається з мовою титульного етносу (російська мова в Казахстані чи Киргизії). Одним із потужних джерел виникнення Б. є політика колоніалізму. Нав'язування метрополією своєї мови (яка може бути чужою для всіх етнічних груп завойованої території або збігатися з мовою однієї з національних меншин) в судочинстві, освіті, науці поступово призводило до набуття мовою метрополії статусу однієї з найпоширеніших (дуже часто офіційної). Б. характерний для країн, які звільнилися від колоніальної залежності. Це зумовлено або нерозробленістю мов корінних етносів у царині права, економіки, політики, або є реакцією на ситуацію, коли кожна національна меншина намагається піднести свою мову до статусу другої державної.

Тож, аби уникнути конфронтації, уряд молодого держави визнав другу державною мову метрополії. Білінгвістичні процеси можуть призвести до виникнення нової мови як синтезу двох основних; до витіснення чи асиміляції однією мовою іншої або, навпаки, стати фактором збереження національних мов у суспільстві. Інколи до Б. зараховують ситуацію, коли всередині одного етносу в різних сферах діяльності використовуються різні мови (застосування в Україні у XVI–XVIII ст. відмінних між собою книжної та народної української мов; користування у сфері поезії класичною арабською мовою в Єгипті та ін.).

*В. Ятченко*

**Білоруси** (самоназва — беларуси) в Україні. Спільно з росіянами та українцями належать до східних слов'ян. На етнічних українських землях представники білоруського етносу почали селитися ще в ранньому Середньовіччі. Вихідці — майстри з Полоцької, Туровської, Мозирської земель жили і працювали в Київській Русі. За доби Середньовіччя під час антифеодальної боротьби переселення Б. в Україну посилюються. У XVI–XVII ст. значна частина білоруського населення поселилася у Києві, Черкасах, Каневі, Звенигороді, Луцьку. У степовому Подніпров'ї знаходили притулок Б., які займалися рибальством і мисливством. Рятуючись від гноблення польської шляхти, Б. активно заселяли українські землі під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Найдавніші анклавні Б. в Україні розташовані у смугі українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський р-н Рівненської обл.). Після першого поділу Польщі 1772 р. значна кількість Б. переселилася із Білорусі у східні райони Українського Полісся — на Чернігівщину та Слобожанщину. Причиною міграції було малоземелля у місцях колишнього проживання. У XVIII — на початку XIX ст. виникають білоруські поселення у Новоросії (південь України) внаслідок потреби захисту південних земель від турецько-татарських навал. Білоруські поселення в Херсонській губернії збереглися й нині. Засновниками їх стали вихідці з Боби-

лецького повіту Могильовської губернії, звідки їх примусово переселили під час Вітчизняної війни 1812 р. внаслідок вторгнення на місцях їх проживання військових поселень. Білоруським поселенцям, переселеним примусово, надавалися права іноземних колоністів з певними пільгами. Утворення інших поселень Б. на Півдні було зумовлено його промисловим розвитком і потребою у робочій силі не лише в містах, а й у сільській місцевості. Зокрема, у Михайлівському р-ні Запорізької обл. вихідцями з Могильовської губернії було засновано село Братське. Переселення Б. у промислові райони України тривало і за радянських часів. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 275,8 тис. Б., або 0,6 % всього населення країни, що на 164 тис. менше, ніж у 1989 р. Це третя за кількістю національна меншина на території держави. В Україні Б. розселені досить рівномірно. Характерним для них є дисперсне розселення в усіх областях. Найбільше Б. мешкає у Донецькій (44,5 тис.), Дніпропетровській (29,5 тис.), Луганській (20,5 тис.) областях, Автономній Республіці Крим (29,2 тис.), м. Києві (16,5 тис.). Приблизно 80 % Б. проживає у містах, 2,9 % займаються сільським господарством. Лише у Сарненському і Рокитнівському р-нах Рівненської обл. розташовані села, що є основним масивом компактного проживання Б. на території України. Сільські мешканці з поміж них становлять 68 %. Значна кількість Б. селян мешкає у Кіровоградській (42,3 %), Миколаївській (36,1 %) і Полтавській (32,3 %) областях. Мову своєї національності вважають рідною 19,8 % українських Б. За релігійною належністю — християни. Перші національно-культурні товариства Б. почали створюватися в 90-х роках XX ст. У 1991 р. засновано білоруське культурно-просвітницьке товариство в Криму, філіали якого існують у невеликих містах цього регіону. Процес об'єднання Б. у національно-культурні товариства активно тривав у 1995–1996 рр. У 1998 р. створено національно-культурне товариство Б. у Запоріжжі. Активністю щодо відродження своєї культури, звичаїв і традицій визначаються Товариство білоруської культу-

ри (м. Київ), Вінницьке обласне земляцтво білорусів (м. Вінниця), Кримське білоруське культурно-просвітницьке товариство, культурне товариство “Білорусь” (м. Рівне) та білоруська громада Львівської обл., яка видає газету “Весті з Беларусі”. У 1996 р. в Києві створено громадську організацію Б. “Беларусь”. За ініціативою цього товариства у 1997 р. створено Раду керівників товариств Б. в Україні, згодом — Спілку білорусів, яка має всеукраїнський статус. Підтримку в її діяльності надає Посольство Республіки Білорусь в Україні. На сьогодні в більшості регіонів України функціонує 18 місцевих осередків Всеукраїнської спілки білорусів.

Ворона В., Рудницька Т., Бокач В. Білоруси в Україні // Віче. — 1995. — № 8; Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; керівник Д. В. Табачник. — К., 2004.

О. Антонюк

**Біосфера** (грецьк. *bios* — життя, *sphaira* — куля) — зона поширення життя на Землі, існування живої речовини. Перші уявлення про Б. як сукупність живих істот пов'язані з творчістю Ж.-П. Ламарка (“Гідрогенологія”, 1802). Термін “Б.” ввів у науковий обіг австрійський геолог Є. Зюсс (“Про проходження Альп”, 1875) для позначення утворених живими організмами викопних порід. Найцілісніше вчення про Б. розробив український вчений В. Вернадський, який у низці праць, передусім у книзі “Біосфера” (1926), обґрунтував принципово нове розуміння феномена Б. як об'єкта, якісно відмінного від усіх інших, сфери існування життя на планеті, найбільшого біокосного тіла на Землі. Вернадський виявив єдність хімічного складу живих організмів та їх неорганічного оточення, аргументував першочергове значення живої речовини в походженні геологічних процесів у верхніх шарах земної поверхні, що й дало підстави тлумачити Б. як сферу життя, яка охоплює не лише живі організми, а й навколишнє середовище. Жива речовина визначає всі біосферні процеси й розвиває величезну вільну енергію, створюючи основну силу в Б., що виявляється у геологічних масштабах. Вона є найсуттєвішим

геохімічним та енергетичним чинником планетарного розвитку, носієм вільної біогеохімічної енергії. Б. у своєму розвитку пройшла такі основні етапи: *геогенний*, коли формотворчими факторами Б. крім живої речовини були класичні геологічні сили — вулканічна діяльність, водна та вітрова ерозія, космічні чинники; *біогенний*, де головною формотворчою силою стає діяльність живих організмів; *антропогенний*, де роль основної геологічної сили переймає не себе людина. Спершу ця роль була непомітною, але з плином часу ставала вагомішою. Біогеохімічний вплив діяльності людини на всі без винятку складові Б. є найпотужнішим, з можливістю покласти край існуванню високоорганізованого життя на Землі (В. Крисаченко). У структурі Б. виокремлюють: *атмосферу* — газову оболонку планети Земля, що складається із суміші газів, насамперед азоту та кисню (відповідно 75,5 і 23,14 маси); випарів рідин (передусім води), пілу та біогенних включень; *гідросферу* — сукупність усіх вод Землі, куди входять океанічні, материкові (поверхневі — річкові та озерні, ґрунтові, підземні) та води атмосфери, що є однією з найважливіших умов існування життя на Землі; *літосферу* — верхню “тверду” оболонку Землі, що складається із верхньої мантії та земної кори, потужність якої — до 75 км на континентах і 10 км під океанічним ложем. Функціональними блоками Б. є: *продуценти* — організми (вищі рослини, водорості, бактерії тощо), які виробляють органічну речовину з неорганічних сполук, використовуючи сонячну енергію або енергію хімічних реакцій; *консументи* — організми різних харчових ланок, що є споживачами органічних речовин (травоядні тварини, хижаки тощо), але самі не здатні синтезувати їх з неорганічних; *редуценти* — група організмів (гриби, мікроорганізми, безхребетні), які перетворюють органічні рештки на неорганічну речовину, використовуючи здобуту внаслідок цього енергію для забезпечення власної життєдіяльності.

*Біосфера: еволюція, пространство, время.* — М., 1988; Вернадский В. И. Біосфера. — Л., 1926;

*Голубець М. А.* Від біосфери до соціосфери. — Львів, 1997; *Крисаченко В. С.* Людина і біосфера: основи екологічної антропології. — К., 1998; *Мороз С. А.* Історія біосфери Землі. — К., 1996; *Флінт Р. Ф.* История Земли. — М., 1978.

*А. Черній*

**Біпатрид** — особа, яка згідно з міжнародним правом є громадянином двох або більше держав. Подвійне громадянство може надаватися: а) при народженні дитини від громадян держави, де при визначенні громадянства застосовується принцип “права крові”; б) при народженні дитини на території, де застосовується принцип “права ґрунту”; в) у разі шлюбу жінки з іноземцем, коли за законодавством її країни, вона не позбавляється громадянства, а законодавство країни чоловіка автоматично надає своє громадянство; г) за зміни громадянства у разі натуралізації, якщо на це немає попередньої згоди держави, громадянином якої особа була до натуралізації. Тоді Б. на території держави, де він натуралізується, не може відмовлятися від виконання своїх обов’язків за законами держави, звідки він прибув.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

*М. Головатий*

**Бойки** — етнографічна група українців, які заселяють центральну і західну частини Українських Карпат. За сучасним адміністративним поділом, Бойківщина охоплює: південно-західну частину Рожнятівського і майже весь Волинський р-ни Івано-Франківської обл.; Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського р-нів Львівської обл.; північну частину Міжгірського і Великоберезнянського та Воловецького р-ни Закарпатської обл. У науковій літературі існує кілька гіпотез щодо походження та етимології назви “бойки”. Деякі автори пов’язують її з рисами характеру, з особливостями психічного

складу цієї групи українців: “бойки — рухливі, хоробрі, сміливі, тобто бойкі” (П. Шафарик); “бойки” — від слова “боятися” (А. Потебня); “бой” — віл, що зумовлено господарською діяльністю Б., які обробляли землю волами і були працьовитими. Інші дослідники пов’язували походження Б., за аналогією з лемками, з особливостями їхньої лексики: вживання Б. слова “бойє” у значенні “так” (І. Верратський). Згідно з П. Шафариком, Я. Головацьким, А. Партицьким термін “Б.” походить від назви літописних кельтських племен “бойї”, які проживали в VI ст. до н. е. на території сучасних Австрії, Чехії, Словачії та Німеччини і в I ст. н. е. переселилися на Балкани. За новітньою гіпотезою походження назви “Б.” пояснюється загальнослов’янським антропонімом “Бойко”, поширеним з найдавніших часів. Матеріальна і духовна культура Б., загалом спираючись на загальноукраїнське підґрунтя, має низку відмінностей, зумовлених їхньою історичною долею та особливістю природного середовища, в якому вони проживають. Сферою господарювання Б. є скотарство (велика рогата худоба), лісові промисли, землеробство (рілля становить до 25 % території, вирощують переважно швидкостиглий ячмінь й овес, пшениця майже не культивується), солеваріння, працюють також на нафтових промислах. Через Бойківщину проходив основний військовий і торговий шлях з України в Угорщину й Західну Європу. Для Б. характерною є невибагливість життєвого укладу та традиційно-побутової культури. Бойківщина визначається такими шедеврами архітектури, як церква Св. Юра у Дрогобичі (XV–XVI ст.), Миколаївська церква в с. Кривка (1768 р.), Михайлівська церква та дзвіниця в с. Тисовець (1863 р.), громадський дзвін у с. Комарівка (1887 р.). З цим краєм пов’язані імена видатних діячів української культури: І. Франка, В. Гнатюка, М. Шашкевича, Я. Голованького, І. Вагилевича, В. Охримовича, М. Павлика, О. Марківа, М. Зубрицького, Б. Лепкого.

*Наулко, Всеволод.* Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.

*О. Антонюк*

**Болгари** (самоназва) в Україні. Мають багатотисячову історію заселення території України, яке розпочалося у другій половині XVII ст. і тривало до кінця 70-х років XIX ст. Цей процес був пов'язаний з османським пануванням у Болгарії, кінець якому поклала російсько-турецька війна 1877–1878 рр. У другій половині XVIII ст. перші болгарські поселення виникли у роки російсько-турецьких воєн, коли Б. масово переселилися до Росії, рятуючись від турецьких репресій проти християнського населення. У 1773 р. кілька тисяч болгарських сімей з Добруджі, Сілістрії та Рошука переселилися в район середньої течії р. Синюхи, заснувавши села Вільшанку, Добру, Станкувату, Малу Мазницю. У 80-х роках XVIII ст. болгар було зараховано до складу Бузького козацького війська, а з 1817 р. — до військових поселень Новоросії. Три греко-болгарські колонії (Старий Крим, Кишлав, Балта-Чокрак) виникли в Криму з 1802 по 1805 р. Особливо посилено відбувалася болгарська колонізація під час російсько-турецьких воєн 1806–1812 і 1826–1829 рр. та після них, а також походу за Дунай на початку Кримської війни. Б. засновували поселення у Південній Бессарабії, а згодом — у Херсонській губернії та в Криму. У 1819–1820 рр. було видано низку постанов “Про устрій колоній задунайським переселенцям”, згідно з якими для Б. і гагаузів виділялися великі масиви землі площею в 0,5 млн десятин з адміністративним центром у м. Болград Одеського повіту. Було створено 4 адміністративні одиниці (округи) — Прутський, Кагульський, Ізмаїльський і Буджацький, на які не поширювалася влада поміщиків. Болгарські колоністи користувалися великими пільгами. Вони одержували по 60 десятин на двір, на 50 років були звільнені від податків і військової повинності. Управління ними здійснювалось окремим піклувальником і окружними старшинами з болгарського населення. Основним піклувальником “іноземних поселенців півдня Росії” було призначено генерала І. Інзова. У 1809–1812 рр. на півдні Бессарабії Б. і гагаузами було засновано 26 поселень, а в 1830–1832 рр. — ще 11. На початку XX ст. на сучасних територіях України

нараховувалося понад 100 болгарських колоній, відомих майстерністю городників і садівників. Після розподілу Бессарабії згідно з Паризьким мирним договором 1856 р. та приєднанням її південної частини до Молдавського князівства болгарські поселенці позбулися багатьох привілеїв, наданих їм російським урядом, що стало причиною їх масової еміграції у Приазов'я. Протягом 1861–1363 рр. у межах сучасної Запорізької обл. утворилися 47 болгарських колоній з населенням понад 24 тис. осіб і три невеликі колонії гагаузів з населенням до 1 тис. осіб. Водночас частина Б. з Бессарабії переселилася до Криму. У 20-х роках XX ст. в Україні було створено 3 болгарських національних райони (Коларівський, Благоєвський, Вільшанський) і 34 сільради, а в Криму працювало ще 9 болгарських сільрад. У 1929/30 навчальному році діяло 73 школи (8707 учнів) з болгарською мовою навчання, видавалися газета і журнал, існували болгарський сектор Одеського педінституту, болгарський театр, болгарська секція Спілки письменників України. У другій половині 30-х років поступово демонтується механізм розвитку національних меншин. Особливо це помітно після лютого 1939 р., коли створення національних районів кваліфікувалось як “штучне”. Відтоді всі болгарські національно-адміністративні одиниці було ліквідовано або реорганізовано. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 204,6 тис. Б., або 0,4 % всього населення країни. Найбільше їх в Одеській (150,6 тис.), Запорізькій (27,7 тис.), Миколаївській (5,6 тис.), Херсонській (1,0 тис.) і Кіровоградській (2,2 тис.) областях. Мову своєї національності вважають рідною 64,2 % болгар, українську — 5 %, російську — 30,3 %. В Україні офіційно створено 41 болгарське національно-культурне товариство. Їх асоціація має всеукраїнський статус. Вони здійснюють активну культурно-просвітницьку роботу, відроджують і пропагують народні традиції, відзначають національні свята. В Україні існують широкі можливості для реалізації представниками болгарської національної спільноти права на навчання рідною мовою та її опанування. До мережі за-

гальноосвітніх закладів, де вивчається болгарська мова, належать: Болградська гімназія ім. Г. С. Раковського та 44 школи у 8 районах Одеської обл., Приморський регіональний українсько-болгарський ліцей для учнів з південних регіонів області та 22 школи у 4 районах Запорізької обл., середня школа № 16 м. Миколаєва та загальноосвітня школа у смт Вільшанка Кіровоградської обл. Болгарську мову також вивчають у недільних школах, що діють при болгарських національно-культурних товариствах. Вчителі болгарської мови і літератури підвищують свою кваліфікацію в Одеському інституті удосконалення вчителів, а також у закладах післядипломної освіти міст Варна і Габрово (Болгарія). Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти щорічно проводить 5 семінарів для вчителів болгарської мови. Педагогічні кадри для шкіл з вивченням болгарської мови готують Бердянський педагогічний інститут, Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського, Ізмаїльський державний педагогічний інститут і Білгород-Дністровське педагогічне училище. Для забезпечення навчальних закладів навчальною і методичною літературою працює науково-методична лабораторія національних мов та літератури при Одеському інституті удосконалення вчителів. У 1998 р. за сприяння органів місцевої державної влади у м. Болград Одеської обл. відкрито перший в Україні обласний науково-методичний центр болгарської культури. Розпорядженням голови Одеської облдержадміністрації, Асоціації болгарських товариств та організацій України виділено приміщення для всеукраїнського Центру болгарської культури, що працює за напрямками: науково-методичний, дослідницький, бібліографічний, інформаційно-просвітницький, видавничий. У складі Центру також функціонують етнографічно-ужитковий відділ і бібліотека, книжковий фонд якої налічує 3,11 тис. примірників. Культурно-мистецькі традиції Б. розвивають і репрезентують понад 170 творчих колективів — аматорські театри-студії, хорові, танцювальні та музичні ансамблі. Широко відомі колективи “Із-

вод”, “Радуга”, “Криничанка”, “Хоро”, “Камчик”, “Гедан” і багато інших, які є постійними учасниками регіональних, всеукраїнських і міжнародних фестивалів — “Уклін тобі, Україно”, “Ми — українські”, “Всі ми діти твої, Україно!”, “Болгарське лято”. Вони є постійними учасниками Днів культури в Республіці Болгарія. Традиційним у регіонах компактного проживання Б. стало відзначення обрядових свят: 14 лютого — “Трифонзарізан”, “Георгіїв день”, “Пролетні празниці”; 24 травня святкують День слов'янської писемності і культури; у червні — свято болгарської культури “Къди си вярна ти любов народна” (до дня народження Христо Ботева); 3 березня — День визволення Болгарії від османського поневолення. Щорічно відбуваються святкування з нагоди переселення Б. в Україну. Інформаційні потреби болгарської меншини задовольняють періодичні видання: газети “Роден край”, співзасновником якої, починаючи з 2004 р., є Держкомнацміграції; “Украина: българско обозрение” та “Извор”, що виходять болгарською мовою. Дві газети і два журнали друкуються болгарською та українською або російською мовами. Кожен номер видання виходить болгарською і дублюється іншою мовою — російською або українською. У місцях компактного проживання Б. телерадіоорганізації готують передачі болгарською мовою. Зокрема, Одеська ТРК транслює щотижневі теле-, радіо-програми “Роден край”, які популяризують болгарські культуру, фольклор, мистецтво.

*Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Кер. Д. В. Табачник. — К., 2004; Наулко, Всеволод. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

**Буття етносоціальне** — категорія етнології, що позначає існування в суспільному житті специфічного різновиду життєперетворювальної й життєусвідомлювальної діяльності особи, пов'язаної з належністю людей до етнічних спільнот. Б. е. — загальна й певною мірою абстрактна категорія, яка фіксує найзагальніші властивості ет-

носоціального виміру дійсності. Б. е. існує як реальне та ідеальне. Перше охоплює сукупність явищ і процесів етносоціальної сфери дійсності, з якою взаємодіє людина. Другим позначають сукупність найзагальніших уявлень людини про цю сферу. Значення категорії “Б. е.” переважно в тому, що через неї проблематизуються етносоціальні засади пошуку людиною першопідстав свого існування, відбувається тематизація метафізичних питань, які зав-

жди хвилювали людину: у чому сенс людського буття, який зв'язок буття з вічністю, у чому полягає зміст вдосконалення людиною буття через етносоціальні виміри свого існування. У процесі дискурсу категорія “Б. е.” розкриває свій зміст через інші категорії.

*Корет Э. Основы метафизики. — К., 1998; Філософія. Світ людини. — К., 2003.*

*В. Ятченко*

# В

**Валуєвський циркуляр 1863 р.** — таємне розпорядження міністра внутрішніх справ російського уряду П. Валуєва Київському, Московському і Петербурзькому цензорним комітетам щодо заборони друкування книг українською мовою (духовних, навчальних і взагалі призначених для первісного читання народом), схвалене російським імператором. На початку В. ц. його автор зазначав, що питання про “малоросійську літературу” набуло актуальності з причин політичного характеру, оскільки “прихильники малоросійської народності звернули свої види на масу непросвітищенську, і ті із них, котрі прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взяли під приводом розповсюдження грамотності за видання книг для первісного читання, букварів, граматик, географії тощо”. До того ж у циркулярі П. Валуєв цинічно заявив, нібито “більшість малоросіян ... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути і що наріччя їхнє, яке вживається простолудом, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі”. Супротивники підходу до української мови як до “південноруського наріччя” звинувачувалися в “сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії”. Щодо друкування книг малоросійською мовою В. ц. було дано вказівку цензурному відомству, “щоб до друку дозволялися лише такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання, припинити”. Виконання В. ц. спричинило призупинення з 1863 р. видання книжок українською мовою, перестали видаватися “Основи”, закривалися недільні школи, багатьох українських діячів (О. Кониського, П. Чубинського, П. Єфименка, В. Лободи, С. Носа та ін.) було заслано у віддалені кутки імперії.

*Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000.*

*О. Антонюк*

**Великої Французької революції (1789–1794 рр.) етнополітичні ідеї.** Американська революція, революційні етнополітичні ідеї американських мислителів і “батьків-засновників” США, досвід національно-визвольної боротьби американського народу справили надзвичайний вплив на В. Ф. р. та пов’язані з нею документи конституціоналістів-фельянів (Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. і Конституцію Франції 1791 р.), документи жирондистів про проголошення Франції республікою у 1792 р., документи якобінців (Декларацію прав людини і громадянина 1793 р. та Конституцію Франції 1793 р.), переворот 9 термідора та документи термідоріанців (Декларацію прав і обов’язків людини і громадянина 1795 р.) та Конституцію Франції 1795 р. Крім того, В. Ф. р. мала власні об’єктивні й суб’єктивні причини і теоретичне підґрунтя, розроблене французькими та іншими мислителями. Серед цих чинників важливе місце належить численним працям, промовам і статтям видатних політичних діячів Франції кінця XVIII ст. — конституціоналістів А. Барнава, Ле-Шапальє, М. Ж. Лафайєта, О. Мірабо, Є. Ж. Сійєса, жирондистів Ж. П. Бріссо, Ж. А. Н. Кондорсе, Ж. М. Дантона, Ф. Лебі, Л. Сен-Жюста, Ж. Кутона, К. Демулена, П. Г. Шомета, Ж. Ебера, Ж. Варле, провідника Таємної повстанської директорії Г. Бабефа та інших бабувістів. Головними етнополітичними ідеями і концепціями В. Ф. р. є: 1. У найважливішому її документі — “Декларації прав людини і громадянина” — проголошено правову державу, обґрунтовано пріоритет прав людини, зафіксовано гарантію цих прав, затверджено принципи розподілу влади, законності, відповідальності та підзвітності посадових осіб. 2. На увагу заслуговує тогочас-

ний досвід Франції у національно-державному будівництві: встановлення республіки у державі з поліетнічним складом населення, досить великій за географічними розмірами, не за федеративним, а за унітарним принципом побудови. 3. У ході революції теорія досучасного націоналізму трансформувалась у теорію сучасного націоналізму, збагатившись усім тим, що міститься в такому об'єднаному понятті, як “братерство”. У сучасній західній політологічній літературі цей ранній націоналізм дістав назву “гуманного”. 4. Вже на той час парадигма націоналізму почала розподілятися на кілька типів: “якобінський”, або “революційний”, “ліберальний”, “інтегральний” тощо, які згодом стали проповідувати недовіру й підозру до інших народів і демонструвати нетерпимість до будь-якої внутрішньої опозиції. Наприклад, під час наполеонівських війн якобінський революційний націоналізм остаточно перетворився на шовінізм. 5. У роки революції націю було офіційно визнано найвищою цінністю, а служіння їй — найпочеснішим обов'язком.

*Енциклопедія політичної думки:* Пер. з англ. — К., 2000; *Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Верховний комісар ООН з прав людини** — посада, запроваджена 1993 р. в структурі ООН з метою заохочення, захисту та нагляду за дотриманням громадянських, соціальних, економічних і культурних прав людини, оптимізації існуючих механізмів захисту цих прав, здійснення з цією метою діалогу з урядами держав, політичними й громадськими організаціями та рухами. Призначає В. к. ООН з п. л. Генеральна Асамблея ООН терміном на чотири роки. Він безпосередньо підпорядкований Генеральному секретареві ООН і подає на розгляд Генеральної Асамблеї щорічні доповіді з дотримання прав людини.

*Основи демократизації:* Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К., 2002.

*М. Головатий*

**Верховний комісар у справах біженців** — Управління Верховного комісарату ООН у справах біженців (УВКБ). Було створене Генеральною Асамблеєю ООН 1 січня 1951 р. для правового захисту і матеріальної допомоги у разі необхідності біженцям, якими згідно зі статутом є особи, що перебувають поза межами країни свого походження. Основним завданням УВКБ є пошук постійних і ефективних рішень проблем біженців на суто гуманних і неполітичних засадах. Обирається В. к. у с. б. Генеральною Асамблеєю ООН і подає їй доповіді. Місцем розташування його є Женева (Палац націй). За плідну роботу у сприянні біженцям 1954 р. був нагороджений Нобелівською премією миру.

*Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.*

*М. Головатий*

**Взаємодія міжетнічна** — процес взаємодії у поліетнічних суспільствах в умовах міжетнічних відмінностей. У В. м. беруть участь як мінімум два суб'єкти — етноси, етнічні меншини (або їхні представники). Структуру В. м. становлять міжетнічні контакти, спілкування, зв'язки, відносини. Ці компоненти діють на індивідуальному і груповому рівнях за такими основними напрямками: 1) між доміантною і підпорядкованими етнічними групами; 2) між представниками різних груп, які перебувають у статусі підпорядкованих. Різні форми В. м. мають місце у всіх сферах життя та діяльності, коли виявляються як спорідненість, так і відмінності між етнічними групами. Результат В. м. — етнічні сегментація, інтеграція, гомогенізація (утворення однорідності) тощо.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Визначеність особистості національна** — органічне поєднання об'єктивно існуючих зв'язків особи з певною спільнотою та суб'єктивного, особистісного до них ставлення.

*М. Головатий*

**Відновлення етнічне** — відтворення у процесі суспільно-політичного розвитку характеру, змісту, механізмів формування етнічних цінностей, функціонування етнічного життя в усіх його проявах.

*О. Антонюк*

**Відносини міжетнічні** — відносини між суб'єктами-народами, етнічними групами, особами, а також всередині певного етносу, які відображають конкретно-історичні умови його життя, етнічний статус, норми, традиції, пріоритети й цінності, що склалися. В. м. можуть набувати ознак як співробітництва, так і конфлікту. Докорінно змінюються у процесі радикальних, соціально-економічних, політичних та інших змін у суспільстві.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Відродження етнополітичної думки (етнічний ренесанс)** — велике розмаїття етнополітичних ідей за доби Відродження (XV–XVII ст.), зумовлене переходом людства від аграрного до індустріального суспільства. Основною тенденцією розвитку стало первинне накопичення капіталу, що сприяло відчуженню безпосередніх виробників від засобів виробництва та перетворення їх на найманих робітників, а засобів життя — на капітал. Таке накопичення капіталу відбувалося внаслідок масової експропріації селян і дрібних ремісників, яка здебільшого мала примусовий характер. Економічні зміни мали вагомий соціальні, політичні та духовно-культурні наслідки. Європа заново відкривала для себе античну спадщину, починала ставити під сумнів доцільність католицької монополії на душі та пояснення світобудови. Французький історик Ж. Мішле підкреслював значення світоглядного перевороту, який відбувся в епоху Відродження, — сутність відповідних процесів полягала у руйнації духовних тенет, накладених католицькою церквою. Зміни у змісті та формах духовної діяльності перебували у тісному взаємозв'язку з розширенням інформаційного простору. З відкриттям Колумба і мандрівками

Магеллана європейці збагачували своє світобачення. Було зруйновано давню систему географічних, космологічних, етичних і теологічних уявлень, обмежених традиціями античної і середньовічної науки. Активно розвивалися економічні та торговельні зв'язки між державами. Зростали обсяги знань, актуалізувалася їх змістовна сторона. З винайденням книгодрукування підвищився попит на книги, тиражувалися праці мислителів, поширювалися знання серед широких верств населення, в межах країни формувалися спільні погляди, цінності, інтереси тощо. Також активно розвивалися етнополітичні ідеї — спершу в Італії, відтак цей процес поширився на всю Західну Європу, а в XVII ст. перекинувся і на північноамериканський континент. Етнічний ренесанс, який охопив Європу, в початковий період індустріального розвитку свідчив, що її народи вступили в етап, який характеризувався початком формування націй, зародженням національних ідей та націоналізму, створенням національних держав тощо. У цьому контексті значний інтерес становлять етнополітичні думки, сформульовані у працях *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527), творчість якого припадає на період розквіту Відродження, коли формувалася рання політична ідеологія нового суспільного класу буржуазії. Західнополітична думка визнала його одним із перших політичних філософів, який виділив предмет політичної науки саме як науки про державу і владу. Він ввів новий політичний термін — *stato* (держав), яким позначив найзагальніші поняття держави як такої, незалежно від її конкретних форм. Власні політичні ідеї, зокрема етнополітичні, Н. Макіавеллі виклав у працях: “Міркування з приводу перших десяти книг Тіта Лівія” (вид. 1531), “Монарх”, “Історія Флоренції”, “Про військове мистецтво” (вид. 1532). З-поміж них найцінніші такі: по-перше, за теорією вченого держава — це політичний стан суспільства, в якому наявні взаємозв'язок володарюючих і підвладних; відповідно налаштовані й організовані політична влада та устрій; повноваження вищих органів влади (глава держави, сенат, трибуни, консули, збори тощо) та ін-

ших магістратів; юстиція, право, засновані й оформлені закони. По-друге, держава трактується не як застигла, нерухома структура в її ієрархічній статистиці, що було характерним для Середньовіччя, а в русі, як змінний і динамічний стан, що залежить від співвідношення сил, які змагаються між собою. На відміну від середньовічних уявлень про державу та політичну владу як таких, що надані Богом, учений розглядав ці категорії як справу рук людських. По-третє, обґрунтовано наукові принципи політичного мистецтва не з позицій релігійних канонів, а на основі дослідження реальних якостей людей, розкладу суспільних сил, інтересів і пристрастей. По-четверте, могутність держави, на думку Н. Макіавеллі, залежить від рівня згуртованості суспільства на базі таких етнокультурних характеристик, як ступінь розвитку єдиної мови, спільних традицій та звичаїв, загального дотримання законів і права. Об'єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. За дії цих чинників у суспільстві формуються громадянська добродієність, політична свідомість і загальнодержавні цінності. По-п'яте, аналізуючи ситуацію у роздробленій, деморалізованій Італії, Н. Макіавеллі порушує питання етновизвольної боротьби, збирання та об'єднання роздроблених, але споріднених історією та долею, а часом і етнічно близьких земель. У цих умовах, на думку вченого, є два підходи щодо розуміння характерних рис і функціональних обов'язків верховного правителя — державця. Перший — важливість провідної для суспільства ролі законодавця. Перспективна держава має бути заснована однією людиною, а закони і тип правління, створені засновником, формують національний характер народу. Другий підхід, за Н. Макіавеллі, — це необхідність в умовах здеморалізованого італійського суспільства мати правителя, здатного силою свого політичного генія створити військову потужність, спроможну тримати в покорі всі бунтівні верстви і райони держави. Цей правитель своїми пріоритетами повинен мати загальнодержавні інтереси, національні цілі, що домінують над регіональними. Н. Макіавеллі допус-

кав жорстокість, підступність, вбивство: будь-який засіб є прийнятним за умови, що вжито його з розумом і без розголосоу. Вчений вважав можливим аморальність правителя лише у випадках смертельної небезпеки для вітчизни, в усіх інших ситуаціях він повинен прагнути бути чесним і справедливим. Вагомий внесок у розвиток як політичної, так і етнополітичної думки у період Ренесансу зробив відомий французький філософ і політичний діяч *Жан Боден* (1530–1596). У праці “Шість книг про республіку”, якій він насамперед завдячує своїм авторитетом політичного теоретика, автор сформулював поняття суверенітету як істотної характеристики держави. Під суверенітетом держави мислитель розумів єдину, неподільну, вільну від обмежень і законів владу над громадянами і підданими, основними ознаками якої є: самостійність; постійність і безперервність; непов'язаність її законами; невідчуженість і неподільність. Залежно від того, в чій руках зосереджується суверенітет, Ж. Боден виділяє три форми держави: монархію, аристократію і демократію, серед яких перевагу надає спадкоємній монархії, оскільки вона найбільше здатна в умовах розбрату, смут і громадянських війн навести порядок у державі, об'єднати країну, забезпечити мир, правопорядок і соціальну гармонію. Важливим для розвитку етнополітичних концепцій має обґрунтування Ж. Боденом взаємозалежності розвитку політичних процесів у державі, змін історичного ладу через характер народів, географічне розташування і клімат. Завдання полягає в тому, щоб “пристосувати державні справи до природи місць проживання, а людинолюбні приписи — до природних законів”. Застосоване тут поняття “природний закон” нагадує про закономірності у сенсі природничих наук, адже національний характер є плодом тривалого впливу географії та історії. Ж. Боден, зокрема, ґрунтовно описує, як клімат викарбовував своєрідність народів Півночі та Півдня, Заходу та Сходу, гір та рівнин. Тому володар має “керувати за прикладом для народів”; бо “багато хто ... докладаючи всіх зусиль до того, аби примусити природу служити їхнім приписам, збурювали і часто руйну-

вали великі держави”. Але здатність клімату, місця й історії не детермінують людину, а можуть коригуватися через звичаї та закони. Коригування культурою негативних природних схильностей народу, за Ж. Боденом, є обов'язком законодавця й володаря, який має на меті створення упорядкованої держави. Фактично цими твердженнями французький мислитель виступає засновником наук, які нині називаються “етнографією”, “етнопсихологією”. Держава Ж. Бодена постійно перебуває у русі, оскільки оновлює свій правовий устрій через те, що загальний стан держав пристосовується до розмаїття народів і природних реалій географії, історії, і народи знаходять свої норми у загальних принципах упорядкованої держави.

*Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999; *Кирилюк Ф. М.* Історія політології: Підруч. для вищ. навч. закладів. — К., 2001.

*О. Антонюк*

**Відродження етносоціальне** — 1. Суспільно-культурний рух, спрямований на відновлення втрачених рис і характеристик національного життя. Цей варіант В. е. часто супроводжується ідеєю повернення етнічної спільноти до періоду (дійсного чи вигаданого) її процвітання й могутності. Таке розуміння В. е. може відігравати позитивну роль у процесах національного розвитку, спрямованих на відновлення забутих національних традицій, історії, які покликані сконсолідувати національний організм, роздроблений внаслідок дії деструктивних щодо нації процесів. Проте відновлення всієї сукупності явищ і тенденцій В. е. лише до колись сушого, але неіснуючого нині порушує саму суть відродження, надає йому утопічного характеру, а інколи й реакційності. 2. Оновлення, піднесення господарських, ментальнісних, традиційних, громадсько-політичних, звичаєвих та інших форм національного буття, які перебували у стадії занепаду. Передбачає модернізацію елементів національного життя, узгодження етносоціальних характеристик спільноти з вимогами сучасності, потре-

бами оновлення реалій навколишнього соціокультурного середовища. Супроводжується (а часто й започатковується) переосмисленням засад національної свідомості: розуміння змісту й сенсу національної історії, самоідентифікаційних культурних цінностей, розширює сферу й збагачує спектр культуротворчої діяльності націй. В. е. — закономірний процес історичного розвитку й існує не лише в поліетнічних державах.

*В. Ятченко*

**Відродження національне** — процес розкриття та реалізації з певних причин раніше не здійснених потенційних можливостей етнокомпонентів поліетнічного суспільства для розвитку та ширшого задоволення їхніх потреб і прагнень.

*О. Антонюк*

**Відчуття національні** — складний комплекс багатосторонніх, спрямованих не лише на власний, а й на інші народи, специфічних виявів людської психіки, що змінюються залежно від характеру суспільного буття та містяться в переживаннях людини.

*М. Головатий*

**Вірмени** (самоназва — хай) в Україні. Перші колонії В. на сучасній території України виникли в Криму в X–XI ст. Еміграція В. була зумовлена загарбанням їхньої території арабами, турками-сельджуками та антивірменською політикою Візантії. У XIII–XVIII ст. з'являються поселення В. у Західній та Правобережній Україні. Найбільші з них були у Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі, Луцьку, Станіславі, Бродях. У другій половині XVI ст. виникла вірменська колонія в м. Барі, на початку XVII–XVIII ст. — у Бучачі, Жванці, Підгайцях, Бережанах, Тульчині. Центрами вірменського національно-культурного життя в Україні були також Луцьк, Володимир-Волинський, Бережани, Підгайці, Бучач, Броди, Кам'янець-Подільський та інші міста. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживає 99,9 тис. В., або 0,2 % всього населення країни. Мовою своєї національності володіє 50,4 %, російською —

43,2, українською — 5,8 %. Найбільше В. мешкає в Донецькій (15,7 тис.), Харківській (11,1 тис.), Дніпропетровській (10,6 тис.), Одеській (7,4 тис.), Луганській (6,5 тис.), Запорізькій (6,4 тис.), Кіровоградській (2,9 тис.), Миколаївській (4,2 тис.), Полтавській (2,6 тис.) і Херсонській (4,5 тис.) областях, у Криму — (8,7 тис.), у містах Севастополь (1,3 тис.) і Київ (4,9 тис.). В Україні створено і функціонує 36 громадських організацій представників вірменської національності. Асоціація громадських організацій “Спілка вірмен України” має всеукраїнський статус. Щороку вірменські національно-культурні товариства відзначають свої традиційні свята та пам’ятні дати: 7 квітня — День матері; 24 квітня — День геноциду вірменського народу; 21 вересня — День незалежності Вірменії. Національно-культурні товариства беруть активну участь у концертах, фестивалях, інших культурних заходах. З метою задоволення освітніх потреб В. в Україні працюють недільні школи, групи та факультативи з вивчення вірменської мови. За підтримки держави функціонують 18 недільних шкіл (у Криму — 6, Дніпропетровській — 4, Луганській — 3, Одеській — 1, Миколаївській — 1, Донецькій — 1, Черкаській — 1 і Севастопольській областях — 1). У м. Дніпропетровську 63 учні вивчають вірменську мову факультативно. У м. Старий Крим з 1999 р. працює школа з поглибленим вивченням вірменської мови. Здійснюється система заходів щодо підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів. Вірменську культуру пропагують 5 вірменських аматорських колективів: у м. Дніпропетровську — дитячий театр, вокальний ансамбль та фольклорний ансамбль вірменського танцю, у м. Луганську — хоровий і танцювальний ансамблі, у м. Харкові — музичний ансамбль. Інформаційні потреби вірменської національної меншини в Україні задовольняють газета “Арагац”, співзасновником якої, починаючи з 2004 р., є Держкомнаціміграції України; у Криму національно-культурними товариствами видаються газети “Голос Маріса” та журнал “Сурб-хач”. На каналі ДТРК “Крим” ді-

ють національні редакції, що ведуть трансляцію вірменською мовою. У 2001 р. у всьому світі відзначалось 1700-річчя прийняття Вірменією християнства як державної релігії. Це свято також відзначалось у всіх областях України за участю Всеукраїнської Асоціації громадських організацій “Спілка вірмен України” та Посольства Вірменської Республіки в Україні.

*Етнічний довідник: У трьох частинах. Ч. 2. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996; Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Керів. Д. В. Табачник. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Влада народу** (*power of the people*) — загальна, встановлена законом участь громадян, населення країни в управлінні державою, державними і суспільними справами. Загалом це ідеально зорганізоване суспільне життя, якого бажають багато людей на Землі. У більшості конституцій різних держав зазначено, що саме народ є носієм суверенітету, єдиним джерелом влади, хоча в реальному житті все виглядає не так.

*Политологія: Энциклопедический словарь / Под общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянова. — М., 1993; Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.*

*М. Головатий*

**Влада традицій** (*power of traditions*) — вплив звичаїв, поглядів, порядку, який склався у ставленні до влади, що дає їй змогу діяти без конфлікту, без протиріччя з громадською думкою.

*Политологія: Энциклопедический словарь / Под общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянова. — М., 1993; Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; Головатий М. Ф. Соціологія політики. — К., 2003.*

*М. Головатий*

**Внутрішня позиція** — система соціальних настанов людини, тісно пов’язаних з її актуальними потребами, що ви-

значають основний зміст і спрямованість діяльності у певний період життя.

*М. Головатий*

**Воля** — властивість (процес, стан) людини, яка виявляється в її здатності свідомо управляти своєю психікою та вчинками, а також у подоланні перешкод, які виникли на шляху досягнення свідомо поставленої мети.

*М. Головатий*

**Всесвітня Рада церков (ВРЦ)** — одна з найбільш представницьких і впливових міжхристиянських організацій, керівний центр сучасного екуменічного руху, учасниками якого є протестантські, православні й нехалкідонські (монофізитські) церкви та об'єднання. ВРЦ було утворено 1948 р. на I асамблеї в Амстердамі (Голландія) на базі трьох протестантських рухів: “Віра і порядок”, “Життя і діяльність”, “Міжнародна місіонерська рада”. Тоді її організатори створенням ВРЦ намагалися подолати наявні догма-

тичні та канонічні розбіжності між церквами, активізувати їхню спільну діяльність. Проте це завдання і донині практично не вирішене через віросповідні відмінності. До ВРЦ не входить Ватикан, хоча й підтримує з нею контакти на рівні спостерігача та здійснює спільні заходи з окремими її установами. Штаб-квартира ВРЦ знаходиться у Женеві (Швейцарія). Очолює ВРЦ Генеральна асамблея представників церков. На ній вона обирається і їй же підзвітна у своїй діяльності. Документи, рішення ВРЦ мають рекомендаційний характер, а церкви, що входять до неї, зберігають свої організаційні та культурні відмінності. На асамблеях ВРЦ крім церковних, богословських питань обговорюються й інші проблеми суспільно-політичного характеру.

*Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000; *Політологічний енциклопедичний словник:* Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К., 1997.

*М. Головатий*

## Г

**Гагаузи** (самоназва гагауз) в Україні. Серед науковців існують різні точки зору щодо етногенезу Г. Український етнолог В. Наулко зазначає, що одні дослідники вважають їх слов'янами, які прийняли тюркську мову і зберегли православну релігію, інші висувають науково обґрунтованішу гіпотезу і пов'язують походження Г. з групами тюрків, які оселилися у Прутсько-Дністровському межиріччі (тюркомовні кумани, огузи, сельджуки та ін.). Вчений підкреслює, що на Балканах вони остаточно сформувалися до приходу туди турків-османів і свій родовід, найімовірніше, ведуть від кочових огузів — одного із старотюркських племен, які з доісторичних часів і до середини VI ст. н. е. жили в передгір'ях Алтаю. Утворення Тюркського каганату зумовило їхнє переміщення на захід — у степовий регіон, що прилягав до Сир-Дар'ї і Аральського моря. Тут вони заснували у VIII — на початку IX ст. Огузьку державу. Після її розпаду одна з груп, не прийнявши ісламу і назвавши себе “хак огуз” (справжній огуз), емігрувала у північночорноморські степи, а звідти — за Дунай, на Балкани. У XVIII ст. із окремих огузьких племен завершилося формування гагаузького етносу, в культурі якого відображено болгарські, грецькі, сельджуцькі тощо впливи. Протидіючи ісламізації Г., рятуючись від османського гноблення, знову мігрували. Переселення їх у Дністровсько-Прутське межиріччя розпочалося наприкінці XIV ст., а на початку XIX ст. внаслідок посилення турецької експансії набуло масового характеру. Г. селилися на малозаселених і спустошених війною землях Буджацького степу — в Південній Бессарабії та на Лівобережжі Дністра. Тут Г. мають компактні поселення (переважно моноетнічні, а також етнічно змішані) в районі сучасних молдавських і українських міст Кілії, Комрату, Бендер, Ізмаїла, Білгорода-Дністровського. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 31,9 тис. Г.,

або 0,1 % всього населення країни. Це найменша за кількістю із 17 найчисельніших національних меншин. Основний етнічний масив Г. України — в Одеській обл. (Ізмайльський, Кілійський та Болградський райони) — 27,6 тис. осіб. Гагаузька меншина переважно є сільським населенням: 73 %, або 23,3 тис., Г. проживає у сільській місцевості. У давні часи гагаузьку писемність було втрачено. 1957 р. на основі кирилиці складено новий алфавіт і засновано нову писемність. Гагаузьку мову назвали рідною 71,5 % Г., російську — 22,7, українську — 3,5, інші мови — 2,3 % Г. України. З 1989 р. у деяких середніх школах цих районів організовано факультативне викладання гагаузької мови. Програма курсу передбачає вивчення її як рідної на базі української мови та проведення занять з історичної і народознавчої тематики. Видавництвом “Маяк” (м. Одеса) розпочато випуск книжок гагаузькою мовою. З метою відродження гагаузьких культур і мови 1992 р. у м. Ізмаїлі створено Фонд гагаузької культури. 1998 р. у м. Одесі відкрито гагаузьке національно-культурне товариство “Біріл”, метою якого є сприяння розвитку громадянської позиції та національного самоусвідомлення Г., відродження національної історії, розширення сфери функціонування гагаузької мови. У Болградському, Ренійському, Кілійському районах діють аматорські колективи: 3 драматичні; 3 вокально-хореографічні; 2 танцювальні; 2 фольклорні ансамблі пісні й танцю. Ці колективи беруть активну участь у різноманітних культурно-мистецьких заходах, які здійснюються не лише у районах, а й в області. З метою задоволення мовних потреб Г. Одеська державна телерадіомовна компанія транслює теле- і радіопередачі гагаузькою мовою.

*Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Керів. Д. В. Табачник. — К., 2004; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

**Гандизм** — суспільно-політичне та релігійно-етичне вчення видатного діяча індійського національно-визвольного руху Мохандаса Карамачанда Ганді (1869–1948). Виходячи з релігії індуїзму, Г. апелює до моралі, пропагує систему самовдосконалення, а звідси й основний принцип вчення Г. — “ахімса” (ненасильство). У політиці Г. проповідує тактику масових ненасильницьких дій, “сатяграхи”, основною індивідуальною формою якої є голодування. В основі концепції ненасильницького суспільства Г. є новий метод політичної дії — громадська непокора. Г. виступає проти колоніального панування, обстоює повне самоврядування, заперечує класову боротьбу і пропагує суспільство загального добробуту. В основі Г. також ідеали єдності й загальнонаціональних інтересів, боротьба проти кастового поділу людей та релігійного фанатизму, відсутність насильства у зовнішній політиці. Ці та інші складові становили основні принципи ідеології національно-визвольного руху, внутрішньої та зовнішньої політики незалежної Індії.

*Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Генезис нації** (грецьк. *genesis* — походження) — процес розвитку нації як культурно-історичного феномена. Визначальною для утворення нації є її історично-генетична єдність, що становить основу національної самосвідомості. Терміни “етнос”, “нація”, “народ” — синоніми, що мають єдине значення — народ, який живе спільним історичним життям, усвідомлює свою єдність, має спільну історичну пам’ять і досвід, спільні духовні цінності, мову, поняття та уявлення про світ. Якщо він не має спільної свідомості, то перестає бути народом, а є населенням певної території. Щоб утримати народ у покорі, треба позбавити його свідомості, історичної пам’яті, духовних здобутків, що завжди і роблять загарбники, поневолювачі різного гатунку. Тому відродження нації починається з повернення їй історичної пам’яті, минулого, власного історичного

досвіду. У генезі української нації виділяють три історичні періоди національного самоусвідомлення (відродження історичної пам’яті): Київська Русь, Гетьманщина, Українська держава. Українська нація є однією з найдавніших серед усіх європейських націй і водночас досить молодим, прогресивним етносом. Вочевидь, її джерела сягають часів трипільської культури, потім — поляно-антської народності (VI–VIII ст.), Галицько-Волинської Русі, Гетьманської держави (XVII–XVIII ст.). Відомо, що розвиткові національної свідомості українства століттями заважали різні народи і держави; цей процес серйозно загальмувала і Російська імперія. У XIX ст. національне відродження української нації виявилось особливо потужним. Нація, очолювана такими велетами духу, як Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко та інші, будь-що намагалася самоутвердитися. Врешті 1918 р. було утворено Українську народну республіку, яка проіснувала лише рік, і лише 1991 р. проголошено незалежність України. Розбудова (Г. н.) — процес постійний, складний і неспинний.

*Винниченко В. Відродження нації. Ч. 3. — Київ; Відень, 1929; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Гнатенко П. І. Национальный характер: Монография. — Днепропетровск, 1992; Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. — К., 1998.*

*М. Головатий*

**Генна спадковість нації** — явище передавання між поколіннями конкретних національних особливостей, які становлять генофонд нації. Г. с. н. має об’єктивний, історично зумовлений характер внаслідок біологічної форми передавання інформациї, накопиченої національним генофондом. Найширше і найпомітніше дається взнаки в переважанні серед її представників певних антропологічних, у тому числі расових, особливостей. Г. с. н. помітна передусім у формі тіла, голови, кольору шкіри, очей, волосся та ін. і мен-

ше виявляється у мові, господарській діяльності, мистецтві, що потребує певної підготовки — навчання, виховання, духовного збагачення, починаючи з дитячого віку. Тобто без відповідних соціалізації, навчання, натренованості, виховання Г. с. н. може залишитися в ембріональному нерозвиненому стані. Звідси необхідність у національному, патріотичному вихованні громадян, особливо молоді, потреба формування етнонаціональної свідомості, глибокої поваги до історії, культури, традицій, усїєї духовної спадщини свого народу.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. — К., 1998; Шлемкевич М. Загублена українська душа. — К., 1992; Гумилев Л. География этноса в исторический период. — Л., 1990.*

*М. Головатий*

**Генотип** (грецьк. *genos* — походження + тип) — сукупність генів або якихось ознак, успадкованих людиною від своїх предків, рідних, батьків.

*М. Головатий*

**Геноцид** (грецьк. *genos* — рід + *caedere* — вбивати) — 1) знищення роду, племені, окремих груп населення за расовими, національними, етнічними чи релігійними ознаками; 2) здійснювані владою масові нищення, переслідування, гоніння певних національних, етнічних, расових, соціальних, культурних, релігійних груп за принципом колективної відповідальності. Г. вважається також створення життєвих умов або застосування заходів, розрахованих на винищення певних груп. Г. спирається на ідеї расизму, шовінізму, націоналізму і вважається тяжким злочинном проти людства, демократії. Термін “Г.” у політичному вжитку з’явився після Другої світової війни у зв’язку з розслідуванням злочинів фашизму і став широко використовуватися в документах міжнародних організацій, передусім ООН. Термін “Г.” як юридичне поняття вперше було використано у виданій 1944 р. у Ва-

шингтоні у праці американського юриста Рафаеля Лемкіна “Основне правило в окупованій Європі”. У Міжнародній конвенції “Про запобігання злочинам геноциду і покарання за нього” (1948) під Г. розуміють: а) вбивства членів будь-якої групи; б) нанесення тяжких тілесних пошкоджень або розумових розладів членам такої групи; в) усвідомлене створення для будь-якої групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне її винищення; г) засоби, спрямовані на призупинення дітонародження у середовищі будь-якої групи; г) примусове передавання дітей з однієї людської групи в іншу. Геноцид — це переслідування та винищення людей за ознакою певної спільності, належності до конкретної соціальної, етнічної, культурної чи біологічної групи. Сама ж практика Г. має давню історію. Вона відображена ще у біблійних текстах (наприклад, винищення давніми юдеями племен ханаанців та ін.). Історія знає безпрецедентні за масштабами і жорстокістю приклади Г., наприклад, геноцид вірмен, здійснений Туреччиною 1915 р., геноцид німецького фашизму щодо євреїв, циган, інших народів, голодомори — геноциди тоталітарного режиму в СРСР, передусім проти українців, шовіністами — проти неросійського населення (кримських татар, чеченців), “білої” меншини ПАР над “чорною” більшістю.

*Словник соціологічних і політологічних термінів: Довідн. вид. / Уклад.: В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К., 1993; Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997; Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро, Ю. Афанасьева. — М., 1989.*

*М. Головатий*

**Географічний детермінізм** — теорія, яка пояснює залежність специфіки певного етносу від географічного середовища.

*О. Антонюк*

**Географія етнічної поведінки** — наука про способи та форми існування у просторі (на території) та в часі конкретних етнокультурних утворень. Для різних

народів ландшафтні умови, як і певні стереотипи поведінки, завжди різні, конкретні, а тому спосіб і форма існування етнокультурних створень також неоднакові. Вони диференціювалися за соціальними, культурологічними ознаками, тоді як стереотипи етнічної поведінки зумовлені інноваційними потребами носіїв інтелектуальних, моральних, соціальних і фізичних особливостей народів. Характерні риси етнічної поведінки вивчають етногеографія, етнокартографія, етнодемографія, інші наукові дисципліни. Г. е. п. — складова соціально-політичної історії народів, оскільки без неї практично неможливо визначити спосіб та особливості існування різних етносів.

*Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. — К., 1998; Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 2000.*

*М. Головатий*

**Геополітика** — (грецьк. *ge* — земля + *politike* — політика) — наука про сукупність фізичних і соціальних, матеріальних і моральних ресурсів держави, що становлять потенціал, використання якого (а іноді й просто його наявність) дають їй змогу домагатися своїх цілей на міжнародній арені. Г. розглядають також як науку про вплив географічного простору держав на їхні політичні цілі й інтереси, про взаємодію географічного простору і політики. Походження Г. традиційно пов'язують з її виокремленням з політичної географії, хоча це — царина знань, яка вивчає комплекс економічних, географічних, історичних, демографічних, політичних та інших факторів, що взаємодіють між собою і впливають на стратегічний потенціал держави. Існує так зване органічне визначення Г., коли вона розглядається як наука про державу, як живий організм, навіть надбіологічний. Інструментальне визначення поняття “Г.” подає її як певний інструмент, що використовується при розробленні зовнішньої політики держави і дає змогу врахувати географічний, демографічний, екологічний та інші чинники. В межах Г. виділяють два чітко означених напрями: геополітич-

ний доктринально-нормативний (К. Хаусхофер) і геополітичний оціночно-концептуальний (А. Мехен, М. Маккіндер, Н. Спейкмен та ін.). У “Міжнародній енциклопедії” Г. визначається як дисципліна, що досліджує відносини між континентальними та морськими ареалами й політикою як такою з метою здійснення відповідної зовнішньої політики. У теоретичних засадах виникнення Г. як науки найважливішу роль відіграє географічний детермінізм. Г. у її сучасному прикладному плані є наукою, що вивчає зовнішню політику держави шляхом комплексного аналізу низки факторів, які її визначають. У геополітичному аналізі виділяють три основні аспекти: 1) аналіз і дослідження соціально-політичної ситуації з точки зору врахування конкретних географічних і часових умов їх розвитку; 2) складання реальних даних з різними, а часто і протилежними уявленнями щодо однієї й тієї ж території; 3) прогнозування і розроблення рекомендацій із здійснення політичної стратегії перетворення довколишнього середовища. Основними домінуючими геополітичними факторами є: географічні (просторове розташування, природні ресурси); політичні (політичний лад, особливості держави, її кордони, соціальна структура суспільства, наявність основних свобод та ін.); економічні (стан виробничих сил, рівень життя громадян, інфраструктура, стратегічні ресурси); військові (стан збройних сил, їх міць, боєздатність); культурні (конфесійні, національні традиції, стан і рівень розвитку науки, освіти, охорони здоров'я, урбанізації); демографічні (склад населення, динаміка його розвитку); екологічні (демографічний тиск на обмежені ресурси країни і планети, виснаження сировинних ресурсів, зміна життєздатності населення різних країн тощо).

*Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К., 2004; Дергачов В. Геополітика. — К., 2000; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1997; Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. — М., 2001; Михайлов Т. А. История геополитических идей. — М., 1999; Мэхэн А. М. Влияние людской силы на ис-*

торию. — М.; Л., 1941; *Политология*: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000; *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти*: Кол. монографія / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К., 2002; *Тихонравов Ю. В.* Геополитика. — М., 1998; *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М., 1993.

*М. Головатий*

**Геронтократія** (грецьк. *geron* — старий + *kratos* — влада) — 1) влада старійшин на початкових етапах розвитку людської спільноти; 2) правляча політична та управлінська еліта, що складається з людей похилого віку. В етнографії термін “Г.” з’явився на початку ХХ ст. і нині в політиці використовується переважно з негативним, іронічним відтінком, передусім як синонім консерватизму, застою.

*Політологія*: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2000.

*М. Головатий*

**Гетерогенність** — неоднорідність за складом.

*О. Антонюк*

**Гетеростереотипи** — сукупність оціночних суджень одного етносу щодо іншого (українців стосовно поляків).

*О. Антонюк*

**Гетто етнічне** — частина міста (поселення), що за часів середньовіччя спеціально виділялася в країнах Західної та Центральної Європи для ізоляції євреїв. Загалом Г. е. — термін, що вживається для означення місця проживання (поселення) дискримінованих національних меншин (китайців, мексиканців у США, циган у деяких містах Європи та ін.). Г. е. як такі наприкінці середньовіччя були ліквідовані, але під час Другої світової війни їх знову відновили нацисти, влаштувавши спеціальні табори для знищення окремих національних меншин. Нині Г. е. не можна вважати такими навіть умовно, оскільки раніше в них існував спеціальний режим проживання, мешканці мали обов’язково носити спеціальний розпізнавальний знак тощо. Винят-

ком можуть бути райони спеціального проживання негрів на півдні Африки (ПАР), де вони становлять більшість населення.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни.* — К., 1997.

*М. Головатий*

**Гідність національна** — невід’ємний атрибут національного життя й найхарактерніша ознака національної незалежності. Ґрунтується на глибокому і свідомому розумінні значущості та важливості всього позитивного в національному житті народу, а в цьому позитивному — того, що створюється нацією і що вона одержує в процесі міжнаціонального спілкування. Як правило, недемократичні суспільства (влада) не зацікавлені у формуванні Г. н. у народу, в існуванні його історичної пам’яті, вихованні у громадян глибокої поваги до культури, мови, традицій своїх батьків, предків. Г. н. потребує поваги до всього кращого, що було створене попередніми поколіннями певного народу, що породжує і формує відчуття особистої причетності до історії, матеріальних і духовних надбань своїх попередників.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.

*М. Головатий*

**Голодомор** — антигуманна, злочинна організована акція — геноцид у формі масового терору голодом проти великих груп або й цілих етносів, народів. В Україні три найбільших у світі за масштабами, кількістю злочинів, наслідками голодомори-геноциди (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) були сплановані й здійснені більшовицько-сталінським тоталітарним режимом, більшовицькою владою як планові політичні акції — геноцид проти українського народу, проти зростання національної самосвідомості українського селянства. Зокрема, штучний голод 1932–1933 рр. було сплановано з метою прискорення примусової колективізації, лік-

відації “куркульства” як класу, знищення “ворожих елементів”. За усієї очевидності, доказовості й переконливості багатьох факторів, історико-документальних, статистичних та інших матеріалів Г. в Україні (особливо найстрашніший — 1932–1933 рр.), все ж часто пояснюється доволіно, спрощено, а то й просто перекручуються у багатьох монографіях, навчальних посібниках з історії України, в окремих публікаціях. Іноді голод порівнюють з холокостом, посилаються на хибну систему господарювання на селі або пояснюють як спробу здійснення соціалістичних перетворень насильницькими, комуністичними методами. Причини ж, механізм організації, дійові особи та виконавці, трагічні наслідки Г. в Україні визначено, відомо, доведено. Питання лише у тому, щоб довести історичну правду про геноциди щодо українців, інших народів на теренах колишнього СРСР до свідомості вітчизняної, світової громадськості, в першу чергу — до молоді. Слушним є твердження вітчизняних і американських (Дж. Мейс, Р. Конквест) дослідників, які довели, що “Сталін, Каганович, Постишев та інші запланували у Москві знищення українського селянства як свідомої національної верстви і нещадно здійснили це в Україні в 1932–1933 рр. засобом штучного голоду” (див.: *Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів.* — К., 1990. — С. 99.). За характером, змістом, механізмами здійснення, генетичними, соціальними і духовними наслідками голодомори в Україні є ні з чим незрівнянними людськими трагедіями, що сягають планетарних масштабів. За різними підрахунками лише за найбільшого голодомору 1932–1933 рр. в Україні загинуло майже 10 млн безвинних людей, більшість з яких навіть не було поховано за християнським звичаєм. Перший великий голод 1921–1923 рр. вважається генеральною репетицією найбільшого у світовій історії голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр. Це був терор голодом з метою придушення селянської опозиції, яка на початку 20-х років вилилася у збройні повстання — так званий “куркульський бандитизм”. Основною причиною голодомору 1921–

1923 рр. була радикально-комуністична доктрина більшовиків, які розглядали дрібних виробників як силу, потенційно і явно ворожу так званому “пролетарському інтернаціоналізму” і суцільній націоналізації виробництва. Будь-які свідчення про голодомор в Україні, особливо найжахливіший з них — 1932–1933 рр., приховувалися, замовчувалися в колишньому СРСР майже до моменту його розпаду. Практично в Україні стало можливим говорити про голодомор 1932–1933 рр. після грудня 1987 р., а сповна і відкрито — з проголошенням незалежності України. З цього питання в Україні відбулися спеціальні парламентські слухання (12 лютого 2003 р.), прийнято рішення Верховної Ради України, яка дала певну політико-правову оцінку голодомору 1932–1933 рр. в Україні, визначивши його актом геноциду проти українського народу, але донині залишаються нез’ясовними і невизначеними питання щодо конкретних організаторів голодомору, їх відповідальності за вчинені злочини. Спеціальні рішення про визнання голодомору геноцидом українців прийнято сенатами, урядами Австралії, Аргентини, Канади. В Україні питання голодоморів предметно досліджуються в Інституті історії України НАН України, Міжрегіональній Академії управління персоналом, Асоціацією дослідників голодоморів в Україні, Всеукраїнським товариством “Меморіал” ім. В. Стуса, Центром українознавства Київського національного університету імені Т. Шевченка та ін.

*Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941) // Джерелознавчі дослідження. — К., 1999; *Болезлав Б.* Сіонізм проти українців. — Одеса, 2001; *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947; Злочини проти народу. — К., 2000; *Галій М.* Організований голод в Україні. 1932–1933. — Чикаго, 1968; *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Зб. документів / Кер. і упоряд. Р. Я. Пиріг.* — К., 1990; *Голод 1932–1933 годов / Рос. гос. гуманитар. ун-т. / Общ. ред. Ю. Н. Афанасьева.* — М., 1995; *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* — К., 2003; *Голодомор 1932–1933 рр. на Україні:*

Бібліогр. покажчик / Упоряд. О. Г. Люта. — Ужгород, 1995; *Голодомор в Україні. 1932–1933 рр.*: Бібліогр. покажчик. — Одеса; Львів, 2001; *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.*: Бібліогр. покажчик / Упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рекун; Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.), О. Ф. Ботушанська, В. Мотика (Австралія). — Одеса; Львів, 2001; *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*: Матеріали Всеукр. наук. конф., Київ, 15 листоп. 2002 р. — К., 2003; *Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення*: Матеріали Другої Міжнар. наук. конф., Київ, 28 листоп. 2003. — К., 2004; *Гунчак Т.* Проблема геноциду: Україна 1932–1933. Злочини проти людства // *Військо України*. — 1993. — № 5; *Данилов В. П.* Колективізація: як это было // *Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди*. — М., 1989; *Діброва С.* Найстрашніший злочин Сталіна // *Наука і суспільство*. — 1989. — № 1; *Документи свідчать: из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг.* / Сост. В. П. Данилов и др. — М., 1989; *Командири великого голоду*: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північній Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001; *Кому буде вигідний голодомор?* Статті. — К., 2003; *Куліш А. Ф.* Геноцид. Голодомор 1932–1933. Причини, жертви, злочинці. — Харків, 2001; *Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Джерела про колективізацію і голод на Україні (за матеріалами ЦДАПСР УРСР 1929–1933 рр.) // *Архіви України*. — 1990. — № 6; *Кульчицький С. В.* Трагедія голоду // *Сторінки історії УРСР: факти, проблеми, люди*. — К., 1990; *Кульчицький С. В.* Ціна “Великого перелому”. — К., 1991; *Літопис нескореної України*: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1. — Львів, 1993; *Маняк В.* Голодомор: Чому? Як? За що? // *Крим. світлиця*. — 1998. — 20 листоп.; *Маркова С. В.* Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Чернівці, 2002; *Марочко В. І.* 1932–1933 рр. Голодомор в Україні: Причини і наслідки: Конспект лекцій. — К., 1994; *Марочко В. І.* Голод на Україні (1931–1933): Причини та наслідки // *Пробл. історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 1. — 1991; *Міжнародная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов: Итоги, отчет, 1990*. — К., 1992; *Мейс Д.* Політичні причини голодомору на Україні (1932–1933). — 1995; *Мухіна М.* Упокорення голодом: 36 документів. — К., 1993; *Поліщук*. Чорні жнива. — К., 1997; *Про заходи у зв'язку з*

60-річчям голодомору в Україні: Указ Президента України від 19 лют. 1993 р. // *Голос України*. — 1993. — 26 лют.; *Самое страшное преступление Сталина: [Немецкие дипломаты о голоде в Украине]* // *За рубежом*. — 1989. — № 12; *Сенишин Г.* Бібліографія голоду в Україні 1932–1933. — Оттава; Монреаль, 1983; *Сова Г.* Голод в Україні 1933 р. — Мюнхен, 1948; *Субтельний О.* Україна. Історія. Голод 1932–1933 рр. // *Укр. істор. журн.* — 1991. — № 12; *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: Погляд із сьогодення*. — К.: Укр. видав. спілка, 2003; *33-й: Голод: Народна книга-меморіал / Підгот. Л. Коноваленко, В. Маняк*. — К., 1991; *Український голокост. — 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мисик*. — К., 2003; *Шаповал Ю. І.* Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001; *Шитюк М. М.* Голодомори ХХ століття: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. — К., 1997; *Шитюк М. М.* З власним народом війна. — К., 1995.

М. Головатий

**Гомеостаз етнічний** (грецьк. *homoios* — подібний + *stasis* — стан) — статичний стан етнічної системи, за якого її життєвий цикл повторюється із покоління в покоління без суттєвих змін; ця система зберігає рівновагу з природою й всіма подібними їй етнічними системами.

О. Антонюк

**Гомогенність** (грецьк. *homoges* — однорідний) — однорідність за складом.

О. Антонюк

**Гордість національна** — специфічна соціально-психологічна категорія, яка виражає (засвідчує) патріотичне почуття відданості, любові й поваги до власної країни та народу на основі врахування їхнього реального внеску до світової культури та цивілізації. Термін “Г. н.” не зовсім тотожне поняттю “патріотизм”, але є його вагомою складовою. Г. н. несумісна з неповагою, ворожістю до інших народів, національних груп, що часто є основою проявів політичного націоналізму і навіть шовінізму.

*Лук'яненко Л.* Національна ідея і національна воля. — К., 2003; *Старосольський В.* Теорія нації. — К., 1998; *Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України*. Ін-т держави і пра-

ва ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.

*М. Головатий*

**Греки** (самоназва — “румеї” та “уруми” в Україні). Нинішнє проживання Г. в Україні зумовлене їхньою багатовіковою колонізацією південноукраїнських земель. У давні часи перші колонії грецьких держав — метрополії — виникли на узбережжі Чорного моря. Це загальновідомі античні держави Північного Причорномор'я, що існували із середини I тис. до н. е. до III–IV ст. н. е. (поселення на о. Березань, Тіра, Ольвія, Пантікапей, Тірітаку, Німфей, Керкінітіда, Херсонес Таврійський). Згодом ці грецькі колонії перетворилися на самостійні рабовласницькі поліси. Кримські Г. в роки татарського панування вважалися турецькими підданими і перебували під протекторатом турецького султана. Новий великий період грецької колонізації півдня України розпочався із середини XVIII ст. внаслідок зовнішньої політики Російської імперії, спрямованої на боротьбу з Османською імперією за південні землі України. Це спричинило російсько-турецьку війну 1768–1774 рр., яка зумовила найчисельнішу хвилю грецької еміграції на територію України, що мала політичний характер. Втікаючи від національних і релігійних утисків Кримського ханства, Г. з дозволу Катерини II прийняли підданство Російської імперії і переселилися у відведені їм Приазовські степи. Масове переселення Г. (а з ними і вірмен, грузинів, волохів) почалося навесні 1778 р., коли 9 травня 6 тис. підвід з 31098 переселенцями вирушили з Криму в Приазов'я. Чимало із них загинуло в дорозі, частина повернулася до Криму, решта оселилася на узбережжі Азовського моря, де заснувала у 1779 р. Маріуполь, а також 23 грецькі поселення. За мовою Г., які живуть в Україні, поділяються на дві групи: Г.-елліни (новогрецький діалект) і Г.-татари (тюркська мовна група). За радянських часів українські Г. до середини 30-х років одержали значні можливості для національно-культурного розвитку; було створено і функціонували грецькі національно-адміністративні райони (Мангушський і Сартанський — Маріупольська обл. і Велико-

янісольський — Сталінська обл.); організовано роботу навчальних і культурно-освітніх закладів; здійснювалася видавнича діяльність мовою грецької меншини тощо, яку в період культу особи Сталіна було ліквідовано. В роки Другої світової війни (1941–1945 рр.) більшість українських Г. було депортовано. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Г. в Україні налічується 91,5 тис. осіб. Основний їхній етнічний масив знаходиться у Донецькій обл. (м. Маріуполь), де сконцентровано майже 85 % Г. України, які мають компактні поселення. Інша частина грецької етнічної групи мешкає у південних і південно-східних областях України. Приблизно 2/3 Г., або 61,8 тис. осіб, проживають у містах, решта — 29,6 тис. осіб — сільське населення. У ході перепису із 95,5 тис. українських Г. 5,8 тис. назвали рідною мовою грецьку, 4,3 тис. — українську, 4,3 тис. — російську. Їхня релігійна належність — християнство. Для задоволення етнокультурних потреб Г. в Україні, починаючи з 1991 р., створено і функціонує 75 національно-культурних товариств, які входять до Федерації грецьких товариств України (ФГТУ) із всеукраїнським статусом. За активної участі ФГТУ у квітні 2003 р. створено Об'єднання етнічних спільнот Донецької обл. В Україні діє Об'єднання грецької молоді, осередки якого є в більшості областей. З 2000 р. ФГТУ має у м. Маріуполі — столиці українського еллінізму — свій Культурний центр. Практично у кожному селищі з компактним проживанням Г. діє грецьке товариство; всі вони об'єднанні у 6 районних товариств, більшість мають художні колективи, сприяють розвитку національної культури. Основні зусилля ФГТУ спрямовані на реалізацію освітніх і культурних програм. Налагоджено систему вивчення новогрецької мови, підвищення кваліфікації вчителів на семінарах у Маріупольському гуманітарному інституті, університетах Греції та Кіпру. У 2003 р. новогрецьку мову вивчали у 107 навчальних закладах понад 7 тис. учнів, у т. ч. як предмет — 2155 осіб, факультативно — 4968 осіб. Викладають мову 120 вчителів. Школам надано майже 1,5 тис. підручників і посібників для вивчення мови. Реалі-

зації освітніх програм сприяють допомога з боку історичної батьківщини, освітньої Ради Г. зарубіжжя (ЕАЕ) та підтримка місцевих органів державної влади. Професійно і результативно функціонують у цій сфері грецький культурний клуб “Зорбас” у м. Києві та національно-культурний клуб “Эллины Приазовья” у с. Сартана. У культурно-духовній сфері за допомогою Греції продовжується робота з матеріальної підтримки православних церков, розвитку грецької культури, традицій та звичаїв. Під патронатом ФГТУ діє Центр наукового дослідництва та видавництва. Працівниками Центру видаються книги із серії “Життєпис видатних греків”, поетичний збірник і два буклети про ФГТУ та фестиваль “Мега Юрти”. ФГТУ надає допомогу соціально незахищеним верствам населення. З ініціативи ФГТУ Всесвітня Рада Г. зарубіжжя (ЕАЕ) реалізує в Україні декілька соціальних програм. Одна з них передбачає надання гуманітарної допомоги. З нагоди відзначення 225-річчя переселення Г. з Криму до Приазов'я та заснування м. Маріуполь у вересні 2003 р. відкрито Грецький діагностичний медичний центр і проведено фестиваль грецької культури “Мега Юрти”. Центр збудовано за підтримки Всесвітньої Ради Г. зарубіжжя, друзів і меценатів медичних програм Всесвітньої Ради, Фонду Ставра С. Ніарха. Він функціонує в межах програми охорони здоров'я населення і покликаний надавати діагностичну, лікувальну допомогу, кваліфіковані спеціалізовані консультації всьому багатонаціональному населенню Приазов'я.

*Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Керів. Д. В. Табачник. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Громада** — об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами (сімейна, сільська, земляцька, релігійна тощо).

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Громадська думка** — 1) один з виявів масової суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; 2) історично зумовлений і змінний стан громадянської свідомості великих груп людей (Е. Вятр); 3) сукупна, надособистісна позиція, точка зору певної структурно означеної спільноти людей на конкретні події, проблеми, рішення державних, політичних, суспільних інституцій. Г. д. — явище умовне, оскільки об'єктивно вона не є сумою точок зору відповідної кількості людей. Люди по-різному розуміють сутність певних політичних явищ, подій, вкладають у них своє бачення, відповідно їх ідентифікуючи. Глибокий аналіз феномена Г. д. здійснили А. Л. Лоуелл (“Громадська думка і народний уряд”), У. Ліпман (“Громадська думка”) та ін. А. Л. Лоуелл вважав, що Г. д. є базисною структурою поглядів, в цілому прийнятою і сприйнятою певною спільнотою, доводив, що у суспільстві, де існують принципові розбіжності думок, не може бути ні Г. д., ні народного уряду. У. Ліпман вважав Г. д. комплексом стереотипів, у межах яких і керуючись якими, люди діють в окремих групах. Г. д. виконує експресивну, контрольну, консультативну, директивну функції, може бути моністичною чи плюралістичною, прогресивною і консервативною. Прогресивна Г. д. пов'язана з позитивними змінами у суспільстві. Консерватизм Г. д. з огляду на важливі суспільно-політичні процеси в країні та за її межами зумовлений тим, що громадяни пов'язують ці процеси безпосередньо із задоволенням або незадоволенням власних інтересів, потреб, сподівань. Інститут Г. д. є постійним фактором моделювання, організації діяльності всіх елементів і структур політичної системи суспільства, соціальних інститутів, органів влади тощо. Г. д. має велике значення для процесу підготовки і прийняття загальнодержавних рішень, законодавчих, нормативних актів, урядових рішень, сприяє демократизації суспільного життя, ширшому залученню громадян до суспільно-політичної діяльності. Г. д. містить і певні суперечності, якщо її формують штучно, “роблять” на замовлення, на догоду конкретній полі-

тичній силі. Вона відображає певний моральний стан суспільства, рівень його демократичності.

*Хмелин В. Н.* Социология политики. — К., 1992; *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001; *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции. — М., 1997; *Ионин Л.* Массы и власть // Власть. — М., 1989; *Маслоу А.* Психология бытия. — М., 1997; *Політологічний енциклопедичний словник:* Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К., 1997; *Психологія масової політичної свідомості та поведінки /* Відп. ред. В. О. Васютинський. — Самара, 1999. — Т. 1, 2; *Тард Г.* Общественное мнение и толпа. — М., 1992; *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого "Я" // Я и Оно: Тр. разных лет. — Тбилиси, 1991.

*М. Головатий*

**Громадянин** — людина (індивід), яка ідентифікує себе з певною країною, належить до конкретної держави, перебуває під її владою і користується її захистом. Держава наділяє громадянина реальними правами (на державне забезпечення та захист, виборче право, право на представництво інтересів в органах державної влади, свободи слова й асоціацій, право на житло, освіту, медичну, матеріальну допомогу тощо), гарантує їх реальність і захищає Г. за кордоном. Зі свого боку громадянин зобов'язаний виконувати приписи держави (закони, постанови тощо). Політико-правовий статус Г. зумовлює спільність його прав і обов'язків. Права та обов'язки Г. отримує від народження (право на життя, власність, медичне обслуговування), а інші права (на працю, політичні права та ін.) — з досягненням певного віку. Г. несе відповідальність перед державою і суспільством за порушення прав інших громадян, невиконання власних обов'язків.

*Основи демократії:* Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К., 2002; *Пірен М. І.* Конфліктологія: Підручник. — К., 2003.

*М. Головатий*

**Громадянство** — стійкий правовий зв'язок людини з конкретною державою, перебування серед громадян певної дер-

жави; звання, права і обов'язки громадянина; юридично зафіксований правовий зв'язок людини з державою. У монархічних державах, як правило, Г. відповідає підданству. В більшості країн, у т. ч. в Україні, Г. визначається Конституцією та відповідними законами, іншими нормативними актами.

*Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Пірене М. І.* Конфліктологія: Підручник. — К., 2003.

*М. Головатий*

**Громадянська непокора** — непокора громадян, масові акції, пов'язані з відмовою підкорення, але такі, що, як правило, не супроводжуються використанням сили з їх боку.

*М. Головатий*

**Громадянські права і свободи** — основні засади конституційно-правового статусу громадянина держави, які визначають можливості його участі в політичному, соціальному і культурному житті суспільства. Водночас основні Г. п. і с. перебувають під пильною увагою світової громадськості та міжнародних організацій, передусім ООН. 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила Загальну Декларацію прав людини.

*Даниленко В. І.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

*М. Головатий*

**Громадянськість** — якість, властивість поведінки людини, громадянина, яка означає його готовність і відповідну здатність брати активну участь у справах суспільства і держави, свідомо користуватися своїми правами і свободами, виконувати обов'язки. Під Г. розуміють ще й активну життєву позицію, відсутність у людини байдужості до усього, що відбувається навколо, у суспільстві, світі. Часто Г. протиставляють поняттям "аполітичність", "соціально-політична індиферентність", "байдужість до громадської діяльності". Термін "Г." органічно пов'язане з поняттям "патріотизм". Водночас неправильно було б ототожнювати "Г." з ло-

яльним ставленням до влади, владних структур, окремих політичних, суспільних сил, із законслухняною поведінкою і понад усе — з певним конформізмом. Це потрібно мати на увазі й за наявності політичної псевдоактивності, тобто активності напоказ, удаваної.

*Волков Ю. Г., Поликарпов В. С.* Человек: Энциклопедический словарь. — М., 1999.

*М. Головатий*

**Грузини** (самоназва — картвелі) в **Україні**. Численні поселення Г. на сучасній території України почали з'являтися на Полтавщині у 40-х роках XVIII ст. на базі військових і поміщицьких осередків, типових для південної України того часу. Спричинила цей процес діяльність картлійського царя Вахтанга VI, який імігрував 1724 р. з Грузії до Росії, розраховуючи на військову допомогу останньої у боротьбі з турецькими і персидськими загарбниками. Разом з царем переселилася значна частина грузинських князів і дворян, які, отримавши матеріальну допомогу, вступили на військову службу й прийняли російське підданство. Окремим царським указом 1738 р. Г. було відведено землі державних маєтностей в Україні у “пристойних місцях” на довічне спадкове володіння князям — по 30 дворів, дворянам — по 10. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 34,2 тис. Г., або 0,1 % всього населення країни, на 10,6 тис. осіб більше, ніж під час перепису 1989 р. Найбільше їх мешкає в Автономній Республіці Крим, Донецькій, Запорізькій, Одеській, Харківській областях та м. Києві. Грузинська меншина на території України розселена досить рівномірно. Переважає (29,8 тис. осіб) міське населення і тільки 4,3 тис. Г. проживають у сільській місцевості. Мову своєї національності вважають рідною 36,7 %, російську — 54,4, українську — 8,2 %. За релігійною належністю — християни. З метою сприяння всебічному співробітництву між народами України та Грузії, розвитку національної культури, освіти, традицій та звичаїв в Автономній Республіці Крим, Луганській, Львівській, Одеській областях, м. Києві створено і

функціонують 13 національно-культурних товариств і Міжнародна асоціація грузинсько-українських культурних взаємозв'язків ім. Давида Гурамшвілі.

*Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Кер. Д. В.Табачник. — К., 2004; Науко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

**Група етнічна** — частина (“уламок”) етносу, ядро якого знаходиться в іншому соціальному організмі. Г. е. можуть перебувати у компактному та дисперсному стані. Вони завжди тісно пов'язані із системою соціально-економічних відносин основної етнічної спільноти, а іноді мають дещо відмінні соціально-економічні характеристики та стан. Відносини між Г. е. та основною етнічною спільнотою, а також між різними етнічними групами у певному суспільстві можуть бути як рівноправними, так і нерівними, конфліктними. Все залежить від соціально-економічного, політичного рівня, особливостей розвитку суспільства в цілому, від історичних традицій, стану національної політики країни. Багато в чому прогрес цивілізації пов'язаний саме зі станом етнічних відносин в окремих суспільствах.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Група етноконфесійна** — сталий зв'язок частини окремого народу з певною конфесією. Інколи з Г. е. зрощується компактна група етносів. Найпоширенішим є субетноконфесійний різновид цієї спільноти. Г. е. є підстави називати частину народу за віросповіданням лише тоді, коли вона набуває особливих, тільки їй притаманних етнічних властивостей. Г. е. є, наприклад, старообрядці та молокани серед росіян, аджарці у грузин, меноліти поміж німців, крешени та нагайбаки серед татар, йезиди у курдів, латгальці серед латишів, помаки (магометани) у Болгарії, вальденси в Італії, друзи у Сирії, копти в Єгипті та ін. Г. е. часто поступово асимілюються, інші мають тенденцію перетворюватися

на окремі етноси. Г. е. визначаються соціальною стабільністю, культурно-побутовою своєрідністю, моральним традиціоналізмом.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Група етнолінгвістична** — група носіїв мови чи мовного діалекту, що характеризується спорідненістю мовних, етнокультурних та етнопсихологічних ознак. Г. е. розселюються за ареальним принципом, втілюють характеристики етнокультурної спільноти за її ознаками як мовної, духовної, так і матеріальної культури.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Гуцули** — етнографічна група українців, які заселяють південно-східну, середню та високогірну частини Українських Карпат. За сучасним адміністративним поділом Гуцульщина (територія, заселена Г.) охоплює: Верховинський, південні частини Косівського й Надвірнянського районів Івано-Франківської обл.; Путивльський і південну частину Вижницького р-ну Чернівецької обл. і Рахівський р-н Закарпатської обл. Щодо походження Г. існує кілька гіпотез. Деякі дослідники цей термін пов'язують з повстанським рухом народних месноплеїнних східнослов'янських утворень уличів ("улиців") — прямих нащадків карпатських українців. Висловлюються й інші припущення, що ґрунтуються виключно на даних мово-

знавства. Впродовж сторіч Гуцульщина входила до складу тих державних утворень, до яких належали Галичина, Буковина і Закарпаття: до 70-х років VIII ст. — до Польщі, Туреччини, Молдовії, Угорщини; згодом — до Австрії й Угорщини; в 1920–1939 рр. — до Польщі, Румунії й Чехословаччини. Незважаючи на їхнє існування у складі різних держав, Г. об'єднувала спільна матеріальна і духовна культура. Їм, як і решті етнографічних груп українців, притаманна подвійна етнічна свідомість: відчують себе належними до загальноукраїнського етносу і водночас до локальної етнографічної групи. Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. в Україні нараховувалось 21,4 тис. Г. — найбільша група серед усіх українських субетносів. Переважна більшість проживала у сільській місцевості Івано-Франківської обл. — 95,3 % всіх Г. Рідною мовою визнають українську 99,9 %. Господарська діяльність Г. визначається природно-кліматичними умовами їх проживання — багатством полонин, лісів і гірських луків. Основним заняттям населення Гуцульщини було скотарство, лісові промисли, сплав лісу гірськими річками. Землеробство мало другорядне значення (рілля становить приблизно 4 %, полонини й сіножаті — 33 %, ліс — 59 % території Гуцульщини). Допоміжні заняття — солеваріння, бджільництво, рибальство тощо. Високого рівня досягли художні промисли: різьблення, випалювання та інкрустація на дереві, художня обробка металу, мідне та срібне литво, гончарство, обробка вовни, ткацтво, килимарство. Досконалість набула дерев'яна архітектура, зразками якої є церква в Криворівні, Ворохті, Княздворі, Ясіні, Зеленому над Черемошем, або дзвіниця в Микулічині тощо.

*Україна: етнопалеографічна палітра суспільного розвитку: Словник-довідник / УАДУ при Президентові України; Відп. ред. Ю. І. Римаренко. — К., 1997.*

*О. Антонюк*

## Д

**Давніх Греції та Риму етнополітична думка.** Власний родовід етнополітичні ідеї ведуть з античного (Давня Греція і Рим), коли політичні теорії виокремилися у самостійну галузь, а в їхньому лоні розроблялися принципи індивідуальної свободи людини, її громадянського обов'язку, питання суті й форм держави, приватної власності та права. Великий інтерес у цей час становлять праці стародавніх істориків Геродота, Плутарха, Полібія, Страбона, в яких започатковано підвалини не лише історії, а й етнографії, етнології, які мають важливе значення для розвитку етнополітичних концепцій. До епохи античності нагромаджуються ґрунтовні етнографічні знання про близькі й далекі народи, тому у Д. Г. та Р. було здійснено спроби узагальнити численні знання і викласти їх у певній системі, що стало б основою започаткування первісних етнографічних описів. Характерною їх ознакою був етноцентризм, тобто поділ народів за рівнем їхнього культурного розвитку на цивілізовані й дикі (варварські), де еталоном була власна культура мислителів античності. Так, стародавній грецький історик *Геродот*, (V ст. до н. е.), названий “батьком історії”, дав перший систематизований опис життя і побуту скіфів. Інший стародавній грецький географ й історик *Страбон* (64–63 рр. до н. е. — 23–24 рр. н. е.) є автором “Географії” в 17 книгах, у яких дано описи різноманітних народів античності. Римський вчений *Пліній Старший* (23–70 рр. н. е.) у своїй “Природній історії”, яка складається із 37 книг, зібрав глибокі свідчення з історії та побуту Риму і римлян. У нарисах “Германія” римський історик *Тацит* (приблизно 58–117 рр.) описує релігії, громадський устрій і побут стародавніх германців. У працях мислителів Д. Г. та Р. активно осмислюються проблеми взаємовідносин між етносами, між ними і державою, їхнього нерівноправного становища у тогочасних суспільствах. Остання проблема глибоко обґрунтована у дороб-

ках насамперед відомих давньогрецьких мислителів *Платона* (427–347 рр. до н. е.) та його учня *Аристотеля* (384–322 рр. до н. е.), які відкрито висловлювали негативне ставлення до інших народів, закликали до загарбання їх, відокремленого розвитку, відстоювали ідею створення держави за етнічним принципом. У своїй праці “Закони” Платон зазначав, що до громадян не належать раби та іноземці, які мусять займатися землеробством, ремеслом і торгівлею, але без наживи. Передбачалося, що громадяни забезпечені достатньою кількістю рабів. За Аристотелем людина за своєю природою — істота політична, і в державі (політичному об'єднанні) завершується генезис цієї природи людини. Проте не всі люди, не всі народності досягли такого рівня розвитку. Варвари, за твердженням Аристотеля, — люди з нерозвиненою людською природою і вони не досягли висот політичного спілкування, вільних і рівних. Варвар і раб за своєю природою — поняття тотожні. Відносини пана і раба є, за Аристотелем, елементами сім'ї, а не держави. Ці етнополітичні ідеї знаходили втілення у політико-правових системах стародавніх державних утворень. Наприклад, у структурі населення Давньої Греції виділялись три основні класи, які різнилися між собою з політичної та правової точок зору. Найнижчим у суспільній ієрархії класом були раби. В Афінах вони становили третину всього населення, але у полісі не мали ніякої політичної ваги, їхній соціальний стан був жалюгідний — до них ставились виключно як до живого знаряддя праці, яке берегли настільки, наскільки потребує догляду інструмент. Поруч із рабами значний прошарок населення грецького міста становили осілі чужоземці (метики). Особливо виділялись Афіни, де відсоток метиків був більший, ніж будь-де. Оскільки на той час не існувало форм законної натуралізації, то й чужоземець не міг набути громадянства міста-держави і так само, як і раб, не брав участі у політичному житті міста, хоча й

був вільною людиною. На думку українського політолога О. Картунова, це було одним із перших проявів ксенофобії, етноцентризму та етнократизму. Серед етнополітичних концепцій античності привертає увагу сформульований мислителями широкий спектр ідей щодо проблем держави — від моноетнічної мінідержави полісу до величезних надетнічних імперій. Прихильником першого типу держави був Платон, який відстоював переваги мінідержав (економічна незалежність) перед великими державними територіальними об'єднаннями. Він розробив дві концепції держави: ідеальну і реальну. Основними ознаками ідеальної держави є загальність і постійність, у якій громадяни мають бути поділені на три суспільні стани. Кожен із них повинен жити і виховуватись у своєрідних умовах і володіти власними чеснотами. До першого, найвищого стану належали правителі, які повинні бути філософами; до другого, — воїни, які дбають про цілісність держави, бережуть її кордони та внутрішній лад, до третього — ремісники, купці, хлібороби — всі ті, хто здобуває матеріальні засоби для існування. Платон виокремлював такі форми держави: аристократію — владу кращих; тимократію — владу військових; олігархію — владу багатих; демократію — владу, яка допускає рівність та ігнорує ієрархічні вартості людей; тиранію — владу несправедливих і нерозумних людей, які захопили її силою. Дещо іншої точки зору дотримувався Аристотель, якого не без підстав відносять до засновників політичної науки. Він зробив політику предметом емпіричного дослідження, проаналізувавши спільно з учнями 150 конституцій держав і відповідних проєктів. Аристотель, на відміну від Платона, вважав найдоцільнішою територіально більшу державу, але таку, яка є доступною для нагляду і контрольованою для управління. Він був також прихильником імперії, яка б мала займати сприятливе геополітичне становище. Форми держави мислитель класифікував за двома критеріями: кількістю правителів та метою правління (служіння загальному благу чи особистим інтересам). Відповідно із цими критеріями Аристотель виділив правильні та неправильні форми держави. Серед пра-

вильних форм — монархія (царська влада), аристократія, політія, а неправильних — тиранія, олігархія, демократія. Найдоцільнішою за формою мислитель вважав політію — помірковану демократію, яка поєднує кращі риси олігархічного й демократичного правління і ґрунтується на законах. Мислителів античності, зокрема Гіппократа, Страбона, Платона, Теофраста, Ксенофонта та ін., особливо цікавила проблема етнічних відмінностей, їхній вплив на побут і культуру народів, що було зумовлено виникненням етнічної самосвідомості. Гіппократ, наприклад, у своїй праці “Про повітря, води, місцевості” розглядав цю проблему з позицій географічного детермінізму, обґрунтовуючи, що відмінність між народами зумовлена розташуванням країни, кліматом та іншими природними факторами. Такий підхід підтримали і розвинули інші вчені, чим було сформульовано цілу теорію — географічний детермінізм, сутністю якої є пояснення залежності специфіки певного народу від географічного середовища. На відміну від Гіппократа, Платон пояснював взаємозв'язок між етнічними особливостями характеру людей з соціально-політичним устроєм суспільства, в якому вони живуть. У його концепції про державу є трактування того, що характер людей формується під впливом певної форми державного правління. За Платоном у людей буває стільки ж видів духовного складу, скільки існує видів державного устрою, а при його зміні духовний склад знає також змін. Учень Аристотеля Теофраст розглядав етноморальні риси людей як такі, що формувались під впливом навколишнього соціального середовища. Особливим для античного періоду є намагання дати характеристику цілим народам. Прикладом цього є описи етнокультурних характеристик персів, учнем Сократа Ксенофонтом, у яких він аналізує еволюцію окремих рис, типових для певного народу, але таких, що змінюються залежно конкретних умов. О. Картунов зазначає, що у Давніх Греції та Римі народились і були втілені в життя ідеї: “месіанізму”, тобто провідництва та пануючої ролі “обраного богом народу”; “колоніалізму”, причому в обох варіантах — мир-

ного освоєння вільних земель та загарбання чужих територій і народів; “асиміляції”, теж у двох її формах — природного сприйняття певним народом або його частиною мови і культури іншого народу та насильницьким їх нав’язуванням; “переселення” народів, також у добровільній і примусовій формі тощо. Загалом з часів існування Д. Г. та Р., де зароджуються етнополітичні ідеї, виникають два основні напрями у підходах до вирішення етнополітичних проблем. Перший, консервативний, напрям, теоретиками якого є Платон, Аристотель, Геракліт та багато інших філософів та істориків, представлений ідеями месіанізму, насильницької асиміляції, переселення народів, унітарної держави, колоніальної імперії тощо. Другий напрям, ліберально-демократичний, який репрезентують Демокріт, Перікл, Сенека та ін., проповідував ідеї вільного розвитку культур і народів, їх мирного співіснування й взаємозбагачення, федералізму, конфедералізму тощо. З початку нашої ери стає панівною протягом майже півтори тисячі років консервативна тенденція. Цей період позначений створенням та існуванням величезних унітарних авторитарних наднаціональних імперій, які здійснювали жорстку політику асиміляції, переміщення і переселення народів тощо. У цей час уповільнюється розвиток етнополітичної думки.

*Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999; *Кирилюк Ф. М.* Історія політології: Підруч. для вищ. навч. закладів. — К., 2001.

*О. Антонюк*

**Дестнізація** — переважно штучно-насильницький процес поступового і плано-мірного позбавлення окремого етносу його найважливіших рис, ознак. Д. — це певною мірою пом’якшений варіант етноциду, що здійснюється здебільшого шляхом окремих заборон або створення всіляких перепон щодо, наприклад, виживання етнічної мови, функціонування етнічних шкіл, здійснення видавничої діяльності, використання засобів масової інформації, розвитку літератури, мистецтва, етнічної культури взагалі. Д. здійсню-

ють і шляхом певних репресій щодо найактивнішої частки етносу (наприклад, переслідування інтелігенції певного етносу, примусові депортації кращих його представників). Складовою Д. є демографічна, культурна експансія панівного етносу. Реалізується це шляхом масових переселень, спеціального будівництва промислово-індустріальних гігантів тощо.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Декларація прав національностей України** — прийнята Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. Цей документ розвиває положення про права національних меншин, викладені у Декларації про державний суверенітет України. Складається із преамбули та 7 статей. У преамбулі обґрунтовуються причини прийняття Д. п. н. У. Зокрема, в ній зазначається, що Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акту проголошення незалежності України, керуючись Загальною Декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості; прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України; беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять народ України, приймає цю Декларацію. У Д. п. н. У. українська держава взяла на себе зобов’язання гарантувати всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Представники народів і національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, обіймають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях. Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом (ст. 1). Забезпечується право на збереження їх традиційного розселення та

існування національно-адміністративних одиниць, створення належних умов для розвитку всіх національних мов і культур (ст. 2). Гарантується право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, у т. ч. освіти, виробництва, отримання і розповсюдження інформації. Верховна Рада України тлумачить ст. 3 Закону “Про мови в Українській РСР” таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з державною. Гарантується громадянам право вільного користування російською мовою. У регіонах, де проживають компактно кілька національних груп, нарівні з державною українською може функціонувати мова, прийнятна для всього населення цієї місцевості (ст. 3). Забезпечується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів (ст. 4). Надається право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об’єднання. Ці організації можуть виконувати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, здійснювати в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій. У ст. 5 Декларації зафіксовано, що пам’ятки історії та культури народів і національних груп на території України охороняються законом, а у ст. 7 — що національні культурні центри і товариства, представники національних меншин мають право на вільні контакти зі своєю історичною батьківщиною.

*Голос України. — 1991. — 29 листоп.*

*О. Антонюк*

**Декларація принципів толерантності** — затверджена Резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. У ній держави — учасники ООН з питань освіти, науки і культури, які зібрались у Парижі на 28 сесію Генеральної конференції, зазначили, що, керуючись Статутом ООН, Преамбулою ЮНЕСКО,

Загальною декларацією прав людини, міжнародними актами, рекомендаціями регіональних конференцій, проведених відповідно до Резолюції 27 С/5.14 Генеральної конференції ЮНЕСКО у межах Року ООН, присвяченого толерантності, а також висновками і рекомендаціями інших конференцій і нарад, організованих державами-членами за програмою Року ООН, відчувачи загрозу через активізацію останнім часом актів нетерпимості, насилля, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації та дискримінації стосовно національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, робітників-мігрантів, іммігрантів і соціально найменш захищених груп у суспільстві, що несуть небезпеку справі зміцнення миру і демократії на національному і міжнародному рівнях і є перешкодою на шляху розвитку, звертаючи особливу увагу на обов’язок держав-членів розвивати і заохочувати повагу прав людини та основних свобод для всіх без винятку за ознаками раси, статі, мови, національної належності, релігії або стану здоров’я, і борючись з проявами нетерпимості, приймають і проголошують цю Д. п. т., сповнені рішучості здійснити все необхідне для утвердження ідеалів толерантності у наших суспільствах, оскільки вона є не лише найважливішим принципом, а й необхідною умовою миру і соціально-економічного розвитку всіх народів. Ст. 1 Д. п. т. зафіксувала поліваріативність визначення поняття “толерантність”. По-перше, за нею толерантність розглядається як повага, прийняття і правильне розуміння багатства, багатоманітності культур світу, форм самовираження і способів вияву людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совість і переконання. Толерантність — гармонія в багатоманітності, не тільки моральний обов’язок, а й політична і правова потреба. Це добродійність, яка уможливило досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру. По-друге, толерантність трактується як активне ставлення, що формується на базі визнання універсальних прав і основних свобод люди-

ни. По-третє, у цій статті толерантність подається як обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (у т. ч. культурного), демократії та правопорядку. Толерантність — це поняття, яке передбачає відмову від догматизму, абсолютизації істини та утверджує норми, встановлені у міжнародних актах у галузі прав людини. По-четверте, впровадження толерантності означає: кожен вільний дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими; люди за своєю природою різняться зовнішнім виглядом, станом, мовою, поведінкою і цінностями, мають право жити в мирі та зберігають свою індивідуальність; погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншій. Ст. 2 Д. п. т. дає тлумачення толерантності на державному рівні: вона вимагає справедливого і неупередженого законодавства, дотримання правопорядку і судово-процесуальних та адміністративних норм, надання кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без будь-якої дискримінації. З метою формування толерантного суспільства, підкреслюється у цій статті, державам слід ратифікувати існуючі міжнародні конвенції про права людини і за потреби розробити нове законодавство, що забезпечувало б у державі рівноправний підхід і рівність можливостей для всіх груп та окремих людей. В інтересах міжнародної злагоди важливо, щоб окремі люди, громади, нації визнавали і поважали культурний плюралізм людського співтовариства. У ст. 2 підкреслено, що нетерпимість може набувати форми маргіналізації соціально найменш захищених груп, їх вилучення із суспільно-політичного життя, а також насильства і дискримінації щодо них. Ст. 3 Д. п. т. обґрунтовує соціальні аспекти проблеми. У ній зазначається важливість толерантності у сучасному світі, в епоху глобалізації економіки, швидкого розвитку комунікацій, інтеграції та взаємозалежності, крупномасштабних міграцій і переміщення населення, урбанізації та перетворення соціальних структур (загрози, спричинені цими процесами носять глобальний характер). Потреба у толерантності необхідна і у відносинах як між людьми, так і на рівні сім'ї,

громад, важлива у школах і університетах, за неформальною освіті, вдома й на роботі, де слід зміцнювати дух толерантності та формувати відносини відкритості, уваги один до одного і солідарності. Засоби комунікації, зазначається у ст. 3, спроможні відігравати конструктивну роль у сприянні вільному і відкритому діалогу і обговоренню поширення цінностей толерантності, роз'ясненні загрози проявів байдужості щодо груп та ідеологій, які проповідують нетерпимість. У ст. 3 особливу увагу приділено соціально найменш захищеним групам, які перебувають у несприятливих соціальних або економічних умовах, з тим, щоб надати їм правовий і соціальний захист, зокрема стосовно житла, зайнятості та охорони здоров'я, забезпечення поваги до самобутності їх культури і цінностей, сприяння, особливо за допомогою освіти, їх соціальному і професійному зростанню й інтеграції. В інтересах вирішення цього глобального завдання у ст. 3 вказано на необхідність здійснення відповідних наукових досліджень і налагодження контактів, спрямованих на координацію діяльності міжнародного співтовариства. Ст. 4 Д. п. т. присвячена питанням виховання толерантності. У ній підкреслюється, що це найефективніший засіб запобігання нетерпимості. Виховання у душі толерантності розпочинається з вивчення людьми їхніх загальних прав і свобод, щоб забезпечити здійснення цих прав, із заохоченням прагнення до захисту прав інших. Таке виховання слід розглядати як безальтернативний імператив, і тому необхідно заохочувати методи систематичного і раціонального навчання толерантності, що висвітлює культурні, соціальні, економічні, політичні, релігійні джерела нетерпимості, які є основою насильства і відчуження. Політика і програми в освітянській галузі повинні сприяти поліпшенню солідарності та терпимості у відносинах як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами, націями. У ст. 4 обґрунтовано необхідність виховання у душі терпимості, яке повинно сприяти формуванню у молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення суджень,

заснованих на моральних цінностях. Держави — члени ЮНЕСКО у ст. 5 зобов'язали заохочувати толерантність і ненависть, використовуючи для цього програми та установи у галузях освіти, науки, культури і комунікації, а в ст. 6 Д. п. т. проголосили 16 листопада щорічним Міжнародним днем, присвяченим толерантності, з метою мобілізації громадськості, привернення уваги до загроз, які криються в нетерпимості, та зміцнення прихильності, активізації дій на підтримку заохочення толерантності.

*Абдулатипов Р. Г. Этнополитология. — СПб., 2004.*

*О. Антонюк*

**Декларація про державний суверенітет України** (прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р.) — політико-правовий документ, в якому проголошено державний суверенітет України (верховенство, самостійність, повнота, неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах). Складається із преамбули та 10 розділів. У преамбулі викладено мотивацію прийняття Д. п. д. с. У. Зокрема зазначено, що Верховна Рада виражає волю народу України, прагне створити демократичне суспільство, виходить з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шанує національні права всіх народів, дбає про повноцінний політичний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнає необхідність побудови правової держави, має на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України. Саме ці чинники зумовили необхідність проголошення Д. п. д. с. У. Перший розділ “Самовизначення української нації” констатує, що Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення; здійснює захист і охорону національної державності українського народу. Підкреслено, що будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб пере-

слідуються за законом. У другому розділі “Народовладдя” зазначено, що громадяни України всіх національностей становлять народ України, який є єдиним джерелом державної влади в Республіці, його повновладдя реалізується на основі Конституції як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної та місцевих Рад. Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада України. Жодна політична партія, громадська організація, інші угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України. У розділі 3 “Державна влада” вказано, що Україна є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя; забезпечує верховенство Конституції та законів України на своїй території. Державна влада виконується за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів виконується Генеральним прокурором, який призначається Верховною Радою України та відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний. У розділі 4, присвяченому громадянству, зазначено, що Україна має своє громадянство, підстави набуття і втрати його визначаються Законом про громадянство. Всім громадянам гарантуються права і свободи, передбачені Конституцією і нормами міжнародного права, визнаними Україною. Вона забезпечує рівність перед законом усіх своїх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Україна регулює імміграційні процеси, вживає заходи щодо охорони і захисту інтересів своїх громадян, які перебувають за її межами. Розділ 5 “Територіальне верховенство” констатує, що Україна здійснює верховенство на всій своїй території. Її територія в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди. Україна самостійно визначає свій адміністративно-територіальний устрій та порядок утворення національно-адміністративних одиниць. У розділі 6 “Еко-

номічна самостійність” розкриваються засади організації економічного життя. Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які перебувають у межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету країни та використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян. Україна має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу України. Питання загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) вирішуються на договірних засадах між республіками — суб'єктами цієї власності. Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав та їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території України та використовувати її природні ресурси згідно із законами України. Вона самостійно створює банкову (у т. ч. зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а за необхідності впроваджує свою грошову одиницю. Вищою кредитною установою України є Національний банк, підзвітний Верховній Раді. Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території України, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів. Україна забезпечує захист всіх форм власності. Розділ 7 “Екологічна безпека” визначає, що Україна самостійно встановлює порядок організації охорони природи на її території та використання природних ресурсів; має свою національну комісію радіаційного захисту населення; має право заборонити будів-

ництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які становлять загрозу екологічній безпеці; дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління; має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів. Проблемам духовно-культурного відродження присвячено розділ 8 “Культурний розвиток”. У ньому зафіксовано, що Україна є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на її території, право на вільний національно-культурний розвиток; забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості, традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя; дбає про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, які проживають за межами України. Національні, культурні та історичні цінності на території України є виключно власністю її народу. Вона має право на повернення у власність народу національних, культурних та історичних цінностей, що перебувають за її межами. Розділ 9 “Зовнішня і внутрішня безпека” містить концептуальні засади політики України у забезпеченні національної безпеки держави, сутність яких полягає у тому, що Україна має право на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки; визначає порядок проходження військової служби її громадянами. Громадяни України відбувають дійсну військову службу, як правило, на території своєї держави і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради. Україна урочисто проголошує свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. У розділі 10 “Міжнародні відносини” визначено принципи зовнішньої політики. Зазначено, що Україна, поперше, як суб'єкт міжнародного права,

здійснює безпосередні відносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів України у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах; по-друге, виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах; по-третє, визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрідержавного права. Державотворчий процес створення незалежної держави України, започаткований прийняттям Д. п. д. с. У., в державно-правовому і політичному аспекті був завершений Актом проголошення незалежності України. Концептуальні засади державної політики, визначені у Декларації, набули подальшого логічного розвитку та конкретизації у таких політико-правових актах: Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей (серпень 1991 р.); Декларація прав національностей України (листопад 1991 р.); Основи законодавства України про культуру (лютий 1992 р.); Закон України “Про національні меншини в Україні” (червень 1992 р.); Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” (червень 1997 р.); Конституція України (червень 1996 р.); Закон України “Про громадянство України” (квітень 1997 р.) та в інших правових документах, прийнятих Верховною Радою України.

*Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31. — 31 липня.*

*О. Антонюк*

**Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин** — прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1992 р. Складається з пре-

амбули і дев'яти статей. У преамбулі викладено основні принципи засади та напрями діяльності ООН у сфері захисту прав меншин: 1. Наголошується, що основним у діяльності ООН залишається заохочення і розвиток поваги до прав людини та основних свобод для всіх, без огляду на расу, стать, мову або релігію. 2. Підтверджується віра в основні права людини, гідність і цінність людської особистості та рівність великих і малих націй. 3. ООН, формуючи політику щодо прав меншин, домагається реалізації принципів, які містяться у міжнародних документах загального та регіонального рівнів, а також укладених між окремими державами — її членами. 4. Зазначається, що базовими у діяльності ООН щодо меншин залишаються положення ст. 27 “Міжнародного пакту про громадянські та політичні права”, в якій констатується: “у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою”. 5. Підкреслюється, що постійне заохочення і здійснення прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин як невід’ємної частини розвитку суспільства в цілому і в демократичних межах на основі верховенства закону, сприяє зміцненню дружби та співробітництва між народами й державами. 6. ООН відводиться важлива роль у захисті меншин, зазначається необхідність забезпечення ще ефективнішого впровадження в життя міжнародних документів з питань прав людини щодо прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Ст. 1 і 4 визначають зобов’язання держав у сфері захисту прав меншин: 1) охорона на своїх територіях існування національної, етнічної, культурної, релігійної та мовної самобутності меншин і заохочення створення умов для розвитку цієї самобутності; 2) здійснення належних законодавчих та інших заходів для цієї мети; 3) забезпечення особам, які належать до меншин, можливостей ефективно

здійснювати всі свої права людини й основні свободи без будь-якої дискримінації та на основі рівності перед законом; 4) створення сприятливих умов, що дають можливість особам, які належать до національних меншин, виявляти свої особливості та розвивати власні культуру, мову, релігію, традиції, звичаї; 5) створення відповідних умов для вивчення меншинами своєї мови, історії, традицій тощо; 6) застосування необхідних заходів з метою залучення осіб, які належать до меншин, до участі у забезпеченні економічного прогресу та розвитку своєї країни. Ст. 2 Декларації окреслює коло прав, осіб, які належать до меншин: користуватися досягненнями своєї культури; сповідувати свою релігію і справляти релігійні обряди, а також використовувати свою мову у приватному житті та публічно; брати активну участь у культурному, релігійному, громадському, економічному і державному житті та у прийнятті на національному, а за необхідності на регіональному рівнях, рішень стосовно тієї меншини, до якої вони належать; створювати власні асоціації та забезпечувати їх функціонування; встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні й мирні контакти з іншими членами своєї групи та з особами, які належать до інших меншин, а також контакти через кордони з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етнічними, релігійними чи мовними зв'язками. У ст. 5 проголошується, що національні політика і програми, а також програми співпраці та допомоги між державами плануються й здійснюються за належного врахування законних інтересів осіб, які належать до меншин. Декларація проголошує, що державам "слід співпрацювати у питаннях, що стосуються осіб, які належать до меншин, у т. ч. в обміні інформацією та досвідом, з метою розвитку взаєморозуміння та довіри" (ст. 6), а також "з метою заохочення поважання прав, викладених у цій Декларації" (ст. 7). У ст. 8 зазначено, що, перше, "ніщо у цій Декларації не заважає виконанню державами їхніх міжнародних зобов'язань стосовно осіб, які належать до меншин. Зокрема, державам слід сумлінно виконувати обов'язки та зобов'язання, які

вони прийняли на себе згідно з міжнародними договорами та угодами, учасниками яких вони є". По-друге, "здійснення прав, викладених у Декларації, не завдає шкоди здійсненню усіма особами загальнознаних прав людини та основних свобод". По-третє, "заходи, яких вживають держави з метою забезпечення ефективного здійснення прав, викладених у Декларації, не вважаються *prima facie* — такими, що суперечать принципам рівності, у т. ч. закріпленим у Загальній декларації прав людини". По-четверте, "ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як таке, що допускає будь-яку діяльність націй, принципи поважання суверенної рівності, у т. ч. територіальної цілісності та політичної незалежності держав". Декларація стала першим загальнознаним документом, присвяченим такій складній і надто важливій проблемі, як національні меншини. Вона увібрала в себе весь багаторічний теоретичний і практичний досвід роботи, що здійснили міжурядові та неурядові організації міжнародного співтовариства у сфері захисту прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. Усі правові норми, що увійшли до Декларації, стали похідними від загальноприйнятих норм прав людини та основних свобод і не суперечать принципу рівності, закріпленому у Загальній декларації прав людини. Загалом правові засади Декларації повністю відповідають цілям і принципам ООН, зокрема таким, як повага до суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав.

*Декларація прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин // Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. — Вип. 21. Права меншин. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

**Деколонізація** — (лат. *de* — заперечення + *colonia* — населення) — процес ліквідації колоніального панування метрополії, набуття колишніми колоніями політичної незалежності, утвердження су-

веренності народів колоніальних і залежних країн, утвердження ролі цих країн як самостійних і повноправних суб'єктів міжнародного права та системи міжнародних відносин. Як широкий комплекс процесів у сучасному світі Д. охоплює трансформацію традиційних суспільств відповідно до викликів модернізації. Існує два основних види Д. — офіційна і реальна. *Офіційна Д.* є сукупністю державоправових і міжнародно-правових акцій, що здійснюється новоутвореною державою і знаменують її легітимацію як суверенної країни. Основними складовими офіційної Д. здебільшого є: проголошення декларації (хартії, іншого акта) про державну незалежність; проголошення конституції держави та набуття нею чинності; інаугурація глави держави; офіційна презентація державних символів (державного прапора, герба, гімну), іноді набуття нової назви; звернення до ООН з клопотанням про прийняття до неї та до членів світової співдружності держав з повідомленням про утворення нової держави і пропозиції про встановлення дипломатичних відносин. Акції, що становлять зміст офіційної Д., здійснюються, як правило, в один день, що визначається керівництвом новоутвореної держави чи його угодою з урядом метрополії або за рішенням ООН. *Д. реальна* — складний процес подолання спадщини колоніального гноблення, спроб становлення неокolonіального панування. Д. реальна охоплює різні сфери суспільного життя: соціально-політичну, соціально-економічну, духовно-культурну. Реальна Д. — це також тривалий процес пристосування традиційних інститутів і традиційного способу життя до нових умов економічно-політичного, суспільного, релігійного, інформаційного життя, потреб глобалізації сучасного світу.

Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997; Баландьє Ж. Політична антропологія. — К., 2002.

*В. Волобуєв*

**Делімітація кордонів** (лат. *demilitatio* — визначення меж) — визначення договором або угодою лінії проходження

державного кордону між суміжними державами, що здійснюється на картах, із детальним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів. У договорі такого ґатунку міститься докладний словесний опис лінії проходження державного кордону на місцевості (із зазначенням водних артерій, через які вона проходить, відстані від певних населених пунктів, напрямом тощо). Відповідно до визначеної в договорі лінії кордону вона наноситься на географічну карту, що додається до договору або є його складовою, наочним свідченням положення лінії кордону. Зазвичай така карта з нанесеною на ній лінією державного кордону підписується або парафується, скріплюється гербовими печатками сторін, що домовляються, і є складовою договору про делімітацію кордонів.

*А. Черній*

**Демаркація кордонів** (франц. *demarcation* — розмежування) — визначення проходження лінії державного кордону на місцевості за допомогою розміщення прикордонних знаків (стовпів, дровових загороджень тощо), а на воді — поплавоків, буїв. Роботи з демаркації здійснюються змішаною комісією з представників суміжних держав, що керується Договором про делімітацію кордонів. Про діяльність із демаркації кордону складаються спеціальні документи — протоколи з описом проходження лінії кордону і природних знаків, а також їх схеми й фотознімки. Природні знаки не підлягають довільному переміщенню, і сторони зобов'язані стежити за утриманням їх у належному стані. Під час Д. к. можуть вноситися окремі уточнення щодо проходження лінії кордону. Перевірка раніше демаркованого кордону чи відновлення або заміна пошкоджених прикордонних знаків називається редемаркацією. В Україні питання, пов'язані з державним кордоном, регламентуються Законом України "Про державний кордон України" від 4 листопада 1991 р. № 1778-ХІІ із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 18 червня 1996 р. № 245/96-ВР.

*А. Черній*

**Демографія етнічна** (грецьк. *demos* — народ + *grapho* — пишу) — наукова дисципліна, що сформувалась на початку ХХ ст. на стику етнографії та демографії і досліджує процес еволюції різних етносів. Об'єктом дослідження Д. е. є етнічні спільноти, а центральним завданням — вивчення сукупності чинників, що зумовлюють особливості їх відтворення методами демографії. З етнографією Д. е. пов'язана насамперед вивченням структури різних етносів в їх природно-соціальному середовищі, дослідженням динамічних процесів зміни чисельності етнічних спільнот (у т. ч. етноси, етнічні та етнографічні, расові, релігійні та інші групи) в їх історичному розвитку. У цьому аспекті Д. е. частково збігається з історичною демографією, пов'язана нею аналізом етнічних аспектів відтворення населення та впливу на цей процес різних етнічних чинників. Основними завданнями Д. е. є: вивчення етнічного складу країни або окремого регіону світу; визначення чисельності різних етнічних спільнот, які проживають у межах поліетнічних держав; вивчення динаміки етнічного складу поліетнічних держав у процесі їх історичного розвитку. Значне місце у Д. е. відведено вивченню та аналізу головних демографічних показників (шлюбності, народжуваності, смертності, довголіття, міграції та еміграції тощо), демографічних процесів в їх етнічному аспекті. Демографічна поведінка різних етносів, зокрема у сфері народжуваності та шлюбності, детермінується багатьма чинниками, серед яких суттєвими є: традиції та звичаї дошлюбних стосунків окремих етносів, традиції та трансформація шлюбного віку чоловіків і жінок, громадська думка щодо шлюбу і безшлюбності, типи сімейної організації, становище жінки в сім'ї та суспільстві, традиційне і сучасне ставлення до бездітності й малодітності в сім'ях тощо. Дослідження цих та інших проблем Д. е. у сфері шлюбності, народжуваності, сімейних відносин різних етносів пов'язані із загальнішими проблемами: життєвими цінностями та ідеалами, типом політичного режиму, рівнем життя і реальними можливостями для самореалізації та са-

моствердження, проблемами трансформації суспільства, впливом глобалізації на всі сторони життєдіяльності окремих етносів. Дослідження в Д. е. базуються переважно на етнічній статистиці перепису на матеріалах перепису населення, які враховують етнічну належність і рідну мову, а також на матеріалах етнографічних обстежень. Д. е. використовує матеріали деяких суспільних наук: етносоціології, етнопсихології, етнічної антропології, етнічної екології. Актуальними завданнями Д. е. є вивчення етнічних аспектів міграції та еміграції населення в сучасному світі.

*Козлов В. И. Этническая демография. — М., 1977; Шкляр Л. Е. Этнос. Культура. Личность. — К., 1992.*

*В. Волобуєв*

**Денаціоналізація** — 1) насильницьке позбавлення духовно-культурного суверенітету певного народу, втрата національних особливостей (мови, культури, освіти, науки, мистецтва, традицій тощо); 2) повернення державного націоналізованого майна колишнім власникам або їхнім законним нащадкам (для України це лише питання часу); 3) перехід державної власності до колективів і приватних осіб зі створенням на їхній основі корпоративної, акціонерної та приватної власності. Д. здійснюється на основі законодавчого державного акта шляхом продажу державного майна. При цьому колишнім власникам може бути надано перевагу у праві на купівлю. Д. може мати політичний характер, коли державні органи примусово перетворюють державні підприємства на приватні, зміцнюючи тим самим позиції приватного сектору економіки. Д. може бути частковою, коли розпродається лише частина акцій державних компаній і державна власність набуває статусу змішаної державно-приватної власності. Цілі Д.: формування цивілізованого ринку в певній галузі, перерозподіл власності в умовах сприятливої економічної кон'юнктури, зміцнення позиції приватного сектору економіки. Д. може сприяти скороченню витрат і поліпшенню якості продукції, загальному зростан-

ню конкуренції тощо. Сьогодні в Україні відбувається процес Д. великих промислових підприємств, стратегічно важливих об'єктів, які належать до галузей, що є основою національної економічної безпеки держави.

*Бальцерович Л.* Социализм, капитализм, трансформация: Очерки на рубеже эпох. — М., 1999; *Варзар І. М.* Політична етнологія як наука. — К., 1994; *Етнос і соціум.* — К., 1993; *Дергачов В. А.* Геополітика. — К., 2000; *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи.* — К., 2003.

*А. Черній*

**Депортація** (лат. *deportatio* — вивезення) — вигнання, заслання, виселення; насильницьке переселення цілих народів, етнічних груп, їх частин або окремих представників з історичної батьківщини, етнічних територій або місць компактного проживання. Д. є однією з крайніх форм дискримінації — політикою, практикою і засобом боротьби проти окремих народів, етнічних груп та їх представників, які визнаються “соціально й політично небезпечними”. Д. застосовувалися давніми деспотичними режимами великих поліетнічних держав, правителями колоніальних імперій та урядами тоталітарних режимів. Д. здійснюються в інші країни або на спеціально виділені території у різних формах, навіть крайніх, таких як геноцид. Подібна практика засуджена міжнародним співтовариством у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в грудні 1948 р.). Вперше депортацію було застосовано у XVIII ст. у Франції щодо політично неблагонадійних осіб. Особливо зросли втечі й акції вигнання у зв'язку з ідеологічним загостренням (расизм, націоналізм, комунізм) під час Другої світової війни та після неї. У Німеччині для створення “німецького життєвого простору” в 1939–1940 рр. відбулися переселення фольксдойчів, у 1940–1941 рр. — примусове переміщення поляків до генерал-губернаторства, а також завезення майже 9 млн іноземних робітників і знищення євреїв. Потсдамська конференція (1945) санкціонувала: 1945–1946 рр. насильницьке пере-

селення майже всіх німців із німецьких східних територій Чехословаччини (Судети) й Угорщини, коли загинуло понад 3 млн осіб; 1945–1947 рр. нове заселення територій, попередньо звільнених від населення. Попри репатріацію та обмін національними меншинами, знижується густота населення (наприклад, у Судетах); 1946–1947 рр. — насильницьке переселення національних меншин з Югославії (італійців); 1950–1952 рр. — з Болгарії та Греції (турки). В СРСР депортації були наслідком політичних рішень. У 40-х роках на підставі сфальсифікованих звинувачень з місць свого історичного або постійного проживання були переселені етнічні німці, турки-месхетинці, народи Чечні, Інгушетії та ін. З території сучасної України значних депортацій зазнали українці під час розкуркулювань і розгрому національно-визвольного руху у західних областях України. Наприкінці 30–40-х років було здійснено масові депортації поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар з місць їхнього постійного проживання, у т. ч. за межі України. Насильницькі депортації населення з України в 30–50-х роках здійснювались у такому хронологічному порядку: 28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв постанову № 776-120 сс про переселення “як політично неблагонадійних” поляків з Української РСР до Казахстану; 29 грудня 1939 р. постанову № 2122-617 і затвердив “Положення про спецоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР.” Положення підписав нарком внутрішніх справ Л. Берія. Для його виконання терміново виділялося 55 залізничних вагонів. Осадники — переселенці з Польщі, колишні військовослужбовці польської армії, які виконували функції поліції; 2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289-127 сс про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі (що відійшли

до Німеччини), які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту територію і не були прийняті німецьким урядом; 10 квітня 1940 р. РНК СРСР постановою № 497-177 сс затвердила інструкцію щодо виселення осіб, які потрапляли під постанову від 2 березня того ж року. У постанові вказувалося, що депортації підлягають 22–25 тис. осіб; у травні — червні 1941 р. за наказом НКВС СРСР почалося виселення сильних поселенців і членів їхніх сімей з республік Прибалтики, Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусії; 21 травня 1941 р. нарком Л. Берія підписав наказ про розселення на 20 років у Кустанайській обл. Казахської РСР поселенців із Західної України і Західної Білорусії. У червні–липні 1941 р. почали прибувати перші ешелони із сильними поселенцями. Так, з Південноказахстанської обл. повідомлялося, що з 4 по 11 червня туди прибуло три ешелони з 636 родинами (2291 особа) з районів Львівської, Рівненської і Тернопільської областей. Це були учасники повстанських організацій ОУН. Наприкінці 1941 — на початку 1942 р. почалася депортація німців з території України. 22 вересня 1941 р. Державний Комітет оборони ухвалив постанову № 70200 про переселення 31320 осіб із Запорізької обл. На підставі цієї ж постанови вибули на Схід (до Кустанайської обл.) у примусовому порядку 2590 радянських німців з Луганської обл. У жовтні 1941 р. почали вживатися заходи на виконання постанови ДКО в Сталінській обл. (нині Донецькій), де проживало 368880 радянських німців. До середини 1942 р. все німецьке населення, яке проживало на території України, було переселене у східні райони СРСР. 7 січня 1944 р. вийшло розпорядження № 20 за підписом Л. Берії, в якому нарком наказував “усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна на основі наказу НКВС СРСР за № 001552 (1940 р.)”. Усіх доправляти до Чорногорського спецтабору (станція Чорногорські копальні Красноярського краю) для подальшого утримання. У 1944–1945 рр. було вивезено оунівців і членів їхніх сімей. Наприкінці 1945 р.

усього на спецпоселенні, за даними відділу спецпоселень НКВС СРСР, перебувало 967085 сімей — 2342506 осіб. У травні 1944 р. депортації зазнали кримські татари та деякі інші етнічні групи Криму (вірмени, греки, болгар, цигани). Восени 1944 р. із півострова було вивезено приблизно 200 тис. татар. 2 червня 1944 р. було ухвалено постанову Державного Комітету Оборони СРСР “Про виселення з Криму німецьких пособників із числа болгар, греків і вірмен”. Операція розпочалася 24 червня 1944 р. Цього ж дня Сталіним було підписано нову постанову Державного Комітету Оборони СРСР, де йшлося про виселення місцевих жителів турецького, грецького та іранського підданства, які мали прострочені паспорти. Місцями поселення висланців стали автономна республіка і 9 областей Узбецької РСР, 8 автономних республік, 4 краї і 22 області РРФСР, 16 областей Казахської РСР, 6 областей Киргизької РСР, 6 областей території Карело-Фінської, Таджикицької РСР і Туркменської РСР, де вони утримувались на дискримінаційному режимі спецпоселення аж до 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР у вересні 1967 р. прийняла Указ “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму” та Постанову “Про відновлення прав кримських татар та членів їхніх сімей проживати на всій території СРСР”, якими офіційно було визнано безпідставними звинувачення на адресу кримських татар. Водночас вони вважалися “вкоріненими” у районах тогочасного розселення, що реально означало закріплення їх у місцях свого заслання. 14 листопада 1989 р. Верховна Рада колишнього СРСР задекларувала незаконними та злочинними репресивні акти проти народів, які підпали під насильницьке переселення.

*Антонюк О. В.* Політико-правовий аспект кримсько-татарської проблеми в українському суспільстві // Держава і право: 36. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К., 2000. — Вип. 6; *Овод В.* Миграционные процессы в Крыму: история, проблемы, перспективы. — Симферополь, 1997.

*О. Антонюк*

**Держава** — 1) організація політичної влади, що сприяє здійсненню конкретних інтересів (класових, загальнолюдських, релігійних, національних та ін.) у межах певної території; 2) основний інститут політичної системи і політичної організації суспільства, створений для організації життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політики правлячих класів та інших соціальних груп і прошарків населення. Здебільшого Д. ототожнюється з політичними органами чи з політичною спільнотою як такою. Кожна суспільна наука по-своєму пояснює феномен Д.: соціологія — як територіально організоване і політично незалежне суспільство; політологія — як головний інститут політичної системи суспільства, який організує, спрямовує і контролює діяльність усіх складових суспільства; теорія держави і права — як організацію публічної політичної влади, що поширюється на все суспільство; конституційне право — як систему органів і установ, які діють у масштабах країни. Конституують державу переважно три основні елементи: територія, населення, суверенна політична влада. Основні функції (напрями діяльності) держави: політична, економічна, соціальна, культурна. При вивченні суті феномена Д. виділяють кілька підходів, домінуючими з яких є: класовий (як організація політичної влади правлячого класу); загальносоціальний (Д. — це організація політичної влади, що створює умови для компромісу інтересів різних класів і соціальних груп). Характерні ознаки Д.: система органів і установ, які реалізують функції влади; право, що закріплює державну систему норм і конкретних відносин; територія, на яку поширюється юрисдикція певної держави; народ, який мешкає на території певної Д.; суверенність, тобто виключне право представляти все суспільство всередині країни і за кордоном; видавати закони, здійснювати судочинство. Д. притаманні: наявність громадянства, конституції, права встановлювати і збирати податки. Д. мають: герб, прапор, гімн, власну валюту тощо. Кожна Д. виконує власні функції (постійні та тимчасові; внутрішні та зовнішні). Д. типологізують за: а) класовими ознаками (рабо-

власницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні); б) за формами правління (монархія, республіка, змішана, або перехідна форма правління); за формою державного влаштування (унітарна держава, федерація, конфедерація); за видом режиму (демократія, авторитарна, тоталітарна держава, іноді виділяють державу ліберальну). Основні структурні елементи Д.: законодавчі установи; виконавчо-розпорядчі органи; судова система; наглядово-контрольні інстанції, органи охорони громадського порядку, органи державної безпеки, збройні сили. За формою державного управління Д. поділяють на: монархії (обмежені та необмежені); республіки; президентські республіки; парламентські республіки; змішані республіки (напівпрезидентські, напівпарламентські).

*Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000; *Демидов А. И., Малько А. В.* Политология в вопросах и ответах: Учеб.-метод. пособие. — М., 1998; *Енциклопедія політичної думки*: Пер. з англ. — К., 2000; *Политологический словарь*: В 2-х ч. — Ч. 1. — М., 1994; *Шляхтун П. П.* Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003.

*М. Головатий*

**Держава поліетнічна** — держава, на території якої проживають різні етносуб'єкти (нації, етноси, субетноси, етнічні (національні) меншини тощо).

*О. Антонюк*

**Держава соціальна** — різновид держави, яка характеризується розвинутою системою соціального забезпечення громадян, що гарантує мінімальний рівень життя і зниження соціального ризику для найманих працівників. Термін “Д. с.” був введений у науковий обіг у ХІХ ст. німецьким мислителем Л. фон Штайном, а вперше соціальний характер держави проголошено в Конституції ФРН. Остаточно концепція Д. с. склалася у другій половині ХХ ст. Основними принципами Д. с. проголошуються: індивідуальна свобода; солідарність; справедливість, яку розуміють як рівність усіх перед законом; демократія; соціальний захист і соці-

альний мир. Головними цілями Д. с. є: допомога нужденним, забезпечення мінімальної соціальної нерівності, захист від соціальних ризиків, сприяння зростанню добробуту людей. Для їх досягнення держава використовує сукупність методів, серед яких: правове втручання, що гарантує реальне рівноправ'я; економічне втручання з метою зростання прибутків і поліпшення навколишнього середовища; педагогічне втручання, орієнтоване на розвиток освіти та інформованості населення. Існування Д. с. пов'язують з наявністю розвинутої демократії, становленням постіндустріального суспільства. Існують три основні моделі Д. с.: ліберальна, консервативна і соціал-демократична. Офіційно статус Д. с. закріплено у Німеччині, Іспанії, Росії, Франції та інших країнах.

*Политологія: Словарь-справочник / М. А. Василік, М. С. Вершинин і др. — М., 1996.*

*М. Головатий*

**Державна мова** — мова основного державного етносу, що закріплюється законом (конституцією) у багатонаціональній державі. Так, ст. 10 Конституції України зазначає: “Державною мовою в Україні є українська мова”. Закріплюючи Д. м., країна, влада мають гарантувати вільний розвиток і використання мов усіх національних меншин і вивчення мов міжнародного спілкування. В Україні проблема Д. м., інших мов має свою специфіку, зумовлену історичними обставинами. Відомо, що за часів заснування Російської імперії, особливо за царювання Петра I і пізніше, українську мову не просто заперечували або обмежували, а й робили усе, аби вона не існувала взагалі. Відповідно до Валувєвського циркуляра (20 липня 1863 р.) проблема української мови мала бути розв'язана за принципом “Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає й бути не може”. Пізніше сталінський режим ще потужніше винищував і переслідував українську мову, її носіїв — кращих представників української національної інтелігенції. Так, на початку 30-х років, за підрахунками вчених, з 240 провідних українських письменників “зникли” 200. Тоді російська

мова нав'язувалася як “засіб міжнаціонального спілкування, що розширює доступ до досягнень науки, культури, техніки, вітчизняної та світової культури”, хоча водночас проголошувалося рівноправне використання усіма громадянами СРСР рідних мов. Ситуацію легітимності двомовності (українська, російська), але фактично закріплення переваг російської мови, було зафіксовано в чинному досі законі “Про мови в Українській РСР” (1989). Хоча ст. 10 Конституції проголосила українську мову державною, а російську, та інші мови мовами національних меншин, мовна проблема в Україні донині залишається нерозв'язаною.

*Конституція України. — К., 1996; Закон УРСР “Про мови в Українській РСР // Рад. право. — 1990. — № 3; Міхновський М. Націоналізм — всесвітня сила // Націоналізм: Антологія. — К., 1989; Основи демократії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Авт. кол.: М. Бесонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодія. — К., 2004.*

*М. Головатий*

**Державні (національні) інтереси** — фундаментальні духовні цінності, які в інтегрованому вигляді відображають життєво важливі прагнення та потреби особи, суспільства, держави й способи їх реалізації. У Концепції (основи державної політики) національної безпеки України (схваленої Верховною Радою України у січні 1997 р.) підкреслюється, що національні інтереси відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу (мають на увазі громадяни всіх національностей, які становлять Український народ), його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. У Російській Федерації, зокрема, вчені звертають увагу на те, що Росія історично сформувалася як політичний, господарський та адміністративний союз земель, етносів, культур, скріплений загальнодержавними цінностями й інтересами. Великі простори країни, що вимагають значних зусиль для освоєння у складних географічних і геополітичних умовах, етнічна багатоманітність, особ-

ливості національного характеру, на думку російських дослідників, визначають як основні Д. і.: всебічне зміцнення держави, що є організуючою основою, покликаною забезпечити територіальну цілісність і зовнішню безпеку та виробити адекватні форми співіснування різних національно-етнічних, релігійних і культурних спільнот. Зміст Д. і. зумовлений загальними соціально-економічними, духовними, іншими потребами самої країни, народу, нації, особи та характером їх взаємозв'язку з інтересами інших країн і національностей, релігійними інтересами певної країни, окремих людей. Д. і. є основою формування стратегічних завдань внутрішньої і зовнішньої політики незалежних держав. Їх ієрархія у часі та просторі може змінюватись залежно від дії внутрішніх і зовнішніх факторів.

*Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Голос України. — 1997. — 4 лют.; Курас І. Ф. Державотворчі інтереси в сучасній Україні: Загальнонаціональний та регіональний аспекти // Вісн. НАН України. — 1994. — № 4.*

О. Антонюк

**Десегрегація** (лат. *de + segregare* — відділяти, вилучати) — діяльність, спрямована на відміну політики сегрегації, відмову від розподілу населення за расовою ознакою.

О. Антонюк

**Директорія Української Народної Республіки** — тимчасовий український верховний революційний орган, створений 14 листопада 1918 р. Українським Національним Союзом з метою керування повстанням проти режиму П. Скоропадського, спричиненого тим, що гетьман грамотою від 14 листопада 1918 р. проголосив “федеративну злуку” з майбутньою найбільшою Росією. До першого складу Д. входили: В. Винниченко (голова, представник УСДРП); С. Петлюра (головний отаман, представник УСДРП, кандидат від січових стрільців); Ф. Швець — проректор Державного Українського університету в Києві, профе-

сор (представник Селянської Спілки); П. Андрієвський — київський адвокат (самостійник-соціаліст) і А. Макаренко — директор департаменту Міністерства залізниць (безпартійний, кандидат залізничників). 14 грудня 1918 р. через повстання гетьман П. Скоропадський зрікся влади на користь свого уряду, який передав її Д. Невдовзі Д. оголосила колишнього гетьмана, який виїхав з України, поза законом, а майно його конфіскованим. 14 грудня 1918 р. війська Д. увійшли до Києва. Д. проголосила програмний документ конституційного характеру — Декларацію, в якій зазначалося про усунення гетьманщини як руйнівного поміщицько-монархічного панування в Україні; очищення її від каральних експедицій, старост, жандармів; відновлення національно-персональної автономії; демократичних органів місцевого самоврядування; скасування цензових дум і земств. Задуми щодо вирішення одного з основних для України питань — землевласності Д. проголосила у додатку до наказу № 1 селянам, виданому раніше, де зазначалося, що всі дрібні селянські та трудові господарства залишаються в користуванні попередніх власників, а решта земель переходить до безземельних і малоземельних селян, у першу чергу тих, хто боровся з гетьманщиною. Було розпочато слідство з приводу зловживань і злочинств, вчинених над селянами поміщиками та гетьманським урядом. Д. відмінила всі закони і постанови у сфері робітничої політики, відновила восьмигодинний робочий день, колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів. Д. вважала, що вона є тимчасовою верховною владою, а наступним етапом повинно бути саме державотворення, залучення до участі в ньому лише тих класів, які творять матеріальні та духовні цінності. Д. підкреслювала, що панівні класи земельної, промислової буржуазії, маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, повну волю для організації економічного і політичного життя, внесли дезорганізацію і руйну в край. Д. закликала: 1) передусім трудове селянство, яке першим зі зброясь в руках стало до бою з панством, з'їхатись

до губернських центрів й обрати своїх делегатів на Конгрес трудового народу України, які представлятимуть інтереси і волю не лише селянства, а й озброєного воєнства; 2) міських робітників обрати від фабрик, майстерень, заводів, контор тощо своїх делегатів на Конгрес та взяти в ньому участь і робітництву неукраїнської національності, хоч воно і не досить активно боролось з гетьманщиною; 3) обрати своїх представників на Конгрес від працюючої інтелігенції — вчителів, лікарів, кооператорів, конторських службовців та ін. Д. передбачала передати Конгресу трудового народу всі верховні права і повновласність вирішувати всі питання соціального, економічного та політичного життя України. Засновники Д. розуміли, що вибори до Конгресу відбуватимуться без удосконалених демократичних форм, які неможливо було розробити у такий короткий термін і в таких умовах. У перспективі передбачалося провести всенародні демократичні вибори до Установчих зборів і повністю передати їм владування. Конгрес мав вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі. До його скликання Д. планувала повернути селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками; запровадити державний робітничий контроль, щоб промисловість набула здорових, корисних для народу форм; рішуче боротися з усіма видами спекуляції; забезпечити трудящі маси предметами першої необхідності (шкірою, мануфактурою, металевими виробами тощо); здійснювати соціальні реформи, уникаючи при цьому анархічних, неорганізованих, несистематичних форм цієї перебудови. У сфері міжнародних відносин Д. стояла на засадах цілковитого нейтралітету і бажанні мирного співжиття з народами всіх держав. Наказом 26 грудня 1918 р. було створено уряд — Раду Народних Міністрів на чолі з В. Чехівським. Д. скасувала низку гетьманських законів та установ, відновлюючи законодавство Української Центральної Ради. Найважливішими були закони про землю, українську державну мову, автокефалію православної церкви, про скликання Трудового конгресу та ін. У січні 1919 р. обраний Трудо-

вий конгрес уповноважив Д. на подальше верховне володарювання, виконавчу владу передав Раді народних міністрів. З розпалом війни, нав'язаної більшовиками, ситуація у Д. ускладнювалась. 5 лютого 1919 р. Д. залишила Київ, переїхавши до Вінниці, відтоді часто змінювала місце перебування залежно від подій на фронті. У лютому 1919 р. Д. залишив В. Винниченко, її головою було обрано С. Петлюру, який поступово запровадив диктаторський режим і став одноосібно владувати в УНР.

*Конституційні Акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992.*

*О. Антонюк*

**Дискримінація етнічна** (лат. *discriminatio* — розрізнення, розподіл) — утиски панівним етносом непанівного етносу (етносів). Шляхів, методів Д. е. багато: прийняття на роботу та звільнення з роботи; виплата заробітної плати; посадови заміщення та переміщення; підвищення кваліфікації; надання прав громадянства і позбавлення їх; забезпечення соціального захисту і підтримки. Д. е. має історичне, економічне і психологічне коріння. Зі зростанням ролі та значення у світі прав людини, загальнолюдських норм і цінностей, посиленням взаємозв'язків між народами Д. е. стає непопулярною.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Дисперсія етнічна** (лат. *dispersus* — розсіяний, розсипаний) — якісне і кількісне розпорошення етносу в межах ландшафтної системи або етноареалу, яке супроводжується втратою компактної (групової) осілості представників одного й того ж народу. Територіальна порожнина (частина регіону) у таких випадках заповнюється іншими етнічними групами. Має місце закономірний процес розкладу монолітності етносу, здатності його етноутворень зберігати етнопонаціональну єдність. Д. е. найбільшою може бути вдалині від етнічного ядра, тобто на периферії. Тоді ерозія від процесів Д. е. здатна

проникати вглибину аж до самого центру етноутворення. Розвитку Д. е. сприяють урбанізація та інтернаціоналізація етнічного життя. Вона розриває мононаціональну компактність у часі й просторі. Д. е. спричиняється і міграцією населення, зумовленою природними і соціальними явищами та чинниками.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Дифузія етнічна** (лат. *diffusio* — поширення, розтікання) — зумовлена природними, політичними, економічними, соціальними, культурними та іншими обставинами, багатостороння взаємодія двох або більше етносів у одному чи кількох ландшафтних регіонах. Часове і просторове поширення етнокультур, їх окремих елементів або цілих традиційних комплексів у чужому етнічному середовищі. Безопірне або, навпаки, примусове сприйняття культури іншого етносу, яке за певних соціальних умов істотно впливає на глобальну чи локальну Д. е. Розрізняють Д. е. примусову і добровільну.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Діагностика етнічна** — принципи, методи, способи вивчення стану етноландшафтних систем і структур з метою виявлення їх здатності розвиватися в напрямі, який забезпечує їм здорове існування та адаптацію у відповідних природних і соціальних умовах.

*М. Головатий*

**Діалог етнічний** — важливий та необхідний історичний і соціокультурний процес спілкування представників різних етнокультурних спільнот, основною метою якого є досягнення взаєморозуміння та взаємоповаги між народами. Форми та-

кого діалогу різноманітні: наукові етнокультурні дослідження, монографії та художні твори, “круглі столи” та конференції, фольклорні фестивалі та виставки тощо. Вдалим є досвід Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Київ), яка щорічно організовує всесвітні конференції з діалогу цивілізацій, культур, народів, де беруть участь представники багатьох країн світу.

*Г. Щокін*

**Діаспора** (грецьк. *diaspora* — розсіяння) — розсіяння, розселення значної частини представників народу (етнічних спільнот) за межами країни його походження. Д. утворювалась внаслідок насильницького виселення, загрози геноциду, дії низки соціальних, економічних факторів, а в окремих випадках під впливом кліматично-природних катаклізмів. В історії найдавнішою є єврейська Д. Вона почала створюватись у VIII ст. до н. е., коли асирійський цар Саргон II завоював давньоєврейську провінцію Самру. Великих розмірів набула єврейська діаспора на початку VI ст. до н. е. після загарбання Єрусалима нововавілонським царем Навуходоносором. Іудейська війна (60–70-х років н. е.), під час якої було зруйновано римлянами Єрусалим, масове винищення місцевих жителів, переважно євреїв, призвела до того, що основний масив єврейського населення Палестини розселився по всьому світові. Поняття “Д.”, застосоване до конкретного народу в процесі історичного розвитку людства, стало вживатися для всіх етнічних груп, які з певних причин були відірвані від власного народу і не лише жили, а й зберігалися як особлива етнічна спільнота. За часів середньовіччя кількість Д. постійно зростала після завойовницьких походів, війн, в умовах етнічних і релігійних переслідувань, утисків та обмежень. Характерною у цьому плані була доля вірмен, значна частина яких також опинилась у Д. Вона розпочалася в XVII ст. після вторгнення у Закавказзя монголо-татарських орд Тимура, які впродовж півтора десятиліття винищували вірменське населення. Завоювання Вірменії Туреччиною і Персією в XVI–XVII ст. спричини-

ли зростаючі масштаби втечі вірмен за межі своєї батьківщини. Криваві вірменські погроми у західній Вірменії, вчинені турками наприкінці XIX — на початку XX ст., призвели до нового збільшення вірменської Д. й утворення колоній вірмен у деяких країнах Європи, Америки, Близького і Середнього Сходу. Нова й новітня історія внесли нову сторінку: Д. стали з'являтися у зв'язку з економічними перетвореннями, що вимагали значних трудових ресурсів (США, Канада, Латинська Америка, Індія, ПАР, Австралія). Вчені (В. Колосков, Т. Галкіна, М. Куйбішев) вважають, що національна група може бути визначена як Д., якщо вона відповідає більшості із таких критеріїв: 1) розселення переважної частини етнічної групи у багатьох країнах за межами титульної політико-адміністративної одиниці або своєї історичної батьківщини і за умови, що всюди вона є національною меншиною; 2) найважливіша ознака Д. — самоідентифікація з нею її членів, віднесення себе до цього етносу навіть у разі втрати своїх мови, релігії тощо; 3) наявність у Д. національної ідеї; 4) виникнення Д. внаслідок критичних або навіть катастрофічних подій на історичній батьківщині; 5) на відміну від деяких емігрантських і подібних одиниць громади Д. достатньо стабільні, існують протягом життя декількох поколінь; 6) одна з основних соціальних функцій Д. — підтримка розмовної або писемної мови чи діалекту як найважливішого механізму первинної соціалізації, що відтворює громаду; 7) підтримка і відтворення Д. досягається складною взаємодією соціальних інститутів і явищ; важливу роль тут відіграють релігійні громади; 8) кожна Д. і кожна її громада в певних країнах та місцевостях мають специфічні час, вік і проходять через різні стадії розвитку; 9) просторова концентрація громад Д. може бути оцінена на різних територіальних рівнях. Групи Д., як правило, зосереджені в міській місцевості, адже міста завжди були космополітичнішими і терпимішими, ніж сільська місцевість. Історія виникнення і становлення кожної Д. має своєрідний характер, але всім Д. притаманні спільні функції: а) активна участь у підтримці, розвитку і

зміцненні духовної культури свого народу, в культивуванні національних традицій і звичаїв, у підтримці культурних зв'язків із своєю історичною батьківщиною; б) захист соціальних прав представників цього народу, що пов'язано з регулюванням міграційних потоків, зайнятістю, допомогою в професійному самовизначенні, участю в житті як власної держави — батьківщини, так і країни, яка прийняла Д.; в) здійснення економічних завдань (розвиток форм економічної діяльності, в яких реалізуються специфічні види виробництва народних ремесел, товарів народного споживання); г) політична функція, сутність якої полягає в тому, що, по-перше, Д. лобюють можливість отримання як додаткових для своїх країн (народу), так і особливих гарантій для їх ефективного розвитку, а також у розширенні повноважень на міжнародній арені; по-друге, Д. нерідко виступає опозицією пануючому режиму, організовуючи при цьому всі можливі сили (від видання газет до формування громадської думки) для боротьби із супротивними їм політичними силами; по-третє, Д. безпосередньо впливають на міжнародні позиції країни проживання. Виникнення української Д. (див.: західна і східна українська Д.) зумовлене низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Статистика засвідчує: на трьох українців, які проживають на території своєї держави, припадає щонайменше один, який мешкає за її межами. В Україні проживає 37,5 млн українців, в Австралії, країнах Америки, Західної та Східної Європи — понад 5 млн, ще 7 млн — у країнах СНД і Балтії. Проте ці дані не відображають справжнього стану справ. З різних причин лише на території колишнього СРСР проживає 10–12 млн українців. У пам'яті народній, наприклад, живуть такі поняття, як “український екватор”, що проходить в країнах СНД через Кубань, Казахську цілину, Алтай і Примор'я, або такі українські оази, як Зелений Клин у Росії, “Сіра Україна” у далекому Туркестані, Берестейщина у Білорусі. Українська Д. розподіляється на західну (країни Північної та Південної Америки, Європи, Австралії, нової Зеландії, Близького й Далекого Сходу) і східну

(держави колишнього СРСР). Щодо українців і осіб українського походження, які розселені поза межами України, у науковій літературі використовуються різноманітні визначення. Спершу українців, які залишали Україну й оселилися в інших державах, визначали як українських емігрантів. Нерідко їх під впливом західної колонізації з Європи, як й інших європейців, які оселялися за кордоном компактними етнічними групами, називали колоністами, а саме поселення — українською колонією, але цей термін згодом вийшов з ужитку. Згодом українців, які тривалий час проживали в нових місцях поселень їхніх предків, народжених там, почали називати американсько-канадськими тощо українцями. Після поразки Української революції початку ХХ ст., коли виникло нове явище — політична еміграція, яка поширилась майже на всі країни перебування українців, широкого застосування набув термін “українська еміграція”. Водночас для другого-третього поколінь українських поселенців, зокрема тих, для кого постійне перебування у країнах народження не становило проблем, цей термін був непридатним. Це зумовило появу компромісних термінів: “американські, канадські українці” та “американці, канадці українського походження”. Останній термін містить два аспекти: по-перше, фіксує територіальну або громадянську належність, по-друге, вказує на українське походження цих громадян. У 60–70-х роках, які позначені активним процесом відродження етнічної свідомості у США, Канаді, Австралії, інших країнах, де перебували українські поселенці, почали широко вживатися поняття “українці в Америці”, “американські українці”, якщо йшлося про легальний громадянський статус — “українські бразильці, українські австралійці” тощо. У наукових дослідженнях застосовуються також такі терміни, як “зарубіжні українці”, “українці у світі” (визначення вважається не точним, бо охоплює і українців на батьківщині), “українська етнічна група” тощо. Нині все більшого поширення набуває термін “українська діаспора”. Проте, як зазначають деякі вчені, цей термін не можна вживати щодо мільйонів

українців, які проживають в сусідніх з Україною країнах (Росії, Білорусії, Польщі, Словаччині, Румунії, Молдові) і споконвіку є автохтонним населенням цих територій. Інші автори, наприклад канадський публіцист Петро Кравчук, вважають, що “діаспорниками безпідставно також називати дітей і онуків українських емігрантів, які від народження є громадянами, скажімо, Канади, США тощо”. Ґрунтовний аналіз цих дискусій зробив професор університету ім. Лойоли в Чикаго (США) Василь Маркусь, який, розглянувши різні погляди на проблему, дійшов висновку, що “стрижневим моментом у цьому понятті сьогодні є фіксація факту перебування певної частини етнічної спільноти за межами території її ядра. Д. може бути розселена компактно чи розсіяно, вона може бути автохтонною (коли частина населення певного походження внаслідок поділу території опиняється у складі іншої держави) чи іммігрантського походження. Наведені обставини по-різному впливають на збереження етнічності в іонаціональному середовищі. До того ж термін “українська Д.”, попри всі його умовності, — компактний і зручний для користування, відображає конкретне явище — українці або особи українського походження, які мешкають за межами території України. У цьому контексті українська Д. є складною етнополітичною та етносоціальною структурою, кожній частині якої притаманні свої відмінності й особливості змісту української етнічності. Вона об’єднує українців, осіб українського походження, які проживають у іноетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини, мають спільні національні витоки, найважливіші характеристики етнічної самобутності українського етносу, зберігають, розвивають їх та виявляють внутрішню спроможність до самоорганізації.

*Антонюк О. В.* Українці в світі // Політика і час. — 1993. — № 5; *Колосов В. А., Галкина Т. А., Куйбышев М. В.* Географія діаспор на території бывшего СССР // Общественные науки и современность. — 1996; *Маркусь В.* (Чикаго). Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття // Українська діаспора. — К., 1992; *Тощенко Ж. Т.*

Чаптыкова Т. Н. Диаспора как объект социологического исследования // Социол. исследования. — 1996. — № 12.

О. Антонюк

**Діаспора українська** — еміграція українців до інших держав. Має дуже давню історію. Вже середні віки дають чимало свідчень епізодичних переселень українців до інших країн. Цим особливо вирізнялися запорізькі козаки, коли, рятуючись від переслідувань, переходили в інше підданство або наймалися на військову службу в інших державах. Переслідувані запорізькі козаки змушені були шукати притулку навіть за Дунаєм. Середовища вигнанців поповнилися після Полтавської битви 1709 р., коли рештки війська гетьмана Мазепи, що підтримували Карла XII, оселилися у Бессарабії. Перші хвилі еміграції українців пов'язані з масовим переселенням їх у ХІХ ст. до країн Європи і Північної Америки. Головною причиною цього було те, що в Україні життя стало занадто тяжким, оскільки українські землі на той час були відсталими аграрними регіонами Росії та Австро-Угорщини. Найбільші Д. у. налічуються в Канаді, США, Австралії, країнах Латинської Америки, Європи тощо. Сучасна Д. у. за різними оцінками становить понад 10 млн осіб і умовно поділяється на східну і західну. Зв'язок українців з батьківщиною здійснюється переважно через різноманітні громадські й культурні організації.

*Спадщина:* історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік / Авт.-упоряд. В. М. Мельниченко; За ред. В. І. Гука. — Черкаси; Київ, 2003; *Кушнір М.* Край і еміграція. — Нью-Йорк, 1996; *Феномен нації: основи життєдіяльності* / За ред. Б. В. Попова. — К., 1998

М. Головатий

**Діаспора українська в Австралії.** Перші українці-поселенці з'явилися в Австралії ще в ХІХ ст. За даними друкованих джерел, у 1832 р. серед австралійських медиків згадується ім'я Джона Лютського (можливо, Луцького), народженого у Львові. На о. Тасманія він обіймав посаду “державного ботаніка”. Після Другої світової війни уряд Австралії видав низку

законодавчих актів, які давали змогу приймати дешеву робочу силу з інших країн. У 1948 р. на австралійську землю вступили українці — переміщені особи з британської зони окупації Німеччини. Емігранти підписували контракти на роботи у різних галузях економіки, сфері обслуговування. Нині українська етнічна група об'єднує 35 тис. осіб. Майже 2/3 українців мешкає у великих містах, менше чверті — у маленьких містах і селищах. Українські громадські осередки виникли в Австралії 1945 р. У 1950 р. на першому конгресі цих організацій було створено “координаційний і репрезентативний центр” — Союз українських організацій Австралії.

*Спадщина:* історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік / Авт.-упоряд. В. М. Мельниченко; За ред. В. І. Гука. — Черкаси; Київ, 2003.

М. Головатий

**Діаспора українська в Аргентині.** До Аргентини українські переселенці почали прибувати в 1897 р., а за період Першої світової війни сюди емігрувало майже 10 тис. вихідців з України. У міжвоєнний час еміграція із Західної України актуалізувалася (в т. ч. з Волині та Полісся), і кількість переселенців досягла понад 50 тис. осіб. Повоєнна українська еміграція була незначною — до 6 тис. Нині загальна кількість аргентинських українців — приблизно 200–250 тис. осіб. Вони розселені переважно у північних провінціях (у столиці та провінціях Буенос-Айрес, Місійонез, Чако, Мендоса, Формоса, Кордоба, Ріо-Негро) і займаються здебільшого землеробством. На півночі Аргентини і прилеглих до неї південних районах Бразилії, а також у Парагваї та Уругваї українці та громадяни українського походження проживають компактними групами, що уповільнює процес асиміляції.

*Спадщина:* історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік / Авт.-упоряд. В. М. Мельниченко; За ред. В. І. Гука. — Черкаси; Київ, 2003.

М. Головатий

**Діаспора українська в Бразилії.** Тут перші українці-емігранти з'явилися ще у 1872 р., до державного оформлення Бразилії і тому є фактично однією з найстаріших іноетнічних груп. Вважається, що першими поселенцями була родина М. Морозовича — родом з Галичини. Масове переселення українців до Бразилії розпочалося з 1895 р., коли агенти італійських пароплавних ліній привезли сюди 15 тис. найбільш галичан. Кількість українців у Бразилії сягає нині 250–400 тис. Лише 7–8 % з них народжені в Україні, решта — уродженці Бразилії. 85 % українців мешкають у сільській місцевості, у так званих колоніях і займаються переважно сільським господарством. Одним із перших об'єднань українців у Бразилії стала “Просвіта”, заснована в 1902 р. Серед інших — Хліборобсько-освітній союз у Куритибі, який сприяє розвитку культури і мистецтва серед українців, Товариство прихильників української мови, Бразильський осередок українських студій, Українсько-бразильська центральна репрезентація тощо.

*Спадщина:* історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік // Авт.-упоряд. В. М. Мельниченко; За ред. В. І. Гука. — Черкаси; Київ, 2003; *Бача Ю., Ковач А., Штець М.* Чому, коли і як? (Українська етнічність у сучасному світі). — Пряшів; Київ, 1992.

*М. Головатий*

**Діаспора українська в Канаді.** Одна з найдавніших і найчисельніших діаспор. Вважається, що першими українцями, які переселилися до Канади у вересні 1891 р., були селяни із с. Небилів, що в Галичині, — Іван Пилипів і Василь Єленьяк. Згодом почали прибувати й інші групи українських селян, потім емігрантів зростає. Початковий період еміграції до Канади був наймасовішим. У 1896–1914 рр. сюди переселилося понад 170 тис. українців, переважно вихідців з Галичини, Буковини і Закарпаття, які перебували під владою Австро-Угорщини. Люди тікали не лише від матеріальної скрути, а й від політичної сваволі, сподіваючись за океаном знайти достаток і

очікувану волю. За переписом 1981 р. українці становили 3,1 % населення країни — приблизно 755 тис. осіб. Понад половини українців проживають у провінціях Манітоба, Саскачеван і Альберта. Вони намагаються зберегти свою мову, культуру, традиції та звичаї. Українську мову, літературу і культуру вивчають у широкій мережі громадських суботніх і недільних шкіл, а також у двомовних школах, де є класи з українською мовою навчання. Усього в Канаді до 6 тис. дітей вивчають українську мову. Існують українські клуби, культурні центри, музеї, школи тощо, де українці спілкуються, займаються громадсько-корисною діяльністю, підтримують зв'язок з Україною.

*Кушнір М.* Край і еміграція. — Нью-Йорк, 1996; *Спадщина:* історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік / Авт.-упоряд. В. М. Мельниченко; За ред. В. І. Гука. — Черкаси; Київ, 2003.

*М. Головатий*

**Діаспора українська в Румунії.** Етнічна українська група фактично з давніх давен населяла Південну Буковину (нинішній Сучавський повіт) та Мароморщину (Маромуреський повіт). Українці-емігранти проживають також у Банаті та Добруджі. До Баната українці потрапили під час міграційних процесів в Австрійській (потім Австро-Угорщині) імперії у XVIII–XIX ст. Це були переселенці із Закарпаття та Галичини. В Добруджі українці з'явилися наприкінці XVIII — початку XIX ст. після зруйнування Запорізької Січі. За останніми переписами населення в Румунії налічується майже 50 тис. українців. Тут проводяться з'їзди українців Союзу українців в Румунії, мета яких — сприяти розвитку культури та освіти українсько-го населення країни. Складовими Союзу є організації міст і сіл Румунії, де проживають українці.

*Спадщина:* історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік / Авт.-упоряд. В. М. Мельниченко; За ред. В. І. Гука. — Черкаси; Київ, 2003.

*М. Головатий*

**Діаспора українська у США.** Вважається, що еміграція українців до США почалася у 1877 р., коли група селян-русинів із Закарпаття приїхала для роботи на шахтах Східної Пенсільванії. Переважна частина наступної хвилі еміграції прибула до США у другій половині 20-х років ХХ ст. У повоєнний період (друга половина 40-х років) розпочалася третя хвиля еміграції. Більшість її становили “переміщені особи” та біженці з таборів західних зон окупації Німеччини та Австрії, а також з Італії, які опинилися там після Другої світової війни. За даними американських учених, в США налічується нині до 2 млн українців. Українські мова, географія, література, історія, соціологія викладаються у 28 університетах і коледжах США. Діють різноманітні українські громади політичного, релігійного та культурно-освітнього спрямування. У США є Українська католицька церква (майже

250 тис. віруючих), Карпато-руська католицька церква (приблизно 200 тис. віруючих). Понад 150 тис. українців відвідує Російську православну церкву, налічується майже 40 тис. українців-протестантів.

*Евтух В.* Концепция этносоциального развития США и Канады (типология, традиция, эволюция). — К., 1996; *Кушнір М.* Край і еміграція. — Нью-Йорк, 1996; *Спадщина: історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік* / Авт.-упоряд. В. М. Мельниченко; За ред. В. І. Гука. — Черкаси; Київ, 2003.

*М. Головатий*

**Домінанта етнічна** — явище або комплекс явищ (релігійне, ідеологічне, військове, побутове), що визначає перехід початкової для процесу етногенезу етнокультурної багатоманітності в цілеспрямовану багатоманітність.

*М. Головатий*

# Е

**Еволюціонізм** (лат. *evolutio* — розгортання) — наукова школа (теорія) з вивчення сутності культури, яка ґрунтується на уявленнях про еволюційно-прогресивний характер історико-культурного процесу.

О. Антонюк

**Еволюція етнокультурна** (лат. *evolutio* — розгортання) — процес змін і розвитку етнокультурних спільнот, одна з основних форм руху в природі та суспільстві, яка, з одного боку, характеризується поступовими кількісними змінами, а з іншого — стрибкоподібними переходами кількісних змін в якісні. Етноси перебувають у постійному розвитку. Залежно від наслідків змін, які відбуваються з етносом, розрізняють два основних різновиди етнічних процесів: 1) — процеси, внаслідок яких змінюється етнічна самосвідомість (етнотрансформаційні); 2) процеси, що зумовлюють суттєву зміну деяких характеристик етносу, але не призводять до зміни етнічної самосвідомості (етноеволюційні). Залежно від домінування доцентрових або відцентрових тенденцій етнічні процеси поділяються на дві основні типологічні групи: етнічний поділ та етнічне об'єднання. Процеси кожної з них можуть бути як етноеволюційними, так і етнотрансформаційними і навіть еволюційно-трансформаційними. Відомі два типи етнічного поділу: етнічна парціація та етнічна сепарація. За етнічної парціації відбувається поділ єдиного раніше етносу на кілька частин, і жодний новий етнос не ототожнюється повністю зі старим (наприклад, Київська Русь, яка є колыскою української нації, водночас вважається “прабатьківщиною” сучасних білорусів і росіян). За етнічної сепарації від якогось народу відділяється його частина, яка з часом трансформується в самостійний етнос (наприклад, у VIII ст. частина юдеїв виступила проти талмудичного юдейства, заперечуючи “святість” Талмуду, й утворила особливу релігійну громаду, відому під назвою караїмів. Ворожнеча

між караїмами і талмудистами призвела до роз'єднання послідовників двох різних релігій і відділення караїмів від євреїв). Так, якщо за етнічної парціації висхідний етнос практично припиняє своє існування, то за етнічної сепарації він зберігається. Панівною тенденцією етнічного розвитку в сучасну епоху є етнічне об'єднання, яке характеризується культурним і мовним зближенням різноманітних етнічних відмінностей. Життєзабезпечуючими умовами етнокультурної еволюції кожного народу є: його традиційне природне середовище життєдіяльності; традиційні національні цінності, у т. ч. релігійні вірування; збереження і постійне оновлення його етносоціальної структури, за якої всі щаблі соціальної піраміди (особливо вищі) заповнені переважно національними кадрами; ретельне збереження та постійний розвиток національних за змістом науки, освіти та культури.

Дубнов С. Краткая история евреев. — Ростов н/Д., 1997; Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. Бромлей. — М., 1988; Щёкин Г. Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.

Г. Щокін

**Егоцентризм** (лат. *ego* — я + *centrum* — центр) — суб'єктивно-ідеалістичний світоглядний принцип, за яким індивідуум, особистість розглядається як центр Всесвіту; вважається крайньою формою індивідуалізму та егоїзму.

О. Антонюк

**Екзогамія** (грецьк. *exo* — зовні + *gamos* — шлюб) — звичай, який забороняє шлюби між членами однієї родової групи.

О. Антонюк

**Екстремізм етнічний** (лат. *extremus* — крайній, грецьк. *ethnikos* — племінний, народний) — прихильність до крайніх поглядів і заходів (переважно у політиці). Є

однією з характерних ознак расистських, шовіністичних, нацистських ідеологій. Е. є притаманний таким людиноненавистницьким і ксенофобським ідеологічним явищам, як: німецький нацизм, італійський фашизм, єврейський сіонізм та ін.

Г. Щокін

**Еміграція** (лат. *emigratio* — виселення, переселення) — вимушене чи добровільне переміщення громадян зі своєї держави в іншу країну світу з економічних, політичних, релігійних причин (безробіття або його загроза, безземелля, малоземелля, неможливість реалізувати свої професійні потреби, тягар етнічної, політичної, релігійної дискримінації, прагнення до об'єднання із сім'єю тощо). За часом Е. поділяють на тривалу (переміщення в іншу країну з метою постійного проживання); тимчасову (емігранти через певний час повертаються на історичну батьківщину); сезонну (еміграція в певну пору року або виїзд на заробітки). Масові виїзди населення мали місце в історії багатьох країн, зокрема наприкінці XIX — на початку XX ст. з Італії, Австро-Угорщини, Російської імперії в країни Америки, у 40–60-ті роки XX ст. з північноафриканських країн до Франції та ін. На рубежі XX–XXI ст. еміграція набула надзвичайно великих розмірів. За межами своїх країн нині проживають до 100 млн осіб. Переміщення робочої сили внаслідок еміграції з країн-донорів здебільшого впливає на втрату дієздатного компонента, послаблення інтелектуального потенціалу держави. Право залишати власну країну і повертатися до неї зафіксоване у Загальній декларації прав людини (1948) і Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966), що містить і обмеження, зумовлені охороною “державної безпеки, громадянського порядку, здоров'я чи моральності населення”.

*Загальна декларація прав людини // Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини. — Вип. 21. Права меншин. — К., 1998; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Факультативний протокол до нього. — Там само.*

О. Антонюк

**Ендогамія** (грецьк. *ендос* — всередині + *гамос* — шлюб) — історична форма сімейних стосунків, за якої шлюби укладалися лише всередині соціальної групи. В етносі ендогамними шлюбами (сім'єю) називають шлюби представників одного етносу. Історично етнічна Е. стала однією з підстав утворення етносів. Вона була важливим каналом формування єдиної мови, етнічних стереотипів, філологічних уявлень, стала своєрідним конденсатом і гарантом збереження звичаїв, традицій, обрядів. Водночас всі ці фактори стали соціальними умовами розвитку етнічної Е. Сприяючи відокремленості суспільного розвитку етнічної спільноти стосовно інших етнічних груп, етнічна Е. стимулює формування відчуття колективного “Ми” на етнічній основі. Явищем, протилежним етнічній Е. є етнічна екзогамія, тобто практика укладання шлюбів між представниками різних етносів. Цей звичай, з одного боку, сприяв взаємозбагаченню етносів завдяки обміну досягненнями у сферах матеріальної та духовної діяльності. Але з іншого боку, великий відсоток змішаних шлюбів є загрозовим чинником щодо збереження етнічної ідентичності спільноти (етносу чи його частини). У XVII ст. на території Кримського каганату проживала велика кількість етнічних українців. Проте політика кримської держави, спрямована на денационалізацію українського населення, здійснювана через примушування українців до змішаних шлюбів і надання кримського громадянства потомкам за умови прийняття ними ісламу й татарських імен, призвела до повної асиміляції українців у кримськотатарський етнос. Етнічна Е. в сучасних умовах відіграє роль засобу збереження етнічної спільноти, її культурних традицій. Абсолютизація етнічної Е. зумовлює консервацію форм етносоціального буття етнічної групи.

В. Ятченко

**Емський указ 1876 р.** — таємне розпорядження, підписане 18 (30) травня 1876 р. російським царем Олександром II в м. Емс у Німеччині поблизу Вісбадена, про заборону друку і поширення книжок українською мовою. У цьому документі зазначалося, що з метою запобігання небезпечній для держави діяльності украї-

нофілів необхідно вжити низку заходів: Міністерству внутрішніх справ — не допускати ввезення у межі імперії без особливого дозволу Головного управління у справах друку будь-яких книжок, що видаються за кордоном на малоросійським наріччі (тут малося на увазі книги як духовного змісту, так і навчальні, й взагалі книжки, призначені для початкового читання); заборонити в імперії “друкування на цьому наріччі будь-яких оригінальних творів або перекладів”, за винятком історичних пам’яток з дотриманням правопису оригіналів, творів красного письменства з користуванням тільки загальноприйнятим російським правописом. Причому дозвіл на друкування творів красного письменства давати після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку; заборонити на цьому ж наріччі сценічні вистави, тексти до музичних творів і публічне читання; підтримати ворожу до українофільства газету “Слово”, що видається у Галичині, постійною субсидією; заборонити прихильну до українців газету “Киевский телеграф”. Цим розпорядженням Міністерству народної освіти приписувалося послити нагляд з боку місцевого начальства, щоб не допустити у початкових училищах викладання будь-яких дисциплін на малоросійському наріччі; очистити бібліотеки всіх рівнів училищ у малоросійських губерніях від книг і книжок “оригінальних творів і перекладів на тому же наріччі”; звернути серйозну увагу на особистий склад викладачів у Харківському, Київському, Одеському навчальних округах, зобов’язавши піклувальників цих округів скласти іменні списки викладачів з позначкою про благонадійність кожного щодо українофільських тенденцій, а зазначених неблагонадійних чи сумнівних перевести у великоросійські губернії, замінивши їх уродженцями останніх. В Е. у. зверталась увага на те, що в майбутньому відповідальність за добір осіб на викладацькі місця, їх благонадійність у зазначених округах покласти на тих, хто їх представляє. Підкреслювалося, що корисним було б застосування правила, за яким у навчальні заклади Харківського, Київського та Одеського округів призначати викладачів переваж-

но великоросів, а малоросів розподіляти у навчальні заклади С.-Петербурзького, Казанського та Оренбурзького округів. На підставі цього розпорядження було закрито на невизначений термін Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, розпущено громади, зобов’язано вислати М. Драгоманова і П. Чубинського як “позитивно небезпечних у краї агітаторів”. Е. у. було видано з порушенням порядку звичайного законодавства: його не розглядала Державна рада чи Рада міністрів. Його зміст, розпорядження, зафіксовані у ньому, свідчили про намагання самодержавства паралізувати український рух заходами більш системного та безжалісного характеру, ніж передбаченими валуєвським циркуляром.

*Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000.*

*О. Антонюк*

**Етатизм** (франц. *etat* — держава) — поняття політичної науки, що означає активне втручання держави в політичне та економічне життя країни.

*В. Захожай*

**Етнізація** — 1) історичний процес набування спільнотою характеристик окремого етносу, перетворення її на етнос; 2) духовно-практичний процес інтеграції індивіда в етнічну спільноту через засвоєння світоглядних установок, цінностей, стереотипів поведінки. Е. як історичний етнотворчий процес існує у двох формах: а) виникнення (консолідація) етносу зі спільнот первісного типу суспільства (роду, племені, міжплемінного союзу); б) перетворення частини етносу на самостійний, члени якого не ототожнюють себе з етнічною групою, до складу якої вони входили раніше. В першому випадку найважливішими чинниками Е. є творення своєї мови, традицій, системи родинних стосунків, особливостей житлобудівництва та ведення господарства. Особливе місце в цьому процесі належить міфотворчій діяльності спільноти: створення системи міфів, вплетення сюжетів і наста-

нов міфів у сімейні, міжособистісні та міжгрупові стосунки, самоідентифікацію, табування тощо. Як правило, в процесі Е. відбувається “погодження” міфів про створення світу, про виникнення першолюдини, флори та фауни, професій, про культурного героя з історією певної спільноти, її ландшафтом, специфікою видів економічної діяльності. У духовно-психологічному плані істотною роль в Е. відіграють процеси перетворення архетипів як первісних психофізіологічних структур на архетипи етнічні (етноархетипи), у ході яких уявлення членів спільноти про священне, просторово-часові характеристики свого існування набуває етнічного забарвлення. Е. як перетворення етносу на самостійну етнічну групу найчастіше пов’язана з міграційними процесами (колонізація нових територій, переслідування громадян за релігійні переконання). Частина етносу в нових географічних і політичних умовах, будучи відірваною від основної спільноти, починає створювати свою культуру як на основі вже набутого національного досвіду, так і запозичуючи елементи господарської діяльності, політичного устрою, міфології, релігії, традицій, мови, мистецтва у своїх нових сусідів або корінних жителів своєї нової батьківщини. Як наслідок, ця нова спільнота може усвідомити себе самостійним етносом. Наприклад, греки-колоністи, які кілька століть прожили на території Північного Причорномор’я, продовжували вважати себе греками, але вже не ототожнювалися з греками, які проживали на Балканах. Аналогічні процеси відбулися і з французами та англійцями на території Канади. Е. як духовно-практичний процес інтеграції індивіда в етнічну спільноту є різновидом соціалізації індивіда. Ця форма Е. здійснюється входженням індивіда в різні соціальні групи та інститути (сім’ю, неформальні об’єднання, освітні й виховні заклади та ін.), під впливом яких він засвоює соціально значущі й етнічно забарвлені риси культурних норм та установок і в кожній з яких домінують певні етнічні ознаки й характеристики. Особлива роль тут належить сім’ї. Не можна ігнорувати й таке явище, як Е. індивіда шляхом самостійного теоретич-

ного засвоєння історії свого етносу, його звичаїв, продуктів духовної культури. Це характерно, наприклад, для представників діаспори. Як і в соціалізації загалом, Е. поділяється на первинну (Е. в юному віці, коли дитина адаптується до обставин і норм, що її оточують) і вторинну (Е. дорослої людини шляхом соціально активної, вибірково-перетворювальної інтеріоризації цінностей, норм, ідеалів, стереотипів поведінки, продуктів матеріальної та духовної культури свого народу).

*Мірчук І.* Світогляд українського народу. — 1995. — № 2; *Українська душа.* — К., 1992; *Гумилев Л.* Етносфера: історія людей і природи. — М., 1993; *Рибчин І.* Геопсихічні реакції і вдача українця. — Мюнхен, 1966.

*В. Ятченко*

**Етнікос** — давньогрецький прикметник від слова “етнос” — народ. Використовується для означення сукупності осіб однієї етнічної належності незалежно від їх територіального розміщення (на відміну від широкого значення термінів “етнос” та “етносоціальний організм”). Е. — особлива історична спільнота людей, які мають спільні, достатньо стабільні особливості мови, культури, психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень — етнічну свідомість, зафіксовану в самоназві (етнонімі). Найважливішими умовами виникнення Е. є проживання людей на одній території та єдність їхнього економічного життя і діяльності. Проте для існування Е. і ці ознаки не є обов’язковими, оскільки українці, наприклад, нині проживають майже в усіх кінцях світу, зберігаючи певною мірою такі спільні етнічні ознаки, як мова, культура, характер (етнічна психологія), усвідомлення єдності свого походження. В українській мові термін “Е.” певною мірою відповідає термінові “етнос”, коли його розуміють як сукупність осіб однієї етнічної належності попри територію проживання.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та*

ін. — К., 1996; Кононенко П. П. Українознавство: Навч. посіб. — К., 1997; *Етнічний довідник* у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.

*М. Головатий*

**Етнічна антропологія** — розділ антропології, що вивчає морфологічні особливості окремих етнічних спільнот (етносів), людини як представника певної етнічної спільноти. Основною одиницею дослідження в Е. а. є ареальні спільноти людей (популяції), які відрізняються від інших ареальних спільнот своїми зовнішніми та внутрішніми расово-антропологічними та соціально-культурними ознаками. На відміну від розвитку рослинного і тваринного світу, власна історія людських популяцій розгортається не лише в природно-географічному середовищі, а й у соціально-культурному, яке створюється людьми в процесі активно-перетворюючої соціально-економічної, політичної, культурної колективної діяльності, що змінює і навколишнє середовище, і самих людей. У людському суспільстві популяції співвідносять із системою специфічних для людей соціальних спільнот і поліетнічних груп. Аналіз взаємовідносин між етносами, популяціями і расами в різних країнах і в різний період історії дає змогу використовувати дані Е. а. як історичних джерел при розробці багатьох проблем еволюції людини як біосоціальної істоти, популяційної генетики, етногенезу та інших важливих питань антропології, етнографії, демографії, історичної географії. У певні періоди всесвітньої історії відбувається піднесення соціально-політичного життя різних етносів. Тому актуалізується в теоретичному і практичному значенні політична етнологія як важливий аспект Е. а. Так, на хвилі зростаючого інтересу до проблем етно- і націогенезу та антирасистського руху, особливо помітного на рубежі XIX–XX ст., Е. а. зробила вагомий внесок в обґрунтування наукового антирасизму. Етнологічна спрямованість антропології набула широкого розвитку в Україні, де інтерес до свого етнічного коріння не збігався з політикою їх національного приниження. В сучасних умовах розвитку незалежної України значення Е. а. як міждисциплінарної

наукової галузі зростає в теоретичному і політико-прикладному аспектах.

*Чебоксаров Н. И., Чебоксарова И. А.* Народы, расы, культуры. — М., 1971; *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. — М., 1973; *Надольська В. В.* Загальна етнологія: понятійно-термінологічний апарат. — Луцьк 1999.

*В. Волобуєв*

**Етнічна дисперсизація** — відокремлення від первинного етносу порівняно невеликих етнічних груп і розселення їх на позаетнічній території. Основним фактором цього процесу є міграція. Ефективність етнічної політики залежить насамперед від відповідності її принципів стану етнонаціональної ситуації як в державі, так і поза її межами та від вміння офіційної влади враховувати та гармонізувати етнонаціональні інтереси на всіх рівнях. Чільне місце в етнополітичних процесах відводиться проблемі державно-правових форм об'єднання етносів. Загальноновизнаним стало твердження про те, що демократична етнополітика має будуватися на визнанні невід'ємного права кожного етносу на самовизначення. “Усі народи мають право на самовизначення. За силою цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток”, — проголошує ст. 1 “Міжнародного пакту про громадянські та політичні права”. З цього та інших міжнародних документів випливає право кожного етносу на створення власної держави або на певне виокремлення у межах складного державного утворення. Цей принцип заснований на демократії, ідеях гуманізму та взаємозв'язку національних і громадянських прав. Проте процеси реалізації цього права зазвичай складні, суперечливі, оскільки зачіпають інтереси різноманітних суб'єктів етнополітики. Реалізація права на самовизначення потребує наявності низки внутріонаціональних і зовнішніх умов. Міжнародна підтримка етносів, які ведуть боротьбу за відокремлення і створення незалежної держави, може бути лише тоді, коли народ має власну територію

компактного проживання, спроможний економічно забезпечити свою життєдіяльність, не висуває територіальних та інших претензій до сусідніх етносів, гарантує політико-правове забезпечення прав національних меншин, які опиняються на території майбутньої новоутвореної держави.

*Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність* / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зіневич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К., 2001; *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Ред. кол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; *Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи* / Упоряд.: Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко; За ред. Р. Чілачави. — К., 2004.

О. Антонюк

**Етнічна ідентифікація** (лат. *identificare* — ототожнення) — ототожнення себе з групою осіб певної національності.

О. Антонюк

**Етнічна ідеологія** — сукупність теоретичних концепцій, програм, платформ тощо, в яких етнос обґрунтовує особливості власних історії, характеру, свідомості, визначає завдання, шляхи та перспективи свого етногенезису.

О. Антонюк

**Етнічна картина світу** — сукупність цінностей та ціннісних пізнавальних (когнітивних) орієнтацій членів певного суспільства (етнічних спільнот) про навколишній світ (як погляд на Всесвіт), які визначають, спрямовують і структурують їх поведінку. Процес становлення Е. к. с. в історичному контексті свідчить, що інтенсивне формування етнічних спільнот розпочалося в епоху неоліту і характеризувалося надзвичайною нерівномірністю. Це було зумовлено різними темпами господарсько-культурного розвитку. У науковій літературі це явище отримало назву етногенезу. Величезну роль у ньому та ранній господарській історії відіграли: поділ праці між землеробами та скотарями в II тис. до н. е., що призвів до нових міграцій, расових змішувань і взаємо-

впливів різних етнічних спільнот; розвиток мови як основної форми духовної та господарської культури, а також визначального компонента етносу; виникнення соціально-диференційованого суспільства і утворення найдавніших держав спершу в Південно-Західній Азії та Північній Африці, трохи пізніше — у Південній, Середній і Східній Азії, Середземномор'ї, ще пізніше — на південному сході Азії, у Центральній і Південній Америці. У подальшому історичному прогресуванні людства відбулося поступове і постійне зростання чисельності народонаселення, крім відносно коротких періодів природних або суспільних катаклізмів (війн, епідемій, стихійних лих тощо). Так, від епідемії чуми у XIV ст. загинуло майже 14 млн осіб; від голоду у XIX ст. — 25 млн осіб в Індії і майже стільки ж у Китаї; від епідемії “іспанки” в Європі після Першої світової війни 1914–1918 рр. — до 20 млн осіб, ще більшими були втрати від зниження народжуваності та смертності. Збільшення кількості населення, розвиток його продуктивних сил, ускладнення суспільної організації та піднесення культури спричинили масові міграційні процеси, зростання темпів господарсько-культурної взаємодії між окремими народами та їх групами. На формування сучасної етнічної картини світу істотно вплинуло так зване “велике переселення народів”, яке відбувалося у IV–IX ст. в Європі та освоєння майже всього Балканського п-ова. У I–II ст. до н. е. германські племена з прабатьківських земель — Східної Прибалтики, Південної Швеції, узбережжя та островів Балтійського моря — перемістилися у Центральну та Північну Європу, відбувалося поступове їх проникнення на Британські острови, де раніше мешкали кельти. Формування романських народів здійснювалося внаслідок змішування латинізованого населення різних провінцій колишньої Римської імперії з варварськими племенами, які свого часу зуміли підкорити “вічне місто” Рим. Наприкінці IV ст. в Європу переселилися гунни і заснували у басейні Дунаю велике державне утворення з етнічно змішаним населенням. У Східну Європу слідом за гуннами прийшли інші тюркські племена — хаза-

ри, авари, болгари, печеніги, половці та ін. Важливу роль в етногенезі чувашів і татар відіграла одна із груп болгар, яка з'явилась у місцях їхнього поселення. Інша, перейшовши в 679 р. Дунай, розчинилася південніше серед слов'ян, передавши свою назву сучасному болгарському народові. У VIII–IX ст. з Південного Уралу на Середній Дунай переселилися угорці (мадяри), за мовою споріднені з уграми Західного Сибіру — хантами та мансі. Масові переселення тюркських народів відбувалися у Південному Сибіру, Центральній і Середній Азії, де у другій половині I тис. н. е. утворилися племінні об'єднання і держави, що приходили на зміну одна одній. З VI — початку VII ст. розпочалися арабські завоювання, що супроводжувалися розселенням арабів країнами Передньої Азії та Північної Африки, асиміляцією ними місцевого населення. У Східній і Південно-Східній Азії у I — початку II тис. завершилися етнічна та державна консолідація корейців і японців. Китайці поступово освоювали південну частину гірського хребта Цинь-ліня, де змішувалися з різними народами і розпадалися на місцеві групи, які дуже різнилися між собою. В Індокитаї етнічні території в'єтнамців, бірманців розширювалися за рахунок кхмерів та індонезійців. Із Суматри розселялися малайці, які освоїли Малакку, а потім розселилися майже по всій Індонезії, взаємодіючи зі спорідненими іншими групами індонезійців і утворюючи при цьому нові етноси. У першій половині II тис. н. е. на етнічну історію Азії та Європи значно вплинули завоювання монголів, які підкорили інші, переважно тюркські народи, що у XIII ст. увійшли до складу імперії Чингізхана та його наступників. Наслідком цих етнічних процесів стало виникнення різноманітних груп татар у Сибіру, басейнах Волги та Ками, в Криму, а також формування нових етносів у Центральній, Середній і Передній Азії, на Кавказі та у Східній Європі. Услід за монголо-татарами на Кавказ і в Малу Азію, а трохи пізніше й на Балканський п-ів проникли нові групи тюркських народів — огузи, споріднені із сучасними середньоазіатськими туркменами; вони змішалися з місцевим населен-

ням і відіграли істотну роль у формуванні нових етносів, зокрема азербайджанців і турків-османців, які знищили в XV ст. Візантію. Приблизно водночас завершилося розселення племен, які розмовляли мовами банту, зі східних і центральних районів Африканського континенту по всій його південній частині. До кінця XV ст. в Азії, Європі та в Африці сформувалися майже всі існуючі тут нині етноси. В етнічній історії світу велике значення мали великі географічні відкриття і пов'язане з цим переселення великих мас європейців у XVI–XIX ст. в Америку, Австралію, Океанію та Південну Африку. У цих масових міграціях провідну роль відіграли спершу іспанці й португальці, а згодом — голландці, французи і особливо англійці. До найважливіших етнічних процесів XVI — початку XX ст. належить розселення росіян та інших народів (українців, білорусів, татар, мордві тощо) у Сибір, частково — на Кавказ і в Середню Азію. Український вчений Г. Щокін, розглядаючи етногенез народів світу, підкреслює, що у процесі первісного розселення людства на Землі утворюються найдавніші історико-культурні спільноти, які упродовж багатьох тисячоліть становлять певні історичні реальності. На відміну від господарсько-культурних типів історико-етнографічні області завжди об'єднують народи, які, хоч і різняться часто рівнем і напрямом соціально-економічного розвитку, розселені на суміжних територіях і реально пов'язані між собою. В енциклопедичній літературі зазначено, що території, на яких у населення внаслідок спільності історичної долі, соціального й економічного розвитку, а також взаємовпливу формуються схожі культурно- побутові особливості, називаються історико-культурними областями. У світовому просторі внаслідок складних соціальних змін, підкреслює Г. Щокін, сформувалась ієрархічна система історико-культурних провінцій, областей і регіонів, основною одиницею якої є область. Групу областей можна об'єднати у більші провінції. Вирізняють 16 історико-культурних провінцій. *Західно-центральноевропейська провінція* поділяється на області: північноєвропейську, приатлантичну, центральноєвропейську і

середземноморську, де сформувалися спільні європейські форми культури. Майже все населення належить до європеїдної раси і розмовляє індоевропейськими мовами. *Східноєвропейська провінція* об'єднує області: центральну, північну (російсько-білоруську), прибалтійську, волго-камську і південно-західну. Вона охоплює Східноєвропейську рівнину від узбережжя Північного льодовитого океану до берегів Чорного і Каспійського морів, гір Кавказу. Населення належить переважно до європеїдної раси і розмовляє індоевропейськими мовами (росіяни, українці, білоруси, литовці, латиші, молдаване), а також мовами фінно-угорської (естонці, карели, комі, мордва, удмурти та ін.) групи уральської сім'ї та тюркськими мовами алтайської сім'ї (татари, чуваші та ін.). *Кавказька провінція* розташована на південь від Східноєвропейської рівнини між Чорним і Каспійським морями, охоплює різноманітні ландшафти Кавказьких гірських систем, передгір'їв і гірських долин, поділяється на дві області — північнокавказьку і закавказьку. Населення належить переважно до перехідних і південних груп великої європеїдної раси, вирізняється строкатістю етнічного і мовного складу (до картвельських мов належить грузинська; народи Дагестану й абхазо-адигійські — абхазі, кабардинці, адигейці та ін. — розмовляють північнокавказькими мовами; осетини і вірмени — індоевропейськими; азербайджанці, караївці, балкарці, кумики та ін. — тюркськими). *Середньоазіатсько-казахстанська провінція* охоплює посушливі рівнини на схід від Каспійського моря, пустелі та високі гірські системи Тянь-Шаню і Паміру. Поділяється на південно-західну (Туркменія), південно-східну (Узбекистан і Таджикистан) і північну (Киргизія і Казахстан) області. Населення характеризується змішуванням європеїдної та монголоїдної рас. Більшість населення розмовляє тюркськими мовами. *Сибірська провінція* охоплює на півночі Азії величезні простори тайги, тундри і сухого степу від Уралу до Тихого океану. Об'єднує області ямало-таймирську, західносибірську, алтає-саянську, східносибірську, камчатсько-чукотську, амуро-сахалінську. Корінні

народи, які проживали тут, належать до континентальної та арктичної рас великої монголоїдної раси. Вони розмовляють тюркськими (якути, тувинці, алтайці, сибірські татари та ін.), монгольськими (буряти), тунгусо-маньжурськими (евенки, евени та ін.) мовами алтайської сім'ї, фінно-угорськими (ханти, мансі), самодійськими (ненці, селькупі та ін.) мовами уральської сім'ї; мовами чукотсько-камчатської (чукчі, коряки, ітельмени) та ескімосо-алеутської сімей. *Центральноазіатська провінція* охоплює пустелі помірного поясу (Гобі, Такла-Макан). Народи, які тут живуть, належать переважно до континентальної раси великої монголоїдної раси і розмовляють мовами Алтайської (монголи, уйгури та ін.) і сино-тибетської (тибетці, китайці та ін.) сімей. *Східноазіатська провінція* охоплює рівнини Китаю, пів Корея і Японські о-ви. Переважають представники тихоокеанської раси великої монголоїдної раси; більшість становлять народи сино-тибетської сім'ї (китайці, хуей, та ін.), японці, корейці, на півдні — тайські та австро-азіатські народи. *Південно-східноазіатська провінція* охоплює пів Індокитаю, острови Індонезії та Філіппіни. Складається з областей західнокитайської та східнокитайської, західноіндонезійської і східноіндонезійської, філіппінської. Населення переважно належить до південноазіатської перехідної раси, в окремих групах виражені давні австралоїдні риси. Розмовляють переважно мовами австронезійської та австроазіатської сімей. *Південноазіатська провінція* охоплює нагір'я Декана, низовинні долини Інду, Гангу, Гімалайські та Бірманно-Ассамські гори, о. Шрі-Ланка. На півночі переважають різні групи південних європеїдів, на північному сході — монголоїди, на півдні — представники південноіндійської та ведеоїдної рас, у центрі — змішане європеїдно-австралоїдне населення; давні негроїдні та австралоїдні расові риси збереглися в адаманців, ведів Шрі-Ланки і невеликих народів Центральної Індії. На півночі поширені мови індоевропейської сім'ї (індоарійська та іранська групи), на півдні — дравірійської сім'ї (телугу, тамільська та ін.), на північному сході — австроазіатська та

сино-тибетські мови. *Південно-західноазіатська провінція* охоплює посушливі нагір'я і поділяється на малоазіатську, ірано-афганську, месопотамо-сирійську та аравійську області. Більшість населення належить до південних європеоїдів, розмовляє іранськими (перси, курди, афганці, таджики та ін.), тюрськими (турки, азербайджанці, туркмени та ін.) і семітськими (араби) мовами. *Північноафриканська провінція* розміщена на Середземноморському узбережжі, субтропічній зоні пустелі Сахара та оазисів від Єгипту до Магрибу. Вирізняють області: єгипетську, магрибську, суданську. Народи цієї провінції (переважно араби, а також бербери) пов'язані з Південно-західноазіатською провінцією, становлячи частину арабського світу. Належать переважно до південних груп великої європеоїдної раси і розмовляють діалектами арабської мови. *Африканська тропічна провінція* охоплює екваторіальні райони континенту з тропічними лісами, вологими і сухими саванами. Вирізняють області: західноафриканську, західно-центральну тропічну, східноафриканську, південноафриканську, магадаскарську острівну. Антропологічний склад населення представлений різними групами великої негроїдної раси: негрською, негрильською, бушменською, змішаними ефіопською, суданською та ін. Мови утворюють нігеро-кордефанську, ніло-сахарську, афразійську і койсанську сім'ї; малагасійці спілкуються австронезійськими мовами. *Північноамериканська провінція* охоплює Аляску, арктичну тундру і тайгу, ліси і прерії, субтропіки на березі Атлантики. Вирізняються області: арктична, канадська, власне північноамериканська. До європейської колонізації тут жили лише індіанські народи, на півночі — ескімоські. Більшість населення належить до перехідних форм європеоїдної раси; нащадки африканських рабів — негри і мулати; індіанці належать до американської раси великої монголоїдної раси і змішаних форм. *Латиноамериканська провінція* охоплює всю Південну і Центральну Америку, об'єднує карибську, мезоамериканську, андійську, амазонську, кампаську і вогняноземельну області. Внаслідок колонізації континенту пере-

важно прибульцями з країн Піренейського п-ова та їх змішування з корінним індіанським населенням значно поширилися іспанська і португальська мови, а також багато елементів "іберійської" культури. Расовий склад населення сформувався внаслідок змішування американоїдної та європеоїдної, а також негроїдної (Карибський архіпелаг, античне узбережжя Бразилії) рас. *Австралійська провінція* охоплює континент Австралію та о. Тасманію. На початку ХХ ст. сформувалися різні історико-культурні області. Англо-австралійська виникла внаслідок колоніального захоплення земель і винищення аборигенів, їм притаманна висока європейська культура; в аборигено-австралійській корінне населення належить до особливого типу великої австралоїдної раси; англо-австралійці — європеоїди. *Океанійська провінція* складається з трьох областей: Меланезії (папуаси і меланезійці), Мікронезії і Полінезії (маорі та полінезійці). Папуаси і меланезійці належать до особливого типу великої австралоїдної раси; полінезійці і мікронезійці — до змішаних рас. Спілкуються мовами західно- і східноавстралонезійських груп, папуаські мови утворюють власні численні сім'ї. Щодо зростання чисельності населення в історичному контексті більшість дослідників поділяє точку зору, що до I тис. народонаселення світу досягало 300 млн, а до 1500 р. збільшилось до 425 млн. Межі освоєної суші значно розширились, слабкою заселеністю визначались лише Північна Америка й Австралія, а також величезні території вологих тропічних лісів Африки і Південної Америки. Втім з XVII ст. темпи приросту народонаселення світу стали помітно зростати. На демографічних процесах позначились швидкий розвиток промисловості, піднесення сільського господарства, успіхи медицини у деяких західноєвропейських країнах (кінець XVI–XVIII ст.). Різке зростання чисельності народонаселення спостерігається з другої половини XVIII ст. З 1500 по 1900 р. народонаселення світу збільшилося майже в 4 рази. У 1650 р. воно досягло 550 млн (збільшилося на 22 % за 150 років), до 1800 р. — 905 млн (зросло на 65 % за такий самий пе-

ріод) і до 1900 р. — 1630 млн (приріст майже на 80 % за 100 років). Особливо прискорене зростання темпів приросту населення характерне для другої половини XIX ст. (понад 6 % на рік, у 3 рази вище, ніж в XVI–XVIII ст.), що пояснюється зниженням смертності у промислово розвинених країнах Західної Європи. Загалом до початку XX ст. сучасна етнічна картина світу в основних рисах сформувалася. У XX ст. динаміка зростання населення характеризується ще більшою інтенсивністю. Так, чисельність населення світу 1 млрд була досягнута приблизно в 1820 р.; 2 млрд — в 1927 (через 107 років); 3 млрд — в 1959 (через 32 роки); 4 млрд — в 1974 (через 14 років); 5 млрд — в 1987 (через 13 років); 6 млрд — в 1999 (через 12 років). Наприкінці XX ст. дві країни мали населення понад 1 млрд: Китай — 1,2 млрд та Індія — 1 млрд, а сім країн (США, Індонезія, Росія, Бразилія, Японія, Нігерія, Пакистан) — понад 100 млн. Усього в світі налічується 225 держав, що мають постійне населення, і є суверенними. Проте їх населення розподілене дуже нерівномірно. У цих державах проживає понад 60 % населення світу. Водночас у 62 великих і середніх державах (із населенням понад 10 млн в кожній) зосереджено майже 95 % усього населення Землі. І нарешті, у світі нараховується 38 карликових країн (з кількістю жителів до 100 тис. осіб), загальна чисельність населення яких становить приблизно 1 млн. Внаслідок тривалого самостійного розвитку народів, їх існування в різних природно-географічних, господарських і соціальних умовах виникла етнічна багатоманітність етноспільнот, які різняться рівнем суспільного розвитку, культури, расовими ознаками і чисельністю.

*Людство і віра: Навч.-метод. посіб.: У 3 т. / Авт.-уклад. Г. Щокін. — К., 2002. — Т. 1; Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. В. Бромлей. — М., 1988; Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. — М., 2001; Тавалов Г. Т. Этнология: Учеб. для вузов. — М., 2002; Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры. — 2-е изд. — М., 2002.*

О. Антонюк

**Етнічна меншина** — самоусвідомлювальна група громадян держави, що є кількісною меншістю, членом якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище у суспільстві, колективна воля до виживання та прагнення до рівності з більшістю населення. У міжнародному законодавстві немає чіткого розмежування понять “етнічна меншина” і “національна меншина”. Аналіз різних джерел дає підстави визначити їх спорідненість, а не тождність (див.: національна меншина).

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

О. Антонюк

**Етнічна психологія** — наука, що вивчає психологічні особливості індивіда або групи, які безпосередньо пов'язані з етнічною, культурною належністю і виявляються на свідомому та несвідомому рівнях. Е. п. досліджує сутність змін в ідентичності, її природу з метою формування позитивної етнічної ідентичності та етнічної толерантності — двох головних чинників, на яких власне тримається внутрішній світ людини та довоколишній її світ соціальної реальності. До Е. п. належать кроскультурна психологія (метод глибокого розуміння та пояснення психологічної сутності етнічності в житті людини (індивіда) та суспільства у порівняльному поясненні цих явищ).

*Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренко. — К., 2000.*

М. Головатий

**Етнічна спільнота** (грецьк. *ethnos* — плем'я, народ) — група людей, які історично пов'язані спільною територією, формуванням мови, традицій, культури, побуту, особливостями психічного складу й усвідомлюють себе як окреме ціле. Е. с. — поняття широкого діапазону і охоплює нації, народності, групи споріднених племен, окремих племен. В істо-

ричний, антропологічній і географічній літературі окремими Е. с. називають етнографічні групи (давні слов'яни, греки, кельти та ін.). Окремо взята людина може входити до двох-трьох Е. с. різного рівня ієрархії, наприклад: одночасно може бути гуцулом, лемком (субетнос), українцем (етнос) і східним (західним) слов'янином (метаєтнолінгвістична спільнота). Групуєть із соціальними спільнотами, Е. с. утворюють синтетичні етносоціальні племена, народності, нації та метаєтнополітичні спільноти. Е. с. — явище динамічне, яке постійно змінюється, пристосовуючись до нових історико-соціальних обставин. Зміни параметрів Е. с. (етнічні та етнокультурні процеси) є їхньою специфічною реакцією на зміну соціального середовища.

*Нариси з діалектології.* — К., 1955.

*В. Захожай*

**Етнічні атрибути** (лат. *attributum* — надаю, наділяю) — істотна ознака, невід'ємна властивість суб'єктів та об'єктів етнонаціональних процесів. В Е. а. етносу (геральдичних знаках, печатках, прапорах тощо) в найбільш концентрованому вигляді відображено особливості його історичного розвитку, пов'язані з формуванням державності, національної свідомості етнічної культури.

*О. Антонюк*

**Етнічні процеси** — сутнісні зміни в різноманітних компонентах етнічних спільнот, зокрема в окремих елементах духовної та матеріальної культури, мові, соціальної структури, самосвідомості тощо, які відбуваються в процесі історичного розвитку людства. Ці зміни зумовлюють принципові зрушення в бутті етносу як суб'єкта суспільно-політичних відносин і спричинені низкою факторів — історичних, соціально-економічних, політичних, соціально-структурних, духовно-культурних. До історичних факторів належать: сам хід історичних подій, під впливом яких формувалися взаємовідносини між етнічними групами; особливості їхнього історико-соціального становлення. Етноси в процесі історичної взаємодії мали різний характер відносин, і в часи міжетніч-

ного напруження нерідко на поверхню спливають саме негативні явища минулого: завоювання, насильницьке приєднання, депортація, що позначається на політичній поведінці етнічних спільнот у сучасних умовах. Соціально-економічний фактор є основою розмежування типів етнічних спільнот за основними стадіями їх історичного розвитку, пов'язаного зі зміною суспільно-історичних формацій — від первісних племен до сучасних націй. Наприклад, у колишньому Радянському Союзі взаємодіяли народи, які належали як до розвинених, індустріальних, урбанізованих, так і до слабо урбанізованих й індустріальних. Тобто одні етноси усвідомлювали себе як розвинені, самодостатні, інші — як ті, що потребують підтримки. Серед політичних факторів, що впливають на стан формування етнічних спільнот та їх взаємодію, основними є: принципи і форми державного облаштування, характер політичного устрою, тип державної етнополітики. Суттєву роль відіграють також соціально-структурні чинники, серед яких найважливішими є: взаємозв'язок соціальної та етнічної стратифікації; вплив соціально-структурних змін; етнічний фактор у соціальній мобільності. Значні зміни різних елементів культури етнічних спільнот зумовлюють культурні фактори, особливо розвитку освітньої та інформаційної сфер суспільства. Великий вплив мають соціокультурні трансформації різних компонентів культури, зокрема мовно-культурні та етномовні процеси, що призводять до зміни розмовної і письмової мови, поширення двомовності та повного переходу на мову іншого народу (тобто мовна асиміляція); витіснення традиційних елементів матеріальної культури уніфікованими промисловими виробами тощо. В динамічному контексті Е. п. розвиваються у двох напрямках — етнорозвоюлюційному та етнотрансформаційному. Етнорозвоюлюційний процес є синтезом багаторівневої взаємодії різних чинників (історико-політичних, економічно-господарських, природно-географічних, екологічних тощо), які зумовлюють зміну деяких параметрів усього етносу (або окремих його частин), але не зачіпають їх ет-

нічного існування, не спричиняють руйнування в цілому етнічної системи. Етнотрансформаційні процеси, навпаки, призводять до зміни етнічної належності певних груп людей, до зникнення одних і появи інших етносів. Вони відбуваються здебільшого внаслідок взаємодії етнічних спільнот або їх частин, що виявляється у зміні основної ознаки всього етносу або його частини — етнічної самосвідомості. Подібні процеси відбуваються повільно, але їх наслідки значні. Відповідно до переважання доцентрової тенденції в етнополітиці Е. п. поділяються на дві основні типологічні групи: етнооб'єднавчі та етнороз'єднавчі; в кожній із них розвиток може бути етноеволюційним і етнотрансформаційним, а також змішаним — еволюційно-трансформаційним. Етнооб'єднавчі Е. п. характеризуються зближенням або злиттям окремих етносів, внаслідок чого утворюються більші етнічні спільноти, яким може бути притаманна нова етнічна самосвідомість та інша етнічна самоназва (етнонім). До цих процесів належать консолідація, міжетнічна інтеграція, етногенетична фіксація тощо. Етногенетична фіксація — це дія різних етносів або їх частин, внаслідок якої виникає нова етнічна спільнота, відмінна від характерної для взаємодіючих етнічних спільнот. Етнороз'єднавчі процеси визначаються поділом колись цілісного етносу на декілька самостійних, або відокремлення від нього лише певної частини (субетносу). Ці процеси відбуваються переважно в трьох формах — етнічних парціації, сепарації та дисперсіації. За етнічної парціації єдиний етнос поділяється на декілька більш-менш однакових частин, жодна з яких не отожднює себе із старим етносом. Етнічна сепарація — відокремлення від будь-якого етносу його частини (можливо, порівняно невеликої), яка з часом перетворюється на самостійний етнос. Причинами її є: переселенням будь-якої групи вихідного етносу, розподіл етнічної території державними кордонами, поширення на частину етносу іноетнічного впливу тощо.

*О. Антонюк*

**Етнічність** — сукупність характерних рис матеріальної та духовної культури, які відрізняють одну етнічну групу від іншої. Засновниками теорії етнічності вважаються французький філософ, історик Е. Ренан та “австро-марксист” К. Реннер і О. Бауер, які наприкінці XIX — початку XX ст. започаткували суб'єктивістський напрям націоналістичної, тобто психологічної концепції нації. Найбільшу роль у становленні сучасних концепцій Е. відіграли їхні ідеї: “нація — велика група людей, об'єднаних духовним принципом, великою солідарністю та моральною свідомістю”; міфологізована національна самосвідомість та історична пам'ять народу — один з основних національно-етноутворюючих чинників (Е. Ренан); “нація — сукупність людей, спільністю долі з'єднаних у спільність характеру” (О. Бауер). Австрійський вчений обґрунтував визначальну роль національного почуття в бутті людини, спадкове передавання багатьох етнічних ознак. За К. Реннером, нація — це соціально-психологічна спільнота, група людей, які однаково думають і говорять, культурна група не пов'язана із землею. Етнічна ідентифікація індивідів, на його думку, — головна причина утворення нації. У науковий обіг термін “Е.” ввів американський учений Д. Рісмен у 1953 р. Услід за ним поняття і концепцію Е. розробляли Н. Глейзер і Д. Мойніхен у працях 60-х років. Особливо цінною є робота цих авторів “Етнічність: теорія і досвід” (1975), в якій на підставі аналізу расових і національних рухів у США етнічна належність вважається ґрунтовнішою порівняно з іншими соціальними вимірами людського буття. У науці термін “Е.” почав активно застосовуватися з початку 70-х років XX ст. внаслідок активізації етнічних процесів у світі, зростання поліетнічності держав, загострення між-етнічних відносин не тільки в країнах “третього світу”, а й в індустріально розвинених країнах Заходу. Це спричинило виникнення численних теорій, що пояснюють природу і сутність Е., етнічної ідентичності. Носіями Е. є мова, культура (насамперед її компоненти, яким притаманні традиційність і стійкість), психіка, звичаї, обряди, народне мистецтво, релі-

гія, норми поведінки тощо. Якісні етнічні характеристики людини або групи людей виявляються у побуті, культурі, поведінці, загальному ментальності. У сучасній науковій і довідковій літературі визначення поняття “Е.”, як і сутність цього явища, не є однозначними та загальноприйнятими. Поширені такі дефініції поняття “Е.”: а) аналог термінів “етнічна група”, “національна меншина”; б) поняття, яким позначають культурну своєрідність, етнопсихологічну самобутність групи людей; в) синонім етнічної чи національної самосвідомості, самоідентифікації індивідів і груп. Виконуючи функції об’єднання і розмежування етносів, Е. постає як результат спільної історичної практики декількох поколінь людей, втіленої у специфічних матеріальних і духовних атрибутах цієї спільності та зафіксованої у свідомості її членів. Етнічні явища тісно пов’язані із соціально-економічними факторами, якими вони зумовлені.

*Вілков В. Ю.* Концепції етнічності: ідейно-теоретичні передумови, сутність і типологія // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — 2003. — № 59–61; *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.

*О. Антонюк*

**Етноархеологія** — наука, що вивчає матеріальну культуру етносів.

*О. Антонюк*

**Етногенез** (лат. *ethnos* — народ + *genesis* — виникнення, походження) — 1) сукупність соціально-історичних, духовно-культурних процесів та природних чинників, що зумовлюють виникнення, становлення і розвиток етносу як складного й водночас цілісного явища; 2) сукупність змін, що відбуваються внаслідок взаємодії та взаємозв’язків різних етнічних спільнот (О. В. Нельга). Е. — процес виникнення специфічних людських спільнот, пов’язаний із формуванням їх сталих ознак, зокрема мови, етносвідомості, культури, психології, традицій, особливостей господарювання тощо. Більшість етносів планети на шляху до усвідомлення себе цілісністю пройшли свій складний і суперечливий шлях

становлення та розвитку. Тому єдиної етногенетичної концепції не існує, а наявні — здебільшого дискусійні. Доволі поширеною була марксистсько-ленінська інтерпретація Е., який тлумачився через призму формаційного підходу до історичного процесу. Етноутворення і розвиток розглядалися у контексті “класової боротьби” як визначального принципу в підході до історії взагалі. До появи класів, тобто на рівні первісної формації, з’являються такі етнічні спільноти, як рід і плем’я, а на етапі рабовласницької та феодальної формацій — народність. На стадії капіталістичної формації виявляється інтегративний чинник, наслідком якого стає нація, що завершила етап класової диференціації суспільства. У безкласовому суспільстві нації немає, оскільки людство мусить об’єднатися на принципах пролетарського інтернаціоналізму, а тому вона набуває вже негативного забарвлення, як і все, що з нею пов’язане. Марксистсько-ленінська концепція Е., як і відповідна модель суспільно-історичного процесу, зазнали повного краху. Популярною є також концепція Е. Л. Гумільова (“Етногенез і біосфера Землі”), сутність якої полягає в тому, що етнос як спільнота є частиною біосфери й водночас продуктом соціальної еволюції. Біосоціальні ж спільноти народжуються, живуть і вмирають не стільки за соціальними, скільки за законами природи. Звідси вирішальне значення принципу “пасіонарності” в Е. як етноутворюючого фактора. Гумільов виокремив три основні історичні типи Е.: 1) палеоетногенез — формування етносів різних метаєтнічних спільнот, тобто груп етносів, що склалися внаслідок тривалої культурної взаємодії або політичних зв’язків у формі етномовних (германці, слов’яни, тюрки, араби), етнорасових (народи Латинської Америки), етнокультурних (народи Кавказу, Сибіру) та етнополітичних (британці, швейцарці) спільностей; 2) мезоетногенез — виникнення етносів на зразок народностей; 3) неогенез — етногенез нового та новітнього часів. Існує і цивілізаційний підхід до Е., який намагається найповніше врахувати фундаментальні зрушення в

технології, комунікаціях, життєзабезпеченні народів й найповніше відповідає поліваріантності історичного процесу. Щодо Е. українців існує кілька концепцій: 1) трипільсько-арійська (Ю. Шиллов, С. Плачинда, В. Рубан та ін.), яка доводить давність українського народу, починаючи з V тис. до н. е., і зводить його становлення та розвиток до артефактів, культурно-побутової ідентичності тощо; 2) ранньослов'янська (М. Грушевський, М. Мішко, М. Браичевський та ін.), яка виводить початки формування українського етносу від часів розпаду праслов'янської спільноти в середині I тис. н. е.; 3) давньоруська (В. Мавродін, О. Гуржій, П. Толочко та ін.), яка прагне довести походження трьох слов'янських народів (українців, білорусів, росіян) від єдиного кореня та підтвердити їхнє рівне історичне значення; 4) геополітична (Ю. Липа, В. Крисаченко, М. Носів та ін.), що підтверджує тезу про пріоритет довкілля як головний чинник формування ментальних рис українського етносу. Е. — внутрішньо досить складний і зовнішньо неоднозначно спрямований, тобто неоднотипний процес. Він скоріше дискретний, амплітудний і локальний, своєрідне тло, на якому відбувається спонтанний, безперервний, глобальний соціальний розвиток.

*Алексеев В. П.* Этногенез. — М., 1986; *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. — М., 2002; *Життя етносу: соціокультурні нариси.* — К., 1997; *Залізник Л. Л.* Походження українського народу. — К., 1996; *Природа і етнос.* — К., 1994; *Шиллов Ю. А.* Прародина Ариев: история, обряды и мифы. — К., 1995.

*А. Черній*

**Етногенетична міксація** — злиття народів, не пов'язаних родинними зв'язками, в новий етнос.

*О. Антонюк*

**Етногеографія** — наукова дисципліна, що сформувалася на межі етнографії, етнічної антропології, етнічної демографії, географії. Е. досліджує комплекс проблем, пов'язаних з вивченням процесу географічного розміщення народів на певній

території, характеристика чисельності та особливостей розселення різних етносів, їхні взаємовідносини з іншими етносами на певній території спільного історичного буття. Е. досліджує взаємозв'язок між етнічними спільнотами та географічним середовищем їх проживання в конкретно-історичному плані. При цьому в Е. акцентуються опосередкований вплив фізико-географічних умов і чинників та визначальна роль соціально-економічних, соціально-політичних, культурологічних, духовно-ментальних факторів життєдіяльності окремих народів, та їхньої взаємодії в процесі історичного розвитку. Важливими проблемами Е. є дослідження закономірностей та особливостей розселення етносів, типології його в містах і в сільській місцевості, тенденції зміни форм проживання окремих етносів у процесі освоєння території; характеру і густоти населення етносів та етнічних груп на території їх проживання. Основними розділами Е. є етнічна картографія та етнічна демографія. Е. також тісно пов'язана з тими розділами етнічної антропології, які вивчають поширення людських рас на територіях Землі (дослідження чинників расоутворення, класифікації расових типів, характеристики антропологічного складу населення земної кулі). Е. пов'язана з лінгвогеографією, що вивчає розміщення мов народів світу, картину географічного розширення меж використання мов окремих народів (англійської, китайської), поступового обмеження, згорання і в перспективі зникнення мов багатьох народів, що значною мірою спрощує і уніфікує багатство, своєрідність соціально-культурної багатоманітності сучасного світу. Тому вивчення цих та інших аспектів глобалізації світу актуалізує наукове дослідження традиційних і новітніх аспектів Е. в системі сучасного соціально-гуманітарного знання.

*Бромлей Ю. В.* Этносоциальные процессы. — М., 1987; *Маланюк Є.* Етнографічний розвиток в Україні. — К., 1993; *Пономарьов А.* Українська етнографія. — К., 1994.

*В. Волбуєв*

**Етнографія** (від грецьк. *ethnos* — народ і *grapho* — пишу, креслю) — 1) наука,

що вивчає матеріальну й духовну культуру, особливості побуту народів світу, їх походження, склад, розселення та культурно-побутові, історичні взаємозв'язки; 2) сукупність усіх особливостей побуту, звичаїв, культури певного народу, етнографічного регіону, місцевості. Основний метод Е. — безпосереднє спостереження й опис матеріального й духовного життя народу, його звичаїв, громадського і сімейного побуту, особливостей світовідчуття, світорозуміння й світоусвідомлення. Е. широко використовує писемні джерела, речові пам'ятки, дані археології, антропології, географії, фольклористики, мовознавства. Першою спробою опису етнографічних особливостей племен і народів в Україні вважається «Повість минулих літ», автор якої з коротким описом генеалогії народів світу, їхніх культурно-побутових особливостей розповідає про давньоукраїнські племена Київської Русі, вказує місця їхнього розселення, розкриває особливості звичаїв, обрядів тощо. Як самостійна галузь знань українська Е. склалась у середині XIX ст. Її досягнення пов'язані з іменами М. Максимовича, М. Костомарова, П. Чубинського, С. Подолинського, В. Гнатюка, В. Шухевича, Хв. Вовка та ін. Важливу роль у розвитку української Е. відіграло Львівське наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, при якому в 1898 р. було створено Етнографічну комісію, що видавала «Етнографічний вісник», «Матеріали до українськоруської етнології» та ін. Нині дослідженнями з Е. займаються наукові інститути НАН України, етноцентри, музеї в областях. Народознавчі студії видають журнали «Народна творчість та етнографія», «Родовід», «Берегиня», «Українська культура» тощо. Наприкінці XX ст., коли процес занепаду традиційної культури наблизився до практичної межі й постала проблема відродження регіональних етнографічних особливостей, народних промислів, фольклорних, мовних, звичаєвих перлин українського етносу, народознавці здійснили історично-етнографічне районування України, тобто поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру,

зумовлені довікіллям та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками із сусідніми народами. Зокрема, було виділено такі зони: *Наддніпрянина* (Придніпров'я), що охоплює територію сучасних Київської, Черкаської, Дніпропетровської та Чернігівської областей та історично пов'язана з територіальним центром формування українського етносу й нації, української національної мови; *Поділля* (відоме в українських літописах як Пониззя), яке займає басейн Південного Бугу та Лівобережжя Дністра; *Полісся і Волинь* (уперше назва зустрічається ще в Іпатіївському літописі), що охоплює басейни Прип'яті, середньої течії Десни; *Слобідська Україна* або *Слобожанщина* (дістала назву внаслідок отримання переселенцями певних пільг («свобод»), яка з початку свого існування, з XVII ст. входила до складу Росії), що охоплює сучасні Харківську, частково Сумську, Луганську, Донецьку області, східні райони Полтавської, та північні райони Дніпропетровської областей; *Карпати*, куди належать Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, більша частина Тернопільської областей, що репрезентують три основні підгрупи: Прикарпаття, Закарпаття і власне Карпати; *Південь*, який охоплює Запорізьку, Херсонську, Миколаївську, південь Дніпропетровської та Одеської областей і Крим.

*Данилюк А. Г.* Українська хата. — К., 1991; *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. — М., 1991; *Лозко Г. С.* Українське народознавство. — К., 1995; *Іванченко М.* Дивосвіт прадавніх слов'ян. — К., 1991; *Космос* Древньої України. — К., 1992.

*А. Черній*

**Етнодемографія** — наукова дисципліна, що сформувалася на стикові етнології і демографії та вивчає особливості природного відтворення етносів і динаміку їхньої чисельності.

*О. Антонюк*

**Етнодержавознавство** — теоретична система ідей, концепцій, принципів, поглядів щодо державотворчого аспекту на-

ціонального самовизначення і самореалізації в державно-політичній формі існування. Провідною проблемою в Е. є реалізація національної ідеї в системі державотворення. Концептуальне ядро Е. — ідеологія національного державотворення, що органічно поєднує етнонаціональні та державотворчі чинники суспільного прогресу. Як теоретична система Е. охоплює теоретико-методологічні підходи, принципи та понятійно-категоріальний апарат. Е. розвивається на засадах синтезу ідей національно-демократичного державотворення у поєднанні з національними та соціальними аспектами цивілізаційного розвитку сучасного суспільства. Е. як нова наукова дисципліна охоплює широке коло проблем, що є актуальними в теоретичному і політико-практичному значеннях. Саме Е. як теоретична система повинне науково забезпечити розроблення концепцій, принципів, норм формування національної державності. Важливими проблемами Е. є дослідження концепції розвитку націй на поліетнічній основі, що визначається у формі національно-державного будівництва. Етнонаціональна політика в Е. нерозривно пов'язана з визначенням і реалізацією національної ідеї нації (народу) в практиці державотворення, яке, у свою чергу, базується на самоцінності демократії, обстоюванні природно-соціальних прав людини й етносів (націй) та етнічних (національних) меншин. Е. вивчає і узагальнює співвідношення етносів і держави, розробляє механізм їхньої взаємодії, покликаної реалізувати природне право етносів, націй на їх гідне існування і розвиток в державних межах. Е. заглиблюється в дослідження політичної психології та політичну ідеологію життєдіяльності етносів, у ментальність етносів (націй), з'ясовує процес і механізм боротьби народів за їхню політичну незалежність і державотворчу діяльність. Завданням Е. є концептуальне сучасне визначення принципу "права націй на самовизначення", розроблення підходів щодо теорії "пріоритету прав людини" та реалізації людиною права на ідентичність у системі індивідуальних і колективних прав, співвідношення права нації на самовизначення та прав людини — ос-

нови сучасної демократичної правової держави. Е. має своїм проблемно-теоретичним та наукознавчим завданням поновому осмислити і втілити багатство соціально-гуманітарних наук в систему життєдіяльності народу, в його етнонаціональне буття та державотворення.

*Етнос. Нація. Держава // Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду. — К., 2000; Євтух В. Б. Проблема етнонаціонального розвитку: український і світовий контекст. — К., 2001.*

*В. Волобуєв*

**Етнодисперсні групи** — поняття, яким позначають частину етнікосу, що проживає окремо від його основного масиву і перебуває у розсіяному стані.

*О. Антонюк*

**Етнекологія** — наукова дисципліна, що виникла і формується на межі етнології, соціальної екології, етнополітології, етнодемографії, етногеографії, а також етнічної антропології. Е. досліджує етнос як цілісне системне утворення, що розглядається у взаємодії з природним соціальним середовищем. Е. комплексно вивчає органічний зв'язок традиційних форм життєдіяльності та життєзабезпечення етнічних груп і етносів у цілому, специфіки використання етносами природного середовища та їхній вплив на це середовище, традиції та особливості раціонального природокористування етносами та етнічними групами, закономірності формування та функціонування етнекокосистем. Актуальність розвитку Е. як комплексної наукової дисципліни пов'язана насамперед із зростаючим і поглиблюючим процесом етнекологічної кризи в сучасному світі, що призводить до деградації та занепаду історично традиційних форм життєдіяльності та життєзабезпечення етносоціальних спільнот, різкого погіршення етнедемографічного відтворення багатьох етносів і етнічних груп. У центрі уваги Е. — проблема людини як соціально-біологічної істоти, її активно перетворювальна роль у системі "суспільство — природа"; провідне значення впливу соціальних чинників на формування етнопопуляційних спільнот, специфіка та особливість

культури як визначального засобу позабіологічної адаптації етнологічної спільноти до природно-ландшафтного середовища проживання; дедалі зростаюче значення господарської діяльності в життєзабезпеченні людських колективів і в їхньому трансформаційному впливові на природне середовище. Проблематика наукових досліджень у сучасній Е. значно розширюється. Крім традиційних проблем (вивчення специфіки та особливостей системи життєзабезпечення і життєвдтворення етнічно-національних спільнот у природних та соціокультурних умовах їх проживання, впливу екологічних чинників на фізичне і соціопсихологічне здоров'я етнічних спільнот) Е. покликана досліджувати та аналізувати зростаючу глобалізацію екологічних проблем за їх кризи, неоднаковість і нерівномірність впливу різних етносів та їх національно-державних утворень на прискорення і загострення соціоecологічних проблем у сучасному світі. Проблеми Е. стають важливою складовою геополітики і геостратегії життєдіяльності та виживання не лише окремих етносів, національнодержавних утворень, а всього людства.

*Козлов В. И.* Основные проблемы этнической экологии // Сов. этнография. — 1983. — № 1; *Этническая экология: теория и практика.* — М., 1991; *Алексеев В. П.* Очерки экологии человека. — М., 1993; *Надольська В. В.* Загальна етнологія: понятійно-термінологічний апарат. — Луцьк, 1999.

*В. Волобуєв*

**Етноекономіка** — феномен економічної політики і господарської практики створення привілеїв для представників однієї нації (переважно автохтонної) в системі національної економіки. Е. також може виявлятися в діяльності окремих етнічних груп, або діаспор у поліетнічній країні, коли вони монополізують і значною мірою контролюють певні сектори національної економіки країни чи регіону. Тому існує чітка відмінність між поняттями “етноекономіка” і “національна економіка”. Друге поняття є точнішим, а головне, соціально справедливим, визна-

чає економічний устрій певної країни у його багатоаспектності й багатовиразності. Це політика та практика держави, яка відображає і координує інтереси основних суб'єктів її економічного життя у загальнонаціональних інтересах. Е. найповніше виявляється в епоху формування нації, в період становлення національного, а відтак і європейського ринку. В певний історичний період Е. сприяла розвитку суспільства, була символом і становила основу національної економіки, що виправдано історично, позаяк Е. втілювала і відстоювала національні інтереси в широкому розумінні. На сучасному етапі Е. зводиться до того, що відображає інтереси не всього народу (всіх народів), які населяють певну країну, а лише певних етнічних груп, фінансово-політичних кланів. В умовах сучасної поліетнічної держави політика і практика Е. може створювати ускладнення, проблеми, конфлікти в соціально-політичних і міжнаціональних відносинах. Рецидиви Е. можуть виявлятися у сфері міжнародних економічних відносин у формі проповідування зверхності й абсолютності певної соціально-економічної моделі розвитку суспільства; в політиці — протекціонізму, що забезпечує інтереси певного етносу внаслідок інтересам багатьох інших, в намаганні монополізувати сфери економічного життя, в першу чергу, фінансово-банківську систему, інвестиції та кредити. В епоху глобалізації Е. суперечить національно-державним інтересам сучасних країн, загострює конкурентну боротьбу, спричиняє не ефективне маніпулювання фінансовими та інвестиційними ресурсами, що створює небезпеку і ризики для сучасного світу.

*Білорус О. Г.* Глобалізм і національна стратегія України. — К., 2001; *Тощенко Ж. Т.* Етнократія: історія і сучасність. — М., 2003; *Циба Т.* Коригування розвитку національної економіки до сучасних умов глобалізації // Актуальні проблеми економіки. — 2004. — № 4.

*В. Волобуєв*

**Етноїсторія** — 1) закономірний, послідовний розвиток певного етносу з часів його виникнення до сьогодення в усій багатоманітності й повноті проявів; 2) на-

ука, що вивчає цей складний і різноманітний процес, спираючись на письмові джерела, свідчення істориків, географів, мандрівників, мислителів минулого, зразки матеріальної й духовної культури конкретного етносу, його історичну пам'ять, традиції тощо. Е., на відміну від історії нації, охоплює процес становлення і розвитку не лише тієї частини певного етносу, що проживає на автохтонній території, а й ту, яка утворює діаспору, тобто проживає за межами основного етнічного масиву. Наприклад, мільйони українців крім України компактно проживають на Кубані, Приазов'ї, у Центрально-Чорноземному регіоні, Сибіру, на Далекому Сході Росії, в Казахстані, Молдові, Білорусі та інших колишніх республіках СРСР. За даними Енциклопедії українознавства, у США проживає 1350 тис. українців, у Канаді — 750 тис., Аргентині та Бразилії — майже 200 тис., Румунії — 160 тис., Польщі — 400 тис. тощо. Е. як наука здійснює вивчення й нагромадження фактів, їх систематизацію та аналіз з метою глибинного опанування минулого, аби зрозуміти сучасне життя етносу, його перспективу. У вивченні історії походження та розвитку українського етносу особлива роль належить М. Грушевському, Хв. Вовку, В. Даниленку, М. Чмихову, В. Крисаченку та ін.

*Алексеев В. П.* Етногенез. — М., 1986; *Археологія та стародавня історія України.* — К., 1992; *Життя етносу: соціокультурні нариси.* — К., 1997; *Залізник Л. Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994; *Мостяєв О.* Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз). — К., 1998; *Нельга О. В.* Теорія етносу. — К., 1997.

*А. Черній*

**Етнократія** — (грецьк. *ethnos* — народ + *kratos* — сила, влада) — форма політичної влади, за якої здійснюється управління економічними, політичними, соціальними і духовними процесами на основі монополії національних (етнічних) інтересів домінуючої етнічної групи на противагу інтересам інших націй і народів. Сутність Е. виявляється в ігноруванні прав національних (етнічних) груп інших народів при вирішенні принципо-

вих питань суспільного життя, коли забезпечується пріоритет пануючих національних (етнічних) цінностей як перед особистісними цінностями й інтересами, так і перед іншими соціальними цінностями в галузі державної політичної практики, де нація усвідомлюється як одержавлений етнос. У політичній системі Е. характеризується монопольним пануванням представників еліти домінуючого етносу в структурах політичної влади як на центральному, так і на регіональних рівнях. Історичні межі Е. як політичної практики доволі широкі — від давньої і найпоширенішої форми Е.: встановлення влади переможця від імені свого народу у війнах між племенами й народами в період формування й розвитку імперії, а також у період розпаду імперії та утворення на її уламках моноетнічних або поліетнічних державних об'єднань. Тому зміст поняття “Е.” змінюється. Засади Е. виявляються не відкрито, а камуфлюються під спектр соціально-політичних, культурно-освітніх аспектів суспільного життя, що не завжди відображає сутність Е. як антидемократичної, антигуманної політичної ідеології. Ідеї Е. як політичні орієнтації певних політичних еліт та етнічних кланів набувають поширення в поліетнічних державах, де етнічна ідентичність відіграє роль значного політичного чинника. При цьому суттєвими рисами Е. є абсолютизація і гіпертрофія етнічного інтересу, перебільшення його серед інших соціальних цінностей. За Е. формується і підтримується протистояння інтересів нації та особи, не стихійно, а свідомо і цілеспрямовано. Е. ставить амбіційні політичні цілі, які зводяться до того, щоб “свій народ” виступав домінуючим стосовно інших народів. Ці чинники Е. значно зростають в періоди національних криз, міжетнічних конфліктів. Наслідком цього є те, що влада на місцевому, регіональному рівнях концентрується в руках етнократичних сил. Етнократичні режими, як правило, зацікавлені в конфліктах у підтримці розширення напруженості в суспільному житті. Пріоритет етнічного над принципами демократії прав людини призводить до того, що Е. дедалі більшою мірою переростає у національно обмежену бюрократію влади. Це

створює загрозу і небезпеку для демократичного розвитку суспільства. Тому формування і утвердження в суспільствах, що трансформуються, дійсно правової, демократичної, соціальної держави, громадянського суспільства, політичної культури створює сприятливі умови для запобігання ідеології, теорії та практики Е.

Тощенко Ж. Т. Этнократия: история и современность. — М., 2003.

В. Волобуєв

**Етнократологія** (*ethnocratology*, від грецьк. *ethnos* — плем'я, народ + *kratos* — влада і *logos* — слово, вчення) — фактично нове вчення, наука про владу, яка виникла нещодавно. Е. досліджує складні, переважно суперечливі процеси взаємодії різноманітних етносів, які ставлять за мету встановлення свого політичного впливу над іншими, досягнення їхнього підпорядкування. Ідеалом такої взаємодії є утвердження цивілізованого рівноправного зв'язку народів і рас, які прагнуть інтеграції, співробітництва, координації своєї соціальної діяльності шляхом розумного та ефективного використання можливостей влади, владних структур.

Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997; *Енциклопедія етнокультурознавства* / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 2000.

М. Головатий

**Етнокультурна політика в Україні** — напрям державної діяльності та невід'ємна складова офіційної культурної політики в Україні, спрямованої на відродження й розвиток культур етнокомпонентів українського соціуму (етнічних українців, національних меншин, кримськотатарського народу). Цим українська держава, будуючи демократичне суспільство, обрала шлях полікультурного розвитку суспільства і закріпила його в Основному Законі. Головні аспекти Е. п. України: 1) в умовах незалежності закладаються такі основи етнополітики, які б надали процесам національно-культурного відродження невідворотного характеру, еволюційного, а не вибухового, аби люди різної ет-

нічної належності не сприймали свої етнічні інтереси як суперечливі або ворожі іншим; 2) громадяни України повинні бути впевнені в захищеності власних етнічних прав та інтересів з боку державних і політичних інститутів української держави. Саме це дає змогу зберігати в українському суспільстві міжетнічну злагоду, національну довіру і втримувати політичну стабільність, протидіяти руйнівним силам сепаратизму, консолідувати зусилля щодо розбудови суверенної України. Від стану українців залежать етнокультурний розвиток усіх національних меншин і міжетнічна злагода в суспільстві. Повернення українській духовно-культурній етнічності належного місця у громадському розвитку суспільства є процесом складним, який має свою специфіку. Він повинен відбуватися за такими основними напрямками: 1) заходами держави, громадських організацій, творчих колективів, засобів масової інформації, діяльністю широкого загалу інтелігенції тощо важливо домагатися звільнення української етнічності від деформацій минулого, повернення звичаям, обрядам, традиціям українців природної незаідеологізованої функції відтворення світосприйняття — невід'ємної складової їхньої ментальності, що відрізняє українців від інших народів; 2) відродження й утвердження української етнічності повинно відбуватися толерантно, гідно сприйматися представниками інших етносів, передусім тих, які проживають поруч; 3) розвиваючи духовно-культурну сферу, держава повинна забезпечувати в цілому полікультурний розвиток суспільства, в якому проживає, крім українців, ще й иноетнічне населення; 4) перед Україною стоїть завдання забезпечити формування в українців нової, ширшої за суто етнічну, національної ідентичності, не знищуючи в ній усього позитивного, що було в минулому. Цей важливий напрям консолідації та розвитку української нації нині в стані реформування, що зумовлено: а) змінами в соціально-політичному устрої держави, суспільній свідомості, переходом до ринкових відносин, необхідністю запровадження якісно нових принципів організації праці щодо задоволення духовних потреб

суспільства; б) тривалою економічною кризою, що спричиняє скорочення асигнувань на потреби культури. На сучасному етапі держава, її Основний Закон, загалом уся політико-правова база в Україні реально гарантують свободу мистецької творчості, широкий доступ громадян до всього комплексу культурних надбань народу, збереження історичної та культурної спадщини. Указами Президента України провідним закладам культури надано статус національних із забезпеченням необхідних умов для їх успішної творчої діяльності. Значну увагу питанням відродження та розвитку культури приділено Програмою уряду України. З метою сприяння митцям і виконавцям України, талановитій творчій молоді запроваджено іменні стипендії Президента України та стипендії видатним діячам культури. Уся культурна діяльність спрямована на реалізацію в повному обсязі вимог Конституції щодо консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій, культури, мови, гарантій свободи культурної, художньої творчості, збереження культурної спадщини. Стратегічним завданням у культурній діяльності є піднесення ролі культурно-мистецької сфери у державотворчих процесах, формування структур громадянського суспільства, єдиного духовного простору, утвердженні гуманістичних цінностей, високої моралі, національної свідомості та патріотизму, подолання негативних явищ і сприяння позитивним тенденціям у духовній сфері суспільного буття України. Держава, у першу чергу, відповідальна за створення правових, фінансово-господарських, творчих, адміністративно-управлінських умов збереження і всебічного розвитку української культури як важливого чинника розбудови повноцінного, демократичного суспільства, основи формування цілісної культурно-національної ідентичності. Ця політика ґрунтується на таких засадничих принципах: 1) самоцінності та незалежності культури і мистецтва в усіх їх численних проявах; 2) необхідності відродження, збереження й розвитку основних духовних осередків, які забезпечують еталонний рівень культури, її належне місце у світовому куль-

турному просторі, є основним фактором у формуванні високих естетичних і етичних критеріїв українського суспільства; 3) створенні єдиного загальнонаціонального інформаційно-культурного простору як одного з найважливіших консолідуючих чинників у розбудові української держави; 4) збереженні та модернізації культурної інфраструктури з переходом на нові форми роботи в умовах ринкової економіки; 5) забезпеченні державної підтримки та сприятливого господарського режиму для культурно-мистецьких організацій, об'єднань окремих митців, незалежно від підпорядкування чи форми власності; 6) забезпеченні активного функціонування української мови в усіх сферах культурного життя держави; 7) збереженні національної культурної спадщини (рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, музеїв, заповідників, бібліотечних і архівних фондів) як основи національної культури; 8) опікуванні подальшим розвитком традиційних культур як українців, так і представників інших етносів, які проживають в Україні. В умовах масштабних політико-економічних реформ держава повинна, по-перше, забезпечити структурне реформування культурної сфери, по-друге — створити єдину національну культурну систему задля збереження духовних здобутків українців, їх традиційних цінностей з одночасною модернізацією культурного життя суспільства. Зусилля суб'єктів етнокультурного процесу в реформуванні культурно-мистецької галузі українського суспільства зосереджені на певних основних напрямках. Насамперед — на створенні нової правової бази для культури, мистецтва, суміжних сфер суспільного життя, що відповідає б сучасним світовим вимогам та українським особливостям. Нині ухвалено низку галузевих законодавчих актів, починаючи з осн. законодавства України про культуру і до законів про бібліотеки і бібліотечну справу, про музеї та музейну справу, творчі спілки, кінематографію, благодійництво, вивезення і ввезення культурних цінностей. Реалізується конституційна гарантія свободи совісті. В Україні відбувається процес повернення віруючим культових споруд, відродження і

будівництва нових храмів. Спостерігаються суттєві зрушення стосовно реформування системи організації культурного життя, визначено пріоритети державної політики в цій сфері, здійснено заходи щодо збереження і підтримки центрів духовного життя, розроблено концептуальні напрями розвитку української культури, акцентовано увагу на тому, що культура українського соціуму є важливим чинником системи національної безпеки. Зокрема, вона відіграє вирішальну роль у протистоянні таким негативним проявам, як культ насильства, політичний екстремізм, ксенофобія, злочинність і моральна деградація, особливо серед молоді. Зосереджено увагу на реорганізації майнових і фінансово-господарчих відносин у культурній галузі з метою узгодження їх із загальним напрямом суспільно-економічних реформ; заохоченні формування і зміцнення мережі недержавних, незалежних культурно-мистецьких організацій (творчих спілок, фондаций, професійних гільдій, виконавських колективів тощо), які забезпечують розвиток культури через розмаїття творчих, господарських, адміністративно-правових форм її існування, через численність каналів її підтримки суспільством і державою. Особливо велика увага в Україні приділяється виробленню ефективної державної мовної політики, що можливо лише на основі постійного всебічного аналізу та об'єктивної оцінки реальної мовної ситуації в країні. Із здобуттям незалежності в Україні розпочався процес українського мовного відродження, мовної реабілітації громадян України. Цьому сприяло конституційне закріплення державності української мови та здійснення низки заходів Президента України і Кабінету Міністрів України, спрямованих на піднесення престижу та іміджу української мови у суспільному житті. Основні завдання, визначені ними, передусім спрямовані на: 1) аналіз стану і тенденцій розширення сфери функціонування української мови в контексті етномовної ситуації в різних регіонах України; 2) вишукування можливостей державної і недержавної фінансової та матеріальної підтримки розвитку української мови в умовах ринкової

економіки; 3) вдосконалення системи підготовки фахівців — представників національних меншин з метою поліпшення їх знань з української мови; 4) визначення основних шляхів створення умов для нормального функціонування української мови та розвитку її як державної, творчо використавши для цього досвід інших країн; 5) вдосконалення законодавства у мовній сфері та розроблення нормативно-правових актів, що регулювали б застосування української мови в усіх галузях суспільного життя України; 6) комплектування фондів наукових, масових і технічних бібліотек українською літературою та спеціалізованою літературою з української мови; 7) впорядкування діяльності архівів і збільшення каналів користування різними видами інформації українською мовою; 8) створення системи етномовної документації для використання у господарсько-економічній діяльності суб'єктів права власності та об'єднань громадян. Особливою сферою діяльності української держави є опікування щодо відродження, збереження й розвитку поряд з українською культурою також культур національних меншин, що проживають в Україні, і на цій основі забезпечення етнокультурного багатства, подальшого зростання ролі духовно-культурної сфери у суспільстві. Духовно-культурне відродження етнічних спільнот в Україні здійснюється на концептуальних засадах, які базуються на демократичному законодавстві, міжнародних правових актах та внутрішньому законодавстві з питань міжетнічних і міжнаціональних відносин. Основна сутність їх полягає у свободі вибору кожною етнічною групою власного унікального місця в соціокультурному середовищі; створенні суб'єктами державотворення реальних можливостей для духовного взаємозбагачення національностей. Права національних меншин в Україні реалізуються відповідно до принципу верховенства міжнародних стандартів і вітчизняного законодавства. Зважена етнокультурна політика дала змогу забезпечити громадянський мир у державі, здійснювати постійний пошук шляхів запобігання конфліктам на міжетнічному ґрунті. Така державницька позиція ціл-

ком відповідає принципам засадам міжнародної етнополітики, вимогам норм міжнародно-правових документів, у яких разом із основними засадами прав національних меншин окреслюються права стосовно збереження й розвитку їх духовно-культурної сфери, зокрема на права: а) пов'язані з використанням мови, свободи користування нею приватно і публічно; б) вільного самовираження, отримання і поширення інформації та ідей за допомогою власних інформаційних засобів; в) користування мовою меншості у відносинах з владою, зокрема в судах, якщо меншість становить значну частину населення в окремих регіонах або в містах країни; г) навчання за наявності умов викладання рідною мовою в державних школах; г) створення своїх навчальних закладів власним коштом із здійсненням контролю за навчальними планами; д) відновлення, де це необхідно, споконвічних географічних найменувань мовою меншин, а також використання мови корінного населення на дорожніх і вуличних знаках і вивісках. На сучасному етапі задоволення культурно-мистецьких потреб іноетнічних громадян здійснюється згідно з "Комплексними заходами щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 року" (затвержені віце-прем'єр-міністром України 30 січня 2002 р. № 1246/96). У них визначено такі завдання: 1) розширення державної підтримки друкованих видань і телерадіоорганізацій, що висвітлюють діяльність національно-культурних товариств; 2) збільшення часу мовлення мовами національних меншин України; 3) надання підтримки зазначеним товариствам у заснуванні періодичних видань із регіональною сферою розповсюдження; 4) створення у краєзнавчих музеях, розташованих в обласних центрах, експозицій, присвячених історії та культурі національних меншин України, які проживають на відповідній території; 5) надання підтримки аматорським творчим колективам, які зберігають, розвивають і пропагують культуру, традиції, звичаї та обряди національних меншин України, залучення таких колективів до участі в реалізації регіональних і загальнодержавних програм

культурного розвитку; 6) поліпшення системи підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчальні предмети викладаються мовами національних меншин. Президент України зобов'язав розробити та здійснити заходи щодо забезпечення реалізації права національних меншин України на національно-культурну автономію, вжити заходи до прискорення прийняття Верховною Радою України Концепції державної етнополітики України, законів із поліпшення умов розвитку та застосування мов в Україні, а також із питань вдосконалення законодавства про національні меншини України. Президентом звернено увагу державних адміністрацій, спільно з відповідними органами місцевого самоврядування на необхідність розглянути можливість безоплатного надання будівель і споруд, що перебувають у державній та комунальній власності, для здійснення національно-культурними товариствами культурологічних, освітніх, науково-просвітницьких та інших заходів. Стратегічні завдання, сформульовані Президентом, конкретизовано у зазначених комплексних заходах Кабінету Міністрів України, до реалізації яких залучено органи виконавчої ради, державні адміністрації, громадські організації національних меншин.

*Антонюк О. В.* Полікультурність як об'єктивний чинник консолідації українського суспільства // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2000. — Вип. 8; *Євтух В. Б.* Державна етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997; *Леонова А. О.* Органи виконавчої влади України і сучасна етнокультурна політика. Нові підходи, проблеми // Вісн. Укр. Акад. держав. управління при Президентові України. — 2003. — № 1.

*О. Антонюк*

**Етнологвістика** (грецьк. *ethnos* — народ, плем'я + лат. *lingua* — мова) — розділ мовознавства, що досліджує відображення етнічних особливостей народу в його мовній системі. Е. вивчає відносини між мовою та її носіями, взаємодію мовних та етнічних чинників в історичній генезі. Іс-

торія кожної мови нерозривно пов'язана з історією її носіїв-етносів, оскільки кожен етнос продукував власні мовлення, а отже, і мову. Мова кожного етносу має власні коріння й особливості розвитку. Етнічна мова великого етносу може дрібнитися на діалекти (від грецьк. *dialektos* — розмова), носіями яких найчастіше бувають представники етнографічних груп цього етносу (для українського етносу це лемки, бойки, гуцули та ін.), у тому разі, коли загальноетнічна (а отже, і літературна) мова використовує один із територіальних діалектів (в Україні це середньонаддніпряньський варіант мовної системи, або київсько-полтавський діалект). Із територіальних діалектів, наприклад народної латинської мови, що поширилася свого часу в межах Римської імперії та існувала в країнах Західної Європи, утворилися в середні віки романські мови, більшість з яких стали державними: іспанська, португальська, каталонська, провансальська, французька; в них із плином часу виникали нові місцеві діалекти та говірки як свідчення розвитку мовлення. Саме в народному мовленні виникають, як правило, ті специфічні фонетичні, граматичні, лексичні риси, які згодом стають характерними особливостями певної етнічної мови, зокрема й української, яка, на переконання дослідників, набула самостійної історії як мова українського народу на рубежі XI–XII ст. Сучасну ж українську літературну мову започаткував І. Котляревський, а основоположником став Т. Шевченко. До них існувала староукраїнська писемна мова (XIII–XVIII ст.), що сформувалася на основі мовно-літературних традицій і впливу живого народного мовлення Київської Русі. Стан української національної мови на її сучасному етапі визначається як загальними особливостями мовної ситуації в країні, так станом і тенденціями розвитку її літературної мови й національної культури взагалі.

Білецький А. О. Про мову і мовознавство. — К., 1997; Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? // Студії з україністики. — К., 2002. — Вип. 1; Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.

А. Черній

**Етнологія** — наука про виникнення, становлення, розвиток і зникнення етносів у процесі їхнього історичного буття та специфічну роль народів-етносів у соціальному прогресі. У науковий обіг термін “Е.” був введений 1784 р. А. Шаванном, проте поширення набув лише в першій половині XIX ст. завдяки працям В. Едвардса і А. М. Ампера. Е. перебуває на стикові антропології, демографії, географії, етнографії, соціології, політології, історії культури та ін. Тому в різних наукових школах і концепціях висувались певні аспекти Е.: як наука про народи, на відміну від антропології — науки про людину; як частина соціальної антропології; як наука суто описова, у взаємозв'язку з етнографією і, навпаки, як теоретична галузь знань. Згідно з найусталенішою концепцією (К. Леві-Строса) Е. є проміжним етапом у процесі наукового пізнання людини як природно-історичного феномена. В сучасних умовах глобалізації світу, зростання небезпек, ризиків і невизначеності життєдіяльності людини — народів — держав — цивілізацій плідним і конструктивним стає інтеграція і взаємопроникнення, своєрідна “етнологізація” таких дисциплін, як етнічна антропологія, етнографія, етнічна демографія, етнічна екологія, народознавство, державознавство та ін.

Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. — К., 1994; Варвар І. М. Політична етнологія як наука: теоретико-методологічні і науковознавчо-праксологічні аспекти. — К., 1995; Лурье С. В. Историческая этнология. — М., 1997.

В. Волобуєв

**Етнінім** (від грецьк. *ethos* — народ і *опута* — сім'я) — назва етносу, самоназва і назва, яку дають йому інші народи.

О. Антонюк

**Етніміка** (грецьк. *ethnos* — народ + *опута* — ім'я) — підгалузь, що вивчає назви племен, народностей, народів і націй (галузь ономастики). Е. досліджує самоназви та назви роду, племені, етнографічної групи, які вони отримали від інших народів. Назви свідчать, що певна історична спільнота людей самовизнає свою єдність і відрізняє себе від інших. Вони

можуть походити від назв мешканців, місцевості проживання, імен родоначальників, слів, що означають назви різних речей, обрядів, мовних та інших рис етносу. Е. дає можливість визначити виникнення, розвиток, розселення, взаємовпливи народів та ін.

*Етнимими.* — М., 1970.

*В. Захожай*

**Етнопедagogіка** — наукова дисципліна, що вивчає системи виховання та навчання окремих народів.

*О. Антонюк*

**Етнополітика** — система законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюються державою, партіями, громадськими організаціями, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості та міжетнічних конфліктів. Загалом Е. виступає як цілеспрямована діяльність щодо регулювання взаємовідносин між державою, партіями, громадськими організаціями та етнічними спільнотами, закріплена у відповідних політичних документах і правових актах держави. Як науковий термін Е. була введена у суспільствознавство наприкінці 60-х — початку 70-х років ХХ ст. західними політологами, що було спричинено етнічним ренесансом, який охопив фактично всі країни Європи й Америки. В Е. виділяють два відносно самостійних, але не взаємовиключних види діяльності: політична участь і політичне функціонування. Політична участь передбачає участь етнічних спільнот у політичному житті суспільства; їх можливе політичне структурування та прояв й реалізацію інтересів основних суб'єктів Е. навколо питань розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, збереження і розвитку власної ідентичності; особливості політичної поведінки етнічних спільнот. Це, зокрема, участь у виборах, референдумах, демонстраціях, маніфестаціях, мітингах, зборах

тощо. Політичне функціонування — професійна політична діяльність, спрямована, по-перше, на формування політико-правової бази (наукових, ідеологічних, політико-партійних засад) Е.; по-друге, на створення різноманітних політичних інститутів, задіяних в управлінській сфері етнополітичних процесів; по-третє, на розробку та впровадження державою (її структурами) заходів регулювання і вдосконалення міжнаціональних (міжетнічних) відносин в етнополітичному організмі. Сюди належать парламентська, державно-управлінська, муніципально-управлінська діяльність, етнополітичний менеджмент. Ці аспекти політичного функціонування тісно пов'язані між собою, оскільки через удосконалення системи політичних інститутів на основі чіткого визначення їх правової компетенції забезпечується високий рівень ефективності управління етнонаціональною сферою суспільства. Е. розрізняється за метою, змістом, спрямованістю, формами, методами здійснення, результатами. Метою Е. може бути національна консолідація на основі створення рівних можливостей для участі всіх громадян у державотворчих процесах суспільства незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак; міжетнічна інтеграція; зближення націй; національне відособлення; відстоювання етнічної "чистоти"; захист національного від впливу інонаціонального; здобуття національного суверенітету тощо. За змістом Е. буває гуманістичною, інтернаціональною, антигуманною, націоналістичною, великодержавно-шовіністичною. За спрямованістю Е. можна визначити як демократичну, миротворчу, прогресивну, антидемократичну, тоталітарну, руйнівну, реакційну. Реалізація Е. може здійснюватись такими формами і методами: насильством, толерантністю, репресіями тощо. Результатами Е. можуть бути злагода, єднання, співробітництво, дружба, напруження, конфронтація, конфліктність, недовіра, неприязнь, етнічна війна. За вектором суспільного спрямування етнополітична діяльність

буває: інноваційною (націленою на впровадження нових етнополітичних інститутів), стабілізуючою (зорієнтованою на збереження всього цінного, недопущення деструктивних змін у взаємовідносинах між суб'єктами, між суб'єктами та об'єктами етнополітики); консервативною (спрямованою на збереження старих інститутів і форм міжетнічної взаємодії); реакційною (націленою на вирішення етнічних проблем репресивними засобами). При розробленні Е. необхідно врахувати певні визначальні принципи (особливості, способи створення, правила поведінки), покладені в її основу. Е. повинна бути насамперед узгоджена з економічною, соціальною, культурно-освітньою, демографічною та іншими видами державної політики, у комплексі з якими вона може бути успішно реалізована і дати конкретні позитивні результати. Державна політика не матиме успіху, якщо не ґрунтуватиметься на принципі рівності прав і свобод людини, незалежно від її національності, мови, ставлення до релігії, належності до соціальних груп і громадських об'єднань. Важливими принципами ефективною демократичної етнополітики є: 1) визначення національних прав особи невід'ємною частиною прав людини та громадянина, її основних свобод; 2) дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів; 3) забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокультурних потреб титульної нації, національних (етнічних) меншин, корінних народів; 4) право кожного громадянина визначати і вказувати свою національну належність; 5) заборона будь-яких обмежень прав громадян за ознаками національної, мовної, соціальної, релігійної належності; 6) своєчасне й мирне вирішення суперечностей і конфліктів шляхом розроблення і реалізації узгоджувальних процедур; 7) заборона громадських об'єднань і організацій, а також пропаганди та агітації, спрямованих на розпалення національної та релігійної ворожнечі; 8) захист прав та інтересів громадян за межами держави їхнього проживання відповідно до норм міжнародного права; 9) підтримка власних діаспор у зарубіжних країнах з метою збереження і розвитку рідної

мови, культури і національних традицій, зміцнення їхніх зв'язків з Батьківщиною. Необхідною принциповою основою дієвої Е. є її наукова обґрунтованість, що передбачає врахування у процесі її формування закономірностей і тенденцій розвитку міжнаціональних відносин, науково-експертне опрацювання питань, пов'язаних зі сферою її регулювання. За практичної реалізації Е. слід дотримуватись принципу диференційованого підходу, який вимагає враховувати: природнокліматичні умови, соціально-історичні особливості формування етнічних спільнот, їх державності, демографічні та міграційні процеси, етнічний склад населення, співвідношення титульних і нетитульних національностей, конфесійну характеристику, особливості національної психології, рівень національної, етнічної самосвідомості тощо. Розробка Е. будь-якої держави повинна ґрунтуватись на таких двох принципових засадах: власною історичному досвіді (позитивному й негативному) та загальновизнаній міжнародній практиці регулювання міжетнічних відносин. Е., як і будь-яка політика, структурно має будуватись з різних часових і просторових елементів, етапів реалізації, пріоритетів. В Е. слід розрізняти стратегічні цілі та завдання, розраховані на тривалий період, що вимагають концептуального підходу, програмного забезпечення, та завдання й цілі поточного моменту (тактичні), що впливають із щоденної ситуації та спрямовані на втілення в життя перших. У процесі здійснення Е. її суб'єкти можуть ставити відмінні за змістом цілі й завдання, які зумовлюють різноманітні форми етнополітичної діяльності в багатонаціональній (поліетнічній) державі. З боку центральної, панівної етнічної спільноти та підпорядкованих їй офіційних органів влади можуть реалізовуватись такі види етнополітичної поведінки: 1. *Дотримання принципу етнічного плоралізму* як теоретичного напрямку та заснованої на ньому практичної політики в етнонаціональній сфері у поліетнічному (багатонаціональному) суспільстві, сутністю якого є визнання рівності й самоцінності кожної етнічної спільноти, її права на збереження своєї самотності, на вільний і

всебічний розвиток. На засадах плюралізму держава однаково виражає, охороняє, забезпечує реалізацію інтересів, поважає і підтримує права усіх етнічних груп як на індивідуальному, так і на груповому рівні. 2. *Здійснення політики, спрямованої на міжетнічну інтеграцію*, що передбачає зближення етносів-автохтонів та іноетнічних груп, які проживають поряд з ними, з метою створення єдиної для всіх поліетнічної держави-нації. Цей процес, по-перше, не призводить до їх злиття в єдине ціле і в ньому немає насильництва. По-друге, інтеграція здебільшого відбувається як органічне злиття етнонаціональних об'єднань, позаяк вона ґрунтується на їх тривалому за історичним часом і близькосусідському в географічному просторі співіснуванні, не обтяженого історично укоріненою, перманентною міжетнічною ворожнечею. По-третє, результатом інтеграції є виникнення певної культурної, духовної, соціально-економічної спільноти (при збереженні основних етнічних рис її структурних етнокомпонентів). По-четверте, причинами до активної міжетнічної інтеграції є різного роду фактори (виникнення спільної зовнішньої небезпеки, доцільність поєднання зусиль для вирішення історично нагальних спільних внутрішніх проблем). По-п'яте, інтегрування не обов'язково має здійснюватися між генетично близькими етносами (Швейцарія, Бельгія). 3. *Реалізація політики національно-культурної, національно-персональної, національно-територіальної автономії* в місцях компактного проживання етнічних груп. 4. *Федералізація держави*, тобто політика задоволення потреб і вимог етнічних груп щодо їхнього суверенного федеративного статусу з метою не допустити виходу зі складу державного утворення. 5. *Здійснення політики усунення з політичної арени етнічної спільноти*, яка виступає або може у перспективі виступати ініціатором загрозливого виклику офіційній владі, шляхом геноциду, етноциду, примусової асиміляції чи примусової депортації. Депортація — вигнання, примусове виселення центральною владою етнічних груп з місця їхнього постійного компактного проживання і подальше розселення в дисперсному стані, щоб не допустити можли-

вої політичної консолідації цих суб'єктів етнополітики. За часів сталінської диктатури у 40-х роках в СРСР на підставі сфальсифікованих звинувачень з місць свого історичного або постійного проживання були переселені етнічні німці, турки-месхетинці, народи Чечні, Інгушетії та ін. З території сучасної України в той період були депортовані кримські татари (до 200 тис.), поляки, болгари, вірмени, греки, німці. 6. *Колонізація території етнічної спільноти* (може бути внутрішньою чи зовнішньою) представниками панівної нації, іншою державою з метою руйнування суспільного ладу аборигенів, зміни на власну користь етнодемографічного балансу в регіоні. 7. *Здійснення політики сегрегації* як однієї з крайніх форм етнічної і расової дискримінації, обмеження у правах за мотивами етнічної або расової належності. Розрізняють сегрегацію інституційну (створення спеціальних відділень для "чорних" або "кольорових" паралельних установ) та територіальну (поселення етнічних спільнот на спеціально відведених територіях, резерваціях, гетто). Основними формами етнополітичної поведінки етнічних груп, які найчастіше виступають головними суб'єктами загострення етнополітичної ситуації в державі можуть бути: а) добровільна етнічна асиміляція, в процесі якої етноси або відокремлені від них невеликі групи, які опинились в іноетнічному середовищі, сприймають мову і культуру іншого етносу, переважно більшого, поступово з ним змішуються і зараховують себе до цього етносу; б) добровільна етнічна окультуризація, за якої внаслідок взаємовпливів етнічних культур відбувається сприйняття однією з культур (частіше менш розвинутою, втім є й випадки протилежного впливу) елементів іншої. Цей процес є результатом контактів між культурами, сприяє значному поширенню культурних явищ і зазвичай призводить до часткової або повної асиміляції; в) боротьба за досягнення автономного чи федеративного статусу. Прикладом такої поведінки може бути діяльність української інтелігенції із середини XIX — початку XX ст. Зокрема, від засновників та активних діячів Кирило-Мефодіївського братства, М. Драго-

манова і до М. Грушевського та його одноподумців український політичний рух розвивався під гаслами федералізму та автономії; г) сепаратизм — боротьба етнічної спільноти за вихід зі складу державного утворення й створення незалежної держави; г) іредентизм — прагнення до об'єднання частин одного етносу, що проживають у різних державах. Наприклад, іредентизм був характерний для ідеології німецького націоналізму після Другої світової війни, виступав складовою ідеології українського національно-визвольного руху до 1939 р. На даний момент притаманний корейцям, китайцям; д) добровільна міграція, сутність якої полягає у переміщенні етнічних груп як в межах однієї держави, так і за межі країн, коли інші види етнополітичної поведінки не принесли успіху. Зовнішня міграція охоплює еміграцію та імміграцію, які спричиняються відмінністю соціально-економічних і політичних умов життя в країнах-донорах і країнах-реципієнтах; е) консолідація — один із видів об'єднувачих процесів, що передбачають злиття близьких за мовою і культурою народів або частин етносів у більшу етнічну спільноту чи входження у вже сформований етнос близької йому етнічної групи. Як правило, етнічна консолідація відбувається завдяки досягненню згоди між різними соціальними групами та етносоціальними спільнотами.

Антонюк О. В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999; Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія — 2-ге вид., стереотип. — К., 2001; Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності: Навч. посіб. — К., 2002; Марченко Г. И. Методологические подходы к исследованию этнополитических явлений // Вестн. Моск. у-та. Сер. 12. Полит. науки. — 1995. — № 1, 2; *Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література* / Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1999.

О. Антонюк

**Етнополітика незалежної України** — діяльність держави та її органів у етнопо-

літичній та етнонаціональній сферах з метою відродження, забезпечення життєдіяльності, подальшого розвитку та участі в державотворчих процесах різних структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, національних меншин; об'єднання їх в єдиний соціум — політичну націю, ядром якої є народ, який дав назву національній державі; розширення зв'язків з українською діаспорою та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України; усунення чинників міжетнічної, міжнаціональної напруженості та міжетнічних конфліктів; регулювання міграційних процесів. Досвід періоду існування незалежної Української держави дає змогу проаналізувати і узагальнити основні положення її Е. На формування Е. н. У. впливають передусім історичні здобутки, яких вона домоглась за період свого незалежного існування: світ визнав Україну як самостійну, демократичну державу. Вона стала повноправним членом міжнародного співтовариства, поступово долає свій відрив від Європи, входить у загальноєвропейський процес; перед світом постала держава з багатою історією, духовною культурою, працьовитим, миролюбним багатоетнічним народом, який прагне жити в добрі та злагоді з усіма державами, розвиваючи з ними різноманітні зв'язки, не керуючись ідеологічними постулатами. Україна переконливо довела, що ідея рівності людей, незалежно від їхнього етнічного походження, та міжнаціональна злагода стали наріжним каменем її внутрішньої та зовнішньої політики; значно зріс рівень політичних свобод у країні, забезпечено політичну, економічну, ідеологічну, культурну багатоманітність у її розвитку; відкрито широкі можливості для плідної співпраці із зарубіжними українцями, особами іншого етнічного походження — вихідцями з України, які розселені на теренах колишнього СРСР і по всій планеті. Потреба у формуванні українською державою власної Е. зумовлена такими об'єктивними чинниками: незалежним існуванням України як суверенної, демократичної, соціальної, правової, унітарної держави; поліетнічним складом населення; активізацією етнополітичного

процесу, широким залученням до нього структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, національних меншин; необхідністю узгодження інтересів, встановлення рівноправних і гармонійних відносин між етнічними групами; незавершеністю процесів консолідації української нації; важливістю подолання політичних, соціально-психологічних, культурно-мовних, інших наслідків деформації етнонаціональної сфери у минулому; співробітництвом і зв'язками з українською діаспорою та вихідцями з України — особами іноетнічного походження; трансформацією в українське суспільство депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну; наявністю інтенсивних, зокрема зовнішніх міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну та етнодемографічну ситуації в державі. Засади, теоретико-методологічні підходи до трактування особливостей етнополітичного процесу, що відбувається в Україні, містяться в законодавчій базі, створеній з метою регулювання міжнаціональних і міжетнічних відносин. Періодизацію та характеристику розвитку незалежної України, її правового поля, яке охоплює етнополітичні та етнокультурні відносини, запропонував М. Шульга, який, зокрема, поділяє цей процес на чотири етапи. Перший — ігнорування законами України наявності такої сфери суспільних відносин, як національно-етнічні. Цей етап тривав до 1989 р. Другий етап — з 1989 р. (після прийняття Закону про мови в Українській РСР) по 1 грудня 1991 р. Саме в цей період приймалися правові документи, які декларували національним меншинам максимум прав. Пізніші правові акти не тільки не розширювали ці права, а іноді навіть скорочували їх. Це пояснюється тим, що саме в цей період відбувся розпад СРСР і проголошено незалежність України. Політичні сили, які лідирували у країні, були зацікавлені у підтримці курсу на проголошення незалежної держави всіма етнічними групами. В цей період у сфері національних відносин приймали переважно не закони, а декларації, які мають політико-правовий, а не нормативно-правовий

характер. На третьому етапі було прийнято закони “Про національні меншини в Україні”, “Про освіту” та деякі інші, які стосуються національних меншин, норм використання їхніх мов. Четвертий етап розвитку Е. н. У. розпочався з прийняттям Конституції України і триває дотепер. Від Декларації про державний суверенітет до Основного Закону Україна пройшла шлях, на якому визначились базові етнополітичні засади державотворення. Особливо важливе значення для розроблення й реалізації державної етнополітики має низка положень нової Конституції. Зокрема, у її преамбулі зазначається, що українське державотворення, яке має свою багатовікову історію, відбувається на основі здійсненого права на самовизначення не тільки української нації, а й усього Українського народу, який складається з громадян України всіх національностей. Це словосполучення увібрало в себе весь зміст поліетнічного складу населення України і дає можливість трактувати його як політичний термін. Україна обрала шлях формування політичної нації як соціуму на основі державності з народу, що дав назву державі, й інших етнічних груп, які проживають на території України. Конституція, визнаючи носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в Україні український народ, одночасно визначила структурні етнокомпоненти українського суспільства — українську націю, національні меншини та корінні народи. Останній етнокомпонент введено у правове поле вперше. На законодавчому рівні також вперше у Конституції зафіксовано, що Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Політика держави у сфері регулювання міжетнічних відносин ґрунтується на таких загальних засадах: ідея демократичного устрою держави; визнання пріоритету права й верховенства закону; існування єдиного громадянства; врахування взаємозв'язку загальногромадянських і національних прав людини; права кожного громадянина вільно визначати свою національну належність; визнання правової рівноправності етнічних груп у державотворчих

процесах; політична, економічна та ідеологічна багатоманітність; дотримання принципів: а) національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не в етнічному значенні; б) поліетнічного та полікультурного плюралізму; збереження генофонду Українського народу; взаємодії і взаємовпливу політичного, економічного, правового, соціального й національного факторів у суспільстві; захисту суверенітету й територіальної цілісності держави; рівноправності та взаємовигідного співробітництва з іншими країнами, міжнародними організаціями та незалежними експертами у міжнаціональній сфері. Найвищою метою Е. п. У. є створення оптимальних умов для гармонійного та перспективного розвитку у складі держави всіх компонентів етнонаціональної структури українського суспільства — української нації, національних меншин, корінних народів. Нинішня етнополітична ситуація в Україні характеризується підвищенням ролі національного фактора в суспільно-політичному житті та проявом певних тенденцій, що впливають на стан розвитку держави: зростання національної самосвідомості етнічних груп, їхньої самоорганізації та активізація ними пошуків різноманітних форм реалізації своїх прагнень і потреб; політизація етнічних груп та її вплив на посилення взаємозв'язку між політичною та міжетнічною стабільністю; консолідація етнічних груп навколо державотворчих процесів і формування політичної нації; інтеграція в українське суспільство осіб, які були незаконно депортовані за національною ознакою; активний полікультурний розвиток етнічних груп; наявність інтенсивних міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну, демографічну сферу життєдіяльності суспільства. Державна Е. заснована на визнанні законмірностей зростання національної самосвідомості, існуванні етнічної гетерогенності населення, тісної взаємодії у суспільстві національного фактора з економічними, соціально-політичними та правовими процесами. Основними пріоритетами державної Е. є: забезпечення через відповідне законодавство, державні програми однакових можливостей для участі

громадян незалежно від їхньої національності в усіх сферах матеріального й духовного життя, у здійсненні етнополітики, державного управління; створення правового поля з метою гарантування рівних прав і свобод усім громадянам незалежно від раси, національності, етнічного походження; розвиток культурної самобутності української нації, всебічний розвиток української культури й мови; створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, корінних народів; зміцнення духовної єдності українського суспільства; відновлення прав депортованих осіб, не припускаючись при цьому нових дискримінаційних утисків за етнічними ознаками; розширення співробітництва із зарубіжними українцями та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України, які проживають за її межами; утвердження у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, взаємної довіри, поваги до мови, культури, традицій, звичаїв і релігій етнічних груп; попередження будь-яких проявів сепаратизму, забезпечення на основі міжнаціонального миру й злагоди суверенітету та територіальної цілісності держави; зміцнення гарантій, що усували б вияви екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознаками; захист прав біженців та іммігрантів. Реалізація пріоритетів державної Е. зумовлює потребу у визначенні для об'єктів і суб'єктів етнополітичного організму основних завдань. У *політико-правовій сфері*: розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства у галузі регулювання міжнаціональних відносин; створення механізмів запобігання конфліктам у міжнаціональних і міжетнічних відносинах; відпрацювання ефективного механізму управління міжнаціональними відносинами по вертикалі з урахуванням специфіки всіх рівнів влади та широким залученням представників етнічних груп до участі у державотворчих процесах; створення розгалуженої державної структури міграційної служби. У *соціально-економічній сфері*: формування ринкової економіки, яка з урахуванням регіональних і географічних особливос-

тей реально впливає на стабілізацію етнополітичних процесів; створення соціально-економічних підвалин реалізації духовно-культурних потреб і запитів етнічних груп; розроблення державних, регіональних програм соціально-економічного розвитку, зорієнтованих передусім на збереження основ життєдіяльності етнічних груп; сприяння розвитку традиційних форм господарської діяльності та різноманітних форм власності з урахуванням національної специфіки етнічних груп; залучення на основі спонсорської та благодійницької діяльності українських і зарубіжних підприємницьких кіл до програм допомоги співвітчизникам, які повертаються в Україну; матеріальна підтримка вирішення проблем депортованих; залучення капіталів етнічних українців зарубіжних країн для розвитку національної економіки. У *духовно-культурній сфері*: формування атмосфери взаємодії і взаєморозуміння та міжетнічної злагоди між усіма етнокомпонентами українського суспільства — українською нацією, корінними народами і національними меншинами; збереження історичної, духовно-культурної спадщини всіх етнічних груп, які мешкають в Україні; забезпечення полікультурного розвитку українського суспільства; формування духовно-культурної єдності українського народу; забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя; гарантування вільного розвитку, використання і захист інших мов національних меншин; розширення гуманітарного співробітництва із зарубіжними українцями та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України; забезпечення гарантій недопущення екстремізму, шовінізму, національної та релігійної нетерпимості; забезпечення свободи вибору кожною етнічною групою свого шляху у загальноцивілізаційному процесі; регулювання регіональних демографічних проблем з точки зору збереження популяцій різних національних груп. У *зовнішньополітичній сфері*: участь у роботі міжнародних інституцій з метою вдосконалення національного законодавства з питань етнополітики та використання міжнародного дос-

віду у цій галузі; використання у міжнародній політиці інтеграційних тенденцій для вирішення проблем соціально-економічного розвитку держави в цілому та її окремих регіонів із врахуванням національного фактора; співпраця з міжнародними організаціями щодо забезпечення прав зарубіжних українців; вирішення проблем депортованих; ініціювання переговорів і консульствації з метою покращення становища осіб, які належать до національних меншин; розроблення концепції співробітництва прикордонних регіонів України із сусідніми регіонами інших країн; розширення співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями з проблем іммігрантів і біженців; постійне співробітництво з державами щодо запобігання та розв'язання міжнаціонального напруження. Важливими складовими державної Е. є такі два її аспекти: постійний аналіз і вивчення ситуації у міжнаціональній сфері та залучення науковців до осмислення етносоціальних, етнополітичних, етнокультурних та етнодержавознавчих проблем розвитку України. Перший аспект передбачає необхідність здійснення систематичних діагностувань (соціологічних моніторингів) стану етнічних груп в Україні, тенденцій міжетнічних процесів з метою прийняття державними органами своєчасних рішень, спрямованих на зниження громадсько-небезпечно-го перенапруження у цій галузі. Другий аспект пов'язаний з активною співпрацею державних органів з науковцями. Без ґрунтовних наукових розробок неможливо в сучасних умовах формувати Е. держави, ефективно впливати на етнополітичні процеси в суспільстві, приймати важливі управлінські рішення. Державна Е. України також має бути науково обґрунтованою, базуватися на знанні історії, етнографії, демографії, психології, лінгвістики, культури, особливостей господарської діяльності етнічних груп. Вирішення етнополітичних проблем України потребує значних зовнішньополітичних зусиль держави. Не випадково найбільші ускладнення в цій сфері Україна має саме в прикордонних регіонах. Укладання дво- і багатосторонніх угод про визнання кордонів і територіальної ціліс-

ності, про взаємний захист національних меншин, розвиток співпраці, економічних і гуманітарних обмінів із сусідніми державами значно полегшить задоволення інтересів національного розвитку різних етнічних груп, які мешкають в Україні.

*Антонюк О. В.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: Монографія. — К., 1999; *Антонюк О. В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Укр. істор. журн. — 1999. — № 3, 4; *Основи етнодержавознавства: Підручник /* За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1997; *Шульга Н. А.* Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный статус // Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы конф. // Фонд поддержки русской культуры в Украине. — К., 1999.

*О. Антонюк*

**Етнополітична думка в Україні. Е. д.**  
*в У. у XIV–XVII ст.* Політичні події цього періоду відбувалися у несприятливих для України напрямках. Після ліквідації монголо-татарської навали Київська Русь перестала існувати як самостійна держава, а її землі опинилися у складі Литви та Польщі. Політична, у т. ч. й Е. д., розвивалася в руслі гуманістичної традиції, представлена насамперед працями Ю. Котермака-Дрогобича (1450–1492) і С. Оріховського (1513–1566). Ю. Дрогобич — доктор філософії та медицини, ректор Болонського університету — зробив важливий крок до визволення політичної науки від теології; займався політичним прогнозуванням; був прихильником сильної королівської влади; визнавав зверхність світської влади над церковною. Проти божественного походження влади виступив С. Оріховський, який відстоював принцип невтручання церкви в державні справи. Держава, на його думку, повинна мати низку обов'язків щодо громадянства, серед них — гарантія права і пожитку кожного індивіда. Він відстоював тезу, що законів, який становить гарантію розвитку та існування держави, повинні підкорятися всі, навіть король — “філософ на троні”: мудрий, справедливий, мужній, лагідний. Суспільно-політичне життя в Україні того часу було тіс-

но пов'язане з розв'язанням проблеми вибору подальшої історичної долі її народу. Однак різні соціальні кола ставилися по-різному до її вирішення, залежно від успіхів національно-визвольного руху. Період ідейної боротьби з католицизмом висунув плеяду блискучих письменників-полемістів — Г. Смотрицький, К. Острозький, Х. Філалет, І. Вишенський, С. Зизаній, З. Копистицький та ін. Українська полемічна література визначалася гострою публіцистичною спрямованістю, мала органічний зв'язок з актуальними питаннями політичного життя, закликала народ до боротьби з польсько-католицькою експансією, рішуче виступала проти насильного покатолицення українців, прагнула пробудити їхню етнічну самосвідомість, чим відіграла прогресивну роль в етнополітичній боротьбі того часу проти національного та соціального гноблення. У цих етнополітичних процесах важливу роль відігравали українські православні братства, які виникли ще в середині XV ст. Вони ставали осередками розвитку освіти, мови, культури та національно-релігійної самобутності українського народу. Зокрема, братства відкривали друкарні, школи, видавали букварі, граматики та інші підручники, поширювали полемічні твори. Як правило, створювались вони при православних церквах України, Білорусі, Литви, Чехії; структура їхня нагадувала місцеві цехи, що мали статут. Загалом їхня діяльність була спрямована на внесення в українську культуру здобутків греко-слов'янської традиції духовного життя. Чільне місце в ідейно-політичному житті українського суспільства посідає постать Петра Могили (1597–1647) — політичного, церковного, культурного діяча та засновника Києво-Могилянської академії (першого навчального закладу для східних і південно-східних слов'ян). Створення Академії активно сприяло утвердженню української інтелігенції та еліти, вихованню молодого покоління і підготовки його до дієвої участі в суспільно-політичному житті, а також — становленню універсальної політичної думки. Це був надзвичайно важливий період в історії України, коли українці не мали власної держави і вели бо-

ротьбу за національне визволення. За цих умов єдиним чинником, який можна було б застосувати у протистоянні польському королю та польсько-шляхетському пануванню, був релігійний, а саме влада та авторитет православної церкви. Ідею володарювання православної церкви обгрунтував П. Могила. Він ставив завдання піднести її роль у житті суспільства, домогтися рівноправності православ'я з католицизмом, зростання етнічної самосвідомості українського народу за допомогою звернення до давньоруської історії, звеличення героїв-князів і місцевих святих, особливо Володимира, привернути увагу до історичного значення Десятинної церкви, Софійського собору. Важливим у процесі розвитку вітчизняної Е. д. було те, що у стінах Києво-Могилянської академії працювала плеяда видатних представників гуманістичної думки: Ф. Прокопович, С. Яворський, Г. Щербаський, Й. Кононович-Горбацький. До професорів Академії належали: Л. Баранович, Г. Галятовський, І. Кроковський, М. Козачинський, Г. Кониський. Вихованцями Києво-Могилянської академії були гетьмани І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик. Останній, ще задовго до проголошення американської Декларації незалежності, зробив у 1710 р. одну з перших в Європі демократичну конституцію, 16 статей якої передбачали: поновлення національного суверенітету української держави; забезпечення прав людини, демократичні засади яких ще не знали європейські країни; відокремлення України від Росії; захист православної віри та необхідності поновлення митрополії, яка була б підпорядкована не російському, а константинопольському екзархові; відтворення величі й могутності запорізького козацтва як серцевини українського суспільства та ін. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького сприяла утворенню різних партій, які неоднозначно оцінювали рішення Переяславської ради 1654 р. І. Виговський, Ю. Жмирич та ін. належали до прозахідної партії, засуджували акт підписання договору з Москвою. Їхніми прихильниками були київські митрополіти С. Косів і Д. Балабан. Іншої, проросій-

ської, сторони дотримувалися полтавський полковник М. Пушкар, кошовий отаман Запорізької Січі Я. Барабаш, представники духовенства — І. Гізель, Л. Баранович, які не вважали, що Україну перетворено на провінцію Московської держави.

*Е. д. в У. у XVIII — першій половині XIX ст.* У цей час активізується діяльність української інтелігенції щодо осмислення етнополітичних процесів, які відбувалися тоді на європейському континенті, у т. ч. в багатонаціональних Російській та Австрійській імперіях, до складу яких частинами входила Україна, та прагнення впливу на них. Зокрема, розпочалося формування підвалин більшості сучасних етнополітичних концепцій і теорій (нації, національні держави, націоналізму). Поділ України між двома поліетнічними імперськими державами, що мали різні політичні системи, по-перше, зумовив значні відмінності у збереженні та розвитку серед українців духовно-культурної сфери, їхньої соціетної структури; по-друге, перешкодив процесові формування єдиної української нації; по-третє, загострював проблему вирішення національного питання і водночас посилював прагнення українського народу до об'єднання своїх земель і відновлення власної національної державності. Поступово в українській суспільно-політичній думці виокремилися два найважливіших аспекти прогнозування етнополітичного розвитку України: створення різних ідей, концепцій української державності та спроби моделювання засад етнічної політики в Україні, оскільки на її території проживало багатоетнічне населення. Діяльність у цьому контексті активно розпочинається із середини XIX ст. Криза феодално-кріпосницької системи у Російській імперії та поступове зародження в її надрах капіталістичного укладу зумовили необхідність розроблення нових суспільно-політичних ідей, поглядів щодо майбутнього України, її етнічної політики. Важливо, що з часів втрати державної самостійності у XVII ст. українська ідея перебувала у “сплячому” стані. З початку XIX ст. в Україні, як і в інших слов'янських землях, стає панівною “всеслов'янська” ідея —

слов'янського відродження та об'єднання всіх слов'янських народів. Цей загальнослов'янський рух дістав назву *панславізм*. Внаслідок зазначених процесів в Україні ідея консолідації всіх слов'ян набула значення національної. Особливу роль у розвитку Е. д. у цей період відіграє Кирило-Мефодіївське братство (1846–1847). Його засновниками та активними діячами були: М. Костомаров, П. Куліш, Б. Білозерський, М. Гулак, О. Навроцький, О. Маркович, М. Савич та ін. Братство свої ідеологічні принципи сформулювало у програмних документах: Статуті, відозвах і “Законі Божому (Книзі буття українського народу)”. Учасники таємного товариства, ідеологом якого був М. Костомаров, виходячи з ідеї демократичного панславізму, розробили модель суспільства, що мало базуватися на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. Головним своїм завданням Братство ставило перебудову суспільства на засадах християнства й об'єднання всіх слов'янських народів в одну федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою внутрішню свободу. Програмні документи Братства гарантували всім слов'янським державам, що входили до Союзу, право вільного виходу, самостійності у вирішенні всіх внутрішніх і міжнародних проблем, поваги до національної мови та культури. Провідна роль у Союзі відводилася Україні: Київ мав стати столицею федерації. Великий ідейний вплив на етнополітичні погляди кирило-мефодіївців, як загалом і на всю вітчизняну суспільно-політичну думку, мала діяльність Т. Шевченка (1814–1861) — народного філософа, поета, геніального виразника духу і самосвідомості українського народу. Безкомпромісно засуджуючи феодально-кріпосницьку систему й самодержавний лад, він виступив на історичній сцені з цілком сформованим, повністю зрілим революційно-демократичним світоглядом, в якому домінували етнополітичні ідеї українського державництва, самостійності, соборності. Т. Шевченко вірив у те, що Україна ввійде у коло народів вільних, і багатостраждальний український народ звільниться від свого підневільного стану. Етнополітичні засади кирило-мефодіївців

стали орієнтиром у подальшому розвитку українського руху, який був оформлений у мережу громад — напівконспіративних гуртків демократично зорієнтованої інтелігенції. Одним із лідерів громад був видатний український вчений В. Антонович (1834–1908). Він першим із науковців назвав Київську Русь українською державою, а також виявився палким прихильником концепцій демократизму, автономізму і федералізму. Вчений стверджував, що українство неможливе без федеративно-автономних прагнень, але не російських, а насамперед південно- та західнослов'янських. С. Єгунова-Щербина, аналізуючи висловлювання вчителя, зазначала, що бажаним політичним ідеалом України для нього була вільна федерація слов'янських народів, де кожен із них був би представлений своїми культурою, етнографічними та побутовими особливостями, рідною мовою, національними формами загальнонародської культури. Зазначивши у своїх працях негативну роль для України історичної Польщі, В. Антонович вважав за доцільне відмежуватися й від Росії (зокрема, впливу її культури) задля більшої кристалізації власне українства та його інтеграції в Європу. Важливою рисою В. Антоновича як політика було те, що він завжди виступав проти групівщини, конфронтації, боровся проти розкольників в українському русі, розуміючи, що це його ослаблює й руйнує. Великого значення вчений надавав обґрунтуванню визначальних принципів соціально-політичного життя трьох слов'янських народів, зокрема українців (принцип демократизму, що забезпечує права для особи), поляків (принцип аристократизму, що призводить до боротьби між різними соціальними групами), росіян (принцип авторитету державної влади, що зумовлює самодержавство). Теоретико-методологічне значення має обґрунтування В. Антоновичем природного походження нації. Він задовго до О. Бауера, відомого авторитета в психологічній теорії нації, визначив необхідність врахування при характеристиці нації насамперед особливостей характеру, як зумовлених природними факторами, так і набутих історією нації та її культурою. За націо-

нальність потрібно вважати суму таких прикмет, якими одна група людності відрізняється від інших груп, — підкреслював В. Антонович, — прикмети бувають двох видів: одні природжені, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології людини. Інші прикмети набуваються вихованням і залежать від розвитку культури та минулого життя народу, тобто від його історії. Сума таких прикмет виявляє етнографічну індивідуальність, окрему національність. Нація — це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. У цій близькості та спорідненості треба спостерігати дві речі: — одну — відмінності, що ними сама природа наділила людей, з якими людина починає життя своє, як з природженим, із своїм власним; другу — особливості, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а зумовлені історією нації, її культурою та історичним вихованням. Вони бувають оригінальні й залежать від того, щасливо чи безталанно проходила історія нації.

*Е. д. в У. у 1918–1991 pp.* У міжвоєнний період в українській політичній думці крім народничого визначальними стають такі напрями, як консервативний, національно-державницький, націонал-комуністичний й націоналістичний, ідеологія яких обґрунтували різноманітні концепції української державності, моделі регулювання міжетнічних відносин. Такі теоретичне розмаїття й зрілість пояснюються насамперед тим, що науковці вже тоді аналізували досвід державотворення в Україні в 1917–1920 pp., уроки та помилки етнополітики, здійсненої в період існування УНР. Осмислення уроків Української революції започаткували роботи видатних діячів національно-визвольної боротьби того періоду: М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи та ін. Вироблені ними засади етнополітичного процесу за доби існування УНР стали стрижнем всіх подальших досліджень сутності визвольних змагань українства у 1917 — на початку 1918 р. Паралельно з працями визначних

діячів основного етапу української історії публікувалися документи, оприлюднювалися мемуари, здійснювалися дослідження й інші авторів, з-поміж яких було чимало активних учасників національно-демократичної революції. Вони мають також вагому історіографічну цінність, але з різних причин поступаються згаданим вище роботам науково-теоретичним і фаховим рівнем, ступенем глибини та об'єктивності висвітлення подій політичного процесу тощо. Іншою важливою обставиною, що вплинула на піднесення наукового рівня української політичної думки, стало широке використання вітчизняними вченими (В. Липинським, С. Томашівським, В. Кучабським, С. Дністрянським, В. Старосольським, О. Бочковським та ін.) у методологічному плані теоретичних концепцій європейських вчених. Зокрема, ідеї М. Вебера, Р. Міхельса, Л. Гумпловича, Г. Елінека, В. Парето та ін. сприяли виокремленню наукових інтересів політології. Українська Е. д. у міжвоєнний період розвивалася переважно в еміграції, а до початку 30-х років — і в Україні. З початку 30-х років в Україні зі згортанням політики українізації в умовах сталінської диктатури в усіх сферах суспільного життя дослідження української державності, етнонаціональних процесів стало неможливим. Гальмувала розвиток української політологічної думки в іншій частині України — Галичині й Волині — колонізаційна політика польського уряду. У повоєнний період етнополітичну сферу в Україні вивчали переважно українські вчені в діаспорі. Як зазначає В. Потульницький, потрібно врахувати, що українська зарубіжна політологія повоєнної доби переважно займалася вивченням національних процесів в Україні в контексті так званої радянології, теж виконувала соціальне замовлення і була перейнята апологетикою, ідеологічними упередженнями, визначалася політизованими підходами. На загальному тлі ідеологічної боротьби лише деякі українські зарубіжні політологи повоєнної доби займалися вивченням окремих наукових проблем української державності, що досліджувалися їхніми попередниками — політологами міжвоєнної доби. До них передусім належать такі

видатні зарубіжні науковці українського походження, як Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, Е. Пизюр, Я. Пеленський, О. Мотиль, О. Прицак, М. Потічний, Р. Шпорлюк та ін. У середині 80-х років директор Канадського інституту українських досліджень Б. Кравченко здійснив фактично першу спробу дослідити вплив національної еліти, соціальних і політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українців у ХХ ст., проаналізувати етнічні суперечності між українцями і росіянами, показати драматичну боротьбу національно-патріотичних сил різного політичного спрямування проти імперської експансії Росії, простежити значення етнічних символів у формуванні почуттів національної ідентичності. Водночас в Україні, як і загалом в колишньому СРСР, в умовах адміністративно-командної системи, з її тотальною установкою на апологетичне висвітлення етносоціальних і етнополітичних процесів, зусилля вчених-суспільствознавців зосереджувались на розробці двох основних напрямів: марксистсько-ленінській теорії націй і національних відносин та національній політиці КПРС, її здійсненні в республіках. У численних роботах, що вийшли у 60-х — першій половині 80-х років одностайно трактувалося, що національне питання в СРСР розв'язане і проблеми в цій сфері поступово втрачають своє значення в соціалістичному суспільстві. Радянські суспільствознавці, у т. ч. й українські, не визнавали за науку етнополітологію у її західному розумінні, яка стала у зарубіжжі однією з основних самостійних і досить авторитетних наук та навчальних дисциплін. Її виникнення розцінювалось як чергова ідеологічна диверсія, спрямована на применшення ролі марксистсько-ленінської теорії класів і класової боротьби. Це мало негативні наслідки і в теоретичному, і в практичному значенні для об'єктивного осмислення національних процесів як в СРСР, так і в Україні та впливу на них. Відчуженість радянських, у т. ч. українських, суспільствознавців від досягнень зарубіжної політології, спонукання їх на офіційному рівні до ідеологічної нетерпимості, догматизму зумовили, по-перше, недооцінку ними ет-

нічного чинника, який, відображаючи етнічну специфіку, етнокультурні характеристики людини або груп людей, під впливом різноманітних обставин здатний політизуватися і активно впливати в цілому на стан етнополітичної ситуації в державі; по-друге — цілеспрямоване протиставлення у наукових дослідженнях національної свідомості інтернаціональної, з якої вилучалась ідея рівноправності народів на можливість зберігати кожним із них свої суверенність і самобутність, особливо етнокультурні характеристики. Загалом опублікована література за радянських часів була позбавлена критичного аналізу дійсності, у ній наполегливо робилася спроба теоретично обґрунтувати наявність процесу злиття націй. Так, один із провідних тогочасних теоретиків національної політики КПРС С. Калтахчан зазначав, що за соціалізму відбувається єднання, злиття націй в галузі економіки, політики, ідеології, а також їх зближення у сфері культури, побуту, традицій, особливостей характеру. Водночас попри ідеологічний диктат деякі радянські вчені, передусім російські (завдяки зосередженню основних наукових центрів у Москві та Ленінграді), домоглися наукових здобутків у розробці теорії етносу. З-поміж них — П. Кушнер, М. Чебоксаров, С. Арутюнов, Ю. Бромлей та ін. Важливо й те, що в Україні в 60–70-ті роки Е. д. була збагачена працями українських дисидентів І. Дзоби, В. Мороза, Є. Сверстюка, М. Осадчого, В. Чорновола та інших, провідною темою яких було національне питання. Зокрема, вони протестували проти обмеження державних прав України, спотворення національно-культурної спадщини українців, русифікаторської політики, здійснюваної в усіх сферах життя українського суспільства, дискримінації української мови у духовно-культурному житті, відстоювали верховенство права у регулюванні соціальних відносин, у т. ч. й міжнаціональних, вимагали забезпечити культурні права українським меншинам в інших районах СРСР тощо.

*Е. д. в У. в умовах незалежності.* Кардинальних змін у своєму розвитку Е. д. зазнала з часу проголошення неза-

лежності України. Поступово серед учених утвердився об'єктивний підхід до аналізу історичного минулого та сучасного стану етнопонаціональної сфери України. На задній план відійшли різноманітні заполітизовані публікації, авторами яких нерідко виступали фізики, географи, математики, письменники тощо. Цьому значною мірою сприяла велика робота, яку здійснили передусім українські науковці щодо видання документів і матеріалів, пов'язаних з діяльністю політичних партій і громадських об'єднань, практикою роботи державних і партійних органів періодів Української революції 1917–1920 рр. та існування УРСР, що відображають ідейно-політичну боротьбу у сфері національної політики на тих історичних етапах. Важливе значення для осмислення перспектив розвитку етнополітичних процесів у контексті світового досвіду захисту прав національних меншин, вироблених міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, Радою Європи, іншими регіональними організаціями), має ознайомлення українських дослідників із серіями інформаційно-аналітичних бюлетенів “Права людини: Виклад фактів” і “Права людини в Україні”, що видаються Українсько-американським бюро захисту прав людини. У них опубліковано основні міжнародно-правові акти, присвячені захисту прав етнічних (національних) меншин. На особливу увагу заслуговує, зокрема, 21-й випуск зазначеної серії, в якому у комплексі наведено документи, розроблені на рівні основних організацій міжнародного співтовариства. Суттєво вплинуло на оцінку історичного досвіду України видання у 90-х роках ХХ ст. наукового доробку М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, Н. Полянської-Василенко, О. Бочковського, М. Міхновського, М. Бердяєва, В. Вернадського, багатьох інших вітчизняних і зарубіжних учених. Політологічна думка, внаслідок вилучення цієї наукової історичної спадщини впродовж багатьох років, розвивалася значною мірою однобоко; у ній тривалий час панувала одномірність наукового мислення. Актуальні історіософські, етнополітологічні проблеми нинішнього етапу розвитку українсь-

кого суспільства розглядаються у ґрунтовних роботах В. Андрущенка, В. Антоненка, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, І. Варзара, М. Головатого, В. Горбатенка, В. Євтуха, Ф. Канака, В. Кременя, І. Кураса, О. Майбороди, О. Мироненка, М. Михальченка, Ю. Римаренка, М. Мокляка, В. Наулка, О. Нельги, В. Панібудьласки, М. Панчука, В. Ребкала, Ф. Рудича, В. Солдатенка, М. Степики, П. Толочка, В. Трощинського, І. Усенка, Ю. Шемшученка, М. Шульги та ін. Українська етнополітологічна і суміжна проблематики збагатилися захищеними докторськими дисертаціями О. Антонюка, М. Вівчарика, В. Ігнатова, О. Картунова, І. Кресіної, М. Обушного, І. Онищенко, Т. Рудницької, В. Скуратівського, Л. Шкляра та ін. Важливим науковим доробком у цій теоретичній сфері стала також низка захищених кандидатських дисертацій. Об'єктом дослідження є визначення базових факторів, що зумовлюють необхідність формування і реалізації державної етнополітики, комплексу засобів політичної діяльності, що впливають на розвиток етнопонаціональної сфери українського соціуму. Нині в Україні стали конституюватися як повноправні нові наукові напрями — етнополітологія, етносоціологія, етнофілософія, етноконфліктологія, етнопсихологія. Активно здійснюються етноїсторичні, етнодемографічні дослідження, глибоко вивчаються політико-правові аспекти етнопонаціональної політики. Ці дослідження представлені у монографічних виданнях, що побачили світ останнім часом. Стан і перспективи етнопонаціонального розвитку широко обговорюються на міжнародних наукових конференціях, за круглими столами та в інших заходах, які систематично проходять в Україні. Публікація цих матеріалів має визначальний вплив на формування етнополітики Української держави. Великою заслугою українських учених стала робота над розробленням понятійно-термінологічного інструментарію, що відображав би потребу осмислення державотворчих процесів в Україні у контексті історичного етнопонаціонального розвитку як складової й невід'ємної частини світової та вітчизняної історії. На особливу увагу у цьому плані заслуговує

низка енциклопедичних видань, які побачили світ у роки незалежності. Започатковано новий напрям у політології — етнодержавознавство, що дістав підтримку широкого кола українських і зарубіжних учених. Піднесенню теоретичного рівня праць українських суспільствознавців сприяє критично-конструктивне осмислення ними зарубіжних концепцій міжетнічних і етнополітичних відносин. Грунтовний аналіз сучасних поглядів західних дослідників з цих питань дається у роботах О. Майбороди і О. Картунова. Значним внеском у дослідження відносин держави з етносами, національної самосвідомості, сутності національної ідеї й національної державності, етнополітичних і міжетнічних конфліктів є роботи російських вчених А. Абашидзе, Р. Абдулатипова, С. Арутюнова, Ю. Арутюняна, М. Губогло, А. Доронченкова, А. Дробіжевої, А. Здравомислова, В. Михайлова, Є. Паїна, О. Сусоколова, В. Тішкава та ін. Отже, загалом українська Е. д. переживає своєрідний ренесанс та активний розвиток. Поступово вітчизняною наукою нагромаджується власний досвід у розробленні механізмів взаємодії держави з етнічними групами та здійсненні етнонаціональної політики, моделюванні етнополітичних процесів тощо.

*Політологія: Підручник / І. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.; За заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. — К., 1998; Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995; Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича // Україна. — 1928. — № 5; Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. — К., 1993; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

О. Антонюк

**Етнополітична конфліктологія** — науковий напрям, предметом вивчення якого є природа, причини виникнення й розвитку етнополітичних конфліктів, шляхи їх передбачення, способи регулювання й ефективного управління, а також зміст та етапи постконфліктного будівництва.

*Абдулатипов Р. Г. Этнополитология. — СПб., 2004.*

О. Антонюк

**Етнополітичне мислення** — синтез етнічних, національних і політичних почуттів, свідомості, поглядів, знань, переконань і застосовуваних на практиці орієнтирів етнополітичної поведінки. Е. м. є продуктом історичного розвитку цивілізації, процесом і водночас однією з форм відображення суспільного буття. Виділяють: догматичне Е. м., основу якого становлять революційні підходи, шляхи та силові методи вирішення етнополітичних проблем; критичне Е. м., що базується на цивілізаційних і гуманітарних принципах, еволюційних шляхах і методах вирішення етнополітичних проблем.

*Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.*

М. Головатий

**Етнополітичний конфлікт** — розбіжності, зіткнення інтересів, цілей різних етносуб'єктів (етносів, націй, етнічних (національних) меншин, корінних народів, етнонаціональних організацій, об'єднань, рухів, суспільних організацій, політичних партій) між собою та з інтересами й цілями держави, її органів в етнополітичній сфері. Е. к. характеризується рівнем, масштабом, гостротою, сферою виникнення, труднощами врегулювання. Науковці, зокрема американський політолог В. Хеслі, вирізняють п'ять основоположних теоретичних підходів, які застосовуються дослідниками при аналізі та оцінці виникнення етнічних ідентичностей і розвитку націоналістичних рухів, що призводять до Е. к. *Неомарксистський підхід* трактує активізацію національного руху як реакцію на нерівномірність економічного розвитку в умовах капіталізму. За цих обставин, вважають ідеологи цього підходу, процвітають центри торгівлі й промисловості, тоді як периферійні райони залишаються відсталими. Прагнучи підняти населення периферійних районів на політичну протидію зростаючій експлуатації, національні лідери звертаються до лозунгів популізму та культурного відродження, протистав-

ляючи їх пануючій ідеології. Оскільки у більшості суспільств етнічні розбіжності відображені у розподілі праці, класові антагонізми набувають етнічної форми. Позитивним у неомарксистському підході є те, що він зазначає важливість економічного фактора у розумінні етнічності та націоналізму. *Модернізаційний підхід* виходить із того, що процес модернізації змінює суспільства і відповідно природу етнічних ідентичностей. Модернізація, як правило, призводить до загострення конкуренції за використання ринкових можливостей і доступу до певних галузей діяльності, що нерідко і породжує міжетнічну та регіональну ворожнечу (тут модернізаційний підхід зближується з неомарксистським). *Культурно-плюралістичний підхід* будується на постулаті про те, що міжетнічний конфлікт виникає тоді, коли групи із суттєвими розбіжностями щодо цілей (наприклад, із відмінними цінностями або соціальними структурами) намагаються співіснувати в єдиному суспільстві. Кожна з груп створює закрити соціокультурну одиницю, але об'єднані в одній державі вони мусять періодично взаємодіяти на спільних для всіх ринках і в спільній політичній системі. Така взаємодія у межах єдиної політико-економічної сфери призводить до того, що одна з груп починає панувати над іншими. Нерівноправність впливу та примусова асиміляція спричиняють, зрештою, супротив з боку підкореної групи. *Статусно-груповий підхід* розглядає етнічні групи як розширені родинні кластери, функції яких аналогічні тим, що виконують сімейні обов'язки. Відчуття "особливості" посилює згуртованість групи і сприяє збереженню їх статусу. Тому націонал-сепаратистські групи, як правило, висувають на перший план саме ті характеристики, які відрізняють їх від інших. *Раціоналістичний підхід* будується на тому постулаті, що при обранні моделі поведінки етнонаціональні групи співвідносять потенційні витрати і зиски такої поведінки. Виділяють два підходи до аналізу причин, сутності й еволюції Е. к. Перший — *соціологічний підхід*, за яким причини конфліктів пояснюються на основі аналізу етнічних параметрів головних соціальних груп і схем, а також

взаємозв'язку і взаємовпливу соціальної стратифікації суспільства, розподілу праці з етнічними характеристиками регіону, який переживає етнополітичне напруження. Другий — *політологічний підхід* — основну увагу надає трактуванню ролі національних еліт у мобілізації почуттів в умовах міжетнічної напруженості та їх ескалації до рівня відкритого конфлікту. Тут вчені досліджують питання про владу, доступ до ресурсів тощо, аналізують також соціально-психологічні механізми Е. к. Серед причин виникнення їх вирізняють основні й другорядні. Найпоширенішою причиною є етнотериторіальні суперечки та претензії, зумовлені об'єктивною поліетнічністю складу населення більшості сучасних держав, що супроводжується боротьбою за території проживання. Конфлікти цього типу нерідко виникають також за реабілітаційних процесів щодо раніше репресованих етнічних спільнот (наприклад, осетино-інгуський, декларованими причинами якого стали територіальні суперечки навколо Пригородного р-ну і частини Владикавказу, що перейшли до Північної Осетії після депортації інгушів). Інші конфлікти етнотериторіального характеру виникли за відновлення територіальної автономії (кримські татари в Україні, німці Поволжя в Російській Федерації). Е. к. особливо небезпечні, в разі прагнення етнічної спільноти створити незалежну державу (Абхазія, Чечня, Придністров'я). Складними для розв'язання є також конфлікти, в основі яких прагнення народів, розділених у минулому, до воз'єднання із сусідньою "материнською" державою. Це конфлікти в Нагірному Карабаху, національний рух лезгинів у Азербайджані. До цієї групи конфліктів належать і ті, що ґрунтуються на територіальних претензіях однієї держави на частину території іншої. Зокрема, домагання Естонії та Латвії приєднати до себе деякі території Псковської обл. Росії, які заселені росіянами, але в 30-ті роки входили до складу цих країн. Для українського суверенітету, небезпечними є, наприклад, територіальні зазіхання до України певних політичних кіл Польщі, Румунії, Угорщини, Словаччини, Туреччини. Причиною Е. к. є також боротьба ет-

нічних груп за відродження і розвиток власних духовно-культурних цінностей. Особливо загострюється ця проблема в процесі руйнації чи реформування старої системи цінностей, коли етнокомпоненти суспільства намагаються набути рівноправного становища. Нерідко причиною напруженості є прагнення етнічної групи захиститись в нових умовах із збереженням своєї етнічної вагомості. На перший план у цьому зв'язку висуваються визначальні складові етнічної культури — мова, релігія, історичні події, святині етносу. Умовно цей процес можна поділити на дві стадії. Протягом першої, характерної для всіх етнічних спільнот колишнього СРСР, відбуваються символізація, міфологізація етнічно-культурних ознак. Після цього настає друга стадія, коли сформовані у середовищі етнічних груп міфи і символи підхоплюються політичною елітою, активно поширюються засобами масової інформації, внаслідок чого набувають вже ознак масового політичного міфу. Завдяки цьому етнічний міф стає гаслом політичної боротьби. Ескалації Е. к. сприяють і такі два економічних фактори, як конкурентна боротьба за ресурси та власність і зміни у системі розподілу праці. Перший із них пов'язаний з тим, що наявність природних ресурсів може впливати на стан міжетнічних відносин, сприяти їхньому загостренню. Серед них найціннішими є земля та надра. Боротьба етнічних груп за володіння ними, тобто подібні “ресурсні” конфлікти, мають особливо небезпечний характер. У Російській Федерації, зокрема, вони переважно призводять до протистояння інтересів місцевих етнічних еліт із федеральним центром. Прикладом цього є війна у Чечні, наслідки якої відчуває на собі не тільки пострадянський простір, а й увесь світ. Другим фактором економічного характеру виступає проблема змін у системі розподілу праці між етнічними групами, що спричиняє націоналізм, спрямований на збереження або підвищення власного прожиткового рівня. Це особливо чітко виявилось в колишній Югославії: мешканці Словенії та Хорватії відчували себе довго експлуато-

ваними іншими націями Югославії. Жителі Словенії, зокрема, стверджували, що з їхнього високорозвиненого регіону ресурси постійно перерозподіляються у промислово відсталі республіки, без належної політичної компенсації. Причиною Е. к. можуть бути порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп. У деяких країнах, зокрема Латинської Америки (Сенегал, Алжир, Мадагаскар тощо), існування етнічних або мовних меншин взагалі не визначено у внутрішньому законодавстві. Окрему позицію має Франція. Вона, наприклад, не підтримала ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, що має універсальне значення для визначення прав національних меншин. Під час підписання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 7 травня 1999 р. Франція офіційно заявила, що вважає метою цього договору “не визнання чи захист меншин, а сприяння європейській культурній спадщині”. У процесі модернізації суспільств та інтелектуалізації етносів формується їх інтелектуальна еліта, яка прагне змінити як політичний статус етнічної території, так і обсяг власних повноважень. Ці конфлікти науковці називають статусними. Найчастіше вони виникають у перехідних суспільствах і є ефективним способом відведення соціального вибуху у потік міжетнічної боротьби. Подібна ситуація мала місце у 70-х роках ХХ ст. в Європі, коли змінювався соціально-економічний стан валлонів і фланців у Бельгії; в Канаді, коли франко-канадці стали надзоганяти за власним соціальним та економічним потенціалом англоканадців. Ці самі процеси були характерні в другій половині 80-х — на початку 90-х років і для колишніх республік СРСР. Детонатором виникнення Е. к. виступають також історичні події негативного характеру, які відкладаються в історичній пам'яті однієї або контактуючих спільнот (загарбання або входження якоїсь етнічної спільноти до складу іншої; штучне розмежування етнічних спільнот; несправедливе національне облаштування; вимушене переселення “робочої сили”; депортації народів тощо).

Зенгхаас Д. Етнічні конфлікти: причини та шляхи розв'язання // Політичні читання. — 1994. — № 2; *Политология*: Учеб. пособие для техн. интов / Под ред. М. А. Василика. — СПб., 2000; Хесли В. Л. Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий // Полис. — 1996. — № 6.

О. Антонюк

**Етнополітичний менеджмент** — (англ. *management* — керування, управління) — специфічний вид діяльності держави, її інститутів, суспільно-політичних організацій, спрямованої на управління етнонаціональною сферою з метою досягнення певних цілей. У вітчизняній суспільно-політичній літературі вперше термін “Е. м.” з’явився в “Етнічному довіднику”, в якому, зокрема, зазначено, що етнополітичний менеджмент є складовою системи державного менеджменту (управління), який здійснює контрольно-регулятивні функції держави у сфері міжетнічних відносин. Е. м. передбачає: 1) з’ясування об’єктивних закономірностей, тенденцій розвитку етносів, міжнаціональних і міжетнічних відносин та розроблення на цій основі оптимальної соціальної політики в етнонаціональній сфері; 2) комплексний підхід при аналізі етнонаціональних проблем, врахування всіх аспектів етнонаціональних відносин: політичних, соціальних, економічних, культурних, мовних, психологічних тощо; 3) цілеспрямоване управління етнополітикою, що передбачає планування, регулювання і контроль; 4) диференційований підхід до здійснення етнополітики з урахуванням етнонаціональних аспектів, природно-кліматичних умов, соціально-історичних особливостей формування та існування етносів, етнічних груп тощо; 5) охоплення всіх рівнів і форм міжетнічної взаємодії, у тому числі міжособистісні відносини; 6) своєчасне виявлення і подолання суперечностей і перешкод на шляху інтегративного розвитку етнонаціональної сфери; 7) визначення і впровадження заходів щодо стабільності, міцності й подальшого вдосконалення всього механізму функціонування етнополітики; 8) використання національного і світового досвіду врегулювання міжетнічних відносин, розв’язання

етнонаціональних проблем. Враховуючи особливу делікатність і своєрідність міжнаціональних, міжетнічних відносин, необхідно при здійсненні управлінських функцій виявляти особливу чутливість і обережність у всіх питаннях, які стосуються інтересів кожного етносу, національних почуттів людей. Здійснення Е. м. у кожній поліетнічній державі має характерні особливості, зумовлені специфікою прояву національного фактора в усіх галузях суспільного життя, й вимагає цілеспрямованого впливу владних структур на всі сфери життєдіяльності етносуб’єктів на різних рівнях регулювання: загальнодержавному, що передбачає розроблення стратегічних концептуальних засад державної етнополітики, політико-правове закріплення її засад, формування загальнонаціональних програм її реалізації; у відносинах між центром і регіонами, які в умовах поліетнізму містять етнонаціональні аспекти; у відносинах між регіонами, де відбуваються узгодження їхніх інтересів, розв’язання суперечностей; у регулюванні міжетнічних процесів всередині регіонів; на первісному рівні регулювання міжетнічних відносин — колективах (трудових, навчальних, військових тощо), які здебільшого є поліетнічними. Державна етнополітика визначає мету, основні завдання та напрями Е. м., який виступає основним засобом її реалізації. У демократичному суспільстві вищою метою Е. м. є створення відповідно до законів і тенденцій, що існують в етнополітичній сфері, системи оптимального розвитку і зміцнення етноспільнот, своєчасного розв’язання проблем і суперечностей, що виникають у міжетнічних відносинах. Е. м. виконує низку функцій. *Функція планування*: визначення цілей та завдань етнополітичних дій, розроблення програм діяльності відповідно до інтересів усіх етнокомпонентів країни. Воно дає уявлення про сучасний стан, напрями необхідного та вірогідного етнополітичного розвитку, а також найефективніші способи вирішення поставлених завдань. *Організаційно-регулятивна функція* визначає організаційну побудову етнооб’єкта управління, його внутрішню структурну ієрархію, конкретні завдання, повнова-

ження та відповідальність підрозділів або окремих людей, забезпечує вплив їх та організацій на етнополітичний процес, участь етносуб'єктів у політичних подіях і політичному житті. *Інструментальна функція* полягає у розробленні певних проєктів прийняття рішень для досягнення конкретного етнополітичного результату з урахуванням науково-теоретичних (економічних, правових, соціологічних та інших) розробок та різноманітних факторів (етнокультурних, етнопсихологічних), які впливають на реалізацію державної етнополітики. *Виховна функція* сприяє вихованню людей у дусі поваги до національної гідності, високої культури міжетнічного спілкування, непримиренності до проявів шовінізму, націонал-радикалізму, екстремізму тощо. *Інтегративна функція* спрямована на зближення і налагодження співпраці між етноспільнотами на основі спільності їх етноінтересів та цілей. *Прогностична функція* передбачає розроблення превентивних засобів із запобігання можливим ускладненням і загостренням етнонаціональної ситуації в країні, регіоні. *Функція розв'язання міжетнічних суперечностей* — розроблення ефективних шляхів і методів врегулювання міжетнічних конфліктів. *Світоглядна функція* сприяє об'єктивній оцінці співвідношення загальнолюдських, державних, національних, групових, особистих інтересів, визначенню власного місця людини в етнополітичному житті суспільства. *Прогностична функція* допомагає осмислити основні тенденції розвитку етнополітичних процесів ймовірності подій, забезпечує своєчасне коригування етнополітики. *Контрольна функція* дає змогу здійснювати перевірку виконання сформованих і затверджених планів, визначених у них заходів на всіх рівнях управлінської системи. В енциклопедичній літературі розкривається механізм розроблення і конструювання технології Е. м. Він складається з низки послідовних етапів. Творчий — пов'язаний з визначенням мети, об'єкта технологізації, розщепленням об'єкта на складові та з'ясуванням соціальних зв'язків. Методичний — вибір методів, засобів отримання інформації, її

оброблення, аналізу, принципів її трансформації у конкретні висновки та рекомендації. Процедурний — організація практичної діяльності з розроблення управлінської технології. Усе це загалом утворює систему вироблення соціальних технологій, що складається із процедур, кожна з яких, у свою чергу, є сукупністю конкретних операцій: діагностика реального стану етнонаціональної сфери, виявлення больових точок, уточнення актуальних проблем розвитку, цілей, завдань; розроблення можливих варіантів досягнення мети, аналіз альтернатив; вибір рішення на основі побудови імітаційних моделей, опитування суспільної думки, здійснення соціологічного експерименту тощо; визначення оптимально необхідних операцій, що забезпечують регулювання етнонаціонального процесу; підготовка сценарію дій та його затвердження (визначення форм взаємодії об'єкта та суб'єкта технологізації, ступеня використання методів управління та суб'єктивних умов реалізації технологій); визначення потреби у правовому, політичному забезпеченні кожного з етапів розробки та засвоєння соціальної технології; контроль над ходом реалізації програми (форми та методи діагностики на проміжних етапах її засвоєння).

*Етнічний довідник: У 3-х ч. Ч. 1.* Поняття та терміни. — К., 1997; *Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри* // Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: Енциклопедія. — К., 1998.

О. Антонюк

**Етнополітичний організм** — людська спільнота, яка проживає у межах одного територіально-адміністративного утворення — держави. Е. о. є переважно поліетнічним і складається з титульної етнічної спільноти й національних (етнічних) меншин або невеликих груп вихідців із певного етносу.

О. Антонюк

**Етнополітичні ідеї американських просвітників** — батьків-засновників США. Значний внесок у становлення Е. і., кон-

цепцій здійснили американські просвітники, які стали ідейними натхненниками першої американської революції 1775–1783 рр. і батьками-засновниками США, авторами конституцій окремих штатів, декларацій незалежності 1776 р., статей конфедерації 1777 р., Конституції США 1787 р. та інших документів. На політичні погляди Б. Франкліна (1706–1790), Т. Пейна (1737–1809), Д. Вашингтона (1732–1799), Д. Адамса (1735–1826), Т. Джефферсона (1743–1826), Дж. Медісона (1751–1836), О. Гамільтона (1757–1804) та інших американських мислителів величезний вплив справили ідеї античних, англійських і французьких вчених. Цікаві етнополітичні ідеї висунули представники республікансько-демократичної течії: Б. Франклін (обмеженого національного суверенітету), Т. Пейн (права народів на повстання; лише просвічений народ дає підстави для демократичного управління ним, а тому одне з головних завдань уряду — підвищення освітнього рівня нації), Т. Джефферсон (децентралізованої федерації; намагання поширити права людини на рабів, але це завдання не вдалося виконати). У найвідоміших політологічних працях Б. Франкліна — “Історичний нарис конституції й уряду Пенсильванії”, Т. Пейна — “Здоровий глузд” і “Права людини”, Т. Джефферсона — “Нотатки про Вірджінію” обґрунтовано основні засади американського конституціоналізму; політичну доктрину незалежності північноамериканських колоній, власне розуміння процесу політичної історії; принципи демократичної етнополітики (самовизначення, суверенітету, етнічного плюралізму, рівність прав людини незалежно від расового походження тощо); засади миролюбної зовнішньої політики; пріоритет людини над громадянським суспільством, а громадянського суспільства — над державою; верховенство закону, правової держави. Деякі інших етнополітичних поглядів дотримувались американські федералісти — Д. Адамс, Дж. Медісон, О. Гамільтон та ін. Вони допускали демократичну республіку лише як етап до встановлення конституційної монархії; обґрунтовували доктрину політичного ізоляціонізму;

зневажливо ставилися до прав людини, віддаючи перевагу інтересам держави. Суттєвою заслугою федералістів є боротьба зі становим поділом суспільства і становими привілеями. Авторитет Дж. Медісона став значним завдяки насамперед реалізації ним принципу “розподілу влади” Монтеск’є. На відміну від французького мислителя (в теорії якого немає рівноваги гілок влади, оскільки він підкреслював верховенство законодавчої влади) Дж. Медісон винайшов таку систему стимулювання і протизваг, згідно з якою кожна з трьох гілок влади є відносно рівною. Крім того, завдяки майстерному володінню мистецтвом пошуку засобів політичного компромісу Дж. Медісон вважається батьком другої і останньої Конституції США, який знаходив компромісні варіанти не лише у її відповідних формулюваннях, а й у досить тривалому процесі ратифікації штатами. Етнополітичні ідеї, думки, сформульовані американськими мислителями в період підготовки до Американської революції 1775–1783 рр., з одного боку, сприяли піднесенню національно-визвольної боротьби англійських колоній і успішному її завершенню. З іншого — вони теоретично обґрунтовували процес, який розпочався в цей час, а саме — формування з поліетнічного складу населення англійських колоній нової динамічної американської політичної нації, об’єднаної спільністю економічних інтересів та єдиною національною ідеєю.

*Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Етнополітичні конфлікти (динаміка і типологія).** Будь-якому Е. к. притаманна стадіальна динаміка розвитку. *Перша* — *передконфліктна стадія* (виникнення гострих суперечностей) є латентною (прихованою) і містить дві фази. Початкової фази властиве накопичення незадоволення через глибокі розбіжності інтересів, цінностей етносуб’єктів конфліктної ситуації. Її головними рисами є: 1) зростання егоцентризму (крайня форма індивідуа-

лізму та егоїзму); 2) посилення функціонування в суспільстві негативних стереотипів і приписування людям інших національностей невластивих їм рис і вчинків; 3) зниження соціальної та етнічної толерантності; 4) наростання соціальної напруженості, агресивності; 5) небажання пошуків компромісних рішень конфліктної ситуації. Друга фаза починається з інциденту, коли одна зі сторін діє, зачіпаючи інтереси іншої сторони. На цій фазі формується психологічна готовність конфліктуючих сторін до боротьби. *Друга конфліктна стадія* визначається зміною первинного суперництва відкритим протиборством конфліктуючих сторін, лінія поведінки яких може бути такою: досягнення своїх цілей за рахунок іншої сторони, що зазвичай доводить конфлікт до кризової ситуації (війни, революції, партизанські війни, тероризм); внаслідок взаємних поступок знижується рівень напруження, конфліктна ситуація набуває прихованої форми; пошук шляхів повного розв'язання конфлікту. *Третя стадія* — врегулювання етноконфліктної ситуації. По-перше, відбувається зміна об'єктивної та суб'єктивної ситуації і здійснюється пошук компромісу, за якого перебудовується свідомість — образ ворога перетворюється на “образ партнера”, а психологічна установка до боротьби — на орієнтацію до співпраці. По-друге, на цій стадії, досягається консенсус, тобто взаємна згода щодо припинення конфлікту. Е. к. виявляються у різних формах: міжетнічна напруженість, протистояння, конфронтація, національно-визвольний рух, міжнаціональна криза, воєнна конфронтація і протиборство. За характером дії конфліктуючих сторін Е. к. можна класифікувати на ненасильницькі та насильницькі. До ненасильницьких форм відносять мітинги, демонстрації, пікети, акції громадянської непокорі, голодування, прийняття інституційних рішень. В останніх конфліктах, коли у протиріччя вступають норми конституції, законодавства, які реалізують інтереси конфліктуючих сторін, головними діючими особами є владні структури, політичні партії й об'єднання, громадські рухи. Насильницькі конфлікти відбуваються у вигляді

відкритих зіткнень за участю регулярних військ, а також бойових дій озброєних ополченців, що нерідко супроводжуються жертвами. Е. к. класифікують також за основними цілями та змістом вимог, які висувають конфліктуючі сторони. Російська дослідниця Л. Дробижева є автором такої типологізації конфліктів, яку запропонувала в 1992–1993 рр. На підставі аналізу досвіду кінця 80-х — початку 90-х років вона виділила чотири типи конфліктів. *Перший тип* — статусні інституційні конфлікти в союзних республіках, які переросли у боротьбу за незалежність. У процесі розвитку національних рухів в Естонії, Литві, Латвії, Вірменії, Україні, Грузії, Молдові етнонаціональні вимоги переросли у вимоги державної незалежності. Основною формою таких конфліктів була інституційна. *Другий тип* — статусні конфлікти в союзних і автономних областях, які виникли внаслідок боротьби за підвищення статусу республіки або його отримання. Це характерно для частини колишніх союзних республік, що прагнули конфедеративного рівня відносин. Наприклад, про це заявляло керівництво Казахстану, а також деяких колишніх автономій, які прагнули піднятися до рівня союзних республік, зокрема Татарстану. Конфлікт завершився підписанням Договору між державними органами Російської Федерації і Татарстану, який містить елементи як федеративних, так і конфедеративних відносин. До цього типу конфліктів Л. Дробижева відносить етнонаціональні рухи за створення власних національних утворень, наприклад, інгушів у Чечено-Інгушетії, ногайців і лезгинів у Дагестані, балкарців у Кабардино-Балкарії. Автономістські вимоги висувались елітою Башкортостану, Туви, таджиками Узбекистану, узбеками Киргизстану, киргизами Нагірного Бадахшану в Узбекистані. *Третій тип* — етнотериторіальні конфлікти. *Четвертий тип* — конфлікти міжгрупові. До цього типу можна віднести конфлікти в Якутії (1986), в Туві (1990), а також російсько-естонський в Естонії, російсько-латвійський у Латвії, російсько-молдавський у Молдові. Масові міжгрупові насильницькі зіткнення мали місце в Азербайджані, Вірменії,

Киргизстані, Узбекистані. Російські політологи Є. Паїн і А. Попов пропонують іншу типологізацію конфліктів. По-перше, це конфлікти стереотипів, тобто та стадія конфлікту, коли етнічні групи ще чітко не усвідомили причин протиріч, але щодо опонента створюють негативний образ “недружного сусіда” “небажаної групи”. По-друге, це “конфлікти ідей”, характерною рисою яких є висунення певних претензій. По-третє, це конфлікти дії, до яких вчені відносять мітинги, демонстрації, пікети, прийняття інституційних рішень, аж до відкритих зіткнень. Класифікують етнополітичні конфлікти за особливостями суб’єктів супротивних сторін. У цьому разі виділяють конфлікти між етнічною групою і державою (Абхазія і Нагірний Карабах до створення самопроголошених держав) і конфлікти між етнічними групами (погроми турків-месхетинців у Фергані, конфлікт між киргизами та узбеками в Ошській обл.). Е. к. поділяють і за сферами проявів та причинами виникнення: етнотериторіальні, етноекономічні, етноісторичні, етнокультурні, етноюридичні, етнопсихологічні, етноідеологічні. Вчені виділяють на пострадянському просторі такі основні типи Е. к.: 1) територіальні конфлікти, нерідко тісно пов’язані з возз’єднанням розділених етносів, джерелом яких виступають внутріполітичні, переважно озброєні, зіткнення між урядом і національно-визвольним рухом або сепаратистським угрупованням, що користується військово-політичною підтримкою сусідньої держави (Нагірний Карабах, Південна Осетія, північно-східні регіони Казахстану, Південний Дагестан тощо); 2) конфлікти, зумовлені прагненням етнічної меншини реалізувати право на самовизначення у формі створення незалежного державного утворення (Абхазія, Придністров’я); 3) конфлікти, пов’язані з відновленням територіальних прав депортованих народів (між осетинами та інгушами тощо) Пригірний район, між кримськими татарами й іншими етнічними групами Криму); 4) конфлікти, в основі яких — зазіхання певної держави на частину території сусідньої держави; 5) конфлікти, джерелами яких є наслідки довільних територіальних змін, здійснених в радянський період (територі-

альні врегулювання у Закавказзі та Середній Азії); 6) конфлікти, породжені багаторічним перебуванням депортованих народів на території інших республік (турки-месхетинці в Узбекистані, чеченці в Казахстані та ін.); 7) конфлікти, пов’язані з абсолютизацією і протиставленням принципів права народів на самовизначення і територіальною цілісністю держав, з прагненням легітимізації соціально-політичної зверхності “корінної” (“титульної”) нації певної держави або національно-державного утворення над іншими народами; 8) конфлікти, в яких за лінгвістичними дискусіями (про державну мову) нерідко приховуються глибокі протиріччя між різними національними групами.

*Дробижева Л. М.* Этнополитические конфликты. Причины и типология (конец 80-х — начало 90-х гг.) // Россия сегодня. Трудные поиски свободы. — М., 1993; *Политология: Учеб. пособие для техн. ин-тов* / Под ред. М. А. Василика. — СПб., 2000.

*О. Антонок*

**Етнополітичні конфлікти (форми, способи регулювання).** Врегулювання Е. к. — процес складний і вимагає пошуку нового, компромісного для всіх конфліктуючих сторін балансу інтересів, що задовольняли б супротивників. Багатоаспектний характер Е. к. зумовлює різноманітність шляхів їхнього розв’язання. Виділяють три етапи їх вирішення. *Перший етап* — прийняття стратегічних рішень, спрямованих на попередження та нейтралізацію кризових явищ у міжнаціональних і міжетнічних відносинах на базі вчасного створення правових, політичних, соціально-економічних тощо умов з метою їхнього цивілізаційного розвитку. Загальнодержавними найважливішими діями щодо запобігання Е. к. можуть бути: створення політико-правової бази, зорієнтованої на забезпечення рівності прав громадян; забезпечення етнонаціональним меншинам доступу до політичного впливу в усіх сферах суспільного життя; періодична модернізація механізму державного регулювання етнонаціональних процесів на різних рівнях; вирішення проблем облаштування та соціальної адап-

тації осіб, які повертаються з місць депортації; розв'язання нагальних соціальних потреб біженців і мігрантів; створення інформаційної системи моніторингу прогнозування й оцінки розвитку етнополітичних і міжетнічних проблем, розроблення інструментарію їх завчасного попередження та ін.; уникнення вирішення міжетнічних суперечностей за допомогою силових методів. На ескалацію Е. к. визначальний вплив мають “конфліктогенні фактори”: поліетнізм усього людства та більшості держав світу; існування різноманітних форм етносоціальної організації народів (від розвинених націй до невеликих народностей та етнічних груп); недостатність правового захисту етнонаціональних меншин в поліетнічних державах; відсутність державних гарантій у забезпеченні та задоволенні етнічних потреб і прагнень; міграційні та еміграційні процеси; формування та протистояння політичних чи громадських рухів за етнічною ознакою тощо. *Другий етап* передбачає здійснення заходів, спрямованих на врегулювання Е. к., шляхом як силового, політичного, економічного впливу на його учасників, так і засобами дипломатичних переговорів. Серед них ефективними є: надання національно-культурної, національно-територіальної, національно-персональної автономії тим етносам, які цього домагаються чи потребують; здійснення соціально-економічної політики, спрямованої на підвищення життєвого рівня відсталих регіонів, народів та етнічних груп; розширення та вдосконалення культурної інфраструктури з урахуванням потреб етнокомпонентів поліетнічного суспільства; збільшення квот в органах влади для представників конфліктуючих сторін; залучення третьої сторони — “третейського судді” (міжнародної організації, держави чи групи держав); залучення громадськості. Під час дипломатичних переговорів сучасна конфліктологія передбачає такі дієві засоби розв'язання Е. к.: у центр переговорного процесу повинні ставитися ті питання, що спричинили конфлікт; супротивні сторони конфлікту мають прагнути до зняття психологічної та соціальної напруженості, демонструючи взаємну повагу одна до

одної; учасники конфліктуючих сторін повинні створити атмосферу відкритого рівноправного обміну думками, публічного обговорення взаємно незручних питань; конфліктуючі сторони мусять прагнути компромісу, який передбачає поступки взаємні, слабшій стороні, або тій стороні, яка зуміла обґрунтовано довести свої вимоги тому, хто добровільно відмовився від частини власних вимог. *Третій етап* — прийняття рішень, пов'язаних з одноразовими діями, спрямованими на недопущення розростання Е. к. Їх спектр може бути найрізноманітніший: нейтралізація “бойовиків”; охорона життєво важливих об'єктів; організація прийняття та розміщення біженців; відновлення зруйнованих комунікацій; посилення інформаційно-роз'яснювальної роботи; введення надзвичайного стану на території, втягнутій в конфлікт; розпуск незаконних збройних формувань; заборона окремих організацій і т. п. Усі способи врегулювання Е. к. можна звести до трьох варіантів. Перший — повна перемога однієї сторони над іншою, тобто вирішення конфліктної ситуації з позицій сили. Другий — поразка конфліктуючих сторін, коли жодна з них не отримала помітної перемоги над іншою. У цьому разі супротивні сторони змушені для врегулювання конфліктної ситуації звертатися до посередників (“третейського судді”), шукати компромісне вирішення проблеми, яке зазвичай лише тимчасово задовольняє дві сторони. Третій — досягнення консенсусу між супротивними сторонами у вигляді угоди з основних питань і встановлення конструктивної взаємодії.

Євтух В. Міжетнічний конфлікт у суспільному розвитку поліетнічних країн // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К., 2002; *Здравомыслов А. Г.* Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. — М., 1997; *Идентичность и конфликт в постсоветских государствах.* — М., 1997; *Котигоренко В.* Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації // Політична думка. — 2002. — № 1; *Маруховська О. О.* Врегулювання етнополітичних конфліктів: наука чи мистецтво? // Віче. — 1998. — № 1.

О. Антонюк

**Етнополітологія** — наука, яка вивчає політичну суб'єктність (шляхи і способи участі у політичному житті суспільства) етнонаціональних утворень (етносів, націй, національних (етнічних) меншин тощо); їхні взаємовідносини; відносини з державою та її органами. Е. як академічна наука та навчальна дисципліна здійснює теоретичне осмислення етнополітичних процесів, закономірностей, тенденцій їхнього розвитку, в т. ч. методологічних й теоретичних засад етнополітики (практичної політики держави щодо регулювання міжнаціональних, міжетнічних відносин). Е. виникла на початку 70-х років ХХ ст. і веде свій родовід від праць американських вчених М. Паренті, Дж. Ротшильда, опублікованих наприкінці 60-х років. Її становлення стало науковою реакцією на загострення національного питання у всесвітньому масштабі. А оскільки у світі фактично не існує однопонаціональних країн, етнічні процеси стали найважливішими для всіх суспільств. Це виявилось, зокрема, в Канаді (особлива позиція французьких мешканців провінції Квебек), Чехословаччині, Туреччині, Іраку, в багатьох багатоплемінних державах Африки. Етнічна напруженість мала місце у Бельгії та Іспанії, які здавна вважалися щодо цього стабільними. У поєднанні з релігійними ці процеси наклали негативний відбиток на громадсько-політичне життя і призвели до трагічних подій у Північній Ірландії, в Пенджабі (Індія), Югославії. Етнічні проблеми, необхідність дієвої реакції на них набули глобального характеру. Наприклад, за даними Д. Райта, у війнах і збройних конфліктах 1984–1998 рр. питома вага етнічного фактора становила половину (15 із 30), тоді як за період 1496–1983 рр. — лише 86 із 240. Це засвідчує, що відсоток етнічних збройних конфліктів у загальній їх кількості зростає. Підтвердженням цієї тенденції були події у Казахстані, Нагірному Карабаху, Грузії, в країнах Прибалтики, на Північному Кавказі. Активним суб'єктом чинних процесів на пострадянському просторі стали раніше депортовані народи, стосовно яких здійснюється реабілітаційна політика. Е. належить до наук, які осмислюють, з одного боку, етнічну, а з

іншого — політичну дійсність. За змістом вона діалектично об'єднує дві важливі суспільствознавчі науки: етнологію (науку про етноси) і політологію (науку про політику). Крім того, Е. тісно пов'язана з етнографією — наукою про народи (етноси) світу, яка концентрує увагу на розробці проблем етно- і націогенезу, етнічної історії, традиційно-побутової культури, народних знань, побуту, народного мистецтва; етноархеологією — наукою, що вивчає матеріальну культуру народів; етнічною демографією — наукою, що досліджує проблеми відтворення етносів, етнічної специфіки народжуваності, смертності, сім'ї тощо; етнічною психологією — наукою, що зосереджена на вивченні етнічної особливості психіки людей, етнічного характеру, закономірностей формування та функціонування етнічної самосвідомості, етнічних установок, стереотипів; етносоціологією — наукою, що здійснює порівняльний аналіз різних етнічних груп та їхню класифікацію, досліджує вагомий явища культури різних етносів, взаємообумовленість змін в культурі, зокрема в мові, побуті, етнічних орієнтаціях, а також закономірності й особливості міжетнічних стосунків; етнічною історією — наукою, яка розглядає розвиток етносу від часів свого виникнення до нинішнього стану (етногенез); етнолінгвістикою — наукою, що осмислює взаємовідносини етносів і мови, вплив мови на етнічний розвиток; етнічною антропологією — наукою у центрі вивчення якої — біологічні особливості людини. Тісний взаємозв'язок існує також між Е. і етнекологією (вивчає взаємовідносини етносів з природним і тваринним світом) й етнекономікою (наукою, що досліджує економічну діяльність етносів, їхню господарську специфікацію, етнічні особливості праці, зайнятості тощо). Дослідженням етнічних особливостей мистецтва займається етномистецтвознавство, особливостями виховання — етнопедагогіка, лікування — етномедицина. Зазначені науки мають важливе значення для розвитку та функціонування Е., оскільки формують її інформаційну базу, створюють основу для теоретичних висновків та узагальнень. Засновники Е. її предметну сферу пов'язували з частиною

суспільної діяльності, яка охоплює взаємодію між етносами і політикою, вплив етнічних спільнот людей на їхню політичну поведінку і політику в цілому. Зокрема, М. Паренті під предметом Е. розумів аналіз взаємозв'язку етнічної ідентифікації та політичного вибору. Дж. Ротшильд предмет Е. визначав як політичний зріз, політичний зміст етнічної дійсності. Основні питання етнополітології, за П. Ван ден Бергом, — це взаємовідносини держави з етнічними групами, спираючись при цьому на політичні феномени етнічної природи або етнічного забарвлення, що мають місце у політичних системах різних країн світу.

Антонюк О. Етнополітологія як наука та її зв'язок з етнополітикою // Персонал. — 2004. — № 1; Абдулатинов Р. Г. Етнополітологія. — СПб., 2004; Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999; Марченко Г. И. Етнополітологія як наука // Соціал.-полит. журн. — 1994. — № 3/6; Садохин А. П. Етнологія: Учебник. — М., 2000; Тощенко Ж. Г. Соціологія: Общий курс. — 2-е изд., доп. и перераб. — М., 2001.

О. Антонюк

**Етнополітологія (методологічні засади).** В Е. як науковій теорії, що досліджує етнічні явища в їхньому діалектичному взаємозв'язку з політикою, склалися теоретичні підходи, які базуються на різних методологічних принципах. Їх специфіка визначається характером інтерпретації етнічної природи, а саме є відповіддю на питання: про долю та історичне буття етнічного; про основи етнічності; про монофакторну чи багатфакторну природу етнічних феноменів; про асиміляцію; про причини і наслідки етнічних конфліктів тощо. На основі цих орієнтацій сформувалися різноманітні підходи, які, в свою чергу, об'єднують конкретні позиції окремих учених. Всі існуючі теорії та концепції етнічності на Заході можуть бути зведені до трьох основних методологічних підходів: примордіалізм, інструменталізм (ситуаціонізм) та конструктивізм. У теоріях *примордіалістського підходу* виділяють два напрями: соціобіологічний та еволюційно-історичний. Прихильники

першого розглядають етнічність як об'єктивну визначальну (примордіальну, тобто споконвічну) характеристику людства. Цей феномен вони пояснюють за допомогою еволюційних ідей як явище, детерміноване генетичними і географічними факторами, трактуючи етнічність як “розширену родинну групу” або як “розширену форму родинного відбору і зв'язку”. Теоретики другого — еволюційно-історичного напрямку примордіалістського підходу розглядають етноси як соціальні, а не біологічні спільноти, глибинно пов'язані із соціально-історичним контекстом. Це реально існуючі групи з притаманними їм рисами — мовою, культурою, ідентичністю, які відрізняють їх від інших груп. До 60–70-х років ХХ ст. у світовій науці примордіалістський підхід, насамперед його другий напрям, домінував, а в радянському суспільствознавстві був фактично єдиним до початку 90-х років. Найбільш науково обґрунтованою у радянській науці стала теорія етносу, розроблена багатьма вченими. Головним здобутком радянської методології у вивченні людського суспільства, насамперед етногенезису, є історизм, тобто осмислення соціальних явищ у їх тривалому розвитку. Вагоме місце у цих дослідженнях посідають праці П. Кушніра. Зокрема, у його монографії “Етнічні території та етнічні кордони” акцентується увага на значенні територіальної взаємодії етнічних спільнот для процесів їхнього формування та розвитку, а також визначається роль національної (етнічної) самосвідомості як етнічного визначника. Для розрізнення народів автор пропонував звертати увагу на мову, а також форми житла, одягу, кулінарію та інші елементи матеріальної культури. На думку вченого, значно складніше використовувати для цієї мети відмінності в галузі соціального ладу та явища духовної культури. Загалом П. Кушнір вважав, що об'єктивні елементи культури і суб'єктивна етнічна самосвідомість виступають рівнозначними індикаторами належності людей до етнічної спільноти, а місце кожного з них залежить від конкретних обставин. Дослідник виступав проти єдиного, додатного для будь-яких умов рецепту визначення етнічної належності людей.

Серед засновників теорії етносу слід зазначити С. Токарева, який у своїй праці “Проблеми типології етнічних общностей” звертає увагу на те, що жодна з ознак етносу (мова, територія, спільне походження, економічні зв'язки, політичні об'єднання, культурні особливості, релігія) не повинна бути обов'язково притаманна кожному етносові. У розробці теорії етносу провідна роль належить Ю. Бромлею, який визначав етноси як усталені сукупності людей, які характеризуються певними етнічними властивостями (мовою, культурою, етнічною самосвідомістю, закріпленою у самоназві). Ці властивості формуються лише за відповідних умов — територіальних, природних, соціально-економічних, державно-правових. Соціобіологічний напрям примордіалістського підходу у російській суспільствознавчій літературі представлено концепцією, сформульованою Л. Гумільовим. Автор розглядав етнос як природний, біологічний феномен, джерелом розвитку якого є пасонарний поштовх. Якщо у своїх ранніх працях він трактував етнос як біологічну одиницю, то у 80-х роках ХХ ст. запропонував вважати визначальними у його формуванні та розвитку такі чинники, як ландшафт, клімат тощо. При зміні ландшафту, зазначав Л. Гумільов, етнос втрачає свою природу й зникає. До примордіалістського напрямку належать і відомі українські вчені — В. Наулко, А. Пономарьов та інші, яким належать ґрунтовні роботи з актуальних проблем етнонаціонального розвитку українського суспільства. У середині 70-х років ХХ ст. як реакція на неспроможність примордіалізму обґрунтувати причини зростання національних рухів у сучасному світі в західній науці виникає інша інтерпретація етнічності, згідно з якою вона розглядається як інструмент, що використовується політиками у досягненні своїх інтересів. Такий підхід отримав назву *інструменталізму (ситуаціонізму)*. Подібне розуміння етнічності характерне переважно для політологічних досліджень міжетнічних відносин і сформувавалось здебільшого в межах політології та соціології. На відміну від примордіалістів творці інструменталістського під-

ходу (Олзак, Нейгел, Дж. Бентлі та ін.) орієнтуються не на пошук об'єктивних основ етнічності (вони приймають існування етносу як факт), а на виявлення тих функцій, які виконують етнічні спільноти. Ґрунтуючись на функціоналізмі та прагматизмі, прихильники інструменталізму вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які створюються для досягнення певного зиску і отримання влади. У цьому контексті етнічність розуміється як ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу. Значного поширення у сучасній науці набув *конструктивістський підхід* до розуміння етнічної спільноти, що визначає нації, етноси як певні інтелектуальні конструкції вчених, політиків, яким завдяки розповсюдженню системи освіти, розгалуженої мережі засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливати на них. Творці конструктивістської парадигми етнічності (Ф. Барт, Б. Андерсон, Р. Бурдьє, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум та ін.) виступають проти історикокультурної реальності етносу, який, за їх твердженнями, є науковою абстракцією. Вони не визнають примордіалістської складової у теорії етносу, тобто, на їхню думку, етнічні ознаки (мова, традиційна культура, етнічна самосвідомість), що виступають у примордіалістів ідентифікаторами етносу як структури, не мають виключно етнічної належності, носять загальносоціальний характер і залежать від політичної, соціально-економічної ситуації, в якій опиняється людина. Етнічність, за конструктивістами, є процес конструювання уявних спільнот, який ґрунтується на вірі в те, що вони пов'язані природними зв'язками, єдиним типом культури, ідеєю про спільне походження та спільне історичне минуле. Представником конструктивістського підходу в Росії є В. Тишков, на переконання якого нація — це внутрішньогрупова дефініція, їй неможливо надати чітку наукову чи конституційну форму. Це саме стосується ще містичнішої категорії “етнос”. Інший дослідник Д. Драгунський також вважає етнос фізично неіснуючим і розуміє під ним довільний вибір особою референтної групи. Прихильники конструктивістського під-

ходу, незважаючи на інтерпретацію етнонації як соціального конструкту, визнають її існування в реальності, що здатна впливати на поведінку людей, мобілізувати їх на досягнення певних цілей. У процесі залучення членів етнічної групи до колективних дій на вирішення політичних, соціально-економічних завдань провідну роль вони відводять еліті, лідерам, які нерідко працюють на власні цілі, не завжди відстоюють інтереси народу. Кожен із розглянутих методологічних підходів щодо розуміння етнічності має як сильні, так і слабкі позиції. Дедалі очевиднішим стає те, що осмислення такої складної і різнобічної наукової проблеми, якою є природа етнічного феномену, в межах однієї методологічної моделі неможливо. Тому російський вчений А. Садохін зазначає, що існуючі підходи до етнічності не мають взаємовиключного характеру, і перспективним способом дослідження проблеми етнічності найближчим часом, напевне, буде інтеграція їх найважливіших аспектів та створення когерентної теорії етнічності. Автор підкреслює, що, на думку багатьох етнологів, ядром такого синтезу може стати конструктивістський підхід, оскільки він має низку важливих переваг: по-перше, у теоріях цього підходу фокусується увага на відносному характері та ситуативній залежності етнічності, що дає змогу вивчати певний феномен на різних “рівнях” і “зрізах”; по-друге, всі теорії конструктивістського підходу практично однаково трактують проблему ролі спорідненості у формуванні етнічної ідентичності, що може бути використано як вихідна засада при створенні різних теорій; по-третє, за період посткомуністичного розвитку світу виявлено багато фактів зміни етнічності, що саме по собі дає унікальну можливість для інтеграції поглядів конструктивістів та інструменталістів. Враховуючи специфіку дослідження етнополітичних процесів у суспільстві, в основі яких — тісно пов’язані етнічні та політичні явища, а центральне місце посідає етнічний фактор, у методологічному контексті важливого значення у примордіалізмі, інструменталізмі та конструктивізмі набувають такі теоретичні заса-

ди: 1) визнання прихильниками всіх підходів вирішальної ролі етнічної ідентичності з метою самовиділення групи і виокремлення її іншими; 2) обґрунтування примордіалістами існування етнічності як об’єктивної даності, одвічної характеристики людства, реальності етнічної сфери; застосування історичного підходу, зокрема фундатором радянської теорії етносу Ю. Бромлєем, у з’ясуванні генезису і розвитку етносу в цілому; 3) впровадження теоретиками інструменталістської концепції підходів різних соціально-психологічних теорій у поясненні феномена етнічності як ефективного засобу в подоланні відчуження між людьми, характерного для сучасного суспільства масової культури, споживацьких цінностей і прагматизму, відтворенні етнічної рівноправності; 4) обґрунтування конструктивістами ролі ідеологічної діяльності, політичної еліти у формуванні етнічної солідарності. Саме врахування цих аспектів у методологічних підходах до розуміння етнічного феномена, які сформувались у західній науці, вважається визначальним в об’єктивному і комплексному осмисленні процесу формування етнополітики в Україні, яка повинна базуватися на широкому використанні теоретичних доробок вітчизняних і зарубіжних вчених. Переважна більшість українських дослідників у трактуванні природи етнічності належить до примордіалістської парадигми.

*Арутюнян Ю. В., Дробижева М. М., Сусоколов А. А. Этносоциология: Учеб. пособие. — М., 1998; Гумилев Л. Н., Иванов К. П. Этнические процессы: два подхода к изучению // Социс. — 1992. — № 1; Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы // Тр. Ин-та этнографии. Новая сер. 15. — М., 1951; Садохин Э. П. Этнология: Учебник. — М., 2000; Токарев С. А. Проблемы типологии этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопр. философии. — 1964. — № 11.*

*О. Антонюк*

**Етнополітологія (функції).** Основними функціями Е. у суспільстві є: *теоретико-пізнавальна*, яка полягає у вивченні, систематизуванні, узагальненні визна-

чальних тенденцій розвитку й фінансування етнополітичної сфери суспільства та різних теорій, концепцій етнополітичних процесів; *описова (дескриптивна)* — передбачає дослідження етнополітичної реальності із зіставленням її з уже існуючими міжнародними, вітчизняними стандартами в етнополітичній галузі, на підставі чого можна зробити висновок щодо цієї реальності; *інтерпретаційна (пояснювальна)* — дає трактування причинно-наслідкової природи певних подій, явищ, тенденцій, напрямів етнополітичного розвитку; *світоглядна (виховна)*, за реалізації якої формуються етнополітична свідомість і культура міжетнічного, міжнаціонального спілкування; найважливіші надбання етнополітичної теорії й практики стають доступними широкому загалу, роблять участь етнонаціональних утворень в етнополітиці свідомою і ефективною; *прогностична (передбачення)*, яка на основі реалізації функцій опису, інтерпретації дає можливість прогнозувати розвиток етнополітичних процесів та явищ; *інструментальна (технологічна)* — спрямована на вибір форм і видів практичних етнополітичних дій з метою досягнення конкретного результату; *ідеологічна (програмова)* — пов'язана з вибором певної системи ідеологічних ціннісних орієнтацій у формуванні Е. суспільства і розробленням стратегії та напрямів її розвитку.

*Абетка етнополітолога / Автор. кол.: Ю. Римаренко, О. Мироненко та ін. — К., 1995. — Т. 1; Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999; Тавадов Г. Т. Етнологія: Учебник для вузов. — М., 2002.*

О. Антонюк

**Етнопсихологія** — наука про етнічні, культурологічні, психологічні особливості людей, націй, які виявляються у процесі їхнього історичного розвитку і належать до певних етнічних утворень. Це спеціальна міждисциплінарна галузь знань, яка вивчає і розробляє такі основні проблеми: особливості психіки людей різних народів і культур; національні особливості світосприйняття, взаємовідносин; особливості національного характеру; закономірності формування та функції на-

ціональної самосвідомості й етнічних стереотипів; закономірності формування суспільств, національних спільнот тощо. Об'єкт Е. — нації, національності, національні спільноти, предмет — особливості поведінки, емоційні реакції, психіка, характер, національна самосвідомість, етнічні стереотипи тощо. Найактуальнішими проблемами Е. є: етнос і нація в контексті Е.; психічний склад етносу; ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації; національна й етнічна самосвідомість; етнічна установка і стереотипи; виникнення етнічних конфліктів тощо. Хоча про наявність певних психологічних особливостей окремих націй згадується ще в працях, трактатах Цезаря, Геродота, Ксенофонта, Страбона, Плінія та інших мислителів давнини, Е. як спеціальна дисципліна сформувалася порівняно недавно: створення спеціальної дисципліни психології народів, наприклад, було проголошено М. Лацарусом і Х. Штейнталем лише у 1860 р. З другої половини XIX ст. і особливо в XX ст. Е. набула надзвичайно потужного розвитку. Її зачинателями в Україні були видатні вчені, громадські, політичні діячі М. Драгоманов, В. Гнатюк, М. Грушевський, М. Костомаров, В. Антонович та ін. Е. має і використовує власні методи дослідження, серед яких основними є порівняння і зіставлення, спостереження, експеримент, бесіда. Головні функції Е.: гносеологічна, описова, прогностична, комунікативна, культурологічна, етнополітична, виховна.

*Баронин А. С. Етнопсихология: Учеб. пособие. — К., 2000; Гнатенко П. И., Кострюкова Л. О. Национальная психология: анализ проблем и противоречий. — К., 1990; Королев С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. — М., 1979; Павленко В. Н. Факторы этногенеза: Учеб. пособие. — Харьков, 1993; Чишевський Д. Нариси з історії філософії України. — К., 1983.*

М. Головатий

**Етнос** — особливий вид спільноти людей, яка утворилася внаслідок їхнього природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Ця біосоціальна спільнота формується і

розвивається об'єктивним історичним шляхом (не залежить від волі окремих людей) і здатна до стійкого багатокілового існування за рахунок самовідтворення. В етнічному розумінні у наукових працях замість терміна "Е." нерідко вживається поняття "народ" як тотожне першому. Серед вчених існують різні точки зору щодо визначення цього терміна та його теорії. Значний внесок у розроблення теорії етносу в 20-х роках ХХ ст. зробив російський вчений С. Широкогоров. За його визначенням, Е. — це група людей, які розмовляють однією мовою, визнають своє спільне походження, мають комплекс звичаїв, спосіб життя, збережені та освячені традицією, що відрізняють її від інших груп. Таке розуміння Е. у С. Широкогорова збігається з розглядом його як біологічної системи. До проблеми Е. часто зверталися у 60-ті роки ХХ ст. До цього часу в науковий обіг вченими було введено багато нових понять, найбільшого поширення з яких, зокрема в англійській літературі, набув термін "етнічність". У сучасній суспільствознавчій науці залежно від предмета дослідження і методологічного підходу сформувалося кілька теорій Е. *Дуалістичну теорію етносу* було розвинуто академіком Ю. Бромлеем, якого вважають фундатором радянської етнологічної школи. Вчений визнає Е. як спонтанну міжпоколінну сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, досить сталі особливості мови, культури і психіки, а також свідомість своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (тобто самосвідомість), зафіксовану у самоназві (етнонімі). Крім того, він виділяє характеристики, що розглядаються переважно як умови формування та існування власне етнічних елементів (природно-географо-територіальні, соціально-економічні, державно-правові тощо). Саме ці чинники визначають дуалістичну природу будь-якого Е. і розглядаються у двох значеннях — вузькому і широкому. У вузькому значенні Е., за Ю. Бромлеем, названа етнікосом і охоплює власне етнічні характеристики. У широкому розумінні Е. був означений як етносоціальний організм, в якому поєднані власні етнічні еле-

менти з умовами його виникнення і функціонування. Визначальним у теорії Ю. Бромлея є соціальнодетермінована природа Е. — спільноти людей, об'єднаних одним етнічним походженням і на цій базі існуючих як структура у межах державних або територіальних (анклавних) кордонів. *Пасіонарна теорія етносу* Л. Гумільова є продовженням розвитку біологічної теорії Е., оригінальною й найдискусійнішою. Вона базується на ідеї, що Е. є фізичною реальністю, обрамленою у соціальну оболонку. Історія людства розглядається автором як послідовна ланка численних етногенезів, причиною яких є пасіонарні поштовхи — своєрідні мікромутації, які зумовлюють появу особливо енергійних і діяльних людей пасіонаріїв — здатних поглинати енергію із навколишнього середовища, а отже, визначати можливості розвитку самого Е. Джерела цих мутаційних процесів — у біосферних явищах Землі. *Інформаційна теорія етносу*, запропонована М. Чебоксаровим з групою дослідників, ґрунтується на уяві, що у будь-якому соціальному утворенні (зокрема, в Е.), як і в суспільстві загалом, усталено циркулюють інформаційні потоки, що мають власні генератори (джерела) і реципієнтів (тих, хто їх сприймає). Це дає підставу для передбачення, що в межах усталених соціальних спільнот, особливо Е., потоки повідомлень інтенсивніші та насиченіші, ніж за їх кордонами. Аналіз зазначених теорій Е., інших концептуальних підходів до трактування цього поняття свідчать, що він є біосоціальною спільнотою людей, якій притаманні такі етнодиференційні ознаки: спільна історична територія, мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість, етнонім (самоназва). Важливим елементом Е. є спільна історична територія, де відбувалися його становлення і розвиток. При цьому слід врахувати, що для етнічної ідентифікації більше значення має символічний зв'язок з територією, ніж реальний факт проживання на ній.

Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973; Гумилев Л. Н., Иванов К. П. Этнические

процессы: два подхода к изучению // Социс. — 1992. — № 1; Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // Сов. этнография. — 1967. — № 4.

*О. Антонюк*

**Етносеміотика** — дисципліна, що досліджує етнічну специфіку знакових систем. Етносеміотичний підхід до культури не вичерпується лише її етномовними функціями. Він передбачає також фіксацію відмінностей між знаком як формою прояву певного елемента культури і значенням, тобто його змістом. Знакові засоби культури виконують, як правило, сигніфікативну й комунікативну функції, що набувають особливого значення для кожного етносу, оскільки забезпечують інформаційні зв'язки — специфічний спосіб передавання етнокультурної інформації. Про це свідчить важлива роль у процесі відтворення етносу міжпоколінної, діахронної етнокультурної інформації, наявності якої забезпечуються спадкоємність та стабільність останнього у часі. Втім для нормального функціонування етносу необхідна й синхронна інформація, пов'язана з його просторовою стабільністю і культурною інтегрованістю. У цьому контексті етноси можна розглядати як своєрідне “згущення” культурної інформації, обмін якою є основою міжетнічних контактів. Практична значущість Е. зумовлена тим, що вона трактує знакові системи як моделі певних фрагментів зовнішнього світу, що виникають у процесі пізнавальної та практичної діяльності етносів.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Етносоціологія** — наукова дисципліна, яка виникла на стикові етнології та соціології і займається порівняльним дослідженням соціальних проблем життєдіяльності етносів (вивчає генезис, сутність, функції, загальні закономірності й тенденції розвитку етнічних спільнот, міжетнічні (міжнаціональні) відносини тощо).

*О. Антонюк*

**Етнотип** — представник етнічної спільноти, який уособлює суттєві, найха-

рактерніші (“нормальні”) риси одного або кількох етносів. Термін “Е.” поширений серед науковців (етнологів, етносоціологів, етнопсихологів, етнолінгвістів, істориків, культурологів, політологів та ін.), а також широко використовується на побутовому рівні. Вживається переважно у трьох значеннях: 1) індивідуальність, що наділена яскравими, специфічними для певного етносу рисами-якостями (“гарячий грузин”, “педантичний німець”, “практичний американець”); 2) узагальнена різноманітність індивідуальних представників споріднених етносів до одного “середньонормального”, умовно взятого за взірець (“слов'янська красуня”, “дагестанський горець” тощо); 3) груповий представник споріднених і неспоріднених етносів у всій сукупності його соціальних та історичних особливостей буття (“європеець”, “латиноамериканець”, “африканець”). В історичному контексті Е. змінює свої характерні риси-якості. Це зумовлено як зовнішніми факторами буття етносу (природно-географічними, економічними та ін.), так і внутрішньо-духовним життям. Яскравим прикладом таких змін можуть стати чимало етносів колишнього СРСР. Так, за висновками дослідників канадської української діаспори та Інституту соціології НАН України, сучасному українському етносові притаманні переважно жіночі риси характеру. Кількісна пропорція “жіночого” і “чоловічого”, становить відповідно 62 і 38 %. Отже, природно, що і в суспільній оцінці щодо розподілу соціальних ролей у сучасній Україні переважає в цілому роль жінки. Хоча історичне минуле та майбутнє існування України її суспільна думка найчастіше пов'язує з перевагою чоловічої ролі в соціумі.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Етнофілософія** — сфера філософського знання про загальність і сутністність етнопроцесу, іманентну логіку його становлення та розвитку. Вона дає змогу вивчати факти реальних етнічних історій в їхньому взаємозв'язку, об'ємності й ба-

гатовимірності, спадкоємності, їхній казуальній зумовленості та в контексті світового етнопроцесу. Е. розглядає певний етнос як особливу цілісність — окрему й водночас самодостатню, а її ментальні структури та культурні елементи — як чинники конкретної геополітичної та антропогенної природної реальності. Із огляду на таку відповідність і зумовленість можна обґрунтувати природні межі існування певного етносу, поза якими він втрачає власну ідентичність (В. Крисаченко). Наприклад, для України ці природні межі чітко окреслені: на заході — гирлом Дунаю та гірськими схилами Карпат, на сході — Доном, на півдні — узбережжям Азовського та Чорного морів, на півночі — лісовою смугою та болотами Полісся. Ще за античних часів Велика Скіфія цілком вкладалася в цей простір, а її мешканці почували себе самодостатніми та незалежними. Так само й кордони антської держави, Київської Русі, Великого князівства Руського за часів Б. Хмельницького, України-Руси за пактами і намірами І. Мазепи і П. Орлика, Соборної Української Народної Республіки, УРСР в межах ССРСР, а нині — незалежної України, попри певну обмеженість, неспростовно засвідчують протяжність України як геополітичної реальності. Е. з її загалістю та сутністю щодо оцінки природи певного етносу дає можливість засвідчити усталену єдність етнокультурних та еколого-географічних вимірів певних обширів планети, виявити своєрідність просторового заселення дискретних елементів географічної оболонки й бачення цих теренів і народу, який населяє цю землю, як чогось цілісного, дотичного до інших земель і водночас самодостатнього.

*Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983; Крисаченко В. Україна як геополітична реальність // Студії з україністики. — К., 2002. — Вип. 1; Людина і довкілля: У 2-х кн. — К., 1995; Українознавство: У 2-х кн. — К., 1996–1997.*

*А. Черній*

**Етнофор** — людина — носій етнічних рис особи; особа в єдності її етнічних якостей, тобто своєрідна модель особи, в якій зосереджені лише етнічні елементи та вза-

ємозв'язок між ними. Е. формується внаслідок етнізації. Завдяки прилученню до мови, різних проявів етнічної культури, до норм поведінки та оцінки навколишнього світу, а також до самої себе особа набуває етнічних якостей, стає їх носієм.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Етнофрейдизм** — напрям дослідження в етнічній антропології, етнографії, що виник під впливом ідей психоаналізу, поширеного на сферу етносоціальних відносин — культури, релігії, міфології, традицій і звичок народів. Деякі принципи Е. закладено основоположником психоаналітичної теорії З. Фрейдом. У працях “Тлумачення сновидінь”, “Психопатологія буденного життя”, “Тотем і табу” він намагався вийти за межі індивідуальної психіки у сферу міфології, історії культури, літератури. Для розуміння Е. важливо мати на увазі погляди З. Фрейда на психологію первісної культури, міфів і релігії. Вчений вважав, що нібито існує принципова спорідненість між психікою первісних народів і психологічним станом невротика. Цю спільність пояснює психоаналіз. Використовуючи загальні методи психоаналізу з метою лікування неврозів, З. Фрейд намагався дати тлумачення таких явищ історичної етнографії та етнічної антропології, як екзогамія, табуація, анамістичні вірування, тотемічні уявлення тощо. Під впливом його ідей виник Е. Послідовник З. Фрейда угорський лікар-психіатр і дослідник-етнограф Г. Рохейм як представник ортодоксального психоаналізу також розробляв теорію “едипового комплексу” стосовно давніх народів людської цивілізації. Він вважав, що цей давньоісторичний конфлікт повторюється в етногенезі, притаманний в історичному розвитку різним народам. Виходячи з інших позицій, концепцію Е. розробив К. Юнг. Основою її є ідея про “колективне підсвідоме” або “архетипи”. Сутність архаїчної структури “колективної душі” найповніше розкривається в міфології, віруваннях, казках, легендах різних народів на початку свого історич-

ного етногенезу. К. Юнг вважав, що оскільки кожний народ у минулому створив свої міфи, релігійні уявлення, ставлення до навколишнього світу, то можна стверджувати, що в основі життєдіяльності таких соціальних організацій, як сім'я, рід, плем'я, народ, раса, своєрідна архетипічна структура, що характеризується як система первісних людей. Представники неофрейдизму (Фром, Еріксон, Деверо) в Е. акцентували увагу на соціокультурних, соціокультурних чинниках психоаналізу, які впливають на історичне буття різних народів у процесі історичної еволюції. Історична роль Е. в сучасних етнічній антропології, етнополітології, етносоціології неоднозначна і суперечлива. З одного боку, безперечно значення мають ідеї класичного фрейдизму і неофрейдизму щодо розроблення ними концепції “безсвідомого” і його ролі в культурі різних народів, значення емоцій та еротичної енергії, еротичних потягів в процесі розгортання і становлення людської цивілізації. З іншого боку, в Е. і всій теорії психоаналізу виявляються принципово методологічні вади — абсолютизація і гіперболізація сексуально-еротичної енергії життєдіяльності окремої людини. Ідеї класичного і сучасного психоаналізу широко відображені в сучасних засобах інформації, передусім в кіно і телебаченні, а також у рекламі і шоу-бізнесі. Враховуючи значний вплив цих чинників сучасного суспільства на формування громадської думки, особливо молодого покоління, критичне ставлення до спадщини З. Фрейда, зокрема Е., має теоретичне і практичне значення.

*Этнополитическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. — М., 1991; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.*

*В. Волобуєв*

**Етноцентризм** (грецьк. *ethnos* — плем'я, народ, група + лат. *centrum* — осереддя, стрікало) — світоглядний принцип або властивість етнічної самосвідомості сприймати й оцінювати життєві явища, інші етноси через призму культурних цінностей власної етнічної групи, що постає як своєрідний загальний етнос або оп-

тимум. Термін “Е.” було введено 1906 р. американським соціологом У. Самнером, який вважав, що існує відчутна відмінність між відносинами людей всередині етнічної групи і між груповими відносинами. Відносини в “ми-групі” він характеризував як згуртованість, де домінують товариськість і солідарність, а відносини між “ми-групою” і “вони-групою” — як ворожість, де переважають підозра і недружелюбність. Е. відображає й водночас творить, забезпечує єдність певного етносу, своєрідне почуття “Ми” як протизвагу зовнішньому світові. З часом, поняття Е. ускладнилось, набуло нових відтінків й особливостей. Генезу і функції Е., як правило, пов'язують переважно із природою міжгрупових відносин. З. Фрейд вважав Е. своєрідним переорієнтованим вираженням індивідуального нарцисизму. Це має місце за умови, коли Е. постає ідеологічною формою широкої експансії панівного в певній поліетнічній державі етносу щодо всіх інших, “підпорядкованих” етносів або “менших братів чи сестер”. Тоді він фактично збігається з шовінізмом і постає чинником розпалювання міжетнічної ворожнечі. Е. може постати й із ідеологічних намагань захистити свій етнос від політики його приниження, утиску, знецінення владними структурами або провладними етносами й виступати дієвим чинником у формуванні стереотипів етнічної свідомості та самосвідомості. Е. виходить із унікальності й автономності національної культури, а також з того, що тільки етнічні процеси та етнічне сприйняття світу лежать в основі історії суспільного буття людства, а міжнаціональні відносини (боротьба етнічних систем) визначають логіку історичного процесу. У соціологічних концепціях Е. виражає ідею, згідно з якою система суспільних відносин та інститутів у кожному конкретному випадку визначається особливостями національної культури.

*Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы. — М., 1987; Життя етносу: соціокультурні нариси. — К., 1997; Нельга О. В. Теорія етносу. — К., 1997; Этнические факторы в жизни общества. — М., 1991; Этнос и этнические процессы. — М., 1993.*  
*А. Черній*

**Етруски** (лат. *Etrusci*) — давні племена, які в I тис. до н. е. прибули з Апперонського п-ова (Етрурія) і створили могутню розвинену цивілізацію, що передувала римській. Е. сформувались в Італії внаслідок складних взаємодій місцевих і прибулих етнічних груп (I–VIII ст. до н. е.). Міські царі зосереджували у своїх руках військову, адміністративну, жрецьку владу. Наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. монархія була замінена аристократичним устроєм, за якого вищі виборні посади обіймались обмеженим колом осіб. Наприкінці VII ст. до н. е. було створено конфедерацію 12 міст на чолі з виборним

магістром і жерцем із панівної еліти окремих міст. Е. мали вплив по всій території сучасної Італії. Проте соціальні протиріччя, опір населення залежних областей, війни з греками, галами знекровили конфедерацію, і в III ст. до н. е. вся територія Е. підпала під владу Риму, водночас до I ст. до н. е. в етруських містах панував старий політичний устрій. Мистецтво Е. мало самобутній характер.

*Украинская советская энциклопедия. — К., 1985. — Т. 12.*

*В. Захожай*

## Є

**Євразійство** — концепція, в основі якої ідеологічна засада синтезу західної та східної культур як однієї з моделей суспільного розвитку.

О. Антонюк

**Євреї** (іврі, ібрі на івриті — “проходити”, “переступати через щось”), йегудим (самоназва на івриті), ідн (самоназва на ідіш) — народ, який складається з багатьох етнічних спільнот і субетнічних груп, розсіяних у різних країнах світу. Загальна кількість — приблизно 13–15 млн осіб (точна кількість невідома, оскільки в юдаїзмі заборонено рахувати Є., позаяк це, за давніми переказами, призведе до нещастя: (2 Цар. 24:1; 1 Пар. 21:1), з яких найчисельніші групи мешкають у США (до 6 млн осіб), Ізраїлі (до 5 млн), Європі (до 2 млн), Латинській Америці (до 0,5 млн), Канаді (понад 0,3 млн), ПАР (майже 120 тис.). В Україні Є., яких традиційно до ХХ ст. називали жидами (так само в Польщі, Росії; юде — у німців, джу — в англійців, що означало “юдей”), становлять понад 100 тис. осіб. По кілька десятків тисяч Є. проживають також в Австралії, Індії, Туреччині, Середній Азії та інших регіонах. Перед Другою світовою війною до 90 % Є. належали до групи *ашкеназі* (у формуванні цієї групи, на думку багатьох дослідників (Данлеп, Бері, Поляк, Кестлер, Лілієнталь та ін.), переважну роль відіграли тюркомовні хазари). *Сефарди*, нащадки Є. середньовічної Іспанії, жили на Балканському п-ові, Близькому Сході, у Марокко, а також у невеликій кількості (разом з ашкеназі) в Західній Європі та Америці. Інші групи: арабомовні Є. країн Близького Сходу та Північної Африки; персидські Є. (Іран, Середня Азія та інші райони), серед яких вирізняється низка дрібніших груп (бухарські, афганські Є. та ін.); грузинські Є. і кримчаки; курдистанські Є. (лахлухи або луахи, Грузія та Казахстан); італійські Є. та ін. Деякі дрібні периферійні групи (дравідомовні кочинські Є. в індійському штаті Керала, маратхомовні бенісраель в

штаті Махараштра та ін.) значно відрізняються від основної маси Є. антропологічно (як і групи китайських Є.), а їхнє єврейське походження піддається сумніву. В деяких країнах зберігаються групи нащадків Є., які були навернені в інші релігії (“нові християни” у Португалії, шуетас на Балеарських о-вах, джадіди в Ірані та ін.). Ашкеназький компонент домінує у Є. країн СНД, а також у Є. Європи, США, Канади, Латинської Америки, Південної Африки, Австралії, де вони розселилися, переважно, після геноциду Є. під час Другої світової війни. Є. Ізраїлю сформувалися з нащадків різних етнічних груп Є. Державна мова Ізраїлю — *іврит*, який належить до північно-західної групи семітської гілки афразійської (семіто-хамітської) мовної родини. Писемність — з кінця II тис. до н. е. Серед єврейської діаспори набули поширення “єврейські мови”, які становлять собою етнічну адаптацію мов сусідніх народів: *ідіш* (германська група індоєвропейських мов), мова ашкеназі; *джудездемо* (романська група індоєвропейських мов) — поширена в Ізраїлі, Туреччині, Болгарії, Марокко; *лугат-аль-йахуд* була мовою Є. арабських країн (збереглася, переважно в Ізраїлі); *зевоні-імрані*, якою розмовляють Є. Ірану, Афганістану, Середньої Азії та деякі інші етнолекти. Більшість віруючих Є. — *юдеї*. Етнічна та конфесійна самосвідомість їх, як правило, нерозривно поєднані, тому, згідно з традиційними поглядами, перехід Є. в іншу релігію рівнозначний переходу в інший народ, а іновірці, які приймаються в юдаїзм, вважаються євреями. В юдаїзмі розрізняють ортодоксальний, реформістський, консервативний напрями, а в середині ортодоксії (талмудистського юдаїзму) існує містична течія хасидизм, яка багато чого взяла від кабали (давньоєврейського) — своєрідного поєднання, за висловом рабина та кабаліста Дж. Добіна, астрології, алхімії та магії. При цьому відомий кабаліст М. Кордовро стверджував наявність трьох ступенів знання: Біблія, Талмуд і кабала; з них ос-

тання — найвища, оскільки відкриває таємницю Бога. З хасидизму постала й ультрарадикальна єврейсько-нацистська секта *Хабад*, побудована за клановим принципом яка поширює свою небезпечну діяльність у багатьох країнах світу, в т. ч. і в Україні. Основною книгою Хабад є “Хатанія”. Згідно з нею “всі неєвреї — демонічні створіння, в яких немає жодної доброчинності. Навіть неєврейський зародок повністю відрізняється від єврейського. Існування неєвреїв виправдане лише тому, що вони створені виключно заради євреїв”. При цьому, як зазначає ізраїльський вчений Із. Шаак, “кожного, хто протестує проти дискримінації палестинців, вказує на непривабливі факти єврейської релігії або єврейського минулого, звинувачують в «антисемітизмі»”. Найзагальніша схема розвитку юдаїзму може бути окреслена у такий спосіб: “*пророцький*” юдаїзм Тори (“Мойсееве П’ятикнижжя”) після остаточного складання Талмуду (V ст.) трансформувалася в юдаїзм “*рабінстичний*”, з якого з часом при поширенні *кабалістики* (сформувалася у XIII ст. в Андалузії після появи книги “Зогар” — “Книги сіяння”) серед Є. Волині, Поділля, Галичини виник *хасидизм* (початок XVIII ст.), а в ньому сформувалась і набула бурхливого розвитку єврейсько-нацистська секта *Хабад*, яка має на меті встановлення світового панування юдеїв (численні праці Е. Ходоса). Спільним для всіх цих етапів розвитку юдаїзму є, на думку багатьох дослідників, *расова доктрина* “обраності” Є., яка була історично розвинута в ідеології *сіонізму* — формі єврейського расизму та расової дискримінації, неодноразово засудженої авторитетними міжнародними організаціями, в тому числі ООН. У наш час багато євреїв (і навіть сіоністів) уже не є людьми релігійними, оскільки піддалися загальному процесу секуляризації. Водночас, як стверджує, наприклад, єврейська письменниця, відомий соціолог Х. Арендт, “саме в процесі секуляризації народився досить реальний єврейський шовінізм... Уява про обраність євреїв перетворилася... на уяву, що євреї начебто сіль землі. З цього моменту стара релігійна концепція обраності перестає бути сутністю юдаїзму і стає сутністю єврейства”. Вважається, що *давньоєв-*

*рейський етнос* сформувався впродовж II тис. до н. е. на території Месопотамії, Палестини (тодішнього Ханаану) та Давнього Єгипту внаслідок інтеграції семітомовних кочівників-скотоводів і землеробів оазисів Ханаану. Наприклад, відомий сучасним історикам пантеон Давньоєгипетської держави (XVIII–XII ст. до н. е., Мала Азія), який складався з “1000 богів”; закінчувався так званими “богами вигнанців”, які належали “людям хабіру” та “людям лулахи”. На думку багатьох дослідників, хабіру (хапіру, апіру, іبری) були пращурами давніх Є., які кочували на території країн Ханаану та давньоєгипетської держави і про яких згадується в близькосхідних документах середини II тис. до н. е. Водночас чимало дослідників (З. Ситчин та ін.) мають аргументовані сумніви, що слово “хабіру” (яке співзвучне з “іبری” — “євреї”) взагалі позначало етнічну групу, вважаючи, що воно було іменником дескриптивного характеру, що означає лише “мародери” або “загарбники” і мало конотацію “бандити”. Цим словом асирійці та вавілоняни у XVIII–XVII ст. до н. е. називали банди західних семітів, які займалися пограбуваннями та мародерством. На соціальну, а не етнічну належність “людей хабіру” вказується також в давньоєгипетських документах. В одному з таких текстів, датованому часом правління Рамзеса II, згадується плем’я хапіру (вавілонською “хабіре”). До них могли належати й ізраїльтяни. Саме це слово означає людей, які не мають ні батьківщини, ні власності. Серед них, вочевидь, були ті, хто втік від боргів або від рабства, вигнані з рідних міст війною або голодом. Вони бралися за тимчасову роботу, і за сильного царя їх неважко було тримати під контролем. Але за слабких правителів хапіру могли стати небезпечними для правопорядку. Багато вчених вважають, що від терміна “хапіру” походить термін “євреї”. Єврейський дослідник А. Кестлер в одній із своїх робіт наводить висновки багатьох визнаних антропологів щодо етнічної неоднорідності Є.: “всупереч поширеній думці, ніякої єврейської раси не існує” (Р. Патан), “всупереч укоріненим уявам, єврейський народ расово є різнорідним” (Х. Комас), “великі розбіжності між єврейським населенням в

особливостях зовнішності та генетичному складі їх крові роблять будь-яку їхню єдину расову класифікацію термінологічно суперечливою” (Г. Шапіро); “в антропології євреїв — основне питання: чи уособлюють вони собою справжній народ... або релігійну секту, яка складається із різних расових елементів... Починаючи з біблійних часів, із самого початку утворення племені ізраїлева вони вже складалися з різних расових елементів: аморіти... хети... негроїди-кушити і багато інших” (М. Фішберг). Отже, Є., на думку, наведених вчених, уособлюють, особливо на ранніх етапах, не етнічну, а радше певну соціальну спільноту, засновану та відтак “зцементовану” єдиним релігійним культом. Витоки цього давнього релігійного культу можуть бути реконструйовані лише в загальних рисах, зокрема за допомогою частково розшифрованих протошумерських написів Кам’яної Могили — давнього святилища на території України. У них згадуються багато відомих шумерських богів, у т. ч. основні з них: бог неба *Ан*, бог повітря *Єнліль*, бог води *Єнкі*. До того ж Єнкі на Кам’яній Могилі згадується не як “великий бог”, а лише як слуга бога грози Ішкура. Потім, вже у Месопотамії, одним з основних місць культу *Ішкура* (або *Адада*) був Енегі, біля “халдейського” Ура, з якого, згідно з Біблією, і вийшов приблизно 2000 р. до Р. Х. “праотець євреїв” *Аврам*. У цьому ж Урі в ті часи поклонялися і Єнкі — антиподові Ана і Єнліля, а також місячному богові *Нанні*. З ім’ям Адада співзвучне й одне з біблійних імен “бога Авраама” — “Бог Всемогутній” (єврейською Ел-Шаддай, від *Schadad*: Бут. 17:1). Слуга Адада — Єнкі був володарем океану і батьком *Думмузі* (Діоніса, Адоніса) — водно-хтонічного бога рослинності, який у вавілоно-асирійський період злився з образом Мардука — грозного бога, який узурпував владу в месопотамському пантеоні. Володареві морської стихії, шумерському Єнкі, в західносемітській релігії відповідав образ бога *Йамму* — злого та деспотичного бога моря, який перебував в оточенні різних чудовиськ і претендував на вселенську владу. В угарітських текстах II тис. до н. е. ім’ям *Йамму* був названий *Йсво* (Йахве) — бог-покровитель давньоізраїльського союзу

племен, культ якого з першої половини I тис. до н. е. почав зливатися з образом верховного західносемітського бога *Лу* (співвідносний за значенням із шумерським *Аном*), що і призвело до виникнення монотеїстичного культу *Яхве*. При цьому аналогічний образ злого бога був відомий і в Давньому Єгипті, де під час його 400-річного захоплення семітами-гіксосами (спільно з ними панували там, згідно з Біблією, і давні Є.) головним богом був *Сет* — бог пустелі, також пов’язаний з морською стихією. Єгиптяни вигнали своїх загарбників-семітів разом з культом їхнього злого бога у Палестину. На формування монотеїстичного юдейського культу, як свідчать давні тексти, міг вплинути типологічний ряд сакральних персонажів: бог грози Адад, слугою якого за кам’яномогильного періоду був водяний бог Єнкі, що в шумеро-акадській (месопотамській) релігії виступав у ролі батька *Адоніса* (змінене ім’я якого Адонай є в юдаїзмі заміщенням “невимовного” імені Яхве) і уособлював подальший розвиток образу давньоєгипетського *Сета* (єгиптяни ототожнювали його зі змієм-богоборцем) і західносемітського морського бога *Йамму-Йахве*, який, у свою чергу, з розвитком монотеїстичних тенденцій, поступово трансформувався в культ Яхве (*Йсгови*). Згідно з біблійною традицією, Є. як народ сформувалися у процесі жорстокого завоювання ними Палестини в середині II тис. до н. е. На початку I тис. до н. е. виникло ізраїльсько-юдейське царство, яке згодом розкололося на два — Юдею та Ізраїль, а останнє у VIII ст. до н. е. було завойоване асирійцями, його населення (10 з 12 давньоізраїльських “колін”-племен) виселене і зникло безвісти. Римське завоювання Юдеї в I ст. н. е. також призвело до насильницького виселення більшої частини Є. з Палестини. Єврейська діаспора, яка вже в VIII–VI ст. до н. е. охопила Месопотамію та Єгипет, до початку нашої ери поширилася на Східне Середземномор’я, Іран, Середню Азію та інші райони. Подальші спроби юдеїв створити власні державні утворення (у VI ст. — у Месопотамії та Ємені, у VIII–IX ст. — у Хазарії, у X–XII ст. — в Ефіопії) також (як в Ізраїлі та Юдеї) не були успішними. По-

дальша історія Є. є, по суті, історією вигнання їх з різних країн: зі зруйнованої Хазарії (X ст.), Багдадського Халіфату (XI ст.), Франції (XII ст.), Англії (XIII ст.), знову Франції (XIV ст.), Німеччини (XIV ст.), Іспанії та Португалії (XV ст.), Австрії (XVII ст.), Росії (XVIII ст.) та інших регіонів. Причина такого ставлення до Є. з боку інших народів, на думку відомого єврейського історика С. Лур'є, "полягає в самих євреях", "всюди де тільки не з'являються євреї, спалахує і антисемітизм", оскільки вони створюють "державу в державі". Подібне твердження належить і засновникові так званого "політичного сіонізму" Т. Герцлю. В його "програмній" праці "Єврейское государство", зокрема, проголошується: "Ми особливий народ... Ми складемо державу в державі". Така "державу в державі", за визначенням єврейського публіциста Я. Брафмана, завжди існувала переважно за своїми, а не чинними в певній державі, законами. У новий час в багатьох країнах Європи почався процес зближення Є. з місцевими народами: відхід Є. від ортодоксального юдаїзму, мови ідиш, набули поширення змішані шлюби. Але на перешкоді цього природного процесу постала єврейсько-расистська ідеологія сіонізму, оплотом якого в сучасному світі є єврейська держава Ізраїль (створена згідно з Резолюцією Генеральної асамблеї ООН від 29 жовтня 1947 р.).

*Библейская энциклопедия: Пер. с англ. — М., 1996; Брафман Я. Книга Кагала. Всемирный еврейский вопрос. — К., 2004; Герцль Т. Еврейское государство. Опыт новейшего решения еврейского вопроса. — Одесса, 1896; Добин Дж. Каббалистическая астрология. Священная традиция еврейских мудрецов. — М., 2000; Дубнов С. Краткая история евреев. — Ростов н/Д., 1997; Кестлер А. Тринадцатое колено. — СПб., 2001; Кифишин А. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII—III тыс. до н. э. — К., 2001; Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Ярцева. — М., 1990; Лурье С. Антисемитизм в Древнем мире. Попытки объяснения его в науке и его причины. — Петроград, 1922; Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С. Токарев. — М., 1991; Назаров М. Закон об экстремизме и "Шульхан Арух" // Русский вестник. — 2000. — № 33—*

*34; Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. Бромлей. — М., 1988; Ситчин З. Войны богов и людей. — М., 2000; Ходос Э. Еврейский синдром-3. — К., 2002; Шаак Из. Еврейська історія, єврейська релігія: тягар трьох тисяч років // Персонал. — 2004. — № 8; Щёкин Г. Культурное разнообразие мира: пути и препятствия. — К., 2003.*

*Г. Щокін*

**Європейська хартія регіональних мов або мов меншин** — міжнародний політично-правовий документ, прийнятий у червні 1992 р. Комітетом міністрів Ради Європи. Відкритий для підписання й приєднання держав — членів Ради Європи 5 листопада 1992 р. Набув чинності 1 березня 1998 р. після приєднання до нього п'ятої країни відповідно до вимог ст. 19 Хартії. Станом на 1 вересня 1998 р. Хартію підписали 18 країн (із 40 членів РЄ), з поміж них — Україна (Страсбург, 2 травня 1996 р.), а ратифікували — всього 8 (Хорватія, Фінляндія, Угорщина, Ліхтенштейн, Голландія, Норвегія, Швейцарія, Україна). Процес розроблення Є. х. тривав понад 35 років (з 1957 по 1992 р.), що свідчить про складність, багатоаспектність, багатоваріантність проблем, пов'язаних з автохтонними групами громадян різних країн, які розселені у певних регіонах і розмовляють іншою мовою, ніж решта населення, що є наслідком історичних процесів. Цей документ спрямований на захист і розвиток регіональних мов (р. м.) або мов меншин (м. м.), які перебувають під загрозою як європейській культурний спадок. Метою його є забезпечення використання р. м. або м. м. в освіті та засобах масової інформації, у судах та адміністративних установах, економічному та соціальному житті, у культурній діяльності. Характерні особливості Є. х.: 1) дія її не поширюється на: неєвропейські мови, мови мігрантів (у т. ч. європейців), окремі діалекти офіційних мов; 2) предметом регулювання є мова, визначення її статусу, заходів захисту та заохочування вживання й використання, а не захист прав людини або людей — носіїв цієї мови; 3) Є. х. не розглядає відносини між державними та р. м. або м. м. як конкурентні або антагоністичні. Струк-

турно Є. х. складається з преамбули, 23 статей, поділених на 5 частин. У преамбулі обґрунтовуються причини прийняття Є. х. Це, по-перше, необхідність охорони історичних р. м. або м. м. Європи (деякі з них перебувають під загрозою вимирання), що сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи. По-друге, охорона і розвиток р. м. або м. м. у різних країнах і регіонах Європи є важливим внеском у її розбудову на принципах демократії та культурного розмаїття в межах національного суверенітету і територіальної цілісності. В преамбулі підкреслюється, що охорона та розвиток р. м. або м. м. не повинні перешкоджати офіційним мовам і необхідності вивчати їх. У першій частині (ст. 1–6) містяться загальні положення, в яких розкривається сутність понять, які вживаються у тексті Хартії. Зокрема, подається визначення терміна “р. м. або м. м.”, що означає мови, які традиційно використовуються в межах певної території держави її громадянами та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави. Звертається увага на те, що цей термін не охоплює діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів. Під терміном “територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини” мають на увазі географічну місцевість, де така мова є засобом спілкування певної кількості осіб, що обґрунтовує здійснення охоронних і заохочувальних заходів, передбачених в Є. х. У другій частині (ст. 7) сформульовано принципи, яких дотримуватимуться держави, що підписали Є. х., у своїй політиці, законодавстві та практиці щодо р. м. або м. м.: а) визнання їх відображенням культурного багатства; б) шанування кордонів кожної географічної місцевості, в якій використовується р. м. або м. м.; в) необхідність рішучих дій, спрямованих на розвиток р. м. або м. м.; г) сприяння використанню р. м. або м. м. у всіх сферах життя; д) підтримання і розвиток відносин у питаннях Є. х. між групами, які використовують р. м. або м. м., та іншими групами населення держави, що вживають мову в такій самій або схожій формі; е) забезпечення відповідних форм і засобів викладання і вивчення р. м. або м. м. на всіх відповідних рівнях; є) забезпечення осо-

бам, які не володіють р. м. або м. м. і проживають у місцевості, де вона використовується, можливостей вивчати її за власним бажанням; ж) сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі р. м. або м. м. в університетах чи аналогічних установах; з) розвиток відповідних видів міжнародних обмінів з питань, охоплених Є. х. Третя частина Хартії (ст. 8–14) містить заходи, які зобов'язуються здійснити держави, що підписали цей документ, у сферах суспільного життя. Так, у ст. 8 перераховуються заходи, пов'язані з освітянською галуззю, у ст. 9 — судовою владою, у ст. 10 — адміністративною владою та публічними послугами, у ст. 11 — засобами масової інформації, у ст. 12 — культурною діяльністю та засобами її здійснення, у ст. 13 — економічним і соціальним життям, у ст. 14 — транскордонним обміном. Частина четверта Є. х. (ст. 15–16) розкриває порядок її застосування. Він передбачає такі дії: підготовку державами доповідей на адресу Генерального секретаря Ради Європи про політику та заходи, які вони вживають на виконання прийнятих положень Є. х. Перша доповідь подається через рік після набуття Є. х. чинності щодо відповідної Сторони, інші доповіді — кожні три роки після першої; розгляд доповідей здійснюється Комітетом експертів (до його складу входять по одному членові від кожної держави, що підписала Хартію. Члени Комітету призначаються терміном на шість років Комітетом міністрів зі списку кандидатів, висунутих державами). У частині п'ятій Хартії визначено кінцеві положення, що розкривають порядок підписання, ратифікації та прийняття цього міжнародного документа державами — членами Ради Європи. Таким чином, в Є. х. сформульовано механізм використання мов національних меншин (регіонів) у навчальних закладах, правоохоронних органах, органах самоуправління, засобах масової інформації, сфері економічного, культурного і суспільного життя. Кожній країні надається право самостійного вибору щодо тих мов національних меншин або регіонів, що використовуються на її території; вона бере на себе зобов'язання, перераховані у розділі 3 Є. х. Крім того, держава навіть з перерахованих зобов'язань

може обрати частково лише ті, які вона має бажання взяти на себе.

*Європейська хартія регіональних мов або мов меншин // Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини. — 1998. — Вип. 2.*

*О. Антонюк*

**Європейський Союз** — найвпливовіша регіональна міжнародна політична організація. Процес створення ЄС започатковано заявою Роберта Шумана (у повоєнні роки — міністр закордонних справ Франції), проголошеною ним 9 травня 1950 р., в якій було запропоновано об'єднати вугільну і сталеливарну промисловість Франції та ФРН. Пропозицію Р. Шумана було реалізовано в 1951 р.: згідно з Паризьким договором шість європейських держав — Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Люксембург і Нідерланди — підписали Угоду про Європейське співтовариство вугілля і сталі. У 1957 р. згідно з Римським договором ці держави підписали Угоду про Європейське економічне співтовариство і Угоду про Європейське співтовариство з атомної енергії. Угоди були спрямовані на створення митного союзу і злам внутрішніх торгових бар'єрів всередині Співтовариства, а також — на розвиток ядерної енергії в мирних цілях. У 1967 р. відбулося об'єднання виконавчих органів трьох Співтовариств в одну структуру — ЄС. До початку сучасного етапу розширення ЄС здійснив 11 успішних переговорів про вступ, результатом дев'яти з яких було прийняття до його складу нових членів. Перше розширення відбулося в 1973 р., коли членства в організації набули Данія, Ірландія і Велика Британія; під час другого, в 1981 р., єдиною країною, що вступила, була Греція; третє розширення, так зване іберійське, або середземноморське, призвело до вступу Португалії та Іспанії; четверте, в 1995 р., завершилося приєднанням до ЄС Австрії, Швеції та Фінляндії. Фактично лише четверте розширення було здійснене із застосуванням чинних нині правових норм щодо членства в ЄС, які містить Маастрихтський договір про ЄС, що набув чинності в листопаді 1993 р. Членами ЄС стали: Австрія,

Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, ФРН, Швеція. 1 травня 2004 р. до ЄС було прийнято 10 нових членів: Естонія, Кіпр (лише південна грецька частина), Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія. Тепер до ЄС входять 25 країн. Відповідно до Маастрихтського договору 1992 р. європейське політичне співробітництво як ключовий напрям діяльності Союзу було закріплене Угодою про ЄС; визначено межі функціонування єдиної європейської валюти. Процедуру вступу нових членів до ЄС було розроблено в ході розширень. Вона складається з основних п'яти послідовних етапів: подання заяви про членство, підготовку Висновку (Avis), початок переговорів, укладання договору і власне вступ. Ці етапи поділяються на такі стадії: подання до Ради ЄС заяви про членство; звернення Ради до Європейської Комісії з проханням підготувати Висновок щодо заяви; вручення Комісією Раді Висновку; рішення Ради (одноголосне) щодо початку переговорів про вступ; початок переговорів між державами-членами і державою-заявником; ухвалення Радою (одноголосне) за пропозицією Комісії спільної позиції на переговорах з державою-претендентом на вступ; укладання окремої угоди між ЄС і цією державою, щодо проекту договору про вступ; подання договору про вступ до Ради і до Європарламенту; підготовка Комісією висновку щодо договору про вступ; надання згоди (абсолютною більшістю) Європарламентом; схвалення договору Радою (одноголосне); укладання договору між ЄС і країною, що вступає; ратифікація договору сторонами; набуття договором чинності з визначеної сторонами дати. Процес розвитку процедури вступу до ЄС зумовив створення політико-правового механізму співробітництва, який базується на таких основних принципах: визнання державою-кандидатом практичної спрямованості переговорів; застосування додаткових політичних інструментів; адаптації до інституційної структури ЄС; узгодження позицій держав-кандидатів на вступ. За час існування ЄС постійно вдосконалює власну структуру керівних орга-

нів. Виконавчий орган — Європейська Комісія, 20 членів якої (по два представники від кожної з п'яти великих країн — членів ЄС — Франції, Німеччини, Італії, Великої Британії та Іспанії та по одному від кожної з 10 малих країн — Бельгії, Данії, Греції, Ірландії, Люксембургу, Нідерландів, Австрії, Португалії, Фінляндії і Швеції) призначаються на п'ятирічний термін національними урядами цих країн. Склад Комісії затверджується Європейським Парламентом. Комісія діє автономно у різних галузях політики: аграрній, торговій, конкурентній, транспортній, регіональній тощо; має власний виконавчий апарат; управляє бюджетним процесом; різними фондами і програмами ЄС; відіграє головну роль у забезпеченні його повсякденної діяльності, спрямованої на виконання основних договорів; виступає із законодавчими ініціативами; в разі порушення законодавства ЄС вдається до санкцій, зокрема звертається до Європейського Суду. Основними робочими мовами Комісії є англійська, французька та німецька. Всі офіційні документи перекладаються і публікуються 11 європейськими мовами: датською, голландською, англійською, французькою, німецькою, грецькою, італійською, португальською, іспанською, фінською та шведською. Штаб-квартира Європейської Комісії розміщується в Брюсселі (Бельгія). Основним органом ЄС з прийняття рішень є Рада Міністрів, яка періодично, залежно від питань, що розглядаються, змінює власну назву і склад (Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів економіки, Рада міністрів сільського господарства, Рада міністрів фінансів тощо). Рішення, прийняті міністрами країн ЄС у складі Ради Міністрів ЄС, не можуть бути змінені в окремих країнах. Рада Міністрів скликається двічі на рік (зазвичай у червні та грудні) на рівні глав держав та урядів. Це засідання називається Радою ЄС (Європейською Радою) і відбувається у державі, представник якої на час його проведення головує в Європейській Раді. Згідно з договорами про ЄС рішення Ради Міністрів приймаються або одноголосно, або кваліфікованою більшістю голосів, залежно від напрямів політики, які розглядаються. Раду Міністрів ЄС очолює Прези-

дентство, яке регулярно змінюється. Президентство ЄС переходить від однієї країни — члена ЄС до іншої кожні шість місяців: з січня до червня, з липня до грудня. Представники поточного, минулого та наступного Президентства певний час становили "Трійку ЄС". Після набуття чинності Амстердамським договором влітку 1999 р. "Трійку ЄС" було модифіковано, до неї ввійшли чотири представники: від головної в ЄС держави, наступної головної в ЄС держави, а також Європейської Комісії та Генерального секретаря Ради ЄС. Роль Президентства постійно зростає внаслідок розширення і поглиблення сфер відповідальності ЄС. Обов'язками Президентства передбачено: організацію та головування на зустрічах; розроблення прийнятних компромісів і пошук практичного вирішення проблем, які належать до компетенції ЄС; забезпечення послідовності та постійності процесу прийняття рішень. Важливе місце у діяльності ЄС відводиться Європарламенту як представницькій асамблеї країн — членів ЄС, що має законодавчі та наглядові повноваження. До компетенції Європарламенту входить: схвалення, відхилення, внесення змін у законодавство ЄС; схвалення призначень до Комісії європейських спільнот; ухвалення спільно з Радою ЄС рішень з бюджетних питань; схвалення угод з державами — не членами ЄС, постановка питань перед Комісією та Радою; прийняття петицій від громадян; призначення захисника прав людини. Європарламент має право розпуску Європейської Комісії. При прийнятті до ЄС нових членів потрібна його згода. Угода про асоційоване членство в ЄС і торговельні домовленості з третіми країнами повинні бути також схвалені Європарламентом. Він призначає омбудсмена, наділеного правом приймати до розгляду скарги стосовно інститутів або органів ЄС, а також спрямовувати звіти Європарламенту. У структурі його діють профільні законодавчі комітети: зовнішніх справ і безпеки; сільського господарства, рибальства та розвитку села; транспорту і туризму; з питань довкілля, охорони здоров'я і захисту споживача; з економічних й фінансових проблем, індустріальної політики; з досліджень, технологічно-

го розвитку та енергії; культури, молоді, освіти, засобів масової інформації; розвитку і співпраці; з питань зовнішньоекономічних відносин; внутрішніх справ і громадянської свободи; юридичних питань і прав громадян; з бюджетних питань; із соціальних проблем, зайнятості та ділового середовища; з регіональної політики, стосунків з регіональною та місцевими владами; з інституціональних питань; з прав жінок; з петицій. Крім того, створюються тимчасові комітети. Європарламент проводить пленарні засідання в Страсбурзі (Франція) і Брюсселі (Бельгія), працює у сесійному режимі, переважно один тиждень щомісяця. Місцем перебування є Страсбург, більшість комітетів розташована у Брюсселі, Секретаріат — у Люксембурзі. Керівні органи Європарламенту складаються з Голови (обирається на 2,5 роки), його заступників, квесторів, на яких покладаються адміністративні та фінансові справи. Зазначені посадові особи становлять Президію. Судовим органом ЄС вищої інстанції є Європейський Суд, який проводить свої засідання в Люксембурзі. Головною функцією Суду є регулювання розбіжностей між державами — членами ЄС і самим ЄС; між інститутами ЄС; між ЄС і фізичними або юридичними особами, у тому числі співробітниками його структури. Суд дає висновки з міжнародних угод; виносить попередні судові рішення у справах, переданих на його розгляд національними судами. Відповідно до Маастрихтського договору Європейському Суду надано право накладати штрафи на країни — члени ЄС, які не виконують його рішення. До складу Європейського Суду входять судді (по одному від кожної з країн — членів ЄС) і дев'ять юридичних радників. Судді призначаються на 6-річний термін, який може бути продовжений. Ротація половини складу суддів відбувається кожні три роки. Генеральні адвокати призначаються у такий само спосіб. Судовими органами ЄС є також Суд юстиції і Суд аудиторів. Суд аудиторів формується з представників платників податків, відповідаль-

них за перевірку того, що ЄС використовує свої гроші відповідно до бюджетних правил та положень і лише на ті цілі, на які їх було виділено. З метою здійснення аудиторської перевірки бюджету ЄС у 1977 р. було створено Рахункову палату. Від 1958 р. у структурі ЄС функціонує Європейський інвестиційний банк, діяльність якого спрямована на фінансове сприяння збалансованому і стійкому розвитку загального ринку в інтересах ЄС. Банк надає позики та гарантії під проекти, що становлять інтерес для ЄС в цілому і для кількох держав-членів, які за своїм масштабом не можуть бути цілком профінансовані за рахунок власних ресурсів країн — членів ЄС. Валютну політику країн — членів ЄС визначає Європейський Центробанк, який утворено у 1998 р. внаслідок кооперації банків 11 країн — членів ЄС, що входять до так званої Єврозони (Австрія, Бельгія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція). Консультативний орган ЄС — Економічний і соціальний комітет, що спостерігає за функціонуванням єдиного внутрішнього ринку країн — членів ЄС. Консультативним органом Ради Міністрів та Європейської Комісії є Комітет регіонів, який функціонує з 1994 р.

*Абетка української політики: Довідник / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. — К., 2002. — Вип. 5.*

*О. Антонюк*

**Європоцентризм** — концепція, згідно з якою провідна роль у розвитку сучасної цивілізації та культури належить Європі.

*О. Антонюк*

**Єдність** — (міждержавна, соціальна, класова, політична тощо) — поняття, що характеризує значний обсяг і високий рівень взаємоузгоджених позицій, зв'язків між суб'єктами суспільних відносин на базі вирішення ними конкретних проблем співробітництва і взаємодії.

*М. Головатий*

# Ж

**Життєдіяльність** — універсальний спосіб буття людини у світі, специфічна форма ставлення людини до навколишнього природного, соціального і духовного середовища з метою забезпечення своїх різноманітних зростаючих потреб. Це філософсько-світоглядна категорія, яка на рівні найвищого узагальнення виражає і характеризує буття людей. З точки зору історико-філософського аналізу, осмислення феномена Ж. концентрується навколо кардинального для людини питання: про сутність (есенцію) й існування (екзистенцію) людини у світі. Семантика категорії Ж. неоднозначна і поліфонічна, передусім тому, що складається з двох понять, кожне з яких є структурно складним: життя і діяльність. Для окремої людини ці два поняття органічно взаємопов'язані, взаємопроникні щодо їх буття у світі. У теоретичному аналізі поняття “Ж.” виділяються два основні підходи, які мають багато аспектів, — екзистенціально-феноменологічний та діяльнісно-предметний. У першому акцентуються життєтворення, життєздійснення людиною свого життєвого шляху, коли перевага надається внутрішнім вимірам Ж. людини — життєвим потребам й інтересам, життєвим цінностям і життєвим прагненням, життєвому шляху, життєвій долі, життєвій програмі, життєвим досягненням, надії, совісті, сорому, страху, відчаю тощо. Ці аспекти в сукупності виражають внутрішньо-глибинне в людині, її трансцендентність, духовність, все те, що має характер смислотворчості людського буття. Діяльнісно-предметне тлумачення Ж. характерне для позитивізму, марксизму, прагматизму. В цих теоріях акцент у Ж. переноситься на предметно-практичне освоєння і перетворення навколишнього, природного і соціального середовищ. Ж. розглядається як результат дій, вчинків, поведінки суб'єкта у світі, спрямований на досягнення певних символів успішної Ж., статусу, престижу, влади, комфорту, зростаючого споживання благ в сучасно-

му суспільстві, у т. ч. матеріальних. Такий акцент у розумінні феномена Ж. характеризує технократизм, економічний прагматизм, моральний і соціальний егоїзм, тобто все те, що в сучасному світі суттєво підриває основи буття й існування людини та суспільства. Тому імперативом буття і життя людини в сучасному світі стає назріла потреба в цілісному й органічному поєднанні, осмисленні Ж. екзистенціально-феноменологічного і діяльнісно-предметного підходів.

*Ярошевский Т. М.* Личность и общество. — М., 1977; *Ардент Х.* Vita active, или о деятельной жизни. — СПб., 2000; *Філософський енциклопедичний словник.* — К., 2002.

*В. Волобуєв*

**Життєдіяльність нації** — процес різноманітних форм історичного буття нації у світі, реалізація та забезпечення нацією свого історичного призначення в процесі суспільної еволюції. Ж. н. пронизує весь історичний шлях певної нації, діє на всіх етапах виникнення, становлення і розвитку її у своєму історичному бутті, у взаємовідносинах з іншими націями. Ж. н. характеризується стихійно-свідомим процесом свого розгортання. Стихійність Ж. н. полягає в тому, що етнос (народ) у процесі біоенергетичного, психосоціального розкриття свого потенціалу творить конкретно-історичні форми буття (мову, міфологію і релігію, традиції і звички, психічний і соціальний характер, ментальність, соціально-економічні, духовно-культурні структури та організації) на певній території, в певному природно-соціальному середовищі. Це фаза становлення і розвитку етносу (народу) у всіх формах його життєдіяльності. Поступово фаза зростання життєдіяльності етносу (народу) переростає у фазу зародження і становлення Ж. н. Це відбувається тоді, коли етнос усвідомлює свою долю й історичне призначення, єдність і внутрішній зв'язок. У розгорнутій формі процес усвідомлення і са-

моусвідомлення нацією свого історичного призначення відбувається під впливом найактивнішої і найсвідомішої частини нації — інтелігенції, духовно-культурної еліти. Відбувається процес соціально-політичного піднесення життєдіяльності нації, консолідації всього її внутрішнього потенціалу, що втілюється в об'єктивну необхідність створення суверенної держави, що найбільш сприятливо позначається на Ж. н. у всіх її виявах. У силу конкретно-історичних причин і умов Ж. н. у фазі створення самостійних держав відбувається нерівномірно і розтягується для деяких націй на століття. Але навіть вкрай несприятливі умови, у т. ч. національні приниження і національне пригноблення, не можуть повністю підірвати внутрішньо-творчого потенціалу Ж. н., який, хоча і в обмежених формах, творить своє

історичне буття: народну творчість і національні традиції, національний характер, художню культуру. І хоча внесок кожної нації в суспільний прогрес неоднаковий, проте він однаково цінний і значущий для поліфонічного буття всього людства. Ж. н. в їх історичному призначенні полягає не лише у створенні самостійної держави, різноманітних форм буття, а й у розгортанні, взаємодії та взаємовідносинах з іншими національними державами. Ця фаза Ж. н. в історичному процесі також характеризується складністю і суперечливістю. Тому в сучасному світі Ж. н. як розгортання свого внутрішнього потенціалу в усіх сферах і аспектах історичного буття, справжній взаємообмін Ж. н. дають надію на соціальний прогрес для кожного етносу, нації в їх історичному природно-соціальному бутті.

*В. Волобуєв*

## 3

**Забезпечення прав національних меншин в Україні.** Українська держава з часу проголошення незалежності України чимало робить для цивілізованого врегулювання складних процесів міжнаціональних відносин. Основу З. п. н. м. в У. нині становлять Конституція України, Декларація прав національностей України (1991), закони України: “Про національні меншини в Україні”, (1992); “Про біженців” (1993, 2001); “Про імміграцію” (2001). Загалом вся законотворча і практична робота в етнонаціональній сфері України здійснюється відповідно до Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Факультативного протоколу до нього, Декларації 47-ї Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, інших міжнародних документів. Так, 15 вересня 2003 р. Україна підписала відому Рамкову конвенцію про захист національних меншин, відповідно до якої було багато зроблено задля адаптації нормативно-правових актів України до її основних вимог. Рамкова конвенція 1995 р. є найбільш загальним, комплексним міжнародним актом універсального рівня, в якому зазначено провідні правові принципи та найсучасніші підходи і методи щодо розв’язання етнонаціональних проблем. Контроль за дотриманням чинного законодавства, практичним розв’язанням етнополітичних питань і проблем в Україні здійснюють Комітет Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд України, а також суди загальної юрисдикції.

*Євтух В.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997; *Курас І.* Етнополітика і сучасність. — К., 1999; *Майборода О.* Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — № 12; *Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи /* Упоряд.: Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко; За ред.

Р. Чілачава. — К., 2004; *Чілачава Р., Пилипенко Т.* Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К., 2002.

*М. Головатий*

**Загальна декларація прав людини** — декларація, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. “як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави, аби кожна людина і кожний орган суспільства, з огляду на цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти шануванню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального й ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів тих територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією”. Відтоді у багатьох країнах цей день відзначається як День прав людини. Декларацією визначаються основні права і свободи людини, які підлягають загальному їх дотримуванню. З. д. п. л. містить преамбулу і 30 статей, в яких викладено основні права людини і свободи, на які мають право всі чоловіки і жінки у світі. У ст. 1 сформульовано філософські постулати, на яких ґрунтується Декларація. Вона зазначає: “Усі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності й правах. Вони наділені розумом та совістю і повинні діяти стосовно один одного в дусі братерства”. Ця стаття констатує основні постулати Декларації: 1) право на свободу і рівність є невід’ємним правом людини, якого вона не може бути позбавлена; 2) оскільки людина має розум і совість, вона відрізняється від інших істот на Землі і саме тому має право на певні права і свободи, якими не користуються інші істоти. У ст. 2 проголошено основний принцип рівності й відсутності дискримінації щодо користування правами людини та основними свободами “незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії,

політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища". У ст. 3, першому основоположному положенні Декларації, проголошено право на життя, свободу та особисту недоторканість — право, яке має життєво важливе значення для користування всіма іншими правами. По суті ця стаття є вступною до статей 4–21, в яких викладено інші громадянські й політичні права: свободу від рабства і підневільного стану; свободу від катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, видів поведінки і покарання; право на повсюдне визнання правосуб'єктності; право на ефективне відновлення в правах; свободу від безпідставного арешту, затримання або вигнання; право на справедливий і гласний розгляд незалежним і неупередженим судом; право вважатися невинним, доки вина не буде встановлена; свободу від безпідставного втручання в особисте та сімейне життя; безпідставних посягань на недоторканість житла чи кореспонденції; свободу пересувань та вибору місця проживання; право на притулок; право на громадянство; право брати шлюб і створювати сім'ю; право володіти майном; свободу думки, совісті та релігії; свободу переконань та їх вираження; право на свободу мирних зібрань і асоціацій; право брати участь в управлінні країною та право рівного доступу до державної служби. Друге основне положення Декларації міститься у ст. 22. Сутність його полягає в тому, що кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і здійснення необхідних для підтримання її гідності та вільного розвитку її особи прав в економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави". Воно є вступним до статей 23–27, де зафіксовано економічні, соціальні та культурні права, на які має право кожна людина як "член суспільства". Зокрема, це: право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці, захист від безробіття; право на рівну оплату за рівну працю; право на справедливу і задовільну винагороду; право створювати

профспілки і входити до них для захисту своїх інтересів; право на відпочинок і дозвілля, у т. ч. право на розумне обмеження робочого дня та оплачувану періодичну відпустку; право на такий життєвий рівень (у т. ч. їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування), що є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї; право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини; право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом; право на освіту. Освіта повинна бути безкоштовною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта має бути обов'язковою, технічна і професійна — загальнодоступною, а вища освіта — однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного; право вільно брати участь у культурному житті суспільства, насолоджуватися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі й користуватися його благами; право на захист моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких особа є. У завершальних статтях (28–30) визнається, що кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого можуть бути повністю здійснені всі права людини та основні свободи, зазначаються обов'язки кожної людини перед суспільством. У ст. 29 наголошується, що "при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві", й додається, що здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам ООН. У ст. 30 попереджається, що ніяка держава, група осіб чи окрема особа не можуть претендувати на право відповідно до цієї Декларації "займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладе-

них у цій Декларації”. З. д. п. л. стала критерієм для визначення ступеня шанування і дотримання міжнародних норм, що стосуються прав людини.

*О. Антонюк*

**Закон Божий** — а) назва сукупності основних принципів і віровчень; б) навчальна дисципліна в церковних і деяких інших навчальних закладах.

*М. Головатий*

**Закон України “Про національні меншини в Україні”** — прийнятий Верховною Радою України 25 червня 1992 р., якнайповніше і юридично вагомо визначив в Україні статус, права і обов’язки осіб, які належать до національних меншин, а також національних меншин як колективних суб’єктів. Складається з преамбули і 19 статей. У преамбулі визначено мотивацію прийняття З., в якій підкреслено, що, виходячи із життєвих інтересів української нації та всіх національностей в справі розбудови незалежної демократичної держави, визнаючи нерозривність прав людини і прав національностей, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України, дотримуючись міжнародних зобов’язань щодо національних меншин, Верховна Рада приймає цей З. з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток. У статтях З. закріплено концептуальні засади етнопатристичної парадигми розвитку українського поліетнічного суспільства. Україна, за цим З., гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Усі громадяни користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід’ємною частиною загальноновизнаних прав людини (ст. 1). У ст. 2 зафіксовано, що громадяни України всіх національностей зобов’язані дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет, територіальну цілісність, поважати мови,

культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин. У З. зазначено, хто належить до національних меншин: це групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (ст. 3). З. звертає увагу на те, що відносини, які виникають з приводу реалізації громадянами України прав і свобод, пов’язаних з їх належністю до національних меншин, регулюються Конституцією України, цим З., прийнятими на їх підставі іншими законодавчими актами, а також міжнародними договорами України (ст. 4). Питання етнопатристичного менеджменту відображено у ст. 5. У Верховній Раді України, зазначено в ній, за необхідності — в місцевих Радах народних депутатів, діють постійні комісії з питань міжнаціональних відносин. У місцевих органах державної виконавчої влади можуть створюватися відповідні структурні підрозділи. При місцевих Радах народних депутатів можуть утворюватися і функціонувати на громадських засадах дорадчі органи з представників національних меншин. Порядок формування цих органів визначається відповідними Радами народних депутатів. Центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин є Міністерство у справах національностей України. При Міністерстві функціонує як дорадчий орган Рада представників громадських об’єднань національних меншин України. Україна однією з перших з-поміж колишніх союзних республік у цьому З. проголосила право національних меншин на національно-культурну автономію. Згідно із ст. 6 держава гарантує національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національно-культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і на-

вчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Пам'ятки історії та культури національних меншин на території України охороняються законом. Ст. 7 визначає, що держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на підставі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах. У роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою. Про демократичність З. свідчать статті, в яких гарантуються такі права громадян України, які належать до національних меншин: обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях (ст. 9); вільно обирати та відновлювати національність (ст. 11); право на національне прізвище, ім'я та по батькові (ст. 12); свободу у виборі обсягу і форм здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізації їх особисто або через відповідні державні органи та громадські об'єднання (ст. 13). У ст. 10 записано нові гарантії для національних меншин — це право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. У цій же статті зафіксовано, що питання повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами. Цим положенням введено у правовий простір ще одного колективного суб'єкта за етнічною ознакою — *депортований народ*. Ст. 14 зобов'язує державні органи сприяти діяльності національних громадських об'єднань, які діють відповідно до чинного законодавства. Їм надано право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, за-

конів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів. Ст. 15 констатує, що громадяни, які належать до національних меншин, національно-громадські об'єднання мають право у визначеному в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій. Важливим є те, що З. чітко визначив джерело фінансування розвитку національних меншин з боку держави — державний бюджет (ст. 16). На широке сприяння розвитку міжнародного співробітництва України у забезпеченні й захисті прав та інтересів національних меншин, зокрема шляхом укладання й реалізації багатосторонніх і двосторонніх договорів у цій сфері, спрямована ст. 17. У З. підкреслено (ст. 19): якщо міжнародним договором України встановлено інші положення, ніж ті, які містяться в законодавстві України про національні меншини, то застосовуються положення міжнародного договору, а також вказано про заборону будь-якого прямого чи непрямого обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою, що карається законом (ст. 18).

*Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — 8 верес.*

*О. Антонюк*

**Запорізька Січ** — військовий та адміністративний центр запорізького козацтва, що існував за порогами Дніпра із середини XVI ст. до 1775 р. З. С. утворилася в процесі формування українського козацтва і освоєння ним раніше спустошених татарськими українських земель між Південним Бугом і Дніпром. Поява за порогами укріпленого пункту, який став постійною базою для наступу на Кримське ханство, пов'язана з ім'ям козацького ватажка Д. Вишневецького. В першій половині 50-х років XVI ст. він заснував на о. Мала Хортиця (нині о. Байда) замок, який і став козацькою твердинею, опорним пунктом

для походів проти татар. Потім місце розташування козацької столиці кілька разів змінювалося. Обираючи для захисту острови, місцевості, вкриті плавнями, лісами, озерами, козаки укріплювали їх, насипали вали заввишки іноді понад 10 м, а то й споруджували фортеці, оснащені гарматами. В середині З. С. на майдані будували церкву, споруджували довгі курені для житла, комори, скарбниці, пушкарні тощо. Були й базари для торгівлі, а головне — резиденція кошового отамана, який разом з військовою старшиною здійснював найвищу військову, судову, адміністративну владу на всьому Запоріжжі. На території З. С. розміщувався постійний військовий гарнізон, а при нагоді під козацькі знамена збиралися козаки, які перебували на зимівниках, промислах, у родинах. Усі справи З. С. вирішувалися на козацьких радах. У загальноєвропейській боротьбі з турецькою навалюю З. С. відігравала величезну роль, будучи плацдармом для організації козацьких походів на Кримське ханство й Османську імперію. Наприкінці XVI ст. З. С. стала центром національно-визвольної боротьби українського народу. Тут збиралися невдоволені польсько-шляхетським режимом. Велике значення мала З. С. у повстаннях К. Косинського, С. Наливайка, П. Бута (Павлюка) і К. Скидана, Я. Острянина і Д. Гуні, а також на початковій стадії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Згодом З. С. стала потужною загрозою для Російської імперії, яка намагалася утримати панування над Україною, що й стало основною причиною її ліквідації російським урядом у 1775 р.

*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995; *Апонович О.* Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990 — Т. 1; *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво. — К., 1994; *Українське козацтво: Мала енциклопедія.* — К., 2002.

*М. Головатий*

### **Захист прав національних меншин.**

Аналіз змісту міжнародних документів, прийнятих ООН, НБСЄ/ОБСЄ, Радою Європи, регіональними міжнародними

організаціями, політико-правової системи країн Європи, свідчить, що вони акумулюють в собі найновіші теоретичні та політико-правові підходи до вирішення політичних, етнокультурних, освітніх, мовних проблем поліетнічних суспільств і передовий практичний досвід демократичних держав у сфері захисту прав національних меншин. Світова співдружність протягом повоеєних років виробила систему міжнародно-правових регуляторів гарантій та захисту прав національних меншин, які ґрунтуються на таких загальноновизнаних методологічних підходах: належність особи до національної меншини є питанням суто індивідуального вибору, який не повинен обмежуватися будь-якими додатковими критеріями; права національних меншин, які входять до їхнього правового статусу, є індивідуальними, а не колективними; права національних меншин є невід'ємною частиною загальної системи прав людини, громадянських прав і свобод у державах; права національних меншин істотно відмінні від прав народів, у т. ч. корінних. Міжнародне право категорично відмовляє меншинам у праві на самовизначення; ефективне конституційно-правове забезпечення прав національних меншин можливе лише за умови, коли їхній статус надається громадянам держави, в яких вони мешкають; специфічні права національних меншин (відмінні від прав більшості інших громадян) — це їх права у тих сферах, де вони виявляють себе як особлива етнічна група (збереження ідентичності, традицій, мови, культурної спадщини). Відпрацьовано на міжнародному рівні основні категорії прав національних меншин: 1. Право на існування, яке містить два аспекти: право на фізичне існування та право на збереження своєї ідентичності (захист національних меншин від будь-яких спроб примусової асиміляції тощо). 2. Заборона дискримінації осіб, які належать до національних меншин. 3. Право на рівну участь у державотворенні. 4. Право на вільне збереження, вияв і розвиток культурної самобутності: а) права, пов'язані з використанням мови: право вживати мову національних меншин приватно і публічно, у спілкуванні з державними установами; на досудовій стадії криміналь-

ного процесу; право національних меншин вивчати рідну мову, а також здійснювати навчально-виховний процес мовою меншини у школі та дошкільних установах (ці зобов'язання мають виконуватися в державних і приватних школах); право національних меншин на створення власних навчальних закладів у межах правової системи своєї держави, своїм коштом зі здійсненням контролю над навчальними планами; право на використання свого прізвища та імені мовою меншини; право на написання топонімів, вивісок, написів, іншої інформації мовою національних меншин; б) право на вільне самовиявлення, отримання і розповсюдження інформації, ідей за допомогою власних інформаційних засобів, гарантія доступу до засобів масової інформації; в) релігійні права, право на створення власних релігійних установ і свобода від вивчення релігії, відмінної від власних переконань. 5. Право особи належати чи не належати до етнічної групи. 6. Політичні права: право на створення власних громадських організацій та участь у міжнародних організаціях; можливість для національних меншин впливати на прийняття державних рішень, стосовно них, або самим приймати такі рішення. Представництво членів національної меншини в органах влади; право підтримувати зв'язки з іншими представниками груп, у т. ч. з тими, які перебувають за кордоном; право залишати свою країну і повертатися до неї; свобода думки відповідно до своїх філософських, політичних, релігійних та інших переконань. 7. Право на отримання фінансової допомоги. 8. Право на ефективні засоби юридичного захисту стосовно спеціальних прав національних меншин.

*Абашидзе А. Х.* Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. — М., 1996; *Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини.* — К., 1998. — Вип. 21. Права меншин.

*О. Антонюк*

**Західна українська діаспора.** Процес створення 3. у. д. зумовлений переважно соціально-економічними та політичними факторами і поділяється на три хвилі пе-

реселенського руху. *Перша хвиля* — з другої половини XIX ст. до початку Першої світової війни. Масова еміграція українців у цей період була спрямована передусім у Північну та Південну Америку й охопила переважно західні регіони, що входили до складу Австро-Угорщини. Це була трудова еміграція, спричинена переважно соціально-економічними чинниками. Низький життєвий рівень трударів, масове безземелля спонукали селян до масової міграції в Америку, де були не лише вільні землі, а й сприятливі соціально-економічні умови для їх освоєння. В цілому за 1877–1914 рр. із західноукраїнського краю, що перебував під пануванням Австро-Угорської імперії, виїхало за океан майже 500 тис. українців, у т. ч. в США до 350 тис., Канаду — 100 тис., Бразилію та Аргентину майже 50 тис. *Друга хвиля* припадає на період між двома світовими війнами і зумовлена як соціально-економічними, так і політичними причинами з переважанням перших. Події, пов'язані з Першою світовою війною, поразкою в 1918–1920 рр. урядів Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорії призвели до появи першого великого потоку української політичної еміграції. Майже 30 тис. емігрантів з України виїхало до Польщі. Інша частина поселилася в Австрії, Румунії, Німеччині, Югославії. У міжвоєнний період із західноукраїнських земель, що входили до складу Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії, тривав від'їзд українців за океан. До Канади, зокрема, прибуло понад 70 тис., Аргентини — майже 50 тис., США — 75 тис. осіб. *Третя хвиля* української еміграції відбулася після Другої світової війни і спричинена переважно політичними мотивами. За підрахунками дослідників у воєнні та повоєнні роки загальна кількість українських емігрантів (переважно із західної та центральної частин України) становила 260–300 тис. осіб, у т. ч. в країнах Північної Америки осіло 150–170 тис., Південної Америки — 35–40 тис., Західної Європи — 65–75 тис., Австралії — 25–30 тис. осіб. Це були здебільшого молоді люди, інтелігенція, примусово вивезені з України на роботу до Німеччини, які пам'ятали сталінські репресії, військовопо-

лонені, учасники військових формувань, які не бажали повертатися на Батьківщину. Нині зарубіжні українці є повноправними громадянами кількох десятків країн різних континентів, де в умовах багатоконтинентного оточення зберігають у своєму середовищі рідну мову, народні звичаї, культурні, мистецькі, побутові традиції, тобто свою національну самобутність. Значна увага приділяється організації українського шкільництва. Велику роботу в напрямі фінансування і тематичного спрямування українських шкіл здійснюють численні громадські організації й товариства. Зокрема, у США на утриманні українських громад перебувають українські школи трьох типів: українські католицькі школи, суботні та недільні школи українознавства, де вивчають переважно релігійні дисципліни, українську мову, історію, культуру. В Канаді також створено широку мережу громадських шкіл, відомих під назвою “рідні школи”, в яких викладають українську мову, літературу і культуру. Це переважно суботні або вечірні школи, утримувані різними українськими церквами, організаціями і розраховані на учнів початкових класів. Для учнів середньої школи ті самі установи у великих містах організовують вивчення програм, що називаються “курсами українознавства”. Подібні курси здебільшого визнаються провінційними міністерствами культури, і тому їх випускники при отриманні диплому з української мови можуть його використати для закінчення як середньої школи, так і вступу до вищих навчальних закладів. У західних і північних районах Польщі, де зосереджено переважну більшість українців, функціонують рідні школи. Певна система організації українського шкільництва існує і в інших країнах. Після Другої світової війни українці зарубіжної діаспори відіграють помітну роль у громадсько-політичному житті, створюють численні асоціації й організації. Так, у Канаді кілька українців виконували обов’язки міністрів різних канадських урядів, п’ятеро були сенаторами, а 6 жовтня 1989 р. 24-м генерал-губернатором Канади було обрано українця Романа Гнатишина. Діяльність багатьох суспільно-політичних фор-

мувань координував створений 7 листопада 1940 р. Комітет українців Канади (КУК), який нині об’єднує 25–30 організацій. У Торонто розміщено штаб-квартиру Світового конгресу українців (СКУ), до якого входять майже 140 організацій з усіх країн. Серед наймасовіших організацій українців у США — УНС (Український Народний Союз), Організація оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ), Лемко-Союз, (Український конгресовий комітет Америки). Найбільшими українськими професійними об’єднаннями у США є Українське лікарське товариство Північної Америки, Товариство українських працівників (юристів), Асоціація діячів української культури, Фонд допомоги дітям Чорнобиля, Об’єднання демократичної української молоді (ОДУМ) тощо. Значних успіхів досягли зарубіжні українці в дослідженні актуальних наукових проблем українознавства і народознавства. Провідним науковим центром діаспори західноєвропейського регіону вважається Мюнхенський Український вільний університет. В Аугсбурзі успішно діє Українська вільна академія наук (УВАН), у Франції — Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке протягом багатьох років видає фундаментальну серію “Енциклопедія українознавства”. Крім Європи НТШ має нині філії у США, Канаді та Австралії. Заслуженим авторитетом у США користується, наприклад, Український науковий інститут Гарвардського університету — один з відомих наукових закладів світу, де досліджують історію України. В 1976 р. при Альбертському вищому навчальному закладі було засновано Канадський інститут українських студій (КІУС). Другий центр українознавства засновано у березні 1979 р. при Торонтському університеті. З часу здобуття Україною незалежності зарубіжні українці все більше прагнуть встановити постійні економічні, культурні й наукові зв’язки зі своєю Батьківщиною, намагаються допомогти Україні налагодити контакти з іншими державами, увійти до економічних, фінансових, культурологічних структур світового співтовариства. Основними завданнями західної української діаспори, які постали перед нею після проголошення незалеж-

ності України, є: 1) збереження національної ідентичності; 2) сприяння утвердженню міжнародного авторитету України; 3) допомога східній діаспорі; 4) розвиток духовно-культурних зв'язків з історичною батьківщиною. Про це постійно йдеться на всесвітніх форумах українців, які систематично відбуваються в Києві. На них репрезентуються українські товариства, релігійні конфесії, об'єднання й спілки з-поза меж України. Так, 21–24 серпня 1992 р. в Києві у Палаці культури “Україна” відбувся перший Всесвітній форум українців, в роботі якого взяли участь представники українських культурних товариств, об'єднань, громад і спілок, релігійних конфесій від 26 країн світу, а також делегації з усіх областей України, всього — 750 осіб. Форум, який проходив на високому емоційному піднесенні став святом єднання українців світу. Основою виступу Президента України на Форумі стала теза про необхідність єднання навколо молоді Української держави задля її становлення та розвитку, зростання міжнародного авторитету. “Узгоджені й динамічні дії державних і громадсько-політичних інститутів України з діаспорою допоможуть створити нашій державі належний імідж, показати її як велику силу прогресу і стабільності в Європі та світі. А це приведе до посилення міжнародного авторитету України, значних економічних здобутків”, — зазначив у своєму виступі Президент України Леонід Кравчук. На пленарних засіданнях Форуму розглядалися питання співпраці світового українства, підтримки українських громад у всіх регіонах їхнього проживання. Крім того, працювали вісім секцій та п'ять “круглих столів”. За підсумками роботи Форуму було прийнято Резолюцію і такі звернення: “До світового українства”, “Про Чорнобильську трагедію”, “До Генерального секретаря ООН, глав держав і парламентаріїв усіх країн, політичних і релігійних діячів, світової громадськості”, заява щодо подій у Боснії та Герцеговині й Придністров'ї, “Маніфест політичних партій, рухів, об'єднань, угруповань, громадських організацій України, екізильних адміністрацій та середовищ зарубіжного українства з нагоди перших роковин Української держави”. Важли-

вим результатом Форуму стало створення його постійно діючого органу — Української всесвітньої координаційної ради (УВКР) із центром у Києві. До складу УВКР увійшло 42 особи — по 14 від України, східної та західної українських діаспор. Його повноваження були чинними до другого Всесвітнього форуму українців, що відбувся у 1997 р. в Україні. Постійно міцніють взаємозв'язки між науковцями у різних сферах знань. Зокрема, відкинуто огульно-“викривальний” підхід до західної історичної науки. З кожним днем примножується духовний потенціал українського суспільства багатством, створеним за кордоном. Останніми роками в Україні відбулися світового рівня конгреси Міжнародної асоціації українців, Світової федерації українських лікарських товариств, симпозиуми “Голодомор-33” тощо. Створено Міжнародну школу україністики для підготовки молодих політологів, здійснюється обмін студентами вузів, стажування науковців тощо.

*Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник, Ю. І. Макар та ін. — К., 1991; Заставний Ф. Українська зарубіжна діаспора // Дзвін. — 1991. — № 8; Роде наш прекрасний: Матеріали Всесвітнього форуму українців, 21–24 серпня 1992 р. — К., 1993; У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття: Матеріали другого Всесвітнього форуму українців / А. Попок, Л. Константиnescу, М. Нестерчук. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

**Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей**, прийняте Президією Верховної Ради України 28 серпня 1991 р. У цьому політичному документі зазначено, що з прийняттям Акта проголошення незалежності України наша республіка стала незалежною демократичною державою, характерною ознакою якої є проживання на її території понад 110 національностей. Разом з українцями вони становлять 52-мільйонний народ України. У З. підкреслено, що у попередні роки здійснювалася політика гноблення духовного життя націй, їх мов і культур, внаслідок якої ми зазнали тяжких деформацій і викривлень, свавілля і беззаконня в національному бутті на-

родів. Відтепер, констатується у З., у розвитку міжнародних відносин в Україні настає нова доба. Президія Верховної Ради республіки бере на себе відповідальність, що проголошення незалежності України ніякою мірою не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей. У З. заявлено: незалежна Україна як правова демократична держава, керуючись загальною нормами і принципами міжнародного права в національній сфері, Декларацією про державний суверенітет України, бере на себе зобов'язання забезпечити рівні політичні, економічні та соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур.

*Відомості* Верховної Ради України. — 1991. — № 42. — 15 жовт.

*О. Антонюк*

**Звичай** — 1) усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління; 2) один з істотних елементів традиції, уособлений у стійких загально-визнаних стереотипах поведінки та діяльності людей, спосіб орієнтації на певні реальні або бажані моделі (зразки, еталони) співжиття та життєдіяльності соціальних об'єктів (спільнот, індивідів), істотні й суттєві компоненти соціальних норм. За рахунок З. регулюються соціальні відносини. З. охоплюють усі сфери людської життєдіяльності — виробничу, сімейно-побутову, політичну, правову, релігійну, соціально-структурну, культурну та ін. З. є одним з найдавніших елементів культури як специфічної форми людського буття, всезагальною формою регулювання міжспільнотних і міжособистісних взаємовідносин. Кожен народ має свої типи і форми З., що пов'язано з особливостями його життя, історії, відносинами з іншими народами, їхніми культурами. З. не слід ототожнювати з традиціями, які є загальнішим поняттям, що охоплює сам процес передавання та відтворення нагромадженого історичного досвіду, цінностей, норм і

правил діяльності від одного покоління до іншого у будь-яких сферах людського життя. Загалом технологія відтворення механізмів соціальних норм, зразків поведінки й діяльності в традиції пов'язана зі складною системою субординованих між собою елементів: З., обряди, ритуали (церемоніал). З. як форма прояву й існування традиції безпосередньо пов'язані з обрядами. Обряд — різновид З. і тому передбачає певну систему встановлених З. колективних дій, пов'язаних із соціально визначеними, важливими подіями у житті людей, спільнот. З. та обряди як досить сталі, довготривалі форми поведінки відрізняють від моди, що є тимчасовим явищем. З. — одна з форм прояву і засіб реалізації традиції, спрямованої на регулювання повсякденної поведінки людей, спільнот згідно з певними зразками, очікуваннями у відповідних ситуаціях повсякденного життя і визнаними у конкретному соціальному середовищі (суспільстві, етносі, спільноті). З. за своїм призначенням і характером поліфункціональні. Вони виконують функції: спілкування, виховання, орієнтації, контролю, організації та управління, допомагають людям якомога краще пристосуватися до обставин життя, налагодити свої взаємини з іншими людьми, з природою. Поступово З. стають звичками, входять у буденне життя людей без раціонального переосмислення їх. Вони передаються і сприймаються майже несвідомо, механічно. Саме в архаїчних традиційних суспільствах З. посідає помітне місце в регулюванні соціальних відносин і здійсненні соціального контролю.

*Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997; Войтович В. Українська міфологія. — К., 2002; Історія культури давнього населення України // Історія української культури в п'яти томах. — К., 2001; Культура і побут населення України / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко: Навч. посіб. — К., 1993.*

*М. Головатий*

# I

**Ідеал національний** — сукупність уявлень певного народу про найдосконаліше влаштування свого життя (національно-соціального устрою). І. н. найповніше відповідає традиційним культурно-психологічним установкам, сподіванням народу, забезпечує його поступальний прогресивний розвиток і самореалізацію. Найчастіше він є кінцевою метою національно-визвольних рухів і боротьби. І. н. завжди спрямований у майбутнє, овіяний іноді навіть надмірним романтизмом, хоча уявлення про нього може бути пов'язане з минулим історичним досвідом народу, його традиціями, культурою тощо. Зміст І. н. передусім визначається національною психологією народу, на його формування завжди впливає відповідна система цінностей, притаманна певному народові. Такі цінності можуть бути як загальнолюдськими (щастя, рівність, воля, незалежність і т. ін.), так і національно-специфічними. Досягнення І. н. пов'язують з національною мовою, культурою, традиціями, звичаями, обрядами, системою міжлюдських відносин, іноді, певною мірою ідеалізуючи, гіперболізуючи їхнє значення в житті народу. Проте справжня розбудова національно-демократичної держави без І. н. неможлива.

*Лісовий В. С.* Культура — ідеологія — політика. — К., 1997; *Лук'яненко Л.* Національна ідея і національна воля. — К., 2003; *Старосольський В. Т.* Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної. — Нью-Йорк; Київ, 1998; *Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України.* Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.

*М. Головатий*

**Ідентифікація** — (лат. *identificare* — ототожнення) — встановлення подібності, схожості предметів, явищ, процесів. Щодо особи І. розглядається як механізм ототожнення індивідом себе з іншою особою, соціальною спільнотою. Це ототожнення відбувається на свідомому та емпіричному рівнях. Тому І. є процесом, по-

в'язаним зі сферою самосвідомості, самопізнання особи. Вона допомагає індивіду успішніше орієнтуватися в навколишньому світі, оволодівати різними видами соціальної діяльності, засвоювати, втілювати і перетворювати соціальні цінності та норми, брати на себе і виконувати соціальні ролі. І. може відбуватися в різних формах, які відображають ступінь і міру розвитку особистості, характер залучення її в систему соціальних відносин, реального засвоєння індивідом ролей, норм і цінностей у процесі життєдіяльності. Існують такі форми І.: звичайне емоційне ототожнення себе з реальною або вигаданою особою, яка виступає авторитетом для даного індивіда; віднесення себе до окремої соціальної спільноти (вікової, національної, професійної, статевої тощо), що дає змогу індивіду засвоювати важливі норми та цінності, звичаї, стереотипи поведінки цієї спільноти, причому варіація засвоєння може бути доволі багатопланою; зарахування індивідом себе до реальної соціальної групи чи колективу з відчуттям належності до них. Належність до певної групи виявляється як емоційно-схвальне ототожнення з групою, що сприяє активному засвоєнню соціальної поведінки, прийнятій її членами. Процес І. має складний і суперечливий характер, не завжди буває адекватним і логічно-раціональним. Найбільш ефективною та оптимальною є І., що містить принципи, норми, цінності, вироблені в колективах і засновані на спільній діяльності. При цьому, ціннісні орієнтації та установки повинні мати конструктивний соціальний зміст і спрямованість, критеріями чого є гуманізм, демократія, соціальна справедливість.

*Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К., 2002; *Тощенко Ж.* Етнократія: історія и современность. — М., 2003; *Савоскул С.* Суверенізація України: етична ідентичність української та російської нації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4.

*В. Волобуєв*

**Ідентифікація етнічна** (лат. *identificare* — ототожнення) — ототожнення людьми один одного і самих себе з певною етнічною спільнотою, що дає їм змогу засвоювати визначальні стереотипи поведінки. І. індивідуума з етносом відбувається на основі принципу самовизначення етнічної належності (людина належить до тієї етнічної спільноти, з якою сама вона вважає пов'язаною спільністю мови, культури, побуту).

О. Антонюк

**Ідентичність** (англ. *identity* — тотожність, справжність) — сукупність специфічних рис і характеристик особи і соціальної групи, які виділяють певну особу або соціальну групу з кола інших людей чи груп і є для окремої особи підставою для віднесення себе до цієї групи. Найпоширенішою і досить стабільною для особи є І. етнічна, що базується на рисах, притаманних певному етносу: спільність походження, мови, культури, релігії, побутових звичаїв, історичних пам'яті, долі. Залежно від характеру соціально-групових зв'язків І. буває класовою, соціальною, релігійною, професійною, культурною тощо. Взаємодіючи між собою, І. створюють “ієрархію ідентичностей”, в якій кожна І. посідає своє місце. Ієрархія І. — складна система, змінна і схильна до трансформації. Залежно від самовизначення і самоусвідомлення пріоритетних цілей та орієнтирів свого життєвого шляху одні І. перебувають у центрі уваги, інтересів, особи, тоді як інші посідають другорядні, периферійні місця. У традиційних суспільствах І. була чітко фіксована і тривка. Об'єктом постійних змін і криз І. стає в сучасну епоху. В системі соціальних відносин для життєдіяльності особи важливе значення мають особистісна і соціальна І. *Особистісна І.* — динамічний комплекс сталості й плинності, стабільності й динаміки життєвого шляху, що охоплює систему потреб та інтересів, мотивів і установок, ціннісних орієнтацій і життєвих позицій, свідомості та самосвідомості особистості. Ця І. передбачає ставлення до свого минулого, теперішнього і майбутнього, бажаного і дійсного. *Соціальна І.* означає єдність і спадковість певної системи соці-

альних характеристик особи (статусів, ролей, норм), що дають змогу диференціювати індивідів за їх суспільним станом і груповою належністю. Соціальна І. визначає уявлення особи про своє особисте місце в суспільстві, усвідомлення нею належності до певної соціальної групи, цінності й пріоритети якої приймаються і усвідомлюються як внутрішній значущі та необхідні. І. — це соціальний зв'язок особи із суспільством, ототожнення людиною “Я—Ми” з певною соціальною групою, внутрішнє прийняття в духовному світі особистості системи цінностей, ідеалів, норм, зразків поведінки відповідної спільноти. Ця система духовних якостей виступає своєрідним ядром життєдіяльності особи. Завдяки їй формується внутрішня система ставлення людини до самої себе і світу, система самоконтролю і самовизначення. У сучасному світі, як правило, для особи характерною є поліідентичність, тобто поєднання кількох видів І., що зумовлює повну гармонію, або дисгармонію в її житті. Дослідження цього феномена — одне із важливих завдань системи соціально-гуманітарних наук.

Лісовий В. Культура — ідеологія — політика. — К., 1997; Фартушний А. Українська національна ідея: її генеза та сутність. — Львів, 1998; Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи. — К., 1998.

В. Волобуєв

**Ідентичність національна** — сукупність ідей, поглядів та уявлень щодо інтересів своєї нації, засобів і шляхів забезпечення цих інтересів. І. н. характеризується почуттям належності й відданості людини певній нації. За своєю суттю І. н. багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента. Вона тісно пов'язана з ідентичністю етнічною, проте ці поняття не тотожні. І. н. базується на певній системі об'єктивних рис — расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість, звичаї). Підґрунтям І. н. є біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Сутність цього поняття — складне переплетення вроджених і набутих рис, міфологізованих уявлень і реальних обра-

зів. Основою І. н. є усвідомлений, раціональний вибір, який базується на свідомості, політичній волі, громадянстві, політичній культурі. І. н. виявляється у членів різних етнічних спільнот як співгромадян єдиної держави. Увага акцентується на загальнонаціональних цінностях — національних інтересах, безпеці. І. н. має інтегративну якість, яка містить етнонаціональні та загальногромадянські. Е. Д. Сміт характерними рисами І. н. називає: 1) історичну територію, або рідний край; 2) спільні міфи та історичну пам'ять; 3) спільну масову, громадянську культуру; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільну економіку з можливістю пересування у межах національних територій. У демократичних моноетнічних державах для багатих громадян ідентичність етнічна (І. е.) і І. н. існують в нерозривній єдності. У поліетнічних державах ці ідентичності не збігаються. В багатонаціональних і поліетнічних державах людина може ідентифікувати себе з певною етнічною групою, з політичною нацією або водночас з ними обома і при цьому почувати себе цілком комфортно. В перехідних умовах трансформації українського суспільства та в інших пострадянських країнах можуть виникати дисбаланс і протиріччя між І. е. і І. н., що призводить до відчуття соціального дискомфорту, вибору між двома ідентичностями. Розбіжності і розбалансування між І. е. і І. н. породжують сепаратистські настрої і тенденції, призводять до загострення міжетнічних протиріч і конфліктів. Тому побудова демократичної, правової та соціальної держави сприяє пом'якшенню, запобіганню та ефективному врегулюванню етнонаціональних конфліктів.

Ентоні Д. Сміт Національна ідентичність. — К., 1994; Картунов О. Вступ до етополітології. — К., 1999; Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К., 2002.

В. Волобуєв.

**Ідеологія етнічна** — специфічна сукупність ідей, концепцій, програм, платформ, поглядів і уявлень, покликана обґрунтувати національні претензії певного етносу на його історичне місце в історії міжетнічних і міжнаціональних відносин.

І. е. може стати інструментом досягнення етнополітичних цілей окремого етносу. В І. е. з погляду певного етносу визначаються особливості його характеру, проголошується ставлення до інших етносів, обґрунтовуються основні цілі, шляхи, способи розвитку даного етносу. Вихідною точкою І. е. є етнічна самосвідомість, яка поступово приходить до розуміння, усвідомлення самоцінності певного народу або етнічної групи. І. е. стає актуальною і дійовою тоді, коли народ відчуває свої єдність, історичний характер, традиції, становлення і розвиток, долю і прагнення, робить це предметом своєї свідомості, мотивами життєдіяльності. І. е. виступає в якості основного фактора національної самосвідомості й особливо актуалізується в періоди загострення політичної боротьби, економічної і соціальної кризи. І. е. є одним із засобів приведення етносу в фазу політичної активності, особливо в період підйому національного руху, розгортання національно-визвольних процесів. На таких етапах історичного розвитку І. е. має позитивний характер, сприяє етнічному ренесансу. Тому в період формування нації, створення поліетнічної держави І. е. мала об'єктивно-закономірний характер. Але бувають історичні періоди, коли національні приниження, образи спричиняють напруження у відносинах між різними народами. Гострих форм І. е. набуває за зростання непорозуміння і напруженості у відносинах між кількома або двома етносами в межах однієї держави, коли один із них намагається домінувати над іншим. У такий період значно зростає історична відповідальність інтелігенції як найсвідомішої, найактивнішої частини етносу, що створює І. е., політичної еліти держави, засобів масової інформації та комунікації.

Бубер М. Народ и его земля. — М., 1979; Фартушний А. Українська національна ідея і її генеза та сутність. — Львів, 1998; Тощенко Ж. Этнократия: история и современность. — М., 2003.

В. Волобуєв

**Імміграція** (лат. *immigratio*, від *immigro* — вселяюся) — в'їзд іноземців у країну на тривале або постійне проживання.

О. Антонюк

**Імперія** (лат. — *imperium* — той, що має владу, могутній, сильний) — 1) у Давньому Римі — вища державна влада народу, яка виявлялася на виборах, під час прийняття законів, при оголошенні війни або підписанні миру, а також у верховному суді; 2) найвищі повноваження давньоримських магістрів — царів, а у Римській Республіці — консулів, диктаторів, преторів, протопреторів, міського і преторіанського префектів і цензорів. Вищу владу їм давав на виборах народ Риму або вони отримували її відповідно до спеціального закону. Одночасно ці повноваження поділялися на такі, що використовувалися у військовій (давалися консулам) і громадянській сферах (надавалися преторам). У Римській Республіці диктатор отримував вищий ступінь І.; 3) територія, на яку поширювалася влада імператора; 4) держава, якою керує імператор, отримавши цей титул у спадок; 5) відповідна політична система, що перебуває під началом жорсткої централізованої влади. У всіх значеннях поняття “І.” пов’язане з міцною, жорсткою, переважно централізованою владою.

*М. Головатий*

**Ідеанізм** — ідеологічна течія, яка, майже повністю заперечуючи усі норми і настанови європейської цивілізації, вважає за необхідне вирішення проблем корінного населення Латинської Америки лише власними силами.

*О. Антонюк*

**Індивідуалізм** — напрям думок, почуттів і бажань, які поцінують життя, статус окремої людини як важливішу, суттєвішу субстанцію, ніж життя груп, великих асоціацій, суспільства. Різновидом І. є етико-політичний І., який розглядає індивід як самостету, а у щасті, всебічному розвитку особистості вбачає кінцеву мету. При цьому суспільство і держава характеризуються як допоміжні засоби для досягнення індивідом своїх цілей.

*М. Головатий*

**Інкультурація** — процес засвоєння людиною основних рис і змісту культури

свого суспільства, менталітету, культурних установок і стереотипів.

*О. Антонюк*

**Іноземці** — особи, які перебувають на території певної держави, але мають громадянство або підданство іншої держави. Правове становище І. визначається законодавством країни перебування та міжнародними угодами між відповідними державами. В Законі України “Про правовий статус іноземців” визначено основні параметри правового статусу І. в Україні. Так, І. визначаються іноземні громадяни — особи, які належать до громадянства іноземних держав і не є громадянами України, та особи без громадянства — які не належать до громадянства будь-якої держави. І. мають ті самі права і свободи та виконують ті самі обов’язки, що і громадяни України. І. є рівними перед законом, незалежно від народження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять. Здійснення І. своїх прав і свобод не повинно завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні. І. можуть у встановленому порядку іммігрувати в Україну на постійне проживання або працевлаштування на визначений термін, а також тимчасово перебувати на її території. Відповідно до Конституції та законодавства України І. може надаватися притулок, статус біженця та громадянство України. І. в Україні мають право: на інвестиційну, підприємницьку і трудову діяльність, на відпочинок, соціальний захист, на житло, освіту, користування досягненнями культури. І., які постійно проживають в Україні, мають право на участь в об’єднанні громадян, але не можуть бути членами політичних партій України. Законодавством України І. надаються гарантії особистих прав. І. не можуть обирати або бути обраними до органів державної влади та самоврядування, а також брати участь у референдумах. І., які вчинили злочин, адміністративні, або інші правопорушення, несуть відповідальність на загальних підставах. Якщо міжнародним догово-

ром України встановлено інші норми, ніж ті, що містяться в Законі України “Про правовий статус іноземців”, то застосовуються норми міжнародного договору.

*Закон України “Про правовий статус іноземців”// Закони України. — Т. 7. — К., 1997.*

*В. Волобуєв*

**Інструменталізм** — теоретичний підхід, представники якого, базуючись на функціоналізмі та прагматизмі, визнають існування етносу як факт, даність, вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які створюються для досягнення певного зиску і отримання влади; етнічність — ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу.

*О. Антонюк*

**Інтеграція** — процес взаємодії між різними етнічними спільнотами у поліетнічній (багатонаціональній) державі, на основі якого вони зближуються, об’єднуються і створюють політичну націю, формуючи при цьому почуття спільного громадянства, державного патріотизму та зберігаючи свої етнічні властивості й власну етнічну свідомість.

*О. Антонюк*

**Інтерес етнічний** — уявлення конкретної етнічної спільноти про можливу найбільшу вигоду для себе при спілкуванні з іншими етнічними спільнотами-державами, етнічними групами, класами, партіями тощо. І. е. виникає і формується у поєднанні економічних, політичних, духовних запитів, потреб, інтересів. Він є мінливим, залежить (за своїм характером, змістом) від конкретної суспільно-політичної ситуації. Незадоволення І. е. часто спричиняє етнічні та інші проблеми. Етнічна одиниця (народ) реалізацію І. е. вбачає у своєму політичному самовизначенні — утворенні власної національної державності.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Інтернаціоналізм** — (лат. *inter* — між, *nation (nations)* — народ) — світоглядний принцип міжнародного єднання, що стверджує рівність і суверенність усіх народів світу, потребує визнання за кожною нацією її самобутності, соціально-історичних і культурних надбань, право на вибір моделі свого суспільно-політичного життя. Реалізація принципу І. передбачає створення співдружності націй на засадах взаєморозуміння, взаємодопомоги та взаємосприяння всебічному прогресивному розвитку кожної нації. Першим досвідом єднання народів була Ліга націй, що існувала в період між Першою і Другою світовими війнами. Після Другої світової війни ідеї світової співдружності націй продовжувала розвивати та реалізовувати ООН. Значення та активність цієї міжнародної організації зросла після ліквідації колоніальної системи і виходу на арену міжнародної діяльності нових народів, які вибороли свою державну незалежність. І. як світоглядний принцип значну роль відіграв у марксистсько-ленінській теорії у формі пролетарського І., який передбачав міжнародну солідарність робітничого класу різних націй і рас у боротьбі за соціальне визволення. З утворення світової системи соціалізму пролетарський І. переростає в соціалістичний І. Значення пролетарського і соціалістичного І. в теорії, політиці й практиці суспільного життя історично суперечливе. З одного боку, вони відіграли прогресивну роль в історичних процесах, особливо в перемозі над фашизмом, підтримці боротьби колоніальних народів за своє національне визволення, в’єтнамського народу проти американської агресії, в забезпеченні загального миру на основі балансу сил між двома протилежними світовими системами, наявності як мінімум двополюсного світу. З іншого боку, теоретичні декларації пролетарського і соціалістичного І. не завжди супроводжувалися дійсним забезпеченням і підтримкою національних інтересів (гонка озброєння в роки “холодної війни”, придушення національного повстання 1956 р. в Угорщині, грубе втручання у справи Чехословаччини у 1968 р., авантюра з введенням воєнного контингенту в Афганістан 1979 р.). Ці, та інші

прояви пролетарського і соціалістичного І. в політико-практичній діяльності продемонстрували їх обмеженість, декларативність, безпідставність, що стало одним із суттєвих факторів розпаду світової системи соціалізму і реальним формуванням однополюсного світу, з гегемонією США. Нові процеси в розвитку міжнародних відносин сучасного світу характеризуються суперечливістю і неоднозначністю. Історичний досвід розвитку цивілізації начодно підтверджує імперативність таких загальнолюдських цінностей, як демократія, право народів на вибір свого шляху історичного розвитку, зацікавленість усіх народів планети у збереженні миру, недопущення агресії одних держав проти інших, проблеми раціонального і в інтересах всього людства використання природних ресурсів, зростання ролі ООН, інших міжнародних організацій у світовій політиці тощо. Це те, що характеризується процесом глобалізації в сучасному світі, який має об'єктивний характер. Глобалізація — визнання спільних проблем і ризиків для всіх народів планети, необхідність координації зусиль всіх народів при вирішенні всезагальних проблем розвитку сучасного людства. Глобалізація сучасного світу як спільних проблем, долі, організації взаємодії всіх народів може стати світоглядним, політико-правовим і конкретно-практичним принципом збереження життя на планеті. Існують два кардинально протилежних шляхи і способи глобалізації. Перший — це намагання окремих держав, насамперед США, використовувати процес глобалізації у власних, вузько-економічних цілях: диктувати свою волю іншим народам з позиції військової, економічної, фінансової сили, нав'язування свого бачення і розуміння вирішення сучасних проблем (використання сировинних ресурсів планети, проблеми міжнародного тероризму), ігнорування ролі ООН та інших міжнародних організацій. Таке розуміння глобалізації створює нові ризики, нові загрози для сучасного світу. Другий шлях — народна глобалізація, коли дійсно визнаються і забезпечуються інтереси всіх народів, великих і малих, розвинених і тих, які розвиваються. Це потребує координації зусиль всіх народів, типів цивілізацій су-

часного світу, підвищення ролі дієвості ООН, міжнародних політичних, культурно-освітніх, релігійних і інших організацій в забезпеченні соціального прогресу і майбутнього народів усього світу.

*В. Волобуєв*

**Інформація соціальна** — сукупність певних знань, відомостей, даних, повідомлень, які формуються і відтворюються в суспільстві та використовуються індивідами, групами, організаціями, класами, соціальними інститутами для регулювання суспільних відносин, громадських зв'язків, а також взаємин між особами, суспільством і природою. І. с. відрізняється від інших видів інформації (економічної, технічної, політичної, природознавчої та ін.) передусім своїм змістом. І. с. — знання багаторівневе, що характеризує суть і особливості різноманітних процесів, які відбуваються в суспільстві загалом, у різних його частинах. І. с. зберігається, передається й існує завдяки найрізноманітнішим каналам і засобам. З нею пов'язують такий феномен, як “інформаційне суспільство”, де інформація використовується як надто специфічний продукт і важлива суспільна цінність. Останнім часом з'явилося поняття “інформаційне управління”, найсуттєвішим важелем якого є інформаційна політика. Нею займаються насамперед політичні й державні інститути, лідери загальнонаціонального рівня. Поступово засоби масової інформації стають однією з найвпливовіших влад у суспільствах, особливо з високим рівнем демократичного розвитку. Гостро постає питання достовірності, адекватності, об'єктивності І. с. тощо.

*Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.*

*М. Головатий*

**Інфраструктура соціальна** — усталена сукупність матеріально-уречевлених елементів, що забезпечують загальні умови нормального здійснення і раціональної організації діяльності людини в усіх сферах суспільного життя. І. с. — це комплекс установ, будівель (споруди, їх обладнання), транспортних засобів тощо, при-

значених для обслуговування споживачів; сукупність тих галузей економіки, які орієнтовані на самореалізацію людини, вияв її сутнісних сил і забезпечення соціальних відносин. І. с. охоплює установи житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, транспорту, зв'язку, громадського харчування, відпочинку і спорту, охорони здоров'я та навколишнього середовища, соціального забезпечення і страхування, інформації та масової комунікації, що створюють умови масових соціальних процесів на відміну від індивідуальних умов життєдіяльності, що завжди є специфічними. Такі умови мають відповідати прийняттю у суспільстві нормам (що враховують і фізіологічний аспект буття людини). І. с. забезпечує матеріально-технічні, соціально-організаційні та культурно-побутові умови життєдіяльності людей, створює передумови соціального відтворення. Має різні види, що відповідають видам діяльності, освіти, культури, науки тощо. І. с. є важливою передумовою економічного життя суспільства, забезпечує певний рівень якості життя людей, суспільства в цілому.

*Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.*

*М. Головатий*

**Іредентизм** — прагнення до об'єднання частин одного етносу, що проживають у різних державах.

*О. Антонюк*

**Історична пам'ять** — найважливіший компонент духовної сфери етнічної спільноти, що дає змогу підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність історичного досвіду, передавати накопичене багатство етнічних (національних) цінностей наступним поколінням. У І. п. виділяють загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні (національні) групи) та особистісний рівні, яким аналогічно відповідають колективна, групова й індивідуальна форми І. п. Як науковій категорії І. п. притаманні такі ознаки: постійний розвиток, вибірковість, наступність, персоналізований характер, можливість набуття

парадоксальних виявів. У механізмі формування І. п. провідне місце належить: 1) соціальному досвіду відповідної спільноти; 2) етнічним стереотипам аксіологічного (ціннісного) забарвлення, за допомогою яких створюється узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, сформований історичною практикою міжетнічних відносин. Етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи. Серед етностереотипів розрізняють автостереотипи (думки, судження, оцінки стосовно власної етнічної групи) та гетеростереотипи (сукупність оціночних суджень щодо інших етносів); 3) історичній традиції, яка уособлює сукупність стандартів поведінки, що передаються через механізми спадковості (ієрархію стереотипів, культурних канонів, політичних і господарських форм, світоглядної системи, характерних для певного етносу); 4) емоційному компоненту (до І. п. імплементуються історичні події, факти, явища тощо, які спричинили найбільше емоційне напруження — великі досягнення та втрати, перемоги та поразки); 5) історичній науці, яка має на І. п. раціоналізуючий вплив. Виділяють такі типи І. п.: а) безпосередню — коротка історична пам'ять, притаманна учасникам і свідкам історичних подій. Її відмінними ознаками є нестійкість, неусталеність, обмеженість часом людського життя, з постійно прогресуючою амнезією; б) наукову, імплементовану до наукової думки, що визначається як змістовною стороною, обсягом, так і зворотним потужним впливом на масову свідомість; в) міфологічну — історичний аспект, що міститься у легендах і міфах; г) постійно відтворювану І. п. широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової думки, освіти, засобів масової інформації, міфології, власного та суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо. Як своєрідний духовний потенціал етнічної спільноти І. п. виступає не лише інтелектуальним та емоційним відображенням подій минулого, а й звернена до досвіду сьогодення та майбутнього етносу, країни, держави. І. п. як фундаментальна властивість

людини і людського суспільства відтворювати минуле особливо актуалізується і активізується у зламні, кризові епохи, коли буття етносу зазнає суворих випробувань. Підвищену увагу українців до минулого, своїх коренів можна розглядати як запізнілу реакцію на тривале ігнорування їх національної своєрідності в умовах тоталітаризму та потребами нинішнього часу, коли в українському соціумі відбувається трансформація духовних цінностей, соціальних інститутів і моральних регуляторів поведінки, формується нова соціально-економічна і політична системи суспільства.

*Историческая память: преемственность и трансформации ("круглый стол") // СоцИС. — 2002. — № 8; Масненко В. В. Исторична пам'ять як основа формування національної свідомості // Укр. іст. журн. — 2002. — № 5; Полянский В. С. Историческая память в этническом самосознании народов // СоцИС. — 1999. — № 3.*

*О. Антонюк*

**Історична самосвідомість** — духовне надбання етносу, складова його національної самосвідомості. Охоплює як знання про події, традиції, ідеї, теорії — все те, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам'ять), так і його ставлення до цього історичного багатства. В сукупності вони (знання і ставлення) стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті. В І. с. фактично віддзеркалено актуалізовану історичну пам'ять, якою керується народ на шляху свого державотворення. У 70-х — першій половині 80-х років науковцями було помічено своєрідний етнічний парадокс. Він полягав у тому, що особливості етнічної культури стиралися, а етнічна самосвідомість людей зростала. Численні соціологічні дослідження дали змогу пояснити це явище. Річ у тім, що національна самосвідомість етносу живиться і підтримується не лише елементами своєї традиційно-побутової культури та національними особливими рисами професійної культури, а й такими найважливішими джерелами, як уявлення про територію свого проживання та історична пам'ять. У ході досліджень, здійснених у серпні 1992 р. відділом етносоціології Інституту

мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України у різних регіонах республіки, українці, відповідаючи на запитання “Що саме, на Вашу думку, найбільше об'єднує Вас із людьми своєї національності?”, насамперед вказували на мову. На друге за значенням місце вони поставили спільні для свого народу звичаї, обряди, пісні, на третє — історію. Національні почуття українців, що ґрунтуються на їх історичній пам'яті, піднесли патріотичні настрої та збудили національну гідність громадян України, сприяли ширшому залученню їх до соціальної, політичної, економічної, культурологічної діяльності, що стало виявом їхньої історичної самосвідомості. На відміну від індивідуальної самосвідомості І. с. на теоретичному рівні існує не як продукт індивідуального життєвого досвіду, а передусім як загально-визнаний духовний компонент, доступний і зрозумілий переважній частині членів етнічної спільноти, відображений в офіційних документах, засобах масової інформації, літературі тощо. В умовах здобуття Україною державної незалежності та усвідомлення її громадянами місця своєї країни в сучасному цивілізованому світі І. с. стає найважливішим елементом національної самосвідомості українців, основою національної ідентифікації, стимулюючим фактором, який разом з культурною та мовною традиціями не лише зберігає цілісність українського етносу, а й сприяє побудові самостійної демократичної держави. І. с., крім того, забезпечує зв'язок, спадкоємність поколінь, наступність суспільного розвитку народу, створює підґрунтя для співробітництва людей у різних сферах громадського життя. Особливе місце у науковому обґрунтуванні ролі та значення історичних фактів, подій і діячів у контексті національного відродження належить інтелігенції. Її діяльність, як і благородні зусилля, спрямовані на розвиток історичних знань і донесення їх до мільйонів людей, сприяє консолідації суспільства. Для того щоб І. с. стала справді масовою, вона має бути достатньо поширеною серед усіх соціальних верств етносу. Це можливе лише за певних умов, а саме: коли освіта стає загальнодоступною і забезпечується широка участь засобів

масової інформації, державних інституцій, громадських об'єднань у доведенні до народу його національної ідеї, об'єктивного історичного минулого.

*Антонюк О. В.* Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу // Укр. іст. журнал. — 1993. — № 11/12; *Дробиже-*

*ва Л. М.* Историческое самосознание как часть национального самосознания народов // Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов. — М., 1990; *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз). — К., 1998.

*О. Антонюк*

# К

**Каста** (лат. *castus* — чистий) — замкнена суспільна група, що зберігає свої відокремленість і групові привілеї.

*О. Антонюк*

**Катастрофа етнічна** — аномальне явище, яке характеризується особливо важкими і загрозливими за можливими або наявними соціоетнічними наслідками. Це тотальне, глибоке потрясіння основних засад функціонування, розвитку етносів або окремих етнічних спільнот. К. е. поділяють на два типи: вичерпні (коли потенціал етносу фактично вичерпаний або такий, що майже не існує) та інверсійні (за ситуації переродження етносу, коли він розпадається на кілька субетнічних компонентів (складових), а то й поглинання конкретного етносу іншими етносами).

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Категорії етнічні** — найбільш загальні етнологічні поняття, які відображають і характеризують універсальні властивості етноландшафтних систем, їхніх внутрішніх структур і особливостей. К. е. — вихідні поняття, що використовуються етнополітичною наукою з метою розкриття, пояснення основних рис (ознак) етносоціальної дійсності. Основні ознаки етноландшафтних систем виявляються серед усвідомлення взаємозв'язків між К. е. Кожна з них пов'язана з наявністю різнопланових відносин між окремими етнічними процесами, тенденціями та явищами. К. е. мають історичний (часовий) характер, не є сталими, а певною мірою постійно видозмінюються. Вони відтворюють закони етносоціального руху, форми і способи взаємодії етнопопуляцій з ландшафтними системами та між собою, ставлення етноструктур до мінливого буття.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Квота імміграційна** — визначена кількість іммігрантів, яким дозволяється прибуття до країни, яка їх приймає.

*О. Антонюк*

**Київської Русі етнополітична думка.** Перші писемні пам'ятки політичної, у т. ч. й етнополітичної, думки вітчизняних пращурів, що дійшли до сьогодення, припадають на X–XII ст. Важливою політичною подією у цей час є становлення на базі племінного союзу полян, частково уличів і сіверян у середньому Подніпров'ї (VII–VIII ст.) першої слов'янської держави, що дістала назву Київська Русь з центром у м. Києві й стала політичним осередком величезної імперії, яка за своїм складом була поліетнічною. Оцінюючи історико-політологічне значення Київської Русі, слід підкреслити, що вона, по-перше, породжує княжу добу, яка охоплює майже п'ять століть. Українські історики виділяють у ній два періоди від середини IX ст.: Київський — до 1240 р. і Галицько-Волинський — до 1349 р. По-друге, Київська держава започатковує феодальну формацію, що проіснувала на Русі тисячу років, аж до середини XIX ст., і з того часу всі соціальні, політичні та ідеологічні процеси відбувалися в межах цієї формації і нею визначалися. По-третє, розбудова Київської Русі супроводжувалася появою нової ідеології. Особливою подією було прийняття у 988 р. за князя Володимира Великого християнства, яке з цього часу стає державною релігією. Християнство санкціонувало розвиток феодальних відносин, сприяло піднесенню влади київського князя, поширенню писемності, зростанню освіченості, появі оригінальних творів, зокрема політичного характеру. Завдяки християнству культура Київ-

ської Русі залучається до світової культури. Інтенсивні контакти з Візантією і Болгарією та іншими європейськими країнами дають змогу формувати нову модель політичної етнокультури, внаслідок чого виявилася діалектична взаємодія двох факторів — світової та української культур. У давньоруській державі формується своєрідна традиція української політичної, у т. ч. й етнополітичної думки, що впродовж віків визначала змістовну основу політичного мислення, яке далі активно впливало на духовно-культурний розвиток українського народу, процеси його самоусвідомлення та формування ментальності. Ідейно-політичні засади Київської Русі створювались під впливом досвіду всіх тих слов'янських та неслов'янських державних і напівдержавних утворень, які в минулому існували на цій території. Багатоетнічний характер цієї у своїй основі слов'янської держави давав змогу засвоювати історичну спадщину Візантійської та Римської імперій. Так, з приходом християнства з Візантії на Русі утверджується нова віра; вміння будувати церкви й писати ікони; запроваджуються церковнослов'янська і болгарська книжні мови, що забезпечило духовний злет давньоруської держави. Цьому активно сприяли перші слов'янські просвітники, засновники слов'янської абетки — Кирило і Мефодій, проповідники християнства і принципів гуманізму, перекладачі багатьох біблійних творів. До наших днів дійшло чимало тогочасних писемних джерел та пам'яток: літописів, політико-релігійних трактатів окремих осіб, релігійних діячів, збірок та зводів новонведень тощо, які підтверджують високий рівень розвитку етнополітичних ідей. Одним із визначальних політичних мислителів того часу був Іларіон — перший київський митрополит слов'янського походження (до нього митрополитів до Києва направляли з Візантії), головний ідеолог нововведень періоду князювання Ярослава Мудрого. У творі-проповіді “О законі Мойсеєм даному і о благодаті і істині Ісусом Христом бившим” він виступив проти рабського стану суспільства, за мир і злагоду між народами, які всі рівні між собою, за політичну самостійність Київської Русі. Автор напо-

легливо обстоював думку, що князь Володимир хрестив Русь не за вказівкою Візантії, а з власної ініціатииви, чим прагнув піднести авторитет і незалежність руської церкви. Іларіон рішуче відкидав закони іудеїв як такі, що порушують природну рівність і свободу людини, обстоюють думку про богообраність лише одного (єврейського) народу, і закликав підпорядковуватись не такому законowi, а благодаті, тобто євангельським істинам, що ліквідують рабство, славлять свободу людини, роблять церкву вірною служницею держави і князя. Митрополит вбачав у сильній монархічній владі князя запоруку цілісності багатоетнічної Київської держави, прославляв тих князів, які дбали про єдність, виявив глибинні розмежування, які мали місце на той час у суспільстві, пропонував компромісні варіанти розвитку етнополітичних процесів. Важливе значення у становленні етнополітичної думки належить “Повісті минулих літ”, написаній приблизно у 1113 р. монахами Нестором і Сильвестром. У “Повісті...” автори прагнуть охопити найважливіші події від біблійного потопа до започаткування християнства на Наддніпрянщині апостолом Андрієм Первозванним, від розселення народів до політичного гуртування слов'янських племен, їх політичних провідників, покликання варягів, виникнення держави тощо. Центральне місце у цьому літописі належить ідеї єдності Руської землі, яка ідеалізує державний устрій, встановлений Ярославом Мудрим. Тут також можна знайти роздуми про богообраність слов'янського народу, обожнення єдиної держави, що орієнтується на централізовану політичну владу, яка виникає на основі добровільної домовленості народу з князями. У Київській Русі надзвичайно високого рівня набув розвиток політико-правової думки. Про це яскраво свідчать пам'ятки цього періоду — “Повчання” Мономаха, “Ізборник”, “Руська правда” Ярослава Мудрого, твори Кирила Турівського, Климента Смолятича, “Повість про Акира Премудрого”, в яких відображено цілісну систему закономірностей розвитку політичної і правової свідомості, аналізуються процеси посилення феодалльної залеж-

ності населення, зміцнення князівської влади тощо.

*Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Кирило-Мефодієвське товариство (братство)** — перша в Україні таємна організація політичного спрямування, що виникла в грудні 1845 — січні 1846 р. в Києві й проіснувала до березня 1847 р. Соціальною базою Товариства виступила різночинна інтелігенція, яка була тісно пов'язана з Харківським і Київським університетами. Його засновниками були: історик М. Костомаров, письменник П. Куліш, професор М. Гулак, етнограф О. Маркович, учитель В. Білозерський. З К.-М. т. був пов'язаний Т. Шевченко, народний філософ, поет, хоча членом його не був. Усіх їх об'єднувала “всеслов'янська ідея — ідея слов'янського відродження та об'єднання усіх слов'янських народів, що виникла внаслідок прагнення до національного визволення своєї Батьківщини — України. К.-М. т. основні ідеологічні принципи сформулювало у “Законі Божому” (Книзі буття українського народу), а шляхи й засоби досягнення мети — у “Статуті слов'янського товариства св. Кирила й Мефодія”. У політичній доктрині Товариства розроблялись такі визначальні політичні ідеї: створення сильної федерації слов'янських республік; ліквідація самодержавства і кріпосного права; усунення релігійної дискримінації та національного пригноблення; формування умов для розвитку національних культури, освіти, мови. На політичних поглядах членів К.-М. т. позначилася програма Товариства об'єднаних слов'ян. Проте було й нове, а саме: ідея месіанізму українського народу. “Голова України, — писав М. Костомаров, який закликав усю Слов'янщину до свободи і братства, — розійшовся по світі слов'янському... І встане Слов'янщина... і Україна буде непідлеглою Речі Посполитій в Союзі Слов'янським...”. Товариством визначалася кінцева мета створення слов'янської демократичної федерації на чолі з

Україною і столицею в Києві на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. До складу федерації мали ввійти Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. Об'єднання слов'янських народів розглядалося не як їх злиття із втратою національних особливостей, а як союз слов'янських демократичних держав-республік, що засновується на федеративних засадах. При об'єднанні “кожне слов'янське плем'я матиме свою самостійність..., управління народне й дотримання рівності співгромадян”. Принцип християнської релігії визначався як основа суспільно-державного устрою, тобто “управління”, а також законодавства, права власності й освіти всіх слов'ян. У республіках передбачалися рівноправність усіх віросповідань, обов'язковість навчання народу, скасування кріпосного права й тілесних покарань тощо. Вища законодавча влада передавалася двопалатному сейму, виконавча — президентові. У “Книзі буття українського народу”, що зветься ще “Автобіографією”, автором якої є М. Костомаров, дається характеристика внутрішньої структури федеративної республіки: “В усіх частинах федерації передбачались однакові основні закони й права, рівність ваги, міри, монети, відсутність митниць, свобода торгівлі, всезагальне знищення кріпосного права й рабства в будь-якому вигляді, єдина центральна влада, що завідує зносінами поза союзом, військом і флотом, але певна автономія кожної частини щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства й освіти”. Реалізацію цієї програми К.-М. т. планувало виключно шляхом реформ, мирної пропаганди, виховання молоді, літературної діяльності. Окрему позицію з цього питання займав Т. Шевченко. Безкомпромісно засуджуючи феодально-кріпосницьку систему й самодержавний лад, він виступав за революційні методи, у т. ч. повалення царизму, тобто за соціальну революцію. Значення К.-М. т.: 1) воно засвідчило першу спробу інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку; 2) започаткувало національно-політичне мислення українців; 3) привернуло увагу царизму до потенційної небезпеки зростаючої їх національної свідомості; 4) дало

поштовх до розгортання цілеспрямованої політичної боротьби української інтелігенції із самодержавством за визволення українського народу і набуття Україною національної незалежності.

*Костомаров М. І.* Закон Божий (Книга буття українського народу) / Упоряд. І. І. Глизь. — К., 1991; *Кирило-Мефодіївське* товариство: У 3 т. / АН УРСР, Археогр. коміс., Ін-т історії, Центр. держ. істор. арх.; Редкол.: П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. — К., 1990.

О. Антонюк

**Класифікація етносів** — розподіл етносів світу у змістовні групи залежно від певних характеристик, параметрів (критеріїв) цього виду людей. Критерії класифікації виходять із сукупності антропологічних ознак, спільного проживання на одній або декількох територіях, типу етнічної спільності, загальних особливостей побуту і культури, спільної історичної долі, мовної спорідненості тощо. Згідно з таким підходом усі народи можна розмежувати за такими основними класифікаціями: географічною, расовою (антропологічною), етнічною, мовною (лінгвістичною), релігійною. 1. *Географічна (ареальна) класифікація* (Г. к.). Враховує факт географічного сусідства народів, що відображає спільний характер їх проживання в межах будь-якої певної, насамперед величезної, території. Така спільність простежується, передусім у різних елементах матеріальної та духовної культури. Г. к. використовується для виділення умовних географічних регіонів, у яких розселені різні народи світу: “народи

Півночі”, “народи Кавказу”, “народи Океанії” тощо. Втім подібне групування народів можливе лише у тому разі, коли географічний принцип класифікації збігається з етнічним. Він широко застосовується тому, що дає змогу охоплювати величезні зони, в межах яких спостерігається його відносне узгодження з етнічним принципом. Слабкою стороною географічного принципу є те, що він не дає вичерпної етнологічної характеристики народів щодо їхнього походження; формування, господарського і культурного способу життя; рівня соціально-економічного розвитку. Тому Г. к. має допоміжний характер і використовується лише при збігові з групуванням народів за іншими критеріями, тобто у межах крупних регіонів. 2. *Расова (антропологічна) класифікація* (Р. к.). Грунтується не на культурній, а на біологічній, генетичній спорідненості між різними етнічними спільнотами. В основі її — принцип поділу народів за расами. Одним із засновників Р. к. є відомий французький мандрівник-вчений Ф. Берньє, якому належить також авторство самого терміна “раса”. Спільним для всіх класифікацій ХХ ст. є втілення принципу ієрархічного підпорядкування при групуванні расових типів і вирішенні питання щодо кількості основних рас. Існують різні погляди — від гіпотези про два основні расові стовбури (її автором є англійський вчений Т. Гекслі, 1870) до гіпотези про 15 самостійних рас. Між цими крайніми поглядами — широкий спектр гіпотез, згідно з якими передбачається наявність трьох, чотирьох і п'яти основних расових стовбурів. Науковці

Групування народів за їхньою чисельністю (1992 р.)

Чисельність народів, млн осіб	Кількість народів	Загальна чисельність групи, млн осіб	% до загальної чисельності населення світу
Понад 100	7	2075	37,9
50–100	12	890	16,2
25–50	17	580	10,6
10–25	43	825	15,1
5–10	52	480	8,8
1–5	190	421	7,6
до 1	–	209	3,8
Всього	–	5480	100,0

серед рас сучасних людей, які належать до одного виду *Homo sapiens*, насамперед видокремлюють найбільші підрозділи, які зазвичай називають великими расами. Це європеоїдна (євразійська), монголоїдна (азіатсько-американська) і негро-австралоїдна (екваторіальна). Багато дослідників замість єдиної екваторіальної раси виділяють дві самостійні раси — негроїдну (африканську) та австралоїдну (океанійську). Думку про існування чотирьох великих рас вважають найбільш обґрунтованою. У зоні контактів великих рас існують перехідні (утворені у стародавні часи) і змішані (утворені у новий час) рас. Змішування рас триває багато тисячоліть, є безперервним і дедалі прискореним процесом. Між расами, на відміну від етносів, мов і релігій, дуже складно встановити будь-які точні кордони. Расові відмінності зазвичай добре помітні у далеко розмішених одна від одної груп людей і майже не розрізняються у розмішених поряд. За приблизними підрахунками європеоїди (переважна частина населення Європи та Австралії, велика частина населення Америки, Африки до Півночі від Сахари, Передньої Азії й Індостану) становлять 42,3 % усього народонаселення світу; монголоїди разом з расовими типами південно-азіатської групи (Східна, Центральна і Південно-Східна Азія, Північно-Східна Азія) — до 36 %; негроїди (Африка південніше Сахари) — 7,4 %; австралоїди (Океанія, деякі групи населення Південної і Південно-Східної Азії) — 0,3 %. На змішані та перехідні форми припадає майже 14 % народонаселення світу. Раси людини — це територіальні групи людей, які склались історично й по'єднані спільністю походження, що виявляється у спільності другорядних щодо сутності людини зовнішніх спадкових фізичних ознак (колір шкіри, очей, волосся, ступінь виступання вилиць, носа, товщина губ, зріст, розріз очей тощо). Осмислюючи проблеми Р. к. людства, науковці звертають увагу на низку аспектів. По-перше, за основними видами, фізіологічними й психологічними особливостями людство єдине. Підтвердженням цього є те, що життєво важливі ознаки людини (структура мозку, особливості, пов'язані з ходою, будова руки, устрій голосових зв'язок, зоровий та слуховий

апарати та ін.) не мають расових відмінностей. По-друге, расові відмінності не належать до біологічно важливих особливостей побудови людського тіла і виявляються у порівняно невеликій кількості ознак. По-третє, ці відмінності сформувались не в процесі еволюції, а саме внаслідок пристосування до різних умов географічного середовища. Звідси дійшли висновку, що всі раси однаково здатні до культурного розвитку. По-четверте, духовно-культурний прогрес людства призводить до зменшення ролі біологічного фактора у його розвитку. По-п'яте, класифікація людей за расами не збігається з поділом їх за етнографічними та мовними ознаками. Представників однієї раси можна зустріти серед різних націй, етносів, мовних сімей, і, навпаки, до складу націй, етносу, мовної сім'ї входять представники різних рас. По-шосте, біологічна і соціокультурна повноцінність усіх рас і змішаних груп доводить наукову безпідставність концепцій існування “вищих” і “нижчих” рас, які слугують обґрунтуванню расизму на практиці. 3. *Етнічна класифікація.* У сучасному світі більшість вчених вважають, що нараховується понад 2 тис. різних народів за національним складом, хоча в науковій літературі можна знайти й іншу цифру — майже 5 тис. Чисельність народів коливається у широких межах — від багатомільйонних (за даними 1992 р., китайці (хань) — 1120 млн, американці США — 205 млн, бенгальці — 200 млн, бразильці — 160 млн, росіяни — 150 млн, японці — 123 млн) до кількох сотень або навіть десятків осіб (андаманці — мінкопії в Індії, тоала в Індонезії, ботокуди у Бразилії, алакалуфи та ямана в Аргентині й Чилі). 321 народ, чисельність кожного з яких понад 1 млн осіб, становить 96,2 % усього населення Землі; втім 79 народів чисельністю понад 10 млн осіб кожний утворюють майже 4/5 населення світу. Більшість країн світу — багатонаціональні. В окремих країнах проживає від кількох десятків до сотні народів (Росія, Індія, Індонезія, Китай, Пакистан, Іран та ін.). Однонаціональних країн порівняно небагато (Японія, Корея, Бангладеш), деякі країни Європи (Португалія), Аравійського п-ова. Багато народів (курди, белуджи, бенгальці, пенджабці в Азії, фульбе, малинке в Африці та ін.) проживають у межах двох і

## Структура індоєвропейської мовної сім'ї

- 1) слов'янська група                      2) германська група                      3) романська група  
4) індоарійська група    5) кельтська група    6) албанська група    7) грецька група

більше держав. 4. *Мовна (лінгвістична) класифікація* (М. к.). Є загально визнаною. Згідно з нею народи групуються за принципом мовної близькості. Оскільки етноси і мови часто збігаються, М. к. ставить одну з основ виділення етнічних спільнот і визначення їх походження. Ця система використовує генеалогічну шкалу мов, за якою вони об'єднуються в сім'ї за ознакою спорідненості, що визначається при порівнянні словникового фонду та граматики. Мовні сім'ї поділяються на групи та підгрупи. Найпоширенішою у світі є індоєвропейська мовна сім'я. До основних мовних сімей світу належать: дравідійська (Азія, Європа); алтайська (Азія, Східна Європа); нігеро-кордофанська (Африка); нілосахарська (Африка); китайсько-тибетська (Азія); тайська (Азія); австроазійська (Азія); австронезійська, папуаська (Азія, Австралія, Океанія); індіанська (Америка). Усе населення світу (5,7 млрд осіб) розмовляє від 2500 до 5000 мовами (точну цифру визначити неможливо, тому що різноманітність різних мов і діалектів однієї мови умовна). Серед них 19 мов є найпоширенішими. Ними спілкуються 2/3 всієї кількості населення. Чисельність людей, які розмовляють певними мовами, на початку 1990 р. становила: 1) китайською — понад 1 млрд 200 млн осіб; 2) англійською — 420 млн; 3) хінді й урду — 320 млн; 4) іспанською — 300 млн; 5) російською — 250 млн; 6) бенгальською — 170 млн; 7) індонезійською — 170 млн; 8) арабською — 170 млн; 9) португальською — 150 млн; 10) японською — 120 млн; 11) німецькою — 100 млн; 12) французькою — 100 млн; 13) пенджабською — 82 млн; 14) італійською — 70 млн; 15) корейською — 65 млн; 16) телугу — 63 млн; 17) маратха — 57 млн; 18) тамільською — 52 млн; 19) українською — 45 млн осіб. Державна мова переважно визначається офіційно за найчисельнішою нацією. У колишніх колоніях статус державної має мова метрополії (Франція, Великобританія, Португалія). Усього в Європі проживає понад 60 народів, які на 9/10 на-

лежать до трьох основних груп індоєвропейської мовної сім'ї — германської, романської та слов'янської (див. табл.). Слов'янська мовна група заселяє Європу — Центральну, Південно-Східну та Східну. До неї належать росіяни, українці, білоруси, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, чорногорці, словенці, македонці, болгарини. Генетично зі слов'янською групою пов'язана летго-литовська група, до якої належать литовці та латиші. Германська мовна група займає Центральну, Західну та Північну Європу. Її представниками є австрійці, німці, германо-швейцарці, голландці, фламандці, люксембуржці, ельзасці, а також народи, які спілкуються англійською мовою, — англійці та шотландці. Більшість представників кельтської групи також перейшла до спілкування англійською та французькою мовами (ірландці, бретонці, уельські). Крім того, до складу цієї мовної групи належать датчани, ісландці, шведи, норвежці та фарерці. Романська мовна група охоплює італійців, французів, швейцарців, іспанців, португальців; менш чисельні — італо- та франкошвейцарці, корсиканці, валлони, каталонці, галісійці, румуни, молдавани. Повсюдно в Європі живуть євреї, мова яких належить до *індо-арійської групи*. Існують в Європі так звані відокремлені мови, якими спілкуються греки, албанці, представники народності басків (Північ Піренейського п-ова в Іспанії). На Мальті в Середземному морі живуть мальтійці, які розмовляють на діалекті арабської мови, що належить до *семітсько-хамітської сім'ї*. Туркомовне населення Європи (*алтайська мовна сім'я*) представлене турками, чувашами, татарами, башкирами, гагаузами. А до складу фінно-угорської групи уральської мовної сім'ї належать фінни, саами та угорці. Понад 1000 народів земної кулі мешкають в Азії. Вони перебувають на різних ступенях етнічного розвитку і належать до багатьох мовних сімей та груп, як найчисленніших (китайці, бенгальці, японці та хіндустанці), так і багатьох племен з

кількістю осіб до кількох сотен. На відміну від європейських країн азіатські народи розмовляють мовами 18 сімей. Це найстара́тійший в етнічному плані регіон світу. Найчисельніші мовні сім'ї Азії: китайсько-тибетська (Східна Азія), індоєвропейська (північна частина Південної Азії, Іран, Афганістан), австронезійська (Індокитай); численні, але досить ізольовані мовні групи, яким надається статус сімей, — це японці та корейці. Етнолінгвістичний склад населення Африки також достатньо складний, він налічує до 300–500 етносів. Майже половина населення континенту належить до нігеро-кордофанської сім'ї, понад третини — до афразійської, інша частина — до нілосахарської, койсанської сімей, і лише 1 % населення спілкується мовами індоєвропейської сім'ї. На історію формування етнічного складу населення Африки вплинули масові переселення народів у VII–XI ст., та в епоху Середньовіччя. Колоніальний режим загальмував розвиток народів цього материка. Після здобуття країнами Африки політичної незалежності в їхньому етнокультурному розвитку розпочався новий етап міжетнічної інтеграції не лише споріднених народів, а й тих, які різняться мовою, культурою, рівнем соціально-економічного розвитку. В Африці проживають усі види етнічних спільнот — від багатомільйонних націй (єгиптяни, алжирці, марокканці) до невеликих кочових племен, які й нині мають родовий устрій. Сучасні африканці здебільшого називають себе не за належністю до певної етнічної спільноти, а за назвою своєї держави — нігерійцями, конголезцями тощо. Етнолінгвістичний склад народів Америки має особливі історичні риси. До приходу європейців основна частина корінного американського населення була розселена в гірських областях південної Мексики й Анд (цивілізації ацтеків, інків). Більшість територій як Північної, так і Південної Америки заселяли нечисленні племена. Така етнічна розрізненість спричинила їх винищення внаслідок завоювання європейцями та поширення різноманітних інфекційних хвороб. Лише найчисельніші народи змогли зберегти свою самобутність та етнічну територію (індіанці Мексики, басейнів Амазонки, Орінко,

крайньої півночі американського континенту). Основні чинники, які вплинули на формування сучасного етнолінгвістичного складу населення Америки: європейська колонізація континенту; ввезення рабів із Африки; корінне населення американського континенту. На сьогодні більшість країн Америки багатонаціональні. Понад 100 народів розселені в США та Бразилії, понад 50 — в Канаді, Мексиці та Аргентині, понад 25 — в Чилі, Колумбії, Перу, Болівії, Венесуелі. Досить строкатим є лінгвістичний склад американського континенту. Народи Північної і Центральної Америки спілкуються мовами 14 мовних сімей, а Південної — мовами 4 мовних сімей. Переважна частина населення (87 %) розмовляє мовами романської та германської груп індоєвропейської сім'ї. Сучасне населення Австралії та Океанії складається з двох груп: аборигенів і нащадків вихідців з Європи. Усього народи Австралії та Океанії спілкуються мовами 5 мовних сімей: індоєвропейської, австронезійської, мов папуаських, австралійських (аборигенних) народів та окремої мовної групи — японців. З огляду на відосібленість материка австралійські корінні мови досить споріднені між собою, але принципово відрізняються від інших мов світу. Те саме стосується і папуаської мови народів Океанії. Народи австронезійської мовної сім'ї в історико-культурному відношенні розподіляють на полінезійців (Схід і Південь Океанії), меланезійців (від о. Нова Гвінея до о-вів Фіджи), та мікронезійці (Марсіанські, Каролінські та Маршалові о-ви). Більшість населення Австралії, Нової Зеландії та Гавайських о-вів становлять нащадки переселенців з інших регіонів світу. Понад 80 % населення Австралії — англо-австралійці, інша частина поділена між англо-новозеландцями та франко-меланезійцями. 5. *Конфесійна класифікація*. Серед етноутворюючих чинників важливе місце належить релігії (лат. *religio* — набожність, святощі, предмет культу). Існують два визначення сутності релігії як історичного явища і форми культури: теологічне і світське. Теологи під релігією розуміють те, що пов'язує людину з Богом: “святе письмо”, культ та інші догмати, тобто це віра в реальне існування надприрод-

ного. Світське трактування релігії містить у собі систему філософських, соціологічних, культурологічних, психологічних знань і ґрунтується на історіософії й раціоналістичному підході, позбавленому ознак ідеологізованих і містифікованих теорій. Розглядаючи релігійну (конфесійну) структуру народонаселення світу, необхідно враховувати низку аспектів. По-перше, під час етнографічного й історичного описів етнічних спільнот обов'язково зазначають релігійну належність віруючих, оскільки релігія значно впливає на численні елементи матеріальної і духовної культури народів. По-друге, хоча з виникненням світових релігій етнічні межі, як правило, перестали збігатися з релігійними, релігія навіть в економічно розвинених країнах, де високий рівень виробництва, культури та освіти, відіграє значну роль. До світових релігій належать: буддизм, християнство й іслам. Однією з найстаріших релігій світу є буддизм, який утвердився в Індії понад 2,5 тис. років тому. Він сповідує насамперед високі етичні норми (гідність людини, поведінка в суспільстві тощо). Християнство як світова релігія тісно пов'язане з іудаїзмом. Воно зародилося в середині I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії на території сучасного Ізраїлю за глибокої кризи рабовласницького ладу. Християнство поділяється на основні гілки: православ'я, католицизм і протестантизм (останній складається з багатьох течій і сект — лютеранство, кальвінізм, англіканство, баптизм, методизм та ін.). На Аравійському п-ові на початку VII ст. виник іслам, що вважається наймолодшою релігією світу (у перекладі з арабської означає “покірність”). Тих, хто сповідує цю релігію, називають відданими (з араб. — мусульманами, звідси друга назва ісламу — мусульманство). В Європі ця релігія дістала назву “магометанство” за зміненням іменем

засновника Мухаммеда (Магомета). Іслам своєю батьківщиною має м. Хидксоз (між Синайським п-овом і Мексикою). Двома основними гілками ісламу є сунізм і шиїзм. До головних релігійних форм належать також: ламаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм і місцеві традиційні релігії. Кожна форма характеризується певними рисами. Основні з них за континентами розподіляються так: більшість населення Європи сповідує виключно християнство (його різновиди — католицизм, протестанство, православ'я). У кожній країні Європи зосереджені всі види християнської релігії, але в окремих її регіонах переважає один з них. Так, католики зосереджені переважно в країнах Південної, Західної та Східної Європи; протестанти — в Центральній, Північній і західній, православні — на Південному Сході; Азія — осередок всіх світових і крупних релігій. Це іслам, буддизм і ламаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм, християнство. Мусульманство, що сповідує іслам, охоплює більшість країн за територією. Його сповідують в Індонезії, Росії, країнах Середньої Азії, Афганістані, Пакистані, Індії, Бангладеш та ін. Буддизм і ламаїзм охоплює більшу кількість населення (Китай, Монголія, Японія, Росія). Індуїзм притаманний Південній Азії, переважно Індії та країнам поблизу неї (Непал, Шрі-Ланка), конфуціанство — Китаю, а синтоїзм — Японії. Лише на Філіппінах, Кіпрі, в Лівані, Ізраїлі, частково Індонезії сповідують християнство. Африка поділена на дві частини екватором і за релігією. Іслам сповідується переважно в північній, а протестанство — в південній частинах. Послідовники основних релігій світу поділяються на таких, що вірують в одне головне божество (монотеїстична група) і тих, що сприймають “пантеон” богів (політеїстична група). (Дані щодо їх кількості наведено в таблиці).

Монотеїстичні релігії, млн осіб	Політеїстичні релігії, млн осіб
Християнство — 1800, у т. ч. католиків — 1000 протестантів — 165	Індуїзм — 720
Мусульманство (іслам) — 900 (із них сунітів — 800, шиїтів — 100)	Буддизм — 300
Конфуціанство — 180	Синтоїзм — 90

Алексеев В. П. География человеческих рас. — М., 1974; *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М., 2002; *Народонаселение. Энциклопедический словарь* / Гл. ред. Г. Г. Меликьян; Ред. кол.: А. Я. Кваша, А. А. Ткаченко, Н. Н. Шаповалова, Д. К. Шелестов. — М., 1994.

О. Антонюк

**Колоніалізм** (лат. *colonia* — поселення, франц. *colonialisme*) — політичне, економічне й духовне поневолення країн, зазвичай менш розвинених у соціально-економічному відношенні.

О. Антонюк

**Колонія** (лат. *colonia* — поселення) — територія або країна, що перебуває під владою іноземної держави, позбавлена політичної та економічної незалежності.

О. Антонюк

**Компетентність етнокультурна** — особистісна якість людини, що формується внаслідок цілеспрямованого і спонтанного, організованого і стихійного засвоєння нею (у процесі соціалізації) культури свого народу в усіх її виявах: традиційно-побутових, фольклорних, професійних, наукових і емпіричних знаннях, на емоційному і раціональному рівнях. К. е. особи охоплює передусім знання величезного прошарку елементів етнічної культури, починаючи з елементарних уособлювачів і носіїв найнагальніших потреб та інтересів етнічного загалу. Цей процес набуває помітних масштабів і напруження або у часи виникнення смертельної небезпеки для існування етносу як цілісності, або у зламні історичні періоди, в ситуації соціальної нерівноваги, перебудови суспільних відносин, коли перед етносом відкриваються перспективи й можливості піднесення на вищий щабель історичного буття, або відновлення певною мірою втраченого історичного досвіду, надбань у різних сферах життя. В історії етносів бувають і часи, за яких їхня консолідація здійснюється в умовах загального “засліплення”, коли аргументи розуму перестають діяти, бо маси надихнуті та пройняті ідеями етноцентризму і міжетнічної ворожнечі. Така консолідація має, напав-

ки, негативні, руйнівні наслідки, і людство від неї тільки втрачає. К. е. конструктивного напряму своєю кінцевою метою має, як правило, утворення нації та розбудову власної держави. Інтеграція вищих рівнів стосується сфер міжетнічного національного та міжнаціонального життя. Кожна нація задля свого подальшого розвитку і збагачення надто зацікавлена у збереженні К. е.

*Етнічний довідник* у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; *Баронин А. С. Етнопсихологія: Учеб. пособие.* — К., 2000.

М. Головатий

**Компліментарність** — взаємна симпатія (антипатія) членів етнічних колективів, покладена в основу поділу на “своїх” і “чужих”.

О. Антонюк

**Конвергенція етнічна** (лат. *convergentio* (*convergo*) — сходжусь, наближаюсь) — виникнення в різних місцях незалежно один від одного подібних або однакових культурних явищ під впливом загальних законів суспільного розвитку.

О. Антонюк

**Конвіксія** — порівняно невелика група людей з однохарактерним побутом і місцем проживання, що існує впродовж декількох поколінь. Разом з консорцією це нижчий таксон етнічної ієрархії. Прикладом К. можуть бути сільські громади, середньовічні квартали ремісників, невеликі племена. К. мають невисокий ступінь активності та резистентності.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства* / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.

М. Головатий

**Консолідація етнічна** (лат. *consolidatio* — зміцнювати, ущільнювати) — вид об’єднувальних етнічних процесів. Розрізняють міжетнічну консолідацію (злиття кількох споріднених за мовою та культурою раніше самостійних етносів у нове, більше за розмірами етнічне утворення) та

внутрішньоетнічну консолідацію (внутрішнє згуртування етнічної спільноти за нівелювання відмінностей між наявними у ній групами).

*О. Антонюк*

**Консорція** — компліментарне об'єднання невеликої групи людей, часто пов'язаних між собою дещо ефемерно, єдиним метою та історичною долею. К. — це “гуртки”, політичні угруповання, банди, секти, інші об'єднання, що, як правило, утворюються на засадах добровільності, тимчасової домовленості. Часто з К. виростають етнічні системи вищого рангу, суспільної вагомості та значення.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Константи етнічної картини світу** — відповідні універсальні знакові комплекси, які можна виокремити за допомогою метамови з різноманітних фрагментів тексту, що ним, по суті, і є етнічна картина світу. Реалізуються К. е. к. с. у кодових системах, основою яких є різні фрагменти, об'єкти світу, де серед основних вирізняють: астральний, вегетативний, зооморфний, антропоморфний, числовий, гастрономічний, кольоровий та ін. У мові К. е. к. с. відповідають лексичні одиниці, пов'язані з певним лексичним тлом (сукупністю знань, які стосуються предмета, що називається словом).

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Конституція України (1996 р.)** — Основний Закон незалежної Української держави, який закріплює головні права і свободи, обов'язки громадян, суспільно-політичний устрій України. К. У. було прийнято Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Складається з Преамбу-

ли та 15 розділів. Україна за К. У. є суверенною і незалежною, унітарною, демократичною, соціальною, правовою державою — республікою. Єдиним джерелом влади, згідно з К. У., є народ, який здійснює владу безпосередньо або через органи державної влади та місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється шляхом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Визначаючи права і свободи громадян, К. У. виходить з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Тому в К. У. (1996) права і свободи громадян закріплені у значно ширшому і повнішому обсязі, ніж у Конституції України 1978 р. К. У. визначає правовий статус і повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України, судових і прокурорських органів. Закріплено на конституційному рівні територіальний устрій України і правовий статус Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової України. Визначено засади та функції місцевого самоврядування. З прийняттям К. У. (1996) втратили чинність Конституція УРСР 1978 р. і Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України щодо організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні від 8 червня 1995 р.

*Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 2004.*

*М. Головатий*

**Конструктивізм** — теорія, представники якої визнають етнічні спільноти як певні інтелектуальні конструкції вчених, політиків, яким завдяки значному поширенню системи освіти, розгалуженій мережі засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливати на них.

*О. Антонюк*

**Конфедерація** — добровільний, утворений на основі підписання міжнародних

договорів міждержавний союз, члени якого повністю зберігають своє незалежне (суверенне) існування, власне політичне життя, систему органів влади і управління, самостійне громадянство, свою валюту, національну армію. Юридично всі держави — члени К. рівні, хоча в реальному політичному житті, як правило, домінує та держава, що має найвищий економічний, військовий та інші потенціали. Хоча К. створюється для досягнення спільних, загальних інтересів, не має загальної території, але є території окремих держав — членів К. Для спільних дій члени К., як правило, створюють спільні політико-адміністративні органи — переважно дорадчого характеру. В таких органах намагаються зберігати рівне, однакове представництво, встановлюють систему різних, у т. ч. економічних, внесків, організують військові сили під об'єднаним командуванням, узгоджують між собою міжнародну (зовнішню) політику тощо. Члени К. мають необмежене право виходу з неї. Як правило, К. — недовговічні, розпадаються на частини або перетворюються на федерації.

*М. Головатий*

**Конформізм** (лат. *conformis* — подібний, відповідний) — пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил.

*О. Антонюк*

**Кордони етнічні** — умовні лінії або рубежі, що розділяють етнічні території, тобто компактно населені певними етносами або етнічними чи етнографічними групами. К. е. складаються протягом історичних періодів і є досить хиткими, змінними. Вони виявляють крайню межу компактного розселення певної етнічної спільноти і, як правило, не є суцільною лінією. Конфігурація К. е. здебільшого буває досить складною, може утворювати зигзаги та петлі; іноді після замикання їх всередині залишаються великі внутрішні простори, заселені іншими етнічними спільнотами. На відміну від кордонів політичних та адміністративних К. е. однієї етнічної спільноти можуть взаємопере-

хрещуватися з К. е. іншої, що є досить поширеним явищем. При визначенні К. е. береться до уваги низка ознак: мова, етноспецифічні риси матеріальної та духовної культури, етноніми та етнотопоніми, що переважають на даній території.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Козлов В. И. Динамика численности народов: Методологические исследования и основные факторы. — М., 1969; Пирен М. И. Основы этнопсихологии: Учеб. пособие. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Кордоцентризм** — філософсько-релігійна ідея, згідно з якою істинна сутність людини зосереджена в серці. Своїм корінням сягає античної філософії (Платон, “Алківіад I”), праць перших християнських богословів (Климент, Ориген). Набула особливого розвитку в основоположника християнської антропології Августина Аврелія, який застерігав: “...не збагнеш дивлячись — старайся зрозуміти віруючи. Нагостри вістря очей твого серця і дивись, і настав вуха серця і слухай”. При цьому він підкреслював, що тільки всередині людини міститься істина. В європейській філософії К. розроблявся французьким філософом, математиком Б. Паскалем. Образ серця в його інтерпретації набуває рис містичного ірраціонального начала, яке здатне до безпомилкового інтуїтивного осягнення сутностей і речей наднатурального порядку. Серце, за Паскалем, — інструмент віри, що має власну логіку функціонування, відмінну від атмосфери звичайного логічного мислення. В історії української філософської думки К. мав особливе поширення, оскільки “філософія серця” — одна з найсуттєвіших рис й традицій української духовності. У працях К. Ставровецького, Г. Сковороди К. виразився постановкою чітко окресленої проблеми, у творчості М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка — виявлений на рівні літературно-художнього осягнення дійсності, а у філософських доробках П. Юркевича К. постає особливим предметом філософської рефлексії й набуває вигляду завершеної філософсько-антропологічної концепції. Символ “серця” у філософії Юркевича багатозначний: 1) серце як

душевний стан людини (джерело всього доброго і злого в словах, думках і вчинках людини); 2) серце як цілісний світ людини (це не лише моральні переживання, почуття, пристрасті, а й акти пізнання, взяті не як процес дискурсивного мислення, а як акти осягнення); 3) серце як неусвідомлений досвід, позасвідоме, що породжує явища душі. У серці людини, за Юркевичем, міститься основа того, що її уявлення, почуття і вчинки набувають тієї особливості, в якій виражається душа цієї, а не іншої особи, і такого особистісного спрямування, за силою якого вони є проявом не абстрактної духовної істоти, а окремої живої, справді існуючої людини. Тільки серце здатне виражати, знаходити й розуміти такі душевні стани, які за своєю особливою життєдайністю не доступні розуму. Серце, згідно з К., — ціннісний інтегратор цілісності буття. Воно має багато здатностей (почуття, воля, споглядання, інтуїтивне пізнання, пам'ять тощо) й постає особливим системним їхнім субординатором.

*Паскаль Б.* Мысли. — М., 1974; *Франк С. Л.* Непостижимое: Сочинения. — М., 1990; *Фромм Э.* Духовная сущность человека. Способность к добру и злу // *Философ. науки.* — 1990. — № 8; *Черній А. М.* Онтологія духовності. — К., 1996; *Юркевич П. Д.* Сердце и его значение в духовной жизни человека // *П. Д. Юркевич.* Философские произведения. — М., 1990.

*А. Черній*

**Космополітизм** — система поглядів, ідей на відносини між народами, основу якої становить ідея так званого світового громадянства. Пояснення суті К., його місця і ролі в житті людства є неоднозначними. Часто К. використовують з тим, щоб приховати етноцентристські або експансіоністські настрої та наміри, іноді — як засіб реалізації шовіністичної політики і практики. Історично мали і мають місце факти використання К. ідеологами неубережених прав людини, прихильниками ідей технологічного детермінізму та ін. для етнічної консолідації, реалізації ідей і намірів пацифістського характеру. Загалом К. є своєрідним різновидом утопічного світогляду, що по суті має переважно негативне навантаження. Річ у тім, що багато в

чому К. протирічить ідеї існування людства як певної та об'єктивної багатоманітності, багатонаціональної, поліетнічної цілісності. Натомість К. обстоює і певну уніфікацію, одноманітність, невиразність у житті людини, спільноти, людства загалом, що не можна визнати позитивним.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1.* Поняття та терміни. — К., 1997; *Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача.* — Київ; Харків, 1997.

*М. Головатий*

**Красзнавство** — всебічне вивчення частини країни (області, району, міста тощо) державними і громадськими організаціями, місцевим населенням. Основним завданням К. є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною і практичною метою. Розрізняють історичне, етнографічне, топонімічне й інші різновиди К. Краєзнавчі установи поділяють на державні, громадські, шкільні. Їх діяльність координують Всеукраїнська спілка краєзнавців, створена 1990 р., краєзнавчі музеї, з яких у 2002 р. діяло на Україні 120 із загальної кількості 376; освітні, культурно-виховні об'єднання, яких нараховується 144. Основні методи К. — збирання і систематизація інформації про предмети матеріальної та духовної культури. К. виступає скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того кращого, що витримало випробування часом у галузі матеріальної та духовної культури народів. Українське К. має глибоке коріння і давні традиції, започатковані ще в часи Київської Русі легендарними літописцями. Актуальним в дослідженні українського К. є наукове вивчення і належний облік пам'яток архітектури, що становлять матеріальну та духовну основу формування історичної пам'яті, традицій, побуту і ментальності українського народу та народів, які проживають на території сучасної України. Проблеми дослідження К. в Україні мають безпосередньо практичне значення, що дає змогу використовувати міжнародний і

так званий “зелений туризм” для формування достойного іміджу України як сучасної цивілізованої держави з великими історичними традиціями і досягненнями з неменшими перспективами в майбутньому.

*Тронько П. Т.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури: досвід, проблеми та перспективи. — К., 1995; *Українознавство*. — К., 1996–1997. — Т. 1, 2.

*В. Волобуєв*

**Кримські татари** (самоназва — крим татарлар) в Україні. Для етногенезу К. т. характерною була після приходу у XIII ст. монголо-татар до Криму поступова (частково добровільна і примусова) асиміляція місцевого дотатарського населення (греків, готів, решток хозар і половців), яка згодом поширилася на генуезців, українців (полонені з ясиру), інші народності, що позначилося на антропології та етнографії К. т. Матеріали різних антропологічних досліджень дають підставу для висновку, що процес формування домінуючого типу кримського населення завершився до XVI–XVII ст., але деякі відмінності між міськими і сільськими жителями зберігалися тривалий час. До 1944 р. існував поділ К. т. на субетноси: 1) південнобережні (“яли-бойлю”) з помітними ознаками османізації (частково це колишні кримські турки, що поселялися на території колишніх генуезьких колоній, захоплених Туреччиною (1475); 2) гірські (“татлар”, тати) — значною мірою татаризовані греки, готи, інші народності; 3) центральнокримські (“орта-юлак”); 4) степові (“ногайлар”, ногайці або “мингат”, “мангит”, мангити) — нещодавні кочовики, переважно ногайці за походженням (Я. Дашкевич). У 1783 р. Крим був приєднаний до Російської імперії. Спершу землі ханства увійшли до складу Таврійської обл., а з 1802 р. — Таврійської губернії. Росія взяла курс на шовіністичну національну політику щодо К. т., інших народностей півострова. Політика царського уряду стосовно захопленої території, зокрема населення, що проживало на ній, зумовила суттєві зміни в етнодемографічних пропорціях. По-перше, чисельно

переважаючи на півострові наприкінці XVIII ст. кримські татари внаслідок двох хвиль еміграції (1790 і 1850–1860 рр.) на цей час вже становили меншість на своїй етнічній території. Лише у гірській і південнобережній частині Криму зберігся відносно компактний ареал татарського населення. На початку XX ст. він розміщувався на півдні півострова і простягався від Балаклави на заході до Судака на сході і від Карасубазара до Ялти. Поступово К. т. практично повністю залишили центральні райони Криму. Крім К. т. півострів населяли нечисельні громади кримчаків і караїмів. По-друге, відразу ж після входження Криму до Росії розпочалася колонізація півострова. На залишені К. т. землі переселилися росіяни, українці, німці, болгары, вірмени, греки, естонці, чехи, молдавани, євреї та ін. Росіяни селилися по всій території Криму, в містах, і селах. Перший Всеросійський перепис населення 1897 р. засвідчив, що в Криму серед усіх його жителів 274,7 тис. осіб (45,3 %) становили представники слов'янського етнічного елемента (росіяни, українці, білоруси — 186,2 тис.), а 34,1 % належали до кримсько-татарської етнічної групи, решта — до представників інших етносів. Зростання політичної активності К. т. розпочалося з кінця XIX ст., коли татарське національне відродження очолював Ісмаїл Бей Гаспірالی (1851–1914 рр.). Це був суспільний рух, що ставив за мету радикально реформувати систему освіти К. т. та інших мусульманських народів імперії; культурне відродження та об'єднання колоніальних народів; сприяння інтеграції ісламської культури із західною; підготовку висококваліфікованих кадрів у всіх сферах життя; широке залучення мусульманських народів у ділове, культурне і політичне життя імперії, а також поступове перетворення тоталітарної православно-монархічної імперії на демократичну країну, де поважалися б права всіх людей, у т. ч. права народів на самовизначення. Ці ідеї широко пропагувалися у заснованій Ісмаїлом Гаспірالی у м. Бахчисараї 1883 р. і редагованій ним до кінця його життя першій і єдиній впродовж 20 років у Російській імперії мусульманській газеті “Терджиман”, у сотнях організова-

них і реформованих ним школах. Навколо цієї газети та її редактора концентрувалися кращі сили інтелігенції мусульманських народів Росії, які після лютневої революції 1917 р. очолили свої національно-визвольні демократичні рухи. Визвольний рух кримсько-татарського народу, його національна консолідація відбувалися в умовах, коли царський режим здійснював у Криму жорстку колонізаторську політику, неофіційним гаслом якої було “Крим — без кримських татар”. Проте, це не завадило кримсько-татарському національному рухові відіграти вагомую роль у розвитку революційних подій на Кримському п-ові в 1917–1920 рр. Характерною ознакою цього руху було виявлення у ньому всього спектру політичних течій усєї Росії — від крайнього лівого, соціалістичного аж до монархічного спрямування. У березні 1917 р. у м. Сімферополі відбулися організаційні збори Курултаю, що обрали Мусульманський виконавчий комітет. Він був визнаний Тимчасовим урядом як єдиний законний представницький орган усіх К. т. У липні цього ж року було утворено національну партію “Мілли-фірка”, яка тривалий час очолювала державотворчий рух татарського народу. У грудні за участю “Мілли-фірки” розпочав роботу Курултай (Татарські Кримські Установчі Збори), було сформовано національний татарський уряд Директорію. Політика останнього разом з існуючими на півострові радами спрямовувалась на підтримку буржуазних сил у Росії, а також Центральної Ради. Було прийнято Конституцію Криму, проголошено Курултай Парламентом з однорічним терміном. Почалося формування власних татарських збройних сил. Проте ці події, які можна розглядати як передумови кримсько-татарської національної державності, не набули свого логічного завершення. У жорсткій класовій боротьбі, що точилася на півострові у 1918–1920 рр., політичній еліті татар не вдалося створити власної незалежної держави. Після завершення Громадянської війни у жовтні 1921 р. було утворено Кримську АСРР у складі Російської Федерації, яка проіснувала до депортації К. т. у 1944 р. Автономія у Криму за характе-

ром формування і функціонування мала свої особливості порівняно з іншими автономіями колишнього СРСР. Вона, на відміну від них, була створена не за національно-територіальною ознакою, а на підставі поліетнічного складу населення півострова, наявності серед його жителів великих за чисельністю етнічних груп, за територіальним принципом. Це відображали, зокрема, адміністративні райони. З 20 низових адміністративних районів Криму 11 було національних: 6 — кримсько-татарських, по 2 — німецьких і єврейських, один — український (створений у 1930 р.). Національна політика радянської влади в Автономії мала таке ж спрямування і характерні ознаки, що й на всій території СРСР. Спершу у 20-ті роки в процесі здійснення політики коренізації відбувалося духовно-культурне відродження українців та інших етнічних груп, у т. ч. татарської. Партійні органи через свої національні секції залучали представників нацменшин до партійного і радянського будівництва. Так, серед 227 делегатів 2-ї Сімферопольської повітової конференції РКП (б) у травні 1921 р. було 139 росіян, 46 євреїв, 14 татар, 12 українців і представників інших національностей. Останнім створювались умови для забезпечення прав і можливостей брати участь у роботі відповідних органів влади. Суттєво почали зміцнювати свій потенціал кримсько-татарська національна культура і освіта. Для народного господарства готувалися кадри з вищою і середньою спеціальною освітою. Так, 175 студентів-татар вже у 1921 р. навчалися у Кримському університеті; 20 слухачів були направлені до Інституту живих східних мов у Москву, 26 — до Інституту Сходу, 1 — до Єкатеринославського гірничого інституту, 1 — до Донського політехнікуму, 2 — до Соціально-економічного інституту. Для підготовки татарських вчителів було створено педагогічні курси. Протягом 1921 р. відкрито 553 школи, у т. ч. 50 татарських. Проте, вже з кінця 20-х років політика коренізації в усій державі, зокрема в Автономії, почала поступово згортатися, відбулися кардинальні зміни у міжетнічній сфері. Об'єктом жорстких репресій у межах боротьби з націонал-демократичним рухом стає крим-

сько-татарська інтелігенція. Офіційна Москва з утвердженням сталінського тоталітарного режиму взяла чіткий курс на впровадження у національній політиці унітарно-централістських тенденцій, спрямованих на придушення самостійного національно-культурного розвитку всіх народів країни. Особливо реально суть цієї політики, її апогей виявилися за роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., коли були вчинені злочинні акти депортації цілих народів за національною ознакою. У травні 1944 р. ця трагічна доля спіткала К. т. і деякі інші етнічні групи Криму (вірмен, греків, болгар, циган та ін.). Дослідники називають різну кількість виселених із Криму татар. Проте більшість із них (про що свідчать і архівні джерела) сходиться на думці, що восени 1944 р. із півострова було вивезено до 200 тис. К. т. Місцями поселення висланців стали автономна республіка і 9 областей Узбецької РСР, 8 автономних республік, 4 краї і 22 області РРФСР, 16 областей Казахської РСР, 6 областей Киргизької РСР, а також території Карело-Фінської, Таджикиської РСР і Туркменської РСР, де вони утримувалися на дискримінаційному режимі спецпоселення аж до 1956 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. було скасовано обмеження щодо спецпоселення К. т., балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їхніх сімей, виселених під час Другої світової війни. Водночас другий пункт Указу проголошував, що “зняття обмежень із спецпоселення... не несе за собою повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місця, звідки були виселені”. Проте і в наступні десятиріччя депортовані, зокрема К. т., були позбавлені права повернутися на історичну батьківщину. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 15 грудня 1956 р., мотивуючи “труднощами розселення і працевлаштування у прилеглих до Криму районах К. т., німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, які раніше проживали в Кримській обл., а нині повертаються з місць спеціального поселення”, ставила завдання: по-перше, визнати недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської

кої областей зазначених осіб; по-друге, зобов'язати виконати обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих цих областей: а) припинити прийняття колишніх спецпоселенців і надавати їм необхідну допомогу у виїзді за межі цих областей, а також за межі УРСР; б) розглянути питання про те, щоб сім'ї колишніх спецпоселенців, які вже проживають в зазначених областях, розселити в інших областях республіки, а також за межами УРСР, вкупі з тими, які ще не повернулися, але мають повернутися. Одним із подальших кроків, що позначилися на долі одного із найчисленніших депортованих народів за національною ознакою — К. т. стало прийняття Президією Верховної Ради СРСР у вересні 1967 р. Указу “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму” та Постанови “Про відновлення прав кримських татар та членів їхніх сімей проживати на всій території СРСР”. У цих документах було офіційно визнано безпідставними звинувачення на адресу К. т. Водночас вони вважались “вкоріненими” у районах тогочасного розселення, що реально означало закріплення їх у місцях свого заслання. Національний рух кримсько-татарського народу за відновлення своїх прав і повернення на Кримський півострів розпочався відразу ж після депортації і набув організаційних форм із середини 1950 р. У 1967 р. було оголошено “Наказ”, що став своєрідним заповітом щодо кримсько-татарського майбутнього, основна ідея якого полягала у боротьбі за відтворення кримсько-татарської державності. У середовищі К. т. з'явилася політична еліта, яка почала представляти їхні інтереси перед державними органами. Наприкінці 80-х років оформилися дві основні організації К. т.: Національний рух К. т. (НРКТ) і Організація кримсько-татарського національного руху (ОКНР). Розвиток етнополітичної ситуації, пов'язаний з кримсько-татарським чинником, засвідчив надалі зростання авторитету ОКНР серед К. т. і звуження впливу НРКТ (особливо після смерті його лідера Ю. Османова восени 1993 р.). На врегулювання політико-правових аспектів депортованих було спрямовано послідовні зусилля урядових структур України, Автономної Республіки

Крим і діяльність Верховної Ради України. Серед низки державних та урядових рішень і заходів стосовно цієї проблеми важливими є: Постанова Кабінету Міністрів України № 636 від 11 серпня 1995 р. “Про заходи щодо розв’язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим”, Постанова Кабінету Міністрів України № 331 від 18 березня 1996 р., якою затверджено програму першочергових заходів, пов’язаних з розселенням та облаштуванням К. т. та осіб інших національностей, які повернулися і проживають в Автономній Республіці Крим. З метою оперативного вирішення усього комплексу проблем, пов’язаних з адаптацією й інтеграцією депортованого кримсько-татарського народу в українське суспільство, у травні 1999 р. Президентом України було підписано Указ № 518/99, згідно з яким утворено при Президентові України Раду представників кримсько-татарського народу як консультативно-дорадчого органу. Ще раніше Розпорядженням Президента України № 67 від 27 березня 1998 р. було створено робочу групу з підготовки пропозицій щодо вирішення питань, пов’язаних з поверненням депортованих К. т. Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримсько-татарського народу та національних меншин, які були депортовані й добровільно повертаються в Україну, стали предметом обговорення у квітні 2000 р. на парламентських слуханнях Верховної Ради України. У них взяли участь народні депутати, науковці, члени Ради представників кримсько-татарського народу при Президентові України, представники органів влади Автономної Республіки Крим і окремих областей України, представники товариств і громад національних меншин, які були депортовані з території України. Учасники слухань, оцінивши нинішній стан вирішення проблем депортованих, рекомендували Верховній Раді, Президентові України, Кабінету Міністрів України вжити невідкладних заходів щодо прискорення їх розв’язання. Надаючи важливого значення проблемі репатріації депортованих, Уряд України визначив пріоритетні напрями у її вирішенні:

1) належне фінансування заходів щодо повернення та облаштування цієї частини населення; 2) завершення будівництва житла, об’єктів соціально-культурного призначення та відповідних інженерних комунікацій, насамперед високого ступеня готовності (50 % та більше); 3) забезпечення депортованих житлом, у т. ч. шляхом його викупу та пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва; 4) участь депортованих у приватизації майна державних підприємств; 5) забезпечення репатріантів земельними ділянками; 6) забезпечення зайнятості репатріантів. Останніми роками в Україні урядовими структурами спільно з недержавними організаціями активізовано роботу щодо залучення до процесу репатріації міжнародної допомоги. Вона здійснюється передусім по лінії Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (понад 4 млн дол. США), Програми Розвитку ООН (понад 4 млн дол.), Агентства з міжнародного розвитку Туреччини (ТІКА) (до 1 млн дол. США), Міжнародного фонду “Відродження” (майже 1,2 млн дол.) та ін. Важливою складовою інтеграції депортованих в українське суспільство є вирішення комплексу проблем, пов’язаних з їх культурним самовідтворенням та збереженням і розвитком етнічної ідентичності. Першочерговим завданням на цьому шляху стало створення освітньої системи. Ця діяльність регламентується “Програмою формування та розвитку мережі навчальних закладів, класів з українською, кримсько-татарською мовами навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання” (затверджена постановою Ради міністрів Автономної Республіки Крим від 27 серпня 1997 р. № 260). Зокрема, нею було передбачено до 2005 р. відкрити 40 шкіл із кримсько-татарською мовою навчання, 2 — двомовні, 53 класи з кримсько-татарською мовою навчання та 8 двомовних класів. За даними Міністерства освіти України в Автономній Республіці Крим у 1999/2000 навчальному році функціонувало 9 шкіл з кримсько-татарською мовою навчання; постійно збільшується кількість недільних шкіл і факультетів з вивчення болгарської, німецької, вірменської та грецької мов. Вони діють майже в кожному районному центрі авто-

номії. Складовою проблеми залишається підготовка національних кадрів. Організовано підготовку кваліфікованих фахівців у Сімферопольському державному університеті, де діють факультети кримсько-татарської мови та літератури, турецької та грецької філології тощо. У Сімферопольському педагогічному училищі навчаються майбутні вчителі шкіл з кримсько-татарською мовою навчання. У 1993 р. було створено Київський державний індустріально-педагогічний інститут (КДІПІ), що розпочав освітню діяльність у 1994 р. за призначеннями: забезпечення системи освіти Кримського регіону педагогічними кадрами з урахуванням повернення депортованих народів. Цей навчальний заклад у перспективі може стати одним з основних центрів інтеграції культур представників багатьох народів Криму, що проживають на півострові, та етносоціального відродження раніше депортованих К. т., німців, вірмен, болгар, греків. Державні навчальні заклади Міністерства культури готують акторів і режисерів, працівників клубних закладів і бібліотек з числа кримсько-татарської молоді, 40 % учнів Кримського училища культури становлять представники К. т. Характерною ознакою етнокультурного відродження репатріантів стало те, що цей багатовекторний процес розпочався з часу їх повернення на територію півострова. Фактично з початку 90-х років відбувається активний розвиток їх інститутів національної культури. Так, при Державній телерадіомовній компанії "Крим" утворено національні редакції для К. т., болгар, вірмен, греків і німців. Із загальної кількості ефірного часу (10,3 годин) на передачі для К. т. припадає 27 %. Щодня в ефір виходить передача однієї з національних редакцій. Поступово на виконання Указів і розпоряджень Президента України, доручень Кабінету Міністрів України в Криму передано у власність або користування 54 мечеті та збудовано 15 нових. Цей процес триває.

*Брошевич В. М.* Депортація жителів Крима // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнар. наук. конф. — К. — 13—

14 травня 1994 р.; *Дашкевич Я.* Татари кримські // Етнічний довідник: У 3-х ч. Ч. II. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996; *Клячин А. И.* Динамика этнических систем расселения в Крыму (в связи с проблемой возвращения крымских татар) // Этногр. обозрение. — 1992. — № 2; *Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи* / Кол. авт.; Керів. Д. В. Табачник. — К., 2004.

*О. Антонюк*

**Ксенофобія** — (грецьк. *xenos* — чужий і *phobos* — страх) — 1) нав'язливий, нездоланний страх перед незнайомими людьми; 2) хворобливо-негативне ставлення до чогось або когось незнайомого, чужого; 3) негативне, нетолерантне ставлення до всього іноземного й іноземців. Одним із різновидів К. є етнічна антипатія або усталене почуття неприязні, а часом й відвертої ворожнечі або упередженості щодо представників певної національності (англофобія, русофобія, юдофобія). Така психологічна позиція, як правило, притаманна представникам пригнобленого (бездержавного) етносу в їхньому ставленні до представників етносу-пригнобловача і навпаки. Щоправда, етнічна взаємоантипатія може бути й наслідком тривалого історичного протистояння етносів-сусідів. Етнопсихологічна антипатія може мати тимчасовий характер і зумовлюватися погіршенням політичних відносин між державами. Для людей, які перебувають у стані К., притаманні почуття як побоювання, тривоги, послужливості, так і підозрливості, зверхності, зневаги тощо. Звідси й певні стереотипи поведінки: уникання контактів, своєрідна самоізоляція, захисна агресивна поведінка, або демонстрування неприязні, нетерпимості, відкритої ворожнечі до "інших" у різних формах (вербальній — образа словами, фізичній — застосування фізичної сили, економічній — пониження в посаді чи звільнення з роботи) тощо. За певних обставин К. може вийти зі стану тимчасового емоційного переживання й набути усталеності, характеру переконання, а отже, стати стереотипним фрагментом свідомості конфронтаційного спрямування, для якої може бути нормою пошук і "виявлення" ворога серед "чужих", комплекс зверхності, упередженості до сприйняття представників "чужої" на-

ції. За таких обставин, міжособистісна ворожнеча може перерости у міжетнічні конфлікти й сутички, що іноді набувають суспільно небезпечних масштабів і наслідків, особливо за таких додаткових умов, як внутрішня економічна або політична криза, етнічна дискримінація, загострення міждержавних відносин тощо.

*Алексеев В. Этногенез. — М., 1978; Життя етносу: соціокультурні нариси. — К., 1997; Панов В. Г. Эмоции. Мифы. Разум. — М., 1992; Реконструкция світоглядних парадигм. Нові тенденції в західній філософії. — К., 1995; Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. — М., 1984.*

*А. Черній*

**Культура інформаційна** — одна з невід’ємних складових загальної культури суспільства і людини, сукупність усіх видів інформаційно-комунікативної діяльності та результати такої діяльності. К. і. в суспільстві спирається переважно на масове залучення до всіх соціальних процесів найсучасніших засобів інформації, комунікації, нових інформаційних технологій людини, починаючи з дитинства. Це особливо помітно нині там, де відбувається перехід від індустріального рівня розвитку суспільства до інформаційного. Основною культурно інформованої особи є знання про довколишнє інформаційне середовище, закони його функціонування та розвитку, а основне — це вміння орієнтуватися в безмежності сучасного світу інформації. Така культура закріплюється в матеріальних і духовних цінностях, знакових системах, найновіших інформаційних технологіях, акумулюючи в них певні знання, значення, творчі здібності, уміння людини і забезпечуючи їхнє соціальне наслідування. У вузькому розумінні термін К. і. — це система інформаційної освіти і виховання як специфічний спосіб наслідування суспільних здобутків людства з метою відповідної соціалізації особи, її всебічного, гармонійного розвитку, професійної підготовки, самореалізації. Основою функціонування К. і. є розвинуте інформаційне виробництво, досконала система комунікації у суспільстві. К. і. має досить складну структуру. Її ядро складається з багатьох

соціокультурних цінностей, норм інформаційної діяльності, способів поведінки з інформацією, релігійно-духовних та інших настанов і способів реагування на інші види культури. Ядро К. і. оточене особливим “захисним полем”. Його утворює система повсякденної інформаційно-комунікативної діяльності людини, різноманітних соціальних і культурних інститутів, типів інституціоналізованої політичної, економічної, сімейно-побутової діяльності та ін.

*Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.*

*М. Головатий*

**“Культура масова”** — поняття, що характеризується особливостями творення культурних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві, розрахованих на масове використання. В натуралістично-речовому розумінні “К. м.” — це культура повсякденного життя, призначена для засвоєння масовою свідомістю. Вона поширюється насамперед різноманітними засобами масової інформації.

*Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003.*

*М. Головатий*

**Культура міжетнічного спілкування** — відповідна система історично зумовлених розвитком суспільства норм та цінностей міжетнічного спілкування (як міжособового, так і міжгрупового, на індивідуальному та інституціональному рівнях). У відносинах між державами, а також між представниками різних етнічних спільнот у поліетнічному суспільстві К. м. с. постає важливим і дієвим засобом контролю саморегуляції соціуму та гармонізації суспільних відносин. К. м. с. є органічним виявом суспільної свідомості й духовної культури нації, її представників. Рівень її розвитку зумовлений, з одного боку, системою об’єктивних і суб’єктивних обставин: подоланням протиріч в економічній, політичній, духовній сферах, інституем і рівнем розвитку громадських інститутів і

утворень громадян, суспільства, його відкритості, демократизації, а з іншого — рівнем виховання світоглядної, етичної культури, освіченості, духовності, етнічної толерантності учасників міжетнічного спілкування. Шляхи і особливості формування К. м. с. завжди базуються на ідеї загальнолюдської єдності. За своєю суттю вони протистоять ідеям етнічної обмеженості, замкнутості, відчуженості. Як правило, у період переходу від тоталітарного до демократичного суспільства формуванню К. м. с. притаманні певні суперечливі тенденції: зростання відкритості суспільства та етнічної самосвідомості.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Культура національна** — сукупність загальних і спеціалізованих галузей та здобутків культури певної національної спільноти, вияв специфіки етносу у сфері культурного надбання. Така культура відображає особливості національного менталітету, психології, традицій, мистецтва, міжетнічних відносин тощо. К. н. є підсумком історичного розвитку нації, виробленням і закріпленням у свідомості етносу рис, притаманних саме цій, а не іншій нації. Як надбання всієї нації, К. н. потребує відповідної державної підтримки і захисту.

*Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003.*

*М. Головатий*

**Культурна політика (державна)** — сукупність принципів і норм, якими керується держава у своїй діяльності зі збереження, розвитку і поширення культури, а також комплекс дій, спрямованих на досягнення культурних цілей.

*О. Антонюк*

**Культурний плюралізм** — вияв, вільний розвиток і співіснування різних культурних масивів, цінностей, норм, ідей, естетичних смаків і уподобань, які відзеркалюють багаторівневу етносоціальну структуру певного суспільства. К. п. розглядається як специфічне співіснування розмаїття культур етносів та окремих етнічних груп, що проживають на одній території або у державному утворенні. Кожна держава відповідно до Загальної декларації прав людини (1948) має забезпечити всім етносам та етнічним групам, що перебувають на її території, вільний розвиток мови, культури, інших надбань. Крім того, відповідно до основних принципів К. п. держава гарантує створення і діяльність різноманітних культурно-національних товариств, об'єднань, сприяє створенню і діяльності національних шкіл, газет, журналів, видавництва, театрів тощо.

*Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003.*

*М. Головатий*

## Л

**Лемки** — найзахідніша карпатська етнографічна група українців, яка здавна займала територію на обох схилах Східних Бескидів між річками Сан і Попрад на захід від р. Уж. За сучасним адміністративно-політичним поділом це гірська частина Південно-Східної Польщі (від річок Солинка і Сан на сході до рік Попрад і Дунаєць на заході), північно-східна гірська частина Словачки (від кордону з Україною до Попраду) і західна частина Закарпатської обл. (так званий трикутник від р. Ужок на півночі та м. Ужгород на півдні до р. Борджава на сході — Великоберезнянський, Перечинський, частково Свалявський, Мукачівський, Іршавський та Ужгородський райони). Етнонім “лемки” походить, імовірно, від прислівника “лем”, який Л. вживають замість “лише”, “тільки”. Деякі вчені, у т. ч. і сучасні, вважають Л. однією з гілок племені “білих хорватів”, які проживали у VI–VII ст. на обох схилах Західних Карпат. Змішуючись з іншими східнослов'янськими племенами, нащадки “білих хорватів” з часом втратили пам'ять щодо своєї племінної належності й у IX ст. стали називати себе вже “русами”, “русинами”, усвідомлюючи тим самим свою належність і до Київської Русі (з X ст. територія їх розселення входила до складу давньоруської держави), і до давньоруської народності. З XI ст. південні схили Західних Карпат стали поступово займати угорці, а з XIV ст. решта території розселення Л. (зокрема, вся Волинь і Галичина) були загарбані Польщею. Польські правлячі режими, римсько-католицьке духовенство впродовж усього багатовікового панування здійснювали жорстку колонізаційну політику щодо русино-українців. Важке матеріально-побутове становище (безземелля), соціальне і національне гноблення стали причиною, починаючи з 70-х років XIX ст., масової еміграції лемків на Американський континент, деяка кількість переселилася в межах єдиної на той час Австро-Угорської держави до Воєводини, Боснії, Хорватії. Внаслідок примусо-

вого обміну населенням між СРСР і Польщею в 1944–1946 рр. та акції “Вісла” 1947 р. польську частину Лемківщини практично позбавлено корінного етносу. Загалом у межі УРСР переселено понад 500 тис. лемків (насамперед у Полтавську, Донецьку, Миколаївську області). В сучасній Польщі Л. переважно розсіяні по колишніх німецьких землях (західні та північні воєводства), в Україні — в західних (Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська) та південно-східних (Одеська, Миколаївська, Донецька) областях. Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. Л. в Україні проживало 672 особи. Із них 95,4 % визнають українську мову рідною. Л. відрізняються від решти українців деякими специфічними звичаями, традиціями, обрядами, своєрідною говіркою, деталями побуту та матеріальної культури. Л. дали українській і світовій культурі багатьох видатних діячів, зокрема, українського першодрукаря (1491) Святослава Фіола, поета XV–XVI ст. Павла Русина з Кросна, першого ректора Петербурзького університету М. Балудянского, композитора Дмитра Борзнянського, поета Богдана-Ігора Антонича, співака М. Менцинського. Переважна більшість Л. ідентифікують себе передусім українцями, а вже потім — Л. Визначаються високою національною самосвідомістю та патріотизмом. Громадськоактивні Л. України об'єдналися у Товаристві “Лемківщина” національно-демократичного патріотичного спрямування. Лемківські громадські організації існують у Польщі, Словаччині, США, Канаді, державах колишньої Югославії й на засадах українського патріотизму об'єднані разом із Товариством у Світовій Федерації лемків (СФЛ), яка проводить щорічні фольклорні свята — Лемківські “Ватри” в Польській Лемківщині.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. II. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

# М

**Маргінал етнічний** — об'єктивно і суб'єктивно проміжний стан людини в системі відповідних етнічних відносин. М. е. є наслідком того, що особа одночасно належить фактично до двох етнічних груп. У такому стані часто перебувають вихідці з етнічно змішаних сімей, що зумовлює відповідним чином усе їхнє життя. Маргінальний статус необов'язково породжує внутрішню, психологічну етнічну маргінальність, яка настає, як правило, тоді, коли особа перебуває не просто на межі якихось етнічних культур (перекриває своєю внутрішньою позицією цінності двох культур), а коли ці цінності несумісні, а то й антагоністичні. Це спричиняє, у свою чергу, виникнення феномена етнічної маргінальності особи в точному значенні цього слова. Трапляється так, що, увібравши в себе несумісні культурні цінності, М. е. втрачає можливість мати власну стійку систему особистісних цінностей і життєвих орієнтирів. Він постає як своєрідний психологічно розколотий тип, амбівалентна особа, для якої характерні протиріччя між свідомим і несвідомим, потребово-мотиваційним та інтелектуально-операційним. Як правило, М. е. має нестійку емоційну сферу, не може власні пристрасті підпорядкувати своїм волі та розуму. Його цілі та установки зазвичай розмиті, особистісні ознаки невизначені або маловизначені. М. е. психічно нестійкий, прагне одночасно жити у "двох світах", але по-справжньому практично не живе в жодному з них. Його духовний світ конгломеративний: від одних цінностей він вже відцурався, а інші ще не увібрав. Звідси і відчуття ущербності, комплексу неповноцінності, що врешті призводить до агресивності, невмотивованої жорстокості, неадекватної поведінки, інших непередбачених дій. М. е. постійно шукає опору, стабільність. Іноді комплекс неповноцінності в нього переростає у комплекс відчутної зверхності, переваги. Йому притаманна тривожність, він нерідко втрачає здатність розрізнити

моральні та духовні позиції як чужі, так і власні. Втрата коренів, моральних і культурних цінностей часто робить М. е. особою зі своєрідною втраченою ідентичністю.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Ментальність етнічна** — духовно-культурний самовияв етнічної спільноти. Як складне суспільно-духовне явище, вона має характер певних уявлень. Це комплекс таких зовнішньодіяльнісних феноменів, що сприймається сторонньою свідомістю як своєрідний, специфічний дух етносу, те, що робить цей етнос "помітним", відмінним серед розмаїття інших етносів; своєрідне "обличчя", яким певний етнос повернутий до всіх інших і яким відрізняється від них. М. е. втілюється у характерні особливості світосприйняття (моральні вимоги, норми та цінності; переважаючі життєві настрої; типи характеру; форми взаємин; ставлення до праці та організації побуту тощо). Суттєве збереження ментальності кожного етносу полягає в тому, що вона є фактично неповторно цінною, принципово важливою для перетворення етногенезу на процес, що надає можливість кожному окремому представникові людства збагачуватися результатами надбань соціуму протягом багатьох тисячоліть у різних природних умовах і відповідним чином розвиватися та самореалізовуватися.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.*

*М. Головатий*

**Методи етнополітологічних досліджень.** Етнополітологія як наукова теорія

ґрунтується на певній методиці — наукових методах вивчення й аналізу функціонування етнополітичної сфери суспільства. “Метод” як категорія у широкому розумінні слова означає спосіб пізнання, а “науковий метод” — теоретично обґрунтований нормативний пізнавальний засіб. У вужчому значенні поняття “науковий метод” розглядається як сукупність підходів і принципів, правил і норм, інструментів і процедур, які забезпечують взаємодію суб’єкта (тобто вченого) з об’єктом, що пізнається для вирішення дослідницьких цілей та завдань. Науковці, які досліджують етнополітичні явища і процеси, активно використовують широкий арсенал методів інших суспільних наук. Умовно М. е. д. можна поділити на такі групи: 1) *загальнологічні* — аналіз і синтез, індукція і дедукція, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння та аналогія, абстрагування, моделювання, спостереження і експеримент, статистичний аналіз, логіко-математичне моделювання. Вони є універсальним інструментарієм осмислення етнополітичних явищ і процесів, суб’єктів і об’єктів етнополітики; 2) *теоретичні* — системний, історичний, порівняльний (компаративний), діалектичний, структурно-функціональний; 3) *емпіричні* (біхевіористичні) — безпосередній нагляд, контент-аналіз документів та інформаційних потоків, експеримент, анкетне опитування, інтерв’ю тощо. *Системний підхід* є одним з основних об’єктивно-методологічних принципів дослідження етнополітичних явищ. Як загальнонауковий метод особливого поширення він набув у другій половині ХХ ст. Передумовою його проникнення в науку став перехід до нового типу наукових завдань. По-перше, у багатьох галузях науки, у т. ч. гуманітарної, провідними стали проблеми організації та функціонування складних об’єктів. По-друге, сучасне наукове пізнання висуло в центр уваги такі системи, межі й склад яких не завжди чітко простежуються й вимагають спеціальних досліджень у кожному окремому випадку. Центральним поняттям системного підходу є певний ідеальний об’єкт, що розглядається як складне цілісне утворення. Оскільки одна й та сама система

може досліджуватися в різних аспектах, системний підхід передбачає виділення певного системотвірного параметра, що зумовлює пошук сукупності елементів, мережу зв’язків і відносин між ними — її структуру. З огляду на те, що система завжди перебуває в певному середовищі, системний підхід повинен фіксувати її зв’язки і відносини з оточенням. Тому вимогою цього підходу є врахування того, що будь-яка система є підсистемою іншої, більшої системи, і навпаки — виділення в ній менших підсистем (елементів), які в іншому дослідницькому контексті самі розглядаються як системи. Застосування системного підходу дає змогу розглянути процес формування етнополітичної доктрини в Україні як цілісної складноорганізованої системи заходів держави, спрямованих на забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними. З позицій методологічних принципів системного підходу етнополітика виступає структурним механізмом, що охоплює політику держави щодо: 1) української нації; 2) національних меншин, які є складовими українського суспільства; 3) української діаспори, яка перебуває за межами України та пов’язана з ядром українського етносу; 4) осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються в Україну; 5) адаптації репатріантів в український соціум. Завдяки системному підходу процес формування державної політики України щодо регулювання міжетнічних і міжнаціональних відносин можна розглядати як складову невід’ємну частину (підсистему) усєї державотворчої парадигми, тісно пов’язаної з її іншими галузями. За допомогою системного підходу дослідження пріоритетів й основних параметрів етнополітичного процесу в Україні виходить за межі політичної сфери й дає можливість розглянути цей процес у ширшому контексті із активним використанням матеріалів інших наук — історії, правознавства, філософії, соціології. *Історичному підходу* належить ключова роль в осмисленні етнополітичної сфери суспільства. Він передбачає вивчення етнополітичних явищ в їх послі-

довно-часовому розвитку, а також виявлення взаємозв'язку минулого, сьогодення й майбутнього. Цей підхід набув поширення у західній та вітчизняній етнополітологічній науці, є одним з найвідоміших і "найстаріших" в етнології. Як принцип підходу до дійсності, що змінюється у часі та розвивається, він був висунутий і розроблявся у філософських системах Ф. Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Й. Фіхте, Г. Гегеля, К. Сен-Сімона, О. Герцена та ін. Саме на цьому підході базуються примордіалістська концепція етнічності та теорія етносу. Визначаючи його роль в етнографії, Ю. Бромлей писав, що він необхідний "не тільки для розгляду змін, які відбуваються з окремими компонентами її об'єкта, а й для з'ясування генезису і розвитку етносу в цілому". З цим дослідницьким аспектом пов'язаний один із найважливіших напрямів етнографічної науки — етнічна історія, в межах якої вивчення окремих компонентів етносу підпорядковане з'ясуванню його динаміки як цілісної системи. Основні завдання етнічної історії — дослідження всіх видів етнічних процесів, у тому числі етносоціальних. Історичний підхід до аналізу етнічних та етнополітичних процесів передбачає врахування двох аспектів: 1) розгляд цих процесів протягом усієї історії людства та окремих його етносів; 2) вивчення їх на конкретно-історичному етапі власного розвитку. У сучасних умовах, коли особливої актуальності набули проблеми осмислення етнічного контексту в людській культурі та колективній психології, націоналізму, взаємозв'язку етногенезису і державного будівництва, значення історичного підходу як методологічного методу значно зросло. Необхідність застосування його у вивченні концептуальних засад формування етнополітики в Україні пояснюється насамперед тим, що у власній історії України, особливо починаючи з другої половини XIX ст., криється великий історичний досвід (позитивний і негативний), який неможливо обминути не лише в теоретичному, а й у практичному аспекті. Вивчення цього досвіду набуває надзвичайної цінності у контексті його зіставлення з міжнародним досві-

дом вирішення етнополітичних проблем, нагромадженого передусім західним світом. У межах такого зіставлення відкривається широка можливість осмислення ступеня взаємопроникнення і взаємозв'язку вітчизняного і світового історичного досвіду. За історичного підходу етнополітика в Україні розглядається як в ретроспективі, так і в різні конкретно-історичні періоди існування українського суспільства. Простежується також еволюційний шлях становлення поліетнічного складу населення, виникнення і розвиток на території держави української нації як титульної, національних меншин. Цей підхід дає змогу виявити проблеми та основні пріоритети в етнополітичному процесі на різних історичних етапах, простежити внутрішні тенденції та системні зв'язки між етнокомпонентами українського суспільства в нових історичних умовах. Застосування історичного методу сприяє осмисленню процесу становлення полікультурного українського соціуму; специфіку культурної взаємодії на різних історичних етапах між українцями як титульним етносом та іноетнічним населенням; чинників збереження етнічними групами в умовах глобальної універсалізації та стандартизації самотутньої матриці етнокультурного розвитку; проблем державної етнонаціональної політики та політико-правових колізій у галузі етнокультурних відносин і шляхів їх подолання. *Порівняльний (компаративний) метод* посідає чільне місце в етнополітичних дослідженнях. Його важливість пояснюється насамперед тим, що, по-перше, він дає змогу звільнитися від етноцентризму — світоглядного принципу, представники якого вважають що етнос, до якого вони належать, має певні переваги перед усіма (чи багатьма) іншими етносами. По-друге, завдяки цьому методу є можливість максимально використати багатоманітність етнополітичного досвіду з метою виявлення оптимальних моделей для порівняння з реальним станом українського поліетнічного суспільства, що потребує власної концепції етнополітики. Серед політологів цей метод вважається перспективним за багатство методологічного інструментарію порівняльного аналізу

політичних, у т. ч. етнополітичних, явищ, які ґрунтуються на принципах подібності й відмінності, дедуктивних теоретичних моделях політичних інститутів й індуктивних методах їх верифікації за допомогою діахронно-історичного та синхронно-емпіричного способів нагромадження даних. В Україні порівняльний метод набуває дедалі більшої популярності в межах становлення вітчизняної школи порівняльної політології. На сучасному етапі цю школу найповніше репрезентують наукові студії, започатковані українським вченим Ф. Рудичем та іншими дослідниками на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Завдяки цьому методу їм вдалося досягнути політичну систему України в її цілісності, розглянути її складові: державні структури, механізм взаємодії гілок влади, основні засади функціонування органів місцевого самоврядування, тенденції становлення партійної та виборчої системи, формування інститутів правової держави і громадянського суспільства. На основі порівняльного аналізу, виявлення загальних рис і відмінностей показано трансформацію політичних систем у країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи. Застосування у дослідженні етнополітики в зазначеному ракурсі порівняльного методу забезпечує: 1) можливість здійснення компаративного аналізу відповідності законодавства України в етнополітичній сфері міжнародно-правовим нормам; 2) вироблення пропозицій щодо шляхів гармонізації вітчизняного правового поля з міжнародним механізмом захисту прав національних меншин і прискореного процесу входження України до єдиного міжнародного правового простору; 3) з'ясування загального та особливого в конституційно-правовому статусі етнічних груп як в Україні, так і в інших європейських державах; 4) осмислення власного шляху етнополітичного розвитку на основі збереження традиційних цінностей та вибору найприйнятніших для нинішнього державотворчого етапу елементів існуючих у сучасному світі структур, систем, підходів у вирішенні етнонаціональних проблем. *Діалектичний метод* має велике значення

в осмисленні етнополітичних процесів. Він дає змогу: визначити внутрішні суперечності етнополітики як джерела її саморозвитку та рушійної сили етнополітичних змін в українському поліетнічному соціумі; проаналізувати етнічні, національні та державотворчі процеси в Україні в їхній діалектичній єдності та взаємообумовленості; виявити основні тенденції, пріоритети в етнополітиці, розглянути їх у динамічному розвитку, органічному зв'язку з соціально-економічною, політичною, духовно-культурною та іншими сферами.

*Основи етнодержавознавства: Підручник /* За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1997; *Соціологія: Короткий енцикл. словник /* Уклад. В. І. Волович, В. Г. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; За ред. В. І. Воловича. — К., 1998; *Философский энциклопедический словарь /* Гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. — М., 1983.

О. Антонюк

**Міграція** — переміщення, переселення людей, яке призводить до зміни місця проживання.

О. Антонюк

**Міжетнічні відносини** — в широкому розумінні — взаємодія етносів, етнічних груп у різних сферах (політиці, культурі, економіці тощо); у вузькому — міжособові відносини людей різних національностей, які відбуваються як на офіційному, так і на неформальному рівнях. М. в. можуть розвиватися гармонійно або набувати дисгармонійного характеру. Визначальною передумовою першого напрямку розвитку є рівноправний статус контактуючих етносуб'єктів, закріплений у правовому полі й впроваджений державою у власній етнополітиці. Це відбувається за таких умов: 1) створення політико-правової бази, яка забезпечує рівні можливості всім громадянам брати участь в управлінні державними і громадськими справами, зміцнення гарантій, що виключають прояви дискримінації осіб за етнічною, релігійною або мовною ознаками; 2) досягнення у М. в. стану злагоди, атмосфери толерантності, високої довіри, поваги до

мов, культур, традицій, звичаїв і релігій; 3) перетворення поліетнічності, багатокультурності суспільства на консолідуючий фактор творення демократичної, правової держави; 4) забезпечення у всій повноті духовно-культурного розвитку як титульного етносу, так і представників інших народів, які проживають у країні, тощо.

О. Антонюк

**Міжнародний механізм захисту прав людини.** Тяжкі наслідки Другої світової війни зумовили прийняття державами — членами ООН зобов'язань сприяти співробітництву з ООН у загальній повазі та дотриманні прав людини і основних свобод. З цією метою до цілей, визначених у Статуті ООН, було внесено положення щодо міжнародного співробітництва в заохоченні й розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. Проблеми прав людини та основних свобод відображено у низці статей Статуту. У Преамбулі його зазначається, що народи Об'єднаних Націй висловлюють свою рішучість “знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи, в рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав великих і малих націй”. Ст. 8 передбачає, що ООН не встановлює ніяких обмежень стосовно прав чоловіків і жінок брати участь у будь-якій якості та в рівних умовах у її головних і допоміжних органах. Ст. 56 передбачає, що всі члени ООН зобов'язуються виконувати спільні та самостійні дії у співробітництві з ООН для досягнення цілей, вказаних у ст. 55; серед них — сприяти загальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії. Велику увагу правам людини приділяє Генеральна Асамблея, що є основним органом ООН; до неї входять усі її члени, кожен з яких має один голос. Згідно зі ст. 13 Статуту ООН одна із функцій Генеральної Асамблеї полягає в організації досліджень і складанні рекомендацій з метою “сприяння міжнародному співробітництву в економічній, соціальній, культурній галузях, освіти, охорони здоров'я і сприяння

здійсненню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії”. У більшості випадків пункти з прав людини вносяться до порядку денного Генеральної Асамблеї з розділів доповіді Економічної і соціальної ради, які стосуються прав людини, або на основі рішень, прийнятих Асамблеєю на попередніх сесіях, про розгляд окремих питань. Інші основні органи Об'єднаних Націй, держави-члени і Генеральний Секретар також вносили в порядок денний Асамблеї пункти, які стосуються прав людини. З часу прийняття в 1948 р. Загальної декларації прав людини Асамблея прийняла численні декларації і конвенції з цих питань. Вони стосуються, зокрема, геноциду, расової дискримінації, апартеїду, біженців, осіб без громадянства, прав жінок, рабства, шлюбу, дітей, молоді, іноземців, притулку, інвалідів і розумово неповноцінних осіб, катувань, розвитку і соціального прогресу. Допоміжні органи Генеральної Асамблеї, які займаються питаннями прав людини і основних свобод, складаються із: Спеціального комітету з питання здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (відомого як Спеціальний комітет деколонізації), Ради ООН по Намібії, Спеціального комітету проти апартеїду; Спеціального комітету розслідування дій Ізраїлю щодо населення окупованих територій, які порушують права людини, і Комітету здійснення невід'ємних прав палестинського народу. Чільне місце питанням прав людини відводить у своїй діяльності *Економічна і соціальна рада*, яка займається координацією економічної та соціальної роботи ООН і пов'язаних з нею спеціалізованих установ і організацій. Відповідно до ст. 62 Статуту ООН вона може надавати рекомендації з метою заохочення стану і дотримання прав людини і основних свобод для всіх, а також готувати для подання Генеральній Асамблеї проекти конвенцій, скликати міжнародні конференції з питань прав людини. Згідно зі ст. 68 Рада “створює комісії в економічній і соціальній галузях для заохочення прав людини”. Відповідно до ст. 64 Рада уповноважена “укладати угоди з членами Організації та зі спеціалі-

зованими установами з метою отримання від них доповідей про заходи, вжиті ними на виконання її власних рекомендацій і рекомендацій Генеральної Асамблеї з питань, що належать до її компетенції”, а також повідомляти Генеральній Асамблеї свої зауваження щодо цих доповідей. Для сприяння в розгляді питань, які стосуються прав людини, Рада створила Комісію з прав людини і Комісію, що займається становищем жінок. Комісія з прав людини, створена 1946 р., є основним органом з прав людини і займається найрізноманітнішими питаннями, які стосуються цих прав: готує дослідження прав людини, рекомендації та проекти міжнародних документів; виконує спеціальні доручення Генеральної Асамблеї та Економічної і соціальної ради: розглядає заяви, стосовно порушень прав людини, аналізує повідомлення про такі порушення. Комісія тісно співпрацює з усіма іншими органами ООН, в компетенцію яких входять питання з прав людини. Крім того, вона надає допомогу Економічній і соціальній раді у координації діяльності, пов’язаної з правами людини в межах системи ООН. Комісією створено кілька допоміжних органів: Підкомісію із запобігання дискримінації та захисту меншин, органи для вивчення проблем прав людини в конкретних країнах і територіях, а також для вивчення питань, які належать до сфери її компетенції. Існують такі групи: Спеціальна робоча група експертів з прав людини у південній частині Африки; Група трьох, заснована відповідно до ст. 9 Міжнародної конвенції про припинення злочинів апартеїду і покарання за нього; Робоча група, яка вивчає випадки постійного грубого порушення прав людини; Робоча група, яка займається питаннями недобровільного або насильницького зникнення; Робоча група урядових експертів права у розвитку; Робоча група для продовження загального аналізу з метою подальшого заохочення і розвитку поваги до прав людини і основних свобод. Крім того, Комісія активно використовує різноманітні методи розгляду порушень прав людини: збирання інформації, яке здійснюють групи експертів у складі спеціальних доповідачів, представників чи

інших осіб, призначених Комісією для вивчення ситуації у сфері прав людини; у певних країнах, таких, як Афганістан, Чилі, Сальвадор, Гватемала, Ісламська Республіка Іран, у зв’язку з конкретними випадками порушення прав людини, наприклад, зі стратою без судового розгляду і безпідставними стратами, релігійною нетерпимістю, масовим відходом та найманством. Комісія створює також неофіційні робочі групи відкритого складу для сприяння їй у підготовці міжнародних декларацій і конвенцій, зокрема проекту декларацій про права осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, проекту конвенції про права дитини, проекту декларації про права і відповідальність окремих осіб, груп і організацій у справі заохочення й захисту загально визнаних прав людини та основних свобод. У 1947 р. на своїй першій сесії Комісія з прав людини заснувала Підкомісію із запобігання дискримінації та захисту меншин з метою: а) дослідження на основі Загальної декларації прав людини і вироблення рекомендацій Комісії про запобігання будь-якій дискримінації щодо прав людини та основних свобод і захисту расових, національних, релігійних і мовних меншин; б) виконання будь-яких інших функцій, які можуть бути покладені на неї Економічною і соціальною радою чи Комісією з прав людини. Підкомісія заснувала три робочі групи, які збираються перед кожною щорічною сесією для надання допомоги у вирішенні деяких завдань: Робочу групу, яка займається повідомленнями (розглядає повідомлення стосовно порушень прав людини і доводить до відома Підкомісії найсуттєвіші із них, які свідчать про систематичні, достовірно підтвержені грубі порушення прав людини); Робочу групу з питань рабства (розглядає події, пов’язані з рабством і работоргівлею, у тому числі подібну до рабства практику, експлуатацію дитячої праці та проституції третіми особами); Робочу групу з питань корінного населення (розглядає питання захисту прав корінного населення). Кожна робоча група подає доповіді на розгляд Підкомісії. З приводу деяких питань щодо виконання функцій Підкомісія приймає власні

резолуції та рішення, з інших розробляє проекти резолюцій і рішень для розгляду Комісією з прав людини та Економічною і соціальною радою. Підкомісія подає Комісії доповідь про роботу кожної сесії. У 1946 р. Економічною і соціальною радою було створено *Комісію з питань становища жінок*, функціями якої є: а) підготовка рекомендацій і доповідей Раді про підтримку прав жінок у політичній, економічній, громадській, соціальній галузях та сфері освіти; б) винесення рекомендацій Раді з найважливіших проблем (які потребують негайного розгляду) у сфері прав жінок з урахуванням необхідності застосування принципу рівності у правах чоловіків і жінок, а також у підготовці пропозицій щодо виконання цих рекомендацій. Захистом прав людини, відпрацюванням механізмів у цій сфері активно займаються органи, засновані відповідно до міжнародних конвенцій про права людини. У 1970 р. згідно зі ст. 8 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації було засновано *Комітет з ліквідації расової дискримінації*, який зобов'язаний: розглядати доповіді при прийнятті законодавства, вжиті судові, адміністративні чи інші заходи державами-учасницями, за допомогою яких втілюються в життя положення Конвенції; вносити пропозиції та загальні рекомендації на підставі доповідей та іншої інформації; сприяти вирішенню суперечок між державами-учасницями щодо застосування положень Конвенції; отримувати і розглядати повідомлення від окремих осіб у межах юрисдикції держав-учасниць, які визнали компетенцію Комітету в цьому питанні. За необхідності Комітет може призначити спеціальну Узгоджувальну комісію, яка надає послуги сторонам у суперечці щодо застосування Конвенції з метою мирного врегулювання цього питання на підставі дотримання положень Конвенції. Комісія подає Комітету доповідь з висновками щодо всіх питань, які стосуються фактичної суті суперечок між сторонами, і виробляє рекомендації з метою мирного їх врегулювання. Відповідно до ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права у 1977 р. було створе-

но *Комітет з прав людини*. Відповідно до ст. 40–45 він покликаний: вивчати доповіді держав-учасниць про життя заходів щодо втілення в життя прав, визнаних у Пакті, й прогресу, досягнутого у використанні цих прав; пересилати державам-учасницям свої доповіді й зауваження загального плану, які він вважає доцільними, виконувати певні функції для врегулювання спорів між державами-учасницями стосовно виконання ними своїх обов'язків за Пактом, якщо ці держави визнають компетенцію Комітету; у разі потреби призначити спеціальну Узгоджувальну комісію для надання послуг державам — учасницям суперечки стосовно виконання положень Пакту з метою мирлоубного вирішення питання на основі дотримання положень цього Пакту. Згідно зі ст. 42 Пакту держава може в будь-який час заявити, що вона визнає компетенцію отримувати та розглядати повідомлення про те, що якась держава-учасниця стверджує, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань за даним Пактом. Повідомлення, передбачені цією статтею, розглядаються відповідно до такої процедури: згідно з Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права окремі особи, які зробили заяву про наявність порушення якогось із прав, викладених у Пакті, а також про те, що були випробувані й вичерпані всі доступні внутрішні засоби, можуть подати письмове повідомлення на розгляд Комітету прав людини, який приймає їх лише в тому разі, якщо держава — учасниця Пакту є також учасницею Факультативного протоколу. Комітет розглядає повідомлення у світлі всієї письмової інформації, поданої особою і зацікавленою державою-учасницею, і подає свої міркування відповідній державі-учасниці та авторові повідомлення. У 1985 р. Економічною і соціальною радою засновано *Комітет з економічних, соціальних і культурних прав*, який вивчає доповіді, подані йому державами — учасницями Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., про вжиті ними заходи і досягнутий прогрес у дотриманні прав, визнаних у цьому Пакті, а також сприяє

Економічній і соціальній раді у виконанні функцій контролю за здійсненням Пакту шляхом внесення пропозицій і рекомендацій загального характеру на підставі розгляду доповідей, що подаються державами-учасницями та зацікавленими спеціалізованими установами. У 1982 р. згідно зі ст. 17 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок було засновано *Комітет ліквідації дискримінації жінок*, основне завдання якого полягає в розгляді доповідей про досягнутий прогрес щодо втілення в життя Конвенції. Комітет щороку подає доповіді про свою діяльність Генеральній Асамблеї через Економічну і соціальну раду. Він може висувати пропозиції та загальні рекомендації на підставі вивчення доповідей та інформацій, які отримує від держав-учасниць. У 1987 р. відповідно до ст. 17 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують людську гідність, видів поводження чи покарання було створено *Комітет проти катувань*. У ст. 19–24 Конвенції визначено функції Комітету: 1) вивчення доповідей держав-учасниць про вжиті ними заходи щодо втілення в життя положень Конвенції; 2) здійснення конфіденційних розслідувань, якщо факти щодо систематичних катувань на території держави-учасниці є обґрунтованими; 3) вирішення суперечок, які стосуються дотримання положень Конвенції між державами-учасницями за умови, що вони визнали компетенцію Комітету проти катувань у здійсненні цих функцій; 4) у разі потреби призначення спеціальної Узгоджувальної комісії для надання послуг державам-учасницям з метою миролюбного вирішення спорів між державами; 5) розгляд повідомлень, що надходять від окремих осіб або від їхнього імені, які перебувають під юрисдикцією держав-учасниць, про те, що вони є жертвами порушень положень Конвенції, за умови, що ці держави-учасниці визнають компетенцію Комітету в певній галузі; 6) подання щорічних звітів про свою діяльність державам-учасницям та Генеральній Асамблеї ООН. Питаннями прав людини займаються також деякі органи ООН, серед яких Рада Безпеки, Комісія Міжнародного права, Міжнародний

Суд, Секретаріат ООН. Одним із структурних підрозділів останнього є *Центр прав людини*, функції якого полягають у тому, щоб, по-перше, надавати послуги Секретаріату ООН і допоміжним підрозділам, необхідним органам ООН, які займаються правами людини; по-друге, керувати програмами консультативного обслуговування і технічної допомоги в галузі прав людини, а також координувати зв'язки щодо питань з прав людини з неурядовими, іншими організаціями та засобами масової інформації. У межах своєї компетенції займаються правами людини Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, а також чотири спеціалізовані установи системи ООН: Міжнародна Організація праці, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Всесвітня організація охорони здоров'я та Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй. Згідно зі ст. 71 Статуту ООН Економічна і соціальна рада уповноважена вживати належні заходи для консультації з неурядовими організаціями, зацікавленими в тих питаннях, які належать до її компетенції.

*Абетка української політики: Довідник / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. — К., 2003. — Вип. 6.*

*О. Антонюк*

**Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.** — основоположний міжнародно-правовий документ у галузі міжнародного захисту громадянських (особистих) і політичних прав і свобод людини. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН в резолюції 2200 А (XXI) від 16 грудня 1966 р., набув чинності 23 березня 1976 р., через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря ООН 35-ї ратифікаційної грамоти, чи документа про приєднання, як це передбачається в ст. 49. Україна ратифікувала документ у 1973 р. Він складається з Преамбули, трьох частин, 53 статей і двох Факультативних протоколів. У Преамбулі Пакту вказується на зобов'язання держав відповідно до принципів, проголошених Статутом ООН, заохочувати права людини, нагадується про те, що кожна людина

повинна домагатися заохочення і дотримання цих правил. Зазначається, що згідно із Загальною декларацією прав людини ідеал вільної особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та злиднів, можна створити тільки за умови, що кожен користуватиметься своїми економічними, соціальними і культурними правами так само, як громадянськими і політичними. У ст. 1 зафіксовано, що всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Для досягнення цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Відповідно до Пакту, кожна держава-учасниця зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, які перебувають у межах її території та під її юрисдикцією, права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої відмінності щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження або іншої обставини (п. 1 ст. 2). У ст. 3 підтверджується рівне для чоловіків і жінок право користуватися всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими у цьому Пакті. Пакт зазначає, що у разі надзвичайного стану в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно проголошується, держави-учасниці можуть відхилитися від своїх зобов'язань за цим документом лише такою мірою, яка зумовлена гостротою становища, за умови, що такі заходи не пов'язані з іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на підставі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження (п. 1 ст. 4). Ст. 5 констатує гарантії від порушення чи безпідставного обмеження будь-якого права людини або будь-якої з основних свобод, а також від неввірного тлумачення

якогось положення Пакту з метою виправдання порушення певного права чи свободи більшою мірою, ніж це передбачається в Пакті. Вона також перешкоджає обмеженню з боку держав щодо вже існуючих прав на їх територіях під тим приводом, що в Пакті не визнаються такі права або визнаються в меншому обсязі. Більшість визначальних положень документа присвячено захисту традиційних громадянських (особистих) і політичних прав, сформульованих у Загальній декларації прав людини 1948 р. і закріплених в Пакті. Зокрема, ст. 6–27 передбачають захист права на життя (ст. 6) і стверджують, що: ніхто не повинен зазнавати катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, видів поведінки чи покарання (ст. 7); ніхто не повинен утримуватися в рабстві; рабство і работоргівля забороняються, ніхто не повинен утримуватися в підневільному стані або зазнавати примусу до підневільної праці (ст. 8); ніхто не повинен зазнавати безпідставного арешту або утримуватися під охороною (ст. 9); з усіма особами, позбавленими волі, потрібно поводитися гуманно (ст. 10); ніхто не повинен позбавлятися волі тільки на тій підставі, що людина неспроможна виконувати якісь договірні зобов'язання (ст. 11). Крім того, Пакт проголошує свободу пересування і вибору місця проживання (ст. 12) та обмеження стосовно виселення іноземців, які на законних підставах перебувають на території якої-небудь держави-учасниці (ст. 13). Його статті містять детальні положення про рівність перед судами і трибуналами та гарантії в кримінальному і цивільному процесі (ст. 14). Вони також передбачають заборону ретроактивного застосування кримінального законодавства (ст. 15), встановлюють право кожної людини, незалежно від місця її перебування, на визнання її правосуб'єктності (ст. 16) і фіксують заборону безпідставного чи незаконного втручання в особисте і сімейне життя людини, безпідставного чи незаконного посягання на недоторканність її житла чи таємницю її кореспонденції (ст. 17). Крім того, статті передбачають захист права на свободу думки, совісті й релігії (ст. 18) та права дотримувати

тися своїх думок і вільне їх вираження (ст. 19). Проголошують заборону будь-якої пропаганди війни і підбурювань до національної, расової чи релігійної ненависті, що призводить до дискримінації, ворожнечі чи насильства (ст. 20). Визнають право на мирні зібрання (ст. 21) і на свободу асоціацій (ст. 22); право чоловіків і жінок, які досягли шлюбного віку, брати шлюб і створювати сім'ю, принцип рівності прав і обов'язків подружжя щодо шлюбу під час подружнього життя та при розриві шлюбу (ст. 23). Визначають заходи щодо захисту прав дітей (ст. 24) і визнають право кожного громадянина брати участь у державних справах своєї країни (ст. 25). Зазначають, що всі люди рівні перед законом і мають право на законний рівний захист (ст. 26). Передбачають заходи щодо захисту осіб, які належать до етнічних, релігійних чи мовних меншин, які можуть існувати на території держав — учасниць Пакту (ст. 27). Ст. 8 констатує, що для контролю за виконанням положень Пакту створюється Комітет прав людини, до складу якого входять 18 членів. У ст. 29–45 визначено порядок його формування і функціонування. *Перший Факультативний протокол до Пакту* був прийнятий одночасно з Пактом і набув чинності 23 березня 1976 р., а для України — 25 жовтня 1991 р. Цей документ надав можливість Комітету прав людини, створеному відповідно до положень Пакту, отримувати і розглядати повідомлення осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушень певних прав, викладених у Пакті. Відповідно до ст. 1 Протоколу держава — учасниця Пакту, яка стає учасницею Протоколу, визнає компетенцію Комітету прав людини отримувати і розглядати повідомлення від підпорядкованих її юрисдикції осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення цієї державою якихось прав, викладених у Пакті. Особи, які стверджують це і вичерпали всі можливі внутрішні засоби правового захисту, можуть подавати на розгляд Комітету письмове повідомлення (ст. 2). Повідомлення, які Комітетом визнаються прийнятими (крім ст. 2, умови визнання прийняття викладені в ст. 3 і 5), доводяться до відома держави, яка бере участь у

Протоколі, та як стверджується, порушує певне положення Пакту. Ця держава повинна протягом шести місяців подати Комітету письмові пояснення чи заяви, які роз'яснюють це питання, і вказати заходи, якщо вони мали місце і були вжиті цією державою ст. (4). Комітет прав людини розглядає прийняті повідомлення на закритих засіданнях із урахуванням усіх письмових даних, поданих йому окремою особою і зацікавленою державою-учасницею. Після цього повідомляє свої міркування державі-учасниці та особі (ст. 5). Короткий звіт про його діяльність відповідно до Факультативного протоколу залучається до доповіді, яку він щороку подає Генеральній Асамблеї через Економічну і соціальну раду (ст. 6). 20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла *другий Факультативний протокол до Пакту*, який передбачає, що держави, що погодилися його підписати, відмовляються від застосування смертної кари (набув чинності 1991 р.)

О. АНТОНЮК

**Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права** — основоположний міжнародно-правовий документ у галузі міжнародного захисту економічних, соціальних і культурних прав та основних свобод людини, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН в резолюції 2200 А (XXI) від 16 грудня 1966 р., набув чинності 3 січня 1976 р. через три місяці від дня депонування у Генерального секретаря ООН 35-ї ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, як це передбачається у ст. 27. Ратифікований Україною у 1973 р. Складається з Преамбули та 31 статті. У Преамбулі Пакту як і в преамбулі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, визначаються зобов'язання держав відповідно до Статуту ООН захищати права людини, нагадується, що кожна окрема людина повинна домагатися захисту і дотримання цих прав. Визнається, що згідно із Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особистості, яка користується громадянською і політичною свободою та свободою від страху і нестатків, може бути втіленим у життя тільки в разі створення умов, за яких кож-

на людина може користуватися своїми як економічними, соціальними і культурними, так і громадянськими та політичними правами. Також автентичним у двох пактах є положення, викладене у ст. 1, де зазначено, що право на самовизначення є загальним, і міститься заклик до всіх держав заохочувати здійснення і поважання цього права. В обох Пактах вказано, що всі народи мають право на самовизначення, і додається, що “на підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток”. У ст. 3 обох Пактів підтверджено рівне для чоловіків і жінок право користування всіма правами людини і пропонується державам здійснювати цей принцип на практиці. Ст. 5 обох Пактів передбачає гарантії від порушення чи безпідставного обмеження будь-якого права людини чи будь-якої із основних свобод. У ст. 6–15 визнається право на працю, що передбачає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно вибирає або на яку вільно погоджується, і здійснювати належні кроки до забезпечення цього права (ст. 6); право на справедливі та сприятливі умови праці, зокрема: а) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудячим: 1) справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої відмінності, причому, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю; 2) задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту; б) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; в) однакову для всіх можливість просування в роботі на вищій щабель виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації; г) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні (ст. 7); право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних і соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір за єдиної умови дотримання правил і відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жод-

ним обмеженням, крім тих, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших (ст. 8); право кожної людини на соціальне забезпечення, у тому числі соціальне страхування (ст. 9); право сімей, матерів, дітей і підлітків на якнайширшу охорону і допомогу (ст. 10); право кожної людини на достатній життєвий рівень для неї та її сім’ї, що передбачає достатнє харчування, одяг і житло; на неухильне поліпшення умов життя та основне право кожної людини на свободу від голоду. Держави повинні вживати необхідних заходів індивідуально і в порядку міжнародного співробітництва, які б передбачали здійснення конкретних програм, для того, щоб: а) поліпшити методи виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем так, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних ресурсів; б) забезпечити справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до потреб і з урахування проблем як країн-імпортерів, так і експортерів харчових продуктів (ст. 11); право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров’я. Заходи, яких повинні вжити держави — учасниці Пакту для повного здійснення цього права повинні бути спрямовані на: а) забезпечення скорочення смертності й захворюваності дитячої смертності й дорозового розвитку дитини; б) поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища і гігієни праці в промисловості; в) запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьби з ними; г) створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби (ст. 12); право кожної людини на освіту, яка повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи, усвідомлення її гідності та зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості та

дружбі між усіма націями, расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі ООН з підтримання миру (ст. 13–14); право кожної людини на: а) участь у культурному житті; б) користування результатами наукового прогресу та їх практичному застосуванні; в) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є (ст. 15). Контроль за реалізацією положень Пакту було покладено безпосередньо на Економічну і соціальну раду ООН. Держави повинні періодично подавати до Ради доповіді про виконання ними положень цього документа через Генерального секретаря ООН (ст. 15–25). 28 травня 1985 р. Рада створила Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, до складу якого увійшло 18 незалежних експертів, які призначаються державами-учасницями. Основним завданням Комітету є поглиблений ретельний контроль за дотриманням основних положень Пакту, їх імплементації в національні законодавства держав-учасниць. Функціонує Комітет з 1987 р. у м. Женева (Швейцарія) і щороку надає доповіді Раді про виконання державами-учасницями положень Пакту.

*О. Антонюк*

**Міксація етногенетична** — один із типів етнотрансформаційних процесів; процес взаємодії різнорідних етносів або їхніх частин, що має значне поширення. Внаслідок такої взаємодії виникає нова етнічна спільнота, представником якої виступає фактично нова етнічна самосвідомість, відмінна від характерної для взаємодіючих етносів. М. е. чітко і помітно виявляється в період переходу від докласового суспільства до класового, що пов'язано з масовими переселеннями людей, народів.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Місцегенація** — складний процес біологічного змішання груп, які різняться за своїми расово-культурними ознаками. Процес М. відбувається переважно вна-

слідок змішаних шлюбів і призводить до стирання первісних відмінностей. Поширено в етноконтактних зонах, де взаємодіють різні етноси або окремі їхні представники.

*М. Головатий*

**Мова етнічна** — мова, якою розмовляє певний окремо взятий етнос. М. е. великого етносу може поділятися на окремі діалекти, носіями яких зазвичай є представники етнографічних груп певного етносу. Тоді загальноетнічна (а відтак і літературна) мова використовується як один із діалектів (в Україні — киево-пoltавський). М. е. не обов'язково збігається з поняттям “рідна мова”, хоча досить часто ці два поняття ототожнюють. Людина може вважати рідною мову тієї країни, де живе (скажімо, угорець в Угорщині), але ідентифікувати себе з іншим (неугорським) етносом. М. е. — явище надто своєрідне і неповторне, що несе в собі духовно-інтелектуальні та культурні надбання етносу за багато століть його існування. Вона є скарбницею унікальних знань про форми самовияву соціальних якостей. Тому зникнення будь-якої М. е. — величезна втрата для людства. Етноси завжди ревно ставляться до збереження своєї мови.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Мова засобів масової інформації** — державна мова, а також інші мови, яким держава створює необхідні умови для розвитку і використання. У разі поширення офіційної інформації іншими мовами органи державної влади та місцевого самоврядування мають забезпечити автентичний переклад з державної мови на іншу, на якій поширюється ця інформація. Засобом масової інформації забороняється самостійний переклад офіційної інформації з державної мови на іншу. Громадяни разом з українською мають право використовувати і поширювати інформацію національними мовами, засновувати і видавати ними засоби масо-

вої інформації. Кожному громадянину України гарантується можливість вільно одержувати, зберігати, використовувати і поширювати відомості, необхідні для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Реалізація цих прав не повинна порушувати права, свободи і законні інтереси інших громадян та юридичних осіб. Держава законодавчо гарантує всім учасникам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації. Ніхто не може обмежувати права особи у виборі мови, форм і джерел одержання інформації, крім випадків, передбачених законом. Мова інформації в Україні забезпечується також міжнародними договорами та угодами, ратифікованими Україною.

*Україна: інформація і свобода слова: Статті, закони, постанови, нормативні документи. — К., 1997; Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2004.*

*Ю. Бондар*

**Мова рідна** — мова, якою особа може найповніше висловити і передати власні думки.

*О. Антонюк*

**Модернізація** — осучаснення, зміни згідно з вимогами сьогодення, вдосконалення.

*О. Антонюк*

**Молдавани** (самоназва молдовень) в Україні. В етнічній історії М. виділяють два періоди. *Перший період* — формування етнічності волохів — пращурів усіх східнороманських народів, які у X–XIII ст. проживали в ареалі, що охоплював північ Балканського п-ова й Карпатські гори та неодноразово входив до складу слов'янських державних об'єднань: Київської Русі, Галицького, Галицько-Волинського князівств. Волохи, які формувалися на основі групи фракійських племен, що зазнали в перших століттях н. е. романізації, починаючи з VI ст., встановили тісні зв'язки з розселеними в цьому регіоні слов'янами. *Другий період* — внаслідок взаємодії волохів і слов'ян у Східному Прикарпатті почала формуватися

молдавська народність. Територія її розселення у XIV ст. увійшла до складу Молдавського князівства, в якому проживали і слов'яни. Процес заселення української території М. значною мірою був спричинений утисками молдавського народу шляхетською Польщею та турецькими завойовниками. З XVI ст. молдавські селяни, втікаючи від гноблення місцевих феодалів і репресій турецьких загарбників, під владою яких була Бессарабія, цілими сім'ями поселялися в Україні. Майже до середини XVIII ст. молдавани заселяли райони Лівобережжя, Поділля, південні частини Брацлавського і Київського воеводств, інші місцевості. Прибували вони з Бессарабії, “ханської Туреччини” (нижньої Наддніпрянщини), Буковини. Багато М. увійшло до складу військових поселень у XVIII ст. Вони заснували населені пункти (роти) у міжріччі Дніпра і Синюхи у складі гусарського і пандурського піхотних полків, а також у Слов'яно-сербському і Бахмутському повітах. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 258,6 тис. М., або 0,5 % від загальної кількості населення країни. За міжпереписний період їх кількість зменшилася на 65,9 тис. осіб (20,3 %). Майже 74 % українських М. — жителі двох областей: Одеської (123,7 тис. осіб, або 47,8 % від усієї кількості представників цієї національності) та Чернівецької (67,2 тис. осіб, або 26,0 %). Ще 11 % їх розселено в трьох областях — Миколаївській (13,2 тис. осіб), Кіровоградській (8,3 тис.) та Донецькій (7,2 тис.); у решті регіонів налічується від 1,4 до 4,4 тис. осіб. Із 258,6 тис. М. 181,1 тис. вважають рідною мовою молдавську, 27,7 тис. — українську, 45,6 тис. — російську. За релігійною належністю М. — християни. Для задоволення етнокультурних потреб М. в У. створено 10 національно-культурних товариств, зокрема в Одеській, Запорізькій, Кіровоградській, Київській і Чернівецькій областях. Національно-культурна молдавська асоціація має всеукраїнський статус. Освітні потреби представників молдавського етносу задовольняють 9 загальноосвітніх шкіл з молдовською мовою викладання, у т. ч. 9 шкіл — в Одеській обл. Підготовку педа-

гогічних кадрів для навчальних закладів з молдовською (румунською) мовою навчання здійснюють Ізмаїльський педінститут (українська та молдовська (румунська) мова і література) і Білгород-Дністровське педучилище (молдавсько-румунська мова). З 1992 р. відбувається перехід шкіл з молдавським контингентом учнів на навчально-методичне забезпечення, в основу якого покладено латиницю, що зумовлено відповідним процесом у школах Республіки Молдова. Підручники з мови та літератури шкіл Молдови стали називати “Румунська мова” і “Румунська література”. Мовою друкування підручників визначено румунську. Для задоволення культурних потреб молдавської національної меншини в Одеській обл. діє 31 молдавський аматорський колектив; серед них — вокально-хорові, танцювальні та музичні, які неодноразово демонстрували свою художню майстерність на традиційних фестивалях “Мерцішор”, “Флоріле далбе” та ін. Молдавський колектив “Ізвораш” брав участь у всеукраїнських і міжнародних фестивалях народної творчості, а дитячий фольклорний ансамбль “Хоро” — у всеукраїнському фестивалі національних культур “Всі ми діти твої, Україно!”. Започатковано участь представників молдавського етносу в інтеретнічному форумі “Нижній Дунай”. Одеська обласна телерадіокомпанія транслює передачі на радіо і телебаченні молдавською (румунською) мовою, які поширюються на всій території області. На обласному телебаченні цією мовою виходить щотижнева публіцистична програма “Плаюл натал”, а по обласному радіо — щотижнева інформаційна художньо-публіцистична програма “Актуалітець” та щотижнева передача за листами радіослухачів “Феліцітар”. Крім того, телере-

дакція “Плаюл натал” разом із колегами з Молдови готує спільні передачі.

*Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Керів. Д. В. Табачник. — К., 2004; Науко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

**Мораль етнічна** — 1) одна з форм суспільної свідомості, що виявляється у притаманній певному етносові сукупності моральних норм, санкцій, оцінок, наказів, норм поведінки; 2) предмет спеціального вивчення етики та соціології моралі. Цілісність М. е. становлять політична, правова, наукова, релігійна, побутова, суспільна свідомості в їх тісному поєднанні та переплетенні. М. е. — основа підтримки та забезпечення життєздатності етносоціальної системи, що її породжує. Вона регулює, впорядковує, оформляє, оцінює взаємодію та поведінку представників етнічної спільноти, забезпечує виконання відповідних етнічних норм поведінки та діяльності. Морально-етнічні норми відтворюються в соціумі повсякденно у процесі взаємодії та спілкування людей певної етнічної групи через силу масових звичок, велінь та оцінок суспільної думки, переконань і спонукань, що виникають у людей внаслідок зростання їхньої національної свідомості. Вони віддзеркалюють життєво-практичний та історичний досвід безпосередньо в етносоціальних та індивідуальних уявленнях, почуттях і волі.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Загал. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.*

*М. Головатий*

# Н

**Народ** — 1) у широкому значенні слова — все населення певної країни або держави; 2) спільнота людей, що складається з різних соціальних верств, класів, націй, етнонаціональних груп, об'єднаних у державу; 3) синонім поняття “етнос”. Найоб'ємніше поняття Н. можна визначати як соціальну спільноту людей, що історично змінюється і складається на різних етапах розвитку з таких соціальних груп, класів, що об'єктивно здатні брати участь у вирішенні історичної долі, справ суспільства. Н. є справжнім, єдиним і головним суб'єктом соціально-історичного розвитку, охоплює все населення певної країни і є сукупністю індивідів, соціальних спільнот, що проживають на певній території і створюють та споживають відповідні матеріальні та духовні цінності. Поняття “Н.” не слід зводити до поняття “нація”, оскільки певний народ складається зазвичай з різних націй, етнічних груп. Н. виступає творцем власної унікальної культури (матеріальної, духовної), що поєднує одночасно національне та загальнолюдське, за певного примату для життя Н. першого. Тобто матеріальні й духовні цінності Н. завжди мають яскраво виражене національно-специфічне, неповторне забарвлення, оскільки вони створюються в певних історичних суспільних умовах і втілюються у дух народу, особливості його національної свідомості та самосвідомості, самобутності й неповторності історичного досвіду. Будь-який Н. — це поєднання особистостей, які виходять з народу, діють і творять разом з ним як у власних, так і в загальнонародних, загальнодержавних інтересах. Необхідне створення відповідних умов для соціального прогресу Н., вільного, демократичного розвитку кожної людини (особистості), забезпечення повноцінного функціонування всіх сфер життя суспільства. Прогресивний розвиток Н. забезпечує багатоальтернативність, багатомірність усіх суспільних процесів, свободу вибору людини, виваже-

ність державної політики щодо забезпечення життя Н.

*Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997; Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Народи корінні** — чітко зафіксована міжнародно-правова категорія, яка увійшла у практику через дві конвенції Міжнародної Організації Праці (МОП): Конвенцію (1957 р. № 107) про корінне населення та інше, що веде племінний спосіб життя, і Конвенцію (1989 р. № 169) про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних державах. У міжнародно-правовій практиці поняття “Н. к.” поширюється на: 1) народи, що ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах, соціальні, культурні й економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національного співтовариства і становище яких регулюється повністю або частково їхніми власними звичаями, традиціями або спеціальним законодавством; 2) народи в незалежних країнах, які розглядаються як корінні, зважаючи на те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, в період її завоювання, колонізації або у період встановлення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їхнього правового статусу, зберігають деякі або всі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути. Для Н. к., на відміну від національних (етнічних) меншин, характерне те, що вони, по-перше, є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є певна держава, у період її завоювання чи колонізації, або у період встановлення існуючих державних кордонів, і, по-друге, ведуть племінний спосіб життя. Тому фахівці з проблем Н. к. обмежують їхню чисельність до 300 млн осіб.

*Конвенція 169.* Конвенція о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах // Конвенции и рекомендации, принятые Международной Конференцией Труда. — 1957. — 1990. — Т. 2. — Женева, 1991; *Права людини:* Викл. фактів № 9: Права корінних народів. — Харків, 1994.

О. Антонюк

**Народна конституція** — конституція, яку прийнято на всенародному референдумі або представницьким зібранням, установою (парламентом, установчими зборами) тощо.

М. Головатий

**Народність** — одна з форм етнічної спільності людей, що характеризується відповідною територіальною цілісністю, має спільну мову (разом з існуванням діалектів), спільні риси характеру, особливості психологічного складу, елементи спільної культури. Н. історично виникає вслід за родоплеменною спільністю, формується в процесі консолідації, а відтак і злиття різних родів і племен. Певній Н. завжди притаманні лише її спосіб життя, звичаї, рід господарської діяльності, традиції, обряди. Цим вона принципово відрізняється від інших народностей. Українська Н. виникла на території сучасної України внаслідок поступового розподілу внутрішніх зв'язків усередині народу “русь”, який становив основу населення Давньоруської держави. Процес становлення української Н. здійснювався приблизно з XII до середини XVII ст. на території, що охоплювала південно-західні землі колишньої Київської Русі й пройшов певні історичні етапи. З розпадом феодального ладу і зародженням капіталізму виникає нова форма спільності людей — нація, але Н. існують і в умовах капіталізму, індустріальної цивілізації поряд з націями. В умовах вільного і всебічного розвитку етносоціальних процесів неминуче відбуваються посилення взаємозв'язків Н. і націй, їхнє зближення і взаємозбагачення.

*Соціальна філософія:* Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.

Головатий

**Народонаселення** — сукупність людей, які проживають на території конкретної країни, частини світу або на Землі в цілому (людство). Н. є предметом вивчення демографії (*demos* — народ, і *grapho* — пишу), що досліджує динаміку чисельності населення, його географічний розподіл, процеси відтворення, расовий, мовний, національний склад, міграцію, рівень урбанізації тощо. Н. — невід'ємна умова суспільного розвитку. Без нього неможливі розподіл праці, її спеціалізація й кооперація, розширення й удосконалення виробничої діяльності тощо. Збільшення Н. пов'язане з розвитком суспільства. Сьогодні населення планети різко зростає: якщо на початку пізнього палеоліту воно досягло приблизно 1 млн; до 1930 р. — 2 млрд; до 1961 р. — 3 млрд; до 1976 р. — 4 млрд, то наприкінці XX ст. перевищило 6 млрд осіб. Для першого подвоєння населення Землі було потрібно майже 700 років, для другого — 150, а останнє подвоєння відбулося за 25–30 років. Згідно з прогнозами демографів найближчим часом очікується значне зменшення темпів приросту Н. Якщо впродовж останнього століття людство перебувало в стані так званого “демографічного вибуху”, то нині воно переходить у нову стадію, коли вслід за зниженням смертності зменшуватиметься й народжуваність, що, можливо, спричинить стабілізацію кількості населення земної кулі в XXI ст. Динаміка зростання Н. у різних країнах, як і історія його виникнення, мають свої особливості й характерні ознаки. Щодо людності на українських землях (гіперборей, кіммерійці, скіфи, таври та ін.) то єгипетські, ассирійські, аккадські писемні пам'ятки засвідчують її існування 3,5–5 тис. років тому. Про людність стародавньої України (скіфи, сармати, роксолани та ін.) писали античні автори (Геродот, Клавдій, Птоломеї, Сенека, Плутарх, Пліній та ін.); візантійські: історики — Іоанн Малала, Феофан Сповідник, Леонтій Диякон та ін., релігійні діячі — І. Златоуст, Зосима, Созомен, Никифор та ін. Уперше на європейських географічних мапах, зокрема римській 1508 р., Україна з'являється під назвою Руссія, а нинішня Росія — Московія. А вже на французькій мапі

1572 р., зробленій за наказом короля Карла IX, з'являється назва Україна. Сьогодні Україна — одна з найбільших країн Європи. За чисельністю населення вона посідає п'яте місце на континенті. Населення України за своїм етнічним складом різноманітне: найбільшою є група слов'ян, до якої, крім українців, входять поляки, чехи, болгари, словаки, росіяни, білоруси; серед романомовних народів найчисельніші молдавани, румуни; фіноугорську мовну сім'ю представляють угорці й естонці, алтайську — татари й гагаузи та ін. За даними перепису 2001 р. в Україні налічувалося 77,8 % українців, 17,3 % — росіян, 0,2 % — євреїв, 0,5 % — білорусів, 0,6 % молдаван та ін. Всього на території України проживають понад 100 національностей. Основне й корінне населення України — українці, одна з найбільших націй світу, другий за чисельністю — слов'янський народ. Українці рівномірно населяють майже всю територію країни. У більшості областей вони становлять понад 70 % усього міського населення. Ще більший відсоток їх у селах (майже всюди понад 90 %). Тільки в сільській місцевості Криму їх дещо менше. Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Вони становлять сталу спільноту людей, яка історично сформувалася на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури та психіки, а також етнічну самосвідомість. Для вивчення питань демографічної політики, планування сім'ї, соціально-економічних аспектів розвитку Н., складання демографічних прогнозів створені: відділ Н. Департаменту з міжнародних економічних і соціальних питань Секретаріату ООН; відділи Н. економічної і соціальної комісії для Азії й Тихого океану, Африки, Європи; відділ Н. ЮНЕСКО та ін.

*Воропай О.* Етнографія: наука про націю. — Лондон, 1963; *Наулко В.* Хто живе в Україні // Студії з україністики. — К., 2002. — Вип. 1; *Основы теории народонаселения.* — М., 1997; *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993; *Прибиткова І. М.* Основи демографії. — К., 1995; *Ратцель Ф.* Народоведение: В 2 т. — СПб., 1903; *Свод этнографических понятий и терминов.* — М.,

1986–1988; *Современная американская этнография.* — М., 1963; *Этнография за рубежом.* — М., 1979.

*А. Черній*

**Населення прийшло** — поняття, що не має чітко окресленого юридичного змісту і не фігурує в документах юридично-правового, зокрема конституційного, рівня. Воно вживається в науковій літературі, пресі й деяких нормативних актах для визначення категорії людей, які є відмінними від автохтонів чи корінного ядра населення певної країни. Н. п. відрізняється від них здебільшого часом проживання на певній території і своїм етнічним походженням. Воно складається зазвичай з іммігрантів, переселенців, подекуди біженців та їхніх найближчих нащадків, які з різних причин залишилися в країні перебування для сталого проживання в ній. Як правило, Н. п. найбільше зосереджується в країнах слаборозвинених, де бракує відповідних соціально-політичних умов для обґрунтування життя не лише корінних народів, а й національних меншин, мігрантів, біженців та ін. Деякі категорії Н. п. переживають процес формування національних меншостей (вихідці з країн Магрибу у Франції, турки в Німеччині та ін.). На території України Н. п. з'явилося в різні часи і з різних країн, нині це здебільшого вихідці з країн СНД. Правовий статус його залежить від набуття прав громадянства. Існують міжнародно-правові акти, що проголошують необхідність захисту вихідців з інших країн від дискримінації, які мають обов'язково враховуватися і виконуватися урядами країн.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни.* — К., 1997.

*М. Головатий*

**Натуралізація** (франц. *se naturaliser*) — набуття права громадянства в чужій країні; в етнічному розумінні — процес вживлення іммігрантів у нове іномовне оточення, засвоєння ними нових форм спілкування, культури, правил співжиття.

*О. Антонюк*

**Нацизм** — одна з назв фашизму (іт. *fascio* — зв'язка, об'єднання, пучок), характерним для ідеології якого є: знищення демократичних свобод, культ насилля, шовінізму, а також расизм, агресія. Н. як ідеологія та політика базується на проповіді національної винятковості та зверхності. Він виступає у формі як розпалювання національної ворожнечі в межах однієї країни, так і нацькування народу однієї країни на народ іншої. Найвідомішими історичними проявами цього явища є німецький нацизм, італійський фашизм та єврейський сїонїзм. По суті Н. — це хвороблива, патологічна форма здорового націоналізму, з яким ототожнюється поняття патріотизму — природної любові до своєї Батьківщини та її народу. Націоналізм у XIX–XX ст. виступав могутньою об'єднальною силою в боротьбі за національне визволення в Європі, а потім — в Африці, Азії та Латинській Америці. І лише у поєднанні з ідеєю національної зверхності та винятковості (як, наприклад, в сучасному сїонїзмі) хворобливий націоналізм часто набуває крайніх форм у вигляді Н. або шовінізму, що наближає його до расизму та призводить до гострих внутрішніх або міждержавних конфліктів.

*Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Прохоров. — М., 1997; Словарь иностранных слов. — М., 1989; Щёкин Г. Культурное разнообразие мира: пути и препятствия. — К., 2003.*

*Г. Щокін*

**Націогенезис** — вища фаза розвитку народотворення, процес потужної консолідації будь-якого етносу. В основі Н. — національна психологія, самосвідомість, що значно нівелює станові, релігійні, динамічні та інші відмінності, зближує “рівних” людей, сприяє формуванню повноцінної національної ідеї. Одним з перших критеріїв диференціації людей було їхнє походження. Після племен виникли класи, стани, конфесії і лише потім сформувалися окремі нації. Наприкінці XVII — в середині XIX ст. відбувався процес творення так званих вищих націй, що пов'язано з потужною національно-визвольною бороть-

бою, формуванням національної самосвідомості народів, національної ідеї, боротьбою за її реалізацію шляхом створення національних держав. Поступово неісторичні народи починали формуватися у сучасні демократичні нації, які й нині намагаються інтенсивно розвиватися, набуваючи своєї унікальності та неповторності.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Націологія** — навчальна дисципліна, цілісне вчення про природу, сутність нації як духовно-біосоціальної даності людства. Одним із засновників Н. вважається німецький філософ Й. Г. Гердер (“Ідеї стосовно філософії історії людства”, 1784–1791), який вважав націю “природним органом людства”, тобто об'єктивним надбанням. Він першим відокремив “націю” від “держави”, яка, на його думку, “штучним витвором”. У становленні Н. особлива роль належить французькому дослідникові Ж. Ренану (1829–1892), який сутність нації вбачав тільки в духовній сфері (“нація — це душа, духовна засада”); італійському націологові С. Манчіні, на переконання якого інтегрує націю в єдину життєдайну непереборну цілісність “національна самосвідомість”. У витоках української Н. стояли: М. Драгоманов, В. Старосольський (“Теорія нації”, 1920); С. Рудницький (“До основ нашого Н.”, 1920); О. Бочковський (“Вступ до націології”, 1935), Д. Донцов (“Націоналізм”, 1926), а також М. Міхновський, Ю. Липа, С. Томашівський, І. Лисяк-Рудницький та ін. У структурі Н., як правило, виокремлюють: 1) історичну пропедевтичну або енетичну Н., де, використовуючи дані етнології, досліджується процес етногенезу; 2) націоаналітику з аналізом складових націй та її суспільної структури; 3) націодинаміку, що досліджує національні рухи як суспільні процеси; 4) етнополітику, яка осмислює природу й логіку взаємовідносин між державою і нацією; 5) націософію, в компетенції якої фі-

лософський аналіз нації у найбільш загальному й сутнісному аспекті; 6) націоналістичну і характерологію, де узагальнено результати націоналістичних досліджень, визначаються типи й класифікація нації, її визначальні риси і властивості; 7) націографію, яка, послуговуючись методами теоретичного націоналістичного дослідження, розкриває й ілюструє наявні нації в їхньому фактичному бутті як самостійної суспільної спільноти тощо.

*Агеев А. Г.* Націология: проблемы конструирования // *Философия науки*. — 1991. — № 5; *Бочковський О.* Вступ до націології. — К., 1998; *Воропай О.* Етнографія: наука про націю. — Лондон, 1963; *Донців Д.* Націоналізм. — Лондон, 1966; *Нельга О. В.* Теорія етносу. — К., 1997; *Феномен нації: основи життєдіяльності*. — К., 1998.

*А. Черній*

**Націоналізм** — світоглядний принцип, найбільшою мірою притаманний передовим кращим представникам народу, який виборює своє право на розбудову власної держави, тобто прагне перетворитися на націю. За доби радянського тоталітаризму Н. трактувався як виключно негативне явище, що нібито радикально заперечувало формування так званого “радянського народу” як “нової” соціальної єдності людей. Так, в “Українському енциклопедичному словнику” в трьох томах (вип. 1967 р.) Н. характеризується як “буржуазна ідеологія в галузі національних відносин, характерними рисами якої є проповідь зверхності та національних інтересів над соціальними, проголошення національної нетерпимості” (Т. 2, с. 592). У ХХ ст., особливо у другій його половині, Н. стає значно поширеним явищем, зумовленим крахом світової колоніальної системи. Після розпаду СРСР у серпні 1991 р. Н. як один із способів розвитку світової співдружності народів вступив у свій черговий етап. Практична ідеологія Н. вперше почала оцінюватися об’єктивно і позитивно. Головною в Н. є ідея державності та незалежності, самостійності. Але держава — не самоціль, а форма й засіб організації повноцінного життя народу. Народ, у свою чергу, — це не лише корінний етнос, а й усі етнічні меншини, які проживають у державі,

країні. Істинний Н. вільний від будь-яких домішків шовінізму, з його намаганнями довести виключність та зверхність “своєї” зростаючої етнонації. Н. обстоює право на державність усіх (як корінних, так і некорінних) етнічних угруповань народу. Коли мета перетворення певного народу на державну націю вже досягнута, Н. тим самим остаточно виконує свою історично-конструктивну роль і переростає в патріотизм. Це довготривалий і досить складний суспільний, соціальний процес.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни*. — К., 1997; *Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача*. — Київ; Харків, 1997.

*М. Головатий*

**Націонал-сепаратизм** (лат. *separatus* — окремий) — прагнення етнічних спільнот до відокремлення, відособлення у багатонаціональних (поліетнічних) державах, спрямоване на створення самостійних держав або національно-територіальних автономій.

*О. Антонюк*

**Національна держава** — держава, яка утворилася внаслідок політичного самовизначення окремого етносу (або в деяких випадках поліетнічного народу), що консолідується в політичній нації, здобуває незалежність, створює суверенну владу на своїй етнічній території. Н. д. утворюється політичною нацією, що компактно проживає на певній території, в результаті здійснення нею права на політичне самовизначення, яке забезпечує необхідні умови для розвитку всіх націй, етнічних груп, що проживають у державі. Н. д. можуть бути моноетнічними та поліетнічними, в яких одна нація є національною більшістю і держава утворюється в межах етнічних кордонів цієї нації. Така нація (“титульна”) стає серцевиною політичних націй, дає їй мову міжнаціонального спілкування (“державну мову”), політичну символіку, основні державні традиції. Загальними ознаками Н. д. є: влада, в якій різні етнічні спільноти рівноправні, політична еліта формується переважно за

професійними якостями представниками різних національностей, які мешкають в країні; суверенітет, тобто верховна влада на всій території, джерело якої — поліетнічний народ. Н. д. є не “етнічно чистою”, а державою зі змішаним поліетнічним складом населення, яке об’єднане спільними громадянством, інтересами, цінностями та ідеями. Для Н. д. характерним є право етносів на самовизначення, на національно-культурний розвиток. Залежно від співвідношення політичних сил, розвиненості політичної культури, утвердження громадянського суспільства, соціально-політичного духовного розвитку суб’єктів та інститутів держави політичний режим Н. д. може рухатись в бік авторитаризму, “псевдodemократизму”, проте тенденція до формування демократичної правової держави є провідною. Без Н. д. національна спільнота не зможе реалізувати свої національні інтереси, втілювати в життя свою національну ідею. Створення Н. д. було необхідним історичним феноменом. Консолідувавшись в Н. д., народи швидше й ефективніше почали соціально-економічний і культурний розвиток. Завданням Н. д. є забезпечення національних інтересів різних етносів у конкретну програму внутрішньої та зовнішньої політики, створення ефективного механізму вирішення міжнаціональних відносин в країні. Створення і функціонування Н. д. є історично необхідним етапом в процесі подальшого демократичного і гуманістичного розвитку суспільства.

*Національна держава: національний і наднаціональний виміри.* — К., 1998; *Етнонаціональні чинники державотворення.* — Харків, 2002; *Гринів О.* Українська націологія: від Другої світової війни до відродження державності: Історичні нариси. — Львів, 2004.

*В. Волобуєв*

**Національна згода** — широке, узагальнююче поняття, що означає результат і наслідки ефективної та результативної загальнонаціональної внутрішньої політики, засвідчує гармонійні взаємовідносини й успішну взаємодію всіх суспільних сил, структур у межах одного дер-

жавного утворення. Н. з. пояснюють рівнем відносин між різними націями, національними меншинами й особливо — наявністю єдиної точки зору, утверджень щодо загальнонаціональних питань і проблем суспільного розвитку.

*Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача.* — Київ; Харків, 1997.

*М. Головатий*

**Національна ідеологія** — сукупність ідей, уявлень щодо інтересів “своєї” нації; зароджується під час формування нації в період індустріального розвитку суспільства.

*О. Антонюк*

**Національна культура** — вияв специфіки певного етносу у сфері культурних досягнень; охоплює особливості національного менталітету, традицій, психології, мистецтва, міжетнічних відносин та ін. Н. к. — історичне надбання конкретної нації, притаманне саме їй і закріплене у її свідомості. Вона є певною мірою ізольованим, унікальним явищем, але завжди — предметом ідентифікації певної нації. Водночас Н. к. акумулює кращі надбання інших національних культур, світової культури. Вона постійно потребує підтримки і захисту з боку держави, починаючи з таких її невід’ємних складових, як мова, народна творчість, побутова обрядовість, релігія тощо.

*Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Історія української культури: 36 матеріалів і документів / Упоряд.: Б. І. Блик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін.; За ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука.* — К., 2000.

*М. Головатий*

**Національна меншина** — соціальна група, яка формується на основі ознак етнічної меншини і водночас певних політичних характеристик. Н. м. — це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на третій стадії етнічного ренесансу: політизації та активної участі у по-

літичному житті держави проживання. Загальнови́знано, що представники Н. м. повинні бути громадянами держави, в якій проживають, і мати свою історичну батьківщину. Існування Н. м., їх життєдіяльність можливі за певних внутрішніх і зовнішніх умов. До внутрішніх чинників належать кількісний склад; вміння зберігати єдність на ґрунті спільних етнокультурних рис; формування різного роду структурних одиниць (організацій культурного, політичного, соціального плану тощо). Зовнішнім фактором є етнополітика держави, на території якої проживають Н. м. Самоідентифікація частини населення за національною ознакою може здійснюватись кількома шляхами. Один із них: певна група протягом тривалого часу зберегла свої характерні етнокультурні риси (етнічну, релігійну, мовну самобутність), самоорганізувалась і виявляє солідарність та спільне прагнення до збереження власних особливостей. Інший пов'язаний з прийняттям особою добровільного рішення щодо належності чи неналежності до меншини. Загального визначення поняття “Н. м.” у міжнародній практиці поки не існує. Причина цього полягає у величезній варіативності існування Н. м. та їхніх проявів у різних сферах суспільного життя. Меншини різняться передусім способом проживання: одні з них мешкають компактно у чітко визначених районах окремо від основної частини населення, інші — дисперсно (розсіяно) по всій країні. Існують також Н. м., які відрізняються чіткіше визначеними етнокультурними стереотипами, наприклад, з дуже розвиненим почуттям історичної самосвідомості, що ґрунтується на збереженій в пам'яті чи зафіксованій на папері історії, тоді як інші зберегли лише розпливчасте уявлення про історичне минуле. В деяких країнах Н. м. користувалися чи користуються певним ступенем самоврядування, в інших цей фактор відсутній. Складність цієї проблеми полягає ще й в тому, що визначення частини населення як Н. м. стосовно її правового статусу у суспільстві є більшою мірою політичним, ніж науковим поняттям. Водночас необхідність формування міжнародного механізму захисту Н. м. від дискримінації й пе-

реслідування домінуючою більшістю зумовило потребу виокремлення суто юридичних параметрів цього поняття. З огляду на це у документах ООН, інших міжнародних організацій визначено ключові ознаки, за якими меншина виступає суб'єктом міжнародного права. В основу вироблення позиції ООН стосовно меншин було покладено тлумачення, запропоноване 1977 р. членом Підкомісії з прав людини ООН Ф. Капоторті: меншини — “це порівняно з рештою населення держави менша за чисельністю частина, яка не займає панівного становища і члени якої — громадяни цієї держави — володіють з етнічної, релігійної чи мовної точок зору характеристиками, які відрізняються від характеристик іншої частини населення і виявляють (навіть якщо і опосередковано) почуття солідарності з метою збереження своєї культури, своїх традицій, релігій або мови”. Визначення “меншин”, сформульоване Ф. Капоторті, містить два важливих аспекти. Суть першого полягає у тому, що обмеження статусу меншини “громадянами держави” здебільшого вилучає з цього поняття робочих-мігрантів, осіб без громадянства та біженців. Ці групи захищені від дискримінації загальними положеннями міжнародного права. Крім того, вони мають додаткові права, зафіксовані у Міжнародній конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх родин, у Конвенції про статус апатридів, у Конвенції про статус біженців. Існує також Декларація про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, де вони проживають. Другим аспектом є те, що визнання наявних у меншин спільних етнічних, релігійних або мовних рис відрізняє їх від груп, які можуть бути ідентифіковані за іншими спільними рисами. Ознаки меншини, викладені у дефініції Ф. Капоторті, дають також змогу виділити як об'єктивні (своєрідні етнічні характеристики: чисельна меншість, недомінуюче становище), так і суб'єктивні (прагнення до збереження наявних характеристик) критерії. Загалом у документах ООН, зокрема у Декларації, прийнятій 1992 р. на 48-й сесії її Генеральної Асамблеї і присвяченій правам осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, вжива-

ються такі поняття, як “національні”, “етнічні”, “релігійні”, і “мовні” меншини. У цьому документі національні й етнічні меншини розмежовані сполучником “або” і немає трактування цих понять. Робоча група ООН з прав осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, при підготовці зазначеної Декларації, ухилившись від прийняття будь-якої дефініції терміна “меншина”, додала поняття “національна” до проекту цього документа. Так, у ст. 1 проекту йшлося, що особи, які належать до Н. м. або етнічних, релігійних та мовних, можуть користуватися своїми правами, у т. ч. закріпленими в Декларації. При цьому пояснювалося, що термін “етнічні” може охоплювати “національні” та “з метою уникнути різнотлумачення в різних національних правничих системах робочій групі доцільно ввести до формулювання обидва поняття”. Вживається термін “Н. м.” і в документах авторитетної міжнародної організації НБСЕ (з 1995 р. ОБСЄ), де під “Н. м.” мають на увазі тільки громадян певної держави (за винятком робітників-мігрантів). Крім того, передбачається існування іншої держави, яка є історичною батьківщиною меншин, які мешкають на території певної держави. Термін “Н. м.” активно застосовує у своїх документах Рада Європи, проте в них, у т. ч. в одній з базових у сфері захисту Н. м. Рамковій Конвенції, сутність його не пояснюється. Автори документа 1201 Ради Європи обмежилися лише наведенням характеристик, які він містить. Поняття “Н. м.” підкреслюється у першому розділі (ст. 1) цього документа, стосується групи осіб у країні, які: проживають на її території і є її громадянами; підтримують тривалі, міцні зв’язки з країною; демонструють характерні етнічні, мистецькі, релігійні або лінгвістичні характеристики; достатньо представлені, хоча кількість цих осіб є меншою від решти населення країни або її району; мотивують зацікавленість зберегти те, що становить їхню спільну індивідуальність, у т. ч. культуру, традиції, релігію або мову.

*Абашидзе А. Х.* Национальные меньшинства и право на самоопределение (международно-

правовые проблемы) // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 2; *Капоторти Ф.* Исследование о правах лиц, принадлежащих к этническим, религиозным и языковым меньшинствам. — Нью-Йорк, 1979; *Нікітюк В. О.* Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правний аспект). — К., 1996.

*О. Антонюк*

**Національна політика в УРСР (радянський період).** Особливим періодом для етнополітичних процесів, що відбувались в Україні, були 20–30-ті роки. Це складний і суперечливий час, який дав як позитивний досвід державної політики у сфері міжнаціональних і міжетнічних відносин (20-ті роки), так сталінське репресивну Н. п. 30-х років. 20-ті роки визначалися складною ситуацією у міжетнічних відносинах, спричиненою подіями Першої світової та громадянської воєн, що відбулися на теренах України. Під час Першої світової війни жорстких економічних утисків з боку царського уряду зазнало передусім німецьке населення, яке згодом потрапило під білогвардійські й махновські погроми. В роки громадянської війни греки, які активно підтримали махновський рух, разом з українцями брали участь у діях махновців проти німецьких колоністів. Водночас зазнало погромів, пограбувань і переслідувань єврейське населення, яке проживало у містах і в землеробських поселенських колоніях. Так, у районі діяльності махновських формувань (Гуляйпільському повіті) було знищено єврейські землеробські колонії Трудолюбівка і Нечаївка. Житловий фонд єврейських селищ на півдні України було зруйновано на 80 %. Перед політичним керівництвом України постало завдання виправити стан справ, що склався внаслідок цих негативних явищ, сформулювати згідно з потребами часу необхідну державну Н. п., налагодити мирну міжетнічну взаємодію в українському суспільстві. Згідно з рішеннями X (1921 р.) та XII (1923 р.) з’їздів РКП(б) Комуністична партія і уряд України здійснювали державну політику у міжнаціональній сфері двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин. Новий напрям і зміст Н. п. вип-

ливали із проголошеного керівництвом СРСР курсу на *коренізацію* партійного і радянського апаратів. Цей курс був зумовлений такими факторами: падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах переходу до НЕПу, лібералізацією суспільства; зростанням опозиційних настроїв у республіках і регіонах й суто практичної складності управління територіями за іншими мовними та культурними орієнтаціями населення; погіршенням міжнародної обстановки і намаганням розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань. Москва також сподівалась політикою коренізації продемонструвати відмінність своєї Н. п. від імперської політики Росії і у разі ймовірних невдач перекласти відповідальність на республіканське керівництво. Сутність офіційно проголошеної ХІІ з'їздом РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.) політики коренізації полягала в широкому залученні до поширення комуністичної ідеології у національних районах СРСР місцевих кадрів, врахуванні національних факторів при комплектуванні партійного і державного апаратів. З цієї метою було збільшено прийняття до партії представників місцевого населення, розширювалися суспільні функції національних мов, створювалися розгалужена мережа шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, газет і журналів, культосвітніх закладів тощо. Управління процесом українізації було покладено на Комісію Політбюро ЦК КП(б)У з українізації (на чолі із секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським) і Центральну Комісію українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів УСРР (на чолі з головою РНК УСРР В. Чубарем). Основна роль в українізації відводилася Народному комісаріату освіти УСРР, який у 20-х роках відповідно очолювали Г. Гринько, В. Затонський, О. Шумський, М. Скрипник. Разом з українізацією у 20-ті роки державна Н. п. передбачала реалізацію спеціальних заходів сприяння політичному і культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів у адміністративно-територіальному поділі. З метою управління цими процесами було створено мережу спеціалізованих радянських,

адміністративних, культурно-освітнянських, наукових установ. Передусім в структурі органів державної влади було організовано спеціальні органи, які здійснювали роботу серед національних меншин. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншин при Наркоматі внутрішніх справ. Подальше зростання обсягу та ускладнення завдань роботи зумовило створення в квітні 1924 р. при ВУЦВК Центральної Комісії у справах національних меншин (ЦКНМ). Комісія із самого початку своєї діяльності розробила зміни в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло і надання пільгових умов. Так, норма кількості жителів, необхідна для виділення звичайних районів (25–45 тис. осіб), знижувалася до 10 тис. — для національних районів і з 1000 до 500 осіб — при утворенні національних рад. Державна політика у міжетнічній сфері 20-х років в цілому позитивно вплинула на процес національного відродження українського народу, інонаціональних груп населення. У складі УСРР до 1930 р. було утворено 25 національних районів, 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 — селищна), 254 німецьких, 156 єврейських (68 селищних), 12 чеських, 4 білоруських і 3 албанських. Одним з головних напрямів роботи з іноетнічною частиною населення були: подолання його економічної відсталості; залучення до сфери матеріального виробництва; зміна соціальної структури національних груп. З кінця 20-х — початку 30-х років у Н. п. відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням в СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватися сталінська Н. п., яка, ґрунтуючись на соціально-політичних засадах “казарменого соціалізму,” призвела до практичного відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин в СРСР, що було завуальовано ідеологічною доктриною “дружби народів”. Новий курс у Н. п. в Україні полягав, з одного боку, в згортанні курсу українізації, а з іншого — в докорінній

зміні роботи з національними меншинами. Показовим у цьому плані є зміст роботи та рішення листопадового (1933 р.) об'єданого Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У. На ному гострій критиці був підданий народний комісар освіти М. Скрипник. Якщо на червневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У його розвінчували за “помилки” у здійсненні українізації, то на об'єданому листопадовому (1933 р.) вже йшлося про його “націоналістичний” ухил. Зокрема, зазначалося, що в Україні виняткове значення мали викриття та розгром націоналістичного ухилу Скрипника, “ухилу, що змикався з імперіалістичними інтервентами фашистської Німеччини й панської Польщі, які намагалися відірвати Україну від Радянського Союзу”. Разом зі звинуваченнями в українському “націоналізмі” на пленумі пролунали заяви й про “фашистів” із середовища національних меншин. В Україні під тиском Москви партійні органи ухвалили низку рішень, на підставі яких здійснювалися спершу “чистка”, а потім ліквідація навчальних закладів з викладанням мовами національних меншин (як осередків “буржуазно-націоналістичного впливу”). Приймались і реалізовувалися рішення щодо закриття й реорганізації національних культурно-освітніх закладів, редакцій газет і журналів. У контексті суспільної командно-адміністративної політики здійснювалися реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць як таких, що не виправдали себе. З огляду на це було прийнято спеціальні постанови партійними й адміністративними органами: Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про Мархлевський та Пулинський райони” (17 серпня 1935 р.); Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради” (16 лютого 1938 р.); Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад” (7 квітня 1938 р.) тощо. Наприкінці 30-х років з ліквідацією національних районів і сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні. Партійно-державне керівництво республіки, виконуючи наста-

нови Москви, нав'язувало масовій свідомості думку про те, що представники німців, поляків, інших національностей — потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких слід викорінювати у будь-який спосіб. Наслідком такої політики стали репресивні акції щодо іноетнічного населення: звільнення з роботи людей через їхню національну належність, депортації з місць компактного проживання представників національних меншин, фабрикація шпигунських, диверсійних, повстанських організацій, які склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших “націоналістів”. Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло Постанову “Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги”, в якій ставилося завдання переселити навесні 1939 р. 6–7 тис. таких господарств, “головним чином за кордони України”. Місцями депортації представників етнічних груп України (німців, поляків та ін.) були “спецпоселення” у Казахстані, Росії, інших регіонах СРСР. У 1933–1934 рр. репресивними органами в Україні було “викрито” контрреволюційні організації “Союз визволення України”, “Польська організація військова”, “Національний Союз німців на Україні”. На стані національної сфери цього періоду позначилася передусім політика офіційної влади, яка здійснювалася в атмосфері підозрливості та упередженості стосовно всіх, хто належав у минулому до “дрібнобуржуазних”, “націоналістичних”, які діяли в Україні, “не більшовицьких” партій. Намагання відшукати “націоналістів”, “фашистів” у середовищі національних меншин, як і масові репресивні акції стосовно “ворогів народу” у суспільстві, були спричинені адміністративно-примусовими методами здійснення внутрішньої політики. Репресії щодо “націоналістів” серед населення, в т. ч. і представників національних меншин, пов'язувалися із “міжнародним фактором”. Посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній у зв'язку з погіршенням політичних відносин з Німеччиною та Польщею зумовило особливу упередженість владних структур стосовно німецької та польської меншин. У 1939 і 1940 р. відбулися важливі історичні по-

дії — до складу України увійшли західно-українські та буковинські землі. Партійно-державне керівництво республіки з метою найшвидшої інтеграції Західної України та Буковини в існуючу політичну систему розпочало здійснювати в західних областях заходи щодо “українізації” та задоволення етнокультурних потреб національних меншин. Було прийнято низку постанов про відкриття польських, румунських, інших національних навчальних закладів, видання літератури мовами національних меншин тощо. Проте за великодержавницького шовіністичного курсу сталінського режиму Н. п., яка здійснювалася в західноукраїнському регіоні, як і в цілому в Україні, були властиві подвійні стандарти. Політичні рішення, оцінки, теоретичні висновки, що давалися в офіційних документах, засобах масової інформації, докорінно відрізнялися від подій, явищ і процесів, які реально відбувалися на місцях. Репресивні акції на західноукраїнських землях проти національних меншин нерідко набували такого розмаху та громадського розголосу, що вищі партійні та державні органи змушені були втручатися і вносити певні корективи у боротьбу з “націоналістами” та “фашистами” у середовищі іноетнічного населення. Під приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом жорстким репресіям піддавалися інтелектуальний потенціал українського народу та частина комуністів, що виступала на захист національних інтересів. Значних депортацій зазнали українці під час розкуркулювань та розгрома національно-визвольного руху в західних областях України. Наприкінці 30–40-х років було здійснено масові депортації поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар з місць їхнього постійного проживання, в т. ч. за межі України. У 1950–1970 рр. в УРСР, як і в інших республіках, командно-адміністративною системою ігнорувалися потреби національного розвитку. Під гаслами “пролетарського інтернаціоналізму”, “розквіту і зближення націй в СРСР”, “формування нової історичної спільноти «радянський народ»” здійснювалася політика русифікації та денационалізації етнічних груп, велася рішуча боротьба з проявами “ук-

раїнського буржуазного націоналізму”. Значної шкоди нанесла хибна теза про “вирішення” національного питання в СРСР. Ще 1935 р. відомий у ті часи радянський партійний і державний діяч А. Андреев проголосив, що “національне питання в нашій країні можна вважати остаточно вирішеним”. Суть справи полягала не лише у помилковості такої оцінки процесу національного розвитку загалом в СРСР і республіках. У контексті цього висновку будь-яка заява чи згадка щодо національних проблем були приводом для негайних звинувачень у буржуазному націоналізмі й жорсткого переслідувалися. На офіційному рівні визнавалася наявність тільки двох тенденцій — розквіт і зближення націй. Тому Н. п. була зорієнтована лише на форсування міжнаціонального зближення. Демографічні, економічні та соціальні процеси, які насаджувалися під гаслом “інтернаціоналістської допомоги” та злиття націй, суттєво змінювали в деяких регіонах співвідношення корінного й осілого населення, прирікали нації й народності на втрату національної самобутності, а національні меншини — на асиміляцію і врешті-решт згубно позначились на міжетнічних стосунках, соціально-економічному розвитку регіонів, нерідко зумовлювали опір місцевих жителів, що проявлявся у різних формах. Такі дії, зокрема, спричинили активізацію певних процесів серед лемків, гуцулів, русинів, кримських татар, інших етнічних спільнот. У другій половині 80-х років в СРСР внаслідок глибоких змін у його внутрішній і зовнішній політиці розпочався етнічний ренесанс, що став одним із факторів його розвалу. Це передусім було зумовлено деякими зовнішніми і внутрішніми чинниками в розвитку міжнародного співтовариства після Другої світової війни: посиленням соціальної та територіальної мобільності населення багатьох країн, регіонів і континентів; розвитком торговельно-економічних і туристичних зв'язків; науково-технічною революцією, інформаційним вибухом; зростанням гетерогенності (етнічної мозаїчності) людства; поглибленням процесів інтернаціоналізації та інтеграції тощо. У науковій літературі визначено також основ-

ні внутрішні причини етнічного відродження народів колишнього СРСР, зокрема українського: перебудова, демократизація, гласність; реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, їхніх національних героїв, культурних діячів; активна діяльність національно-патріотичних об'єднань та організацій; вплив зарубіжних діаспор, які довгий час були штучно ізольовані від своїх “материнських” націй; спротив усіх етнонаціональних спільнот насильницькій асиміляції та русифікації; зародження нового (критичного) етнополітичного мислення тощо. Вплив цих чинників на внутріполітичне життя в СРСР значно посилювався після припинення “холодної війни”. Тогочасне партійне керівництво зробило спробу трансформувати посттоталітарний авторитарний режим у демократизовану радянську систему. Розпочаті згори перебудовчі процеси шляхом гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості, що охопило усі регіони, в т. ч. й Україну. У суспільнополітичному житті офіційний дозвіл отримала широка критика сталінської Н. п., наслідків її впровадження, що поставило під громадський сумнів усі теоретичні постулати, на яких ґрунтувалася радянська національна теорія. Це відкрило можливості не лише для дискусії щодо суперечливих питань Н. п., які доти були закритою темою, а й зрештою для виявлення відкритого невдоволення, що довгий час нагромаджувалось і всіляко придушувалося, до дедалі зростаючих вимог докорінних змін у внутрішній та зовнішній політиці. Реформаторська частина членів керівної Комуністичної партії, до якої перейшла влада в країні, щоб утримати свої політичні позиції, зробила ставку на громадські сили, які раніше не допускалися до політичної діяльності. Це посилює процес об'єднання невдоволених чинним політичним режимом й надало їм нових форм самовираження та самоорганізації. У республіках, у т. ч. й Україні, почалася реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, представників етнічних спільнот, їхніх національних героїв, політичних і культурних діячів та ін. Такий розвиток етнополітичних проце-

сів у СРСР спрогнозував свого часу видатний український громадський і державний діяч, один із активних учасників Української революції 1917–1920 рр. В. Винниченко. Проживаючи в еміграції у Франції, він написав у 1949 р. “Заповіт борцям за визволення”, в якому зазначав: Радянський Союз так чи інакше розвалиться, і цьому сприятимуть “зовнішні чинники”, які матимуть, до певної міри силу вирішувати долю радянських народів. Крім того, є численні вороги української державности, які напружуватимуть всі свої сили, щоб її скасувати, схилити на це “чинники”, щоб “роздерти Україну і шматками її торгуватися на міжнародному торжищі”. Українська державність за цього відтинку історії (тобто радянського періоду), зазначав В. Винниченко, не є задовільною для нас. Вона не самостійна, не незалежна, опанована Росією, поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть Держави є, вона живе, береже в собі сили, які не дозволять ворогам знищити її, які невизивно тримають у собі ідею самостійності, й у слушний час вибухнуть, щоб здійснити її, — вони, а ніхто інший, не якісь сили зовні, а тим паче не крихітна купка емігрантів. На території України, в інших республіках СРСР почали утворюватися та розгорнули активну діяльність національно-патріотичні об'єднання й організації, яким передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови і культури. Ідеологічний вакуум, який утворився внаслідок кризи марксистсько-ленінської ідеології, став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями найбільш вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження й утворення незалежних держав.

*Антонюк О. В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3, 4; *Винниченко В. К.* Заповіт борцям за визволення. — К., 1991; *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи* / Відп. ред. І. Курас. — К., 1997.

*О. Антонюк*

**Національна преса (засоби масової інформації національних меншин) —**

друковані та аудіовізуальні засоби масової інформації, призначені для задоволення інформаційних потреб національних меншин в Україні. До друкованих ЗМІ належать періодичні друковані видання (преса) — газети, журнали, бюлетені тощо і разові видання з визначеним тиражем. Аудіовізуальними ЗМІ є: радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис тощо. В Україні виходять друком понад 2000 загальноукраїнських і регіональних видань мовами національних меншин — російською, польською, румунською, німецькою, вірменською, ідиш, азербайджанською, грецькою, татарською та ін. Засновники видань — державні органи, різноманітні громадські організації, асоціації національно-культурних товариств України, просвітницькі товариства та центри, релігійні общини, посольства іноземних країн, підприємства, окремі громадяни тощо. Серед видань є загальнополітичні: газети “Голос Азербайджану” (засновник — Всеукраїнська громадська організація “Конгрес азербайджанців України”, мови — українська, російська, азербайджанська), “Голос Крима” (Державний комітет України у справах національностей та міграції, мови російська, українська, кримськотатарська), “Майдан” (Київське товариство татарської культури, мови українська, російська, арабська, татарська, турецька), “Німецький канал” (Міжнародна громадська організація “Товариство німців “Відергенбург”, мови українська, німецька, російська), “Нур” (Посольство Ісламської держави Афганістан в Україні, мови українська, дарі, пушту) та ін.; літературно-художні та історичні: журнали “Греки и славяне: 1000 лет” (Союз греків України, мови російська, українська, грецька, англійська), “Східно-європейський монітор” (Східно-європейський інститут розвитку, мови польська, китайська, білоруська, болгарська, японська та ін.), “Русло” — додаток до “Нової літературної газети — НЛГ” (Міжобласне національно-просвітницьке товариство “Русское собрание”, мови українська, російська та ін.; навчальні, релігійні, дитячі: журнали “DaF inder Ukraine” (Асоціація українських германістів, мова німецька), “Feurel” (Всеукраїнська науково-педаго-

гічна асоціація “Арон Пумнул”, мова румунська), газети “Барух Ашен” (релігійна громада іудеїв Донецька, мова російська), “Минарет” (духовне управління мусульман України, мови російська, українська, англійська, арабська, татарська) тощо. Національні мови представлені також в телерадіопросторі України. У місцях компактного проживання національних меншин створено національні редакції, що готують телерадіопрограми їхніми мовами. Так, державна телерадіокомпанія “Крим” веде мовлення кримськотатарською, російською, болгарською, грецькою, німецькою, вірменською мовами, Одеська державна телерадіокомпанія — молдавською, болгарською, гагаузькою; Чернівецька обласна телерадіокомпанія — румунською, угорською, словацькою, німецькою та ромською мовами. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України “Про спеціалізовані редакції для випуску літератури мовами національних меншин України” від 15 серпня 1992 р. створено Головну спеціалізовану редакцію літератури мовами національних меншин України — державне спеціалізоване видавництво “Етнос”. У цьому видавництві побачило світ до 300 назв художніх творів класиків національних літератур, офіційних видань, сучасних авторів, які пишуть рідною мовою. У доробку “Етноса” — словники, навчальні видання, книжки з історії та культури етносів України понад 60 мовами. У перекладах на інші мови видано твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Олександра Довженка та інших українських класиків, антології творів літераторів різних народів, представники яких проживають в Україні. Серед них — антологія кримськотатарської поезії за вісім століть “Окружина сонця”, “Мелодії білоруської жалілки”, “Диво першого. Сторінки хорватської поезії” тощо.

*Міжнаціональні відносини в Україні. — К., 2004; Українське законодавство: засоби масової інформації. — К., 2004.*

*Ю. Бондар*

**Національна психологія** — складова гуманітарного знання, що предметно вив-

чає психологічні особливості народів на етапі виникнення такої їхньої історичної спільноти, як нація. Становлення Н. п. пов'язане з утворенням націй, що, по суті, виокремило проблему соціальної структури суспільства як такої взагалі. Історично склалася ситуація, коли за допомогою принципів етнічної психології раніше намагалися пояснити складну систему національних відносин. Від етнопсихології поступово відмежувалася і набула статусу самостійної галузі знання Н. п. Історично виникнення її припадає на XVIII ст. Якщо у становленні етнічної психології вирішальну роль відігравали переважно психологи, то виникнення Н. п. пов'язане насамперед з іменами Канта, Юма, Гельвеція, Фіхте, Гердера. Спираючись на досягнення етнічної психології, Н. п. оперує власними категоріями: “національна самосвідомість”, “національний характер”. Йдеться не про формальне введення понять у науковий обіг, у системі, що склалася внаслідок формування націй, вони відіграють вирішальну, домінуючу роль. Якісна відмінність Н. п. від етнічної полягає в тому, що перша має структуру, значно складнішу. Якщо до сфери етнічної психології належать зазвичай почуття, настрої, переживання, емоції, що виявляються через психологічний стан певного етносу, то Н. п. охоплює такі структурні елементи, як національний характер, національна самосвідомість, національні почуття, національний темперамент. У структурі Н. п. визначальним і провідним елементом є національний характер.

*Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997; Лук'яненко Левко. Національна ідея і національна воля. — К., 2003.*

*М. Головатий*

**Національний ідеал** (пізньюлат. *idealis* — ідеальний, або *idia* — ідея) — 1) сукупність уявлень представників певної нації про найдосконалішу модель свого національно-державного устрою, який найповніше відповідав би його менталітету, традиціям, архетипам культури; 2) уявлення про найвищу національну доскона-

лість, що як взірець, норма і мета визначає спосіб і характер діяльності конкретного представника певного етносу (нації). Основною засадою формування Н. і. є усвідомлення суб'єктом діяльності (окремим представником конкретної нації чи певним етносом) своїх національних потреб і недовіршеності наявної дійсності в цьому контексті й відповідно необхідності її реального перетворення, змін. Н. і. постає певною єдністю об'єктивного й суб'єктивного. Об'єктивність його полягає в тому, що він виникає як об'єктивна необхідність у розвитку конкретного суспільства, вказуючи на його реальний стан та об'єктивні тенденції подальшого поступу в сфері реалізації національного як феномена. Суб'єктивність Н. і. пов'язана з тим, що він постає суб'єктивним за формою. Зміст його визначається національною психологією шляхом усвідомлення історичного досвіду нації та її місця і ролі у сучасному світі. На його формування активно впливають рівень історичної пам'яті народу, якість сформульованої системи національних духовно-культурних цінностей, традицій як духовної субстанції нації. Н. і. нерідко пов'язують з утвердженням і поширенням етноспецифічних культурних зразків мови, традицій, звичаїв, обрядів, певного типу сімейно-побутових стосунків або з ідеалами вищого ґатунку — з реалізацією права нації на самовизначення аж до відокремлення, майбутнім державним устроєм нації, порятунком батьківщини, піклуванням про збереження національних вольностей, лицарської честі, незалежності тощо. Наприклад, для В. Липинського ідеалом державного устрою України була класократія, устрій якої (взірець — Великобританія) визначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. У цій системі громадянство наділене свободою економічної, культурної та політичної самодіяльності, але ця свобода дисциплінована авторитетом сильної та стабільної державної влади. Класократичний устрій, за Липинським, не лише допускає, а навіть вимагає свободи критики та опозиції, яка, проте, не призводить до революційних зламів, оскільки діє в межах традиційного правопо-

рядку, що виховує її в дусі політичного реалізму та відповідальності.

*Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991; *Драгоманов М.* Пропащий час. Українці під Московським царством. (1654–1876). — К., 1992; *Запорожці.* — К., 1993; *Костенко О. О.* Україна перед сфінксом третього тисячоліття. — Харків, 1993; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. — Нью-Йорк, 1954.

*А. Черній*

**Національний інформаційний простір** — 1) сукупність засобів масової інформації, інформаційних ресурсів, інформаційно-технічних виробничих комплексів, організацій для збереження і поширення інформації, органів захисту, охорони належної державі інформації тощо; 2) простір, де здійснюються інформаційні процеси, на які поширюється юрисдикція держави із забезпечення її інформаційного суверенітету. Під інформаційним суверенітетом згідно з українським законодавством розуміють володіння і розповсюдження національними інформаційними ресурсами, які мають належну державі інформаційну інфраструктуру, інформацію, незалежно від змісту, мови, форми часу і місця її створення. Інформаційний суверенітет забезпечується виключним правом держави на формування і здійснення національної інформаційної політики, власності на інформаційні ресурси, сформовані державним коштом, створенням національних систем інформації, встановленням режиму доступу інших держав до інформаційних ресурсів в Україні.

*Бондар Ю.* Свобода слова: українська мірка. — К., 2004; *Кормич Б.* Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. — К., 2004; *Основні чинні кодекси і закони України.* — К., 2003.

*Ю. Бондар*

**Національний характер** — сукупність усталених національних особливостей, які формуються та виявляються в етнічній життєдіяльності, що визначає більш-менш типові риси національної поведінки. Н. х. зумовлений суспільним буттям

певного народу, засвоєнням ним соціально-історичного досвіду, що породжує типові риси Н. х., які водночас визначаються типовими обставинами життєдіяльності етносу в конкретно-історичних умовах. З багатьох рис Н. х. деякі є головними, інші — другорядними. Н. х. виявляється в системі суспільних відносин людей з навколишньою дійсністю: у ставленні до інших людей (балакучість — замкнутість, правдивість — брехливість), до справи (відповідальність — недобросовісність, працелюбність — лінощі), до себе (скромність — самозакоханість, гордість — приниженість) і т. ін. В цілому національно-психологічні особливості, які завжди мають соціальну та біологічну складові, виявляються в переважній раціональності або ірраціональності, спрямованості на об'єкт (екстраверсія) або на суб'єкт (інтроверсія), домінуванні пізнавальної, емоційної або вольової сфери, переважаючому типі національного темпераменту (сангвінічного, флегматичного, холеричного, меланхолічного), які виступають основою пізнання, спілкування та загальної життєдіяльності певного етносу. В кожному етносі одночасно наявні всі означені психологічні характеристики, але деякі з них типово переважають, що і становить національно-психологічні відмінності певного народу.

*Психологія: Словарь /* Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М., 1990; *Щёкин Г.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000; *Этнопсихологический словарь /* Под ред. В. Крысько. — М., 1999.

*Г. Щокін*

**Національні меншини (причини виникнення та їх типи).** Н. м. сформувалися в процесі історичного розвитку держав під впливом багатьох факторів. Американський дослідник Р. Олівер визначає такі з них: 1) здійснювана протягом багатьох століть міграція європейців та їх поселення на інших континентах супроводжувались утисками місцевого населення; 2) насильницька міграція африканського населення на американський континент в період работоргівлі XVII–XIX ст.; 3) заведення в період колоніалізму державами

робочої сили в ті місця, де вона була необхідною; 4) масова міграція з бідних країн у багаті під час економічного піднесення 50–60-х років ХХ ст.; 5) виникнення нових держав внаслідок розпаду Австро-Угорської, Оттоманської імперій тощо. На думку німецького вченого Ф. Германа, в основі утворення Н. м. — три базові принципи: а) походження (шляхи формування); б) структурно-соціальне становище у суспільстві; в) політичні орієнтації. Відповідно до цього, за Ф. Гекманом, Н. м. бувають п'яти типів: 1) Н. м., що сформувалися внаслідок виникнення націй-держав (національних держав), для яких важливою умовою було збігання державної самоорганізації й етнічної належності їхнього населення. “Острівками”, що уособлювали відмінну етнічність у межах утворення національних держав, і були Н. м.; 2) регіональні меншини (групи населення), які з різних причин успішно уніфікації та асиміляції зберегли етнічну ідентичність; 3) мігранський тип меншин, який має два різновиди — поселенський та заробітчаний; перший утворюють іммігранти, які прибувають з метою працевлаштування; 4) колоніальний тип Н. м. Це нащадки стародавнього населення завойованих і заселених колоніальних територій, які у процесі пограбування, винищення і витіснення позбавлялися успадкованої ними економічної основи життя і соціальна структура та культура яких була вкрай знищена; 5) нові Н. м., утворення яких пов'язане зі становленням нових національних держав внаслідок суто колоніального поділу територій та встановлення кордонів без врахування етнічної специфіки. До зазначених факторів, які наводять Р. Олівер і Ф. Гекман, слід додати й те, що виникнення Н. м. відбувалося також під впливом взаємодії різноманітних етносів у процесі становлення й розширення суверенних держав. Загалом сформувався мозаїчний в національному плані світ, де проблема меншин набула універсального характеру і постає фактично перед кожною державою, регіоном, а в окремих із них — надзвичайно гостро. Нині у світі практично неможливо віднайти країну, в якій би все населення розмовляло однією мовою,

сповідувало єдину релігію, мало однакові культурні традиції та цінності.

*Етнічність на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы: Материалы конференции. — К., 1997; Права людини в Україні. Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини. — Вип. 21. Права меншин. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

**Національність** — 1) належність до певної нації, народності чи національної групи; 2) термін для спільного означення нації та народності.

*М. Головатий*

**Національно-культурні товариства** — громадські добровільні об'єднання, які створюються у місцях проживання іноетнічного населення. Процес організаційного оформлення Н.-к. т. в Україні розпочався наприкінці 80-х років в умовах здійснення нової етнополітичної політики і триває досі. На 1 січня 2004 р. в Україні зареєстровано 1067 Н.-к. т., 33 з яких мають всеукраїнський статус, 322 — обласний, 628 — міський, 84 — районний. В Україні утворили власні етнічні громадські організації азербайджанці, асирійці, албанці, болгары, башкири, білоруси, буряти, вірмени, греки, грузини, гагаузи, дагестанці, естонці, євреї, інгуші, казахи, караїми, корейці, кримські татари, курди, киргизи, кримчаки, литовці, молдавани, месхетинські турки, німці, осетини, поляки, росіяни, румуни, словаки, татари, угорці, узбеки, комі-перм'яки, цигани, чехи, чеченці. До всеукраїнських Н.-к. т. належать об'єднання, діяльність яких, виходячи з характеру їхніх статутних завдань, поширюється на територію всієї України або більшості її областей і які мають у них свої відділення. Місцевими Н.-к. т. є об'єднання, сфера впливу яких поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці або кількох з них. Для більшості товариств характерний високий ступінь етнічної солідарності та згуртованості, великий потенціал для відродження своїх історії, мови, звичаїв, традицій, збереження пам'яток традиційної самобутньої культури. Н.-к. т.

нерідко виступають у формі асоціацій, спілок, культурних центрів, земляцтв, громад, клубів та ін. Зокрема, у м. Києві створені Ассирійська асоціація України, Азербайджанський громадсько-культурний центр України, Товариство литовської культури ім. Майроніса, Німецьке культурологічне товариство “Валентайн”, Демократична спілка угорців України, Чеська національна Рада України. Основними об’єднаннями громадських організацій національних меншин України є: Рада представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України (м. Київ); Асоціація національно-культурних об’єднань (м. Київ); Рада представників національних громадських організацій України при Державному комітеті України у справах національностей та міграції (м. Київ); Рада національних товариств України (м. Київ); Конгрес національних громад (м. Київ); Асоціація національно-культурних і культурно-освітніх об’єднань Одеської обл. (м. Одеса); Конфедерація національних товариств західних областей України (м. Львів); Міська рада національних товариств (м. Харків); Обласна рада національних товариств (м. Миколаїв); Асоціація громад, об’єднань національних меншин м. Севастополя, Автономної Республіки Крим тощо. Н.-к. т. функціонують відповідно до своїх статутів і користуються правами юридичних осіб. Діяльність культурологічних об’єднань спрямована на розвиток міжнаціональних відносин; захист національних інтересів громадян; відродження та розвиток національних культур; задоволення духовних потреб іноетнічного населення. Вони беруть участь у здійсненні громадських культурних заходів, створюють національні клуби і будинки культури, дискусійні клуби, виконують книговидавничу діяльність, випускають газети і журнали, сприяють пошуку і збереженню національних культурно-історичних цінностей, встановлюють зв’язки і співробітничать з державними і громадськими організаціями України і зарубіжних країн. За ініціативою Н.-к. т. повертаються національним громадам будинки, культові споруди, побудовані колись на їхні кошти, відкрива-

ються школи, факультативні групи, курси, де молодь вивчає національні мови, запроваджуються теле- і радіопередачі на мовах національних груп населення. Матеріальні засоби громадських об’єднань національних меншин формуються із членських внесків, коштів виділених у Державному та місцевому бюджетах, добровільних пожертвувань, надходжень від здійснених відповідно до статутів культурно-масових заходів; прибутків від господарсько-виробничої діяльності та інших не заборонених законом джерел. З метою сприяння розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин України, координації діяльності органів виконавчої влади у цій сфері у вересні 2001 р. було прийнято Розпорядження Президента України “Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств”, у якому визначено такі завдання Кабінету Міністрів України: 1) затвердити у двомісячний строк комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 р., передбачивши, зокрема: розширення державної підтримки друкованих видань і телерадіоорганізацій, що висвітлюють діяльність Н.-к. т.; збільшення часу мовлення мовами національних меншин України, а також надання підтримки зазначеним товариствам у заснуванні періодичних видань з регіональною сферою розповсюдження; створення в краєзнавчих музеях, розташованих в обласних центрах, експозицій, присвячених історії та культурі національних меншин України, які проживають на відповідній території; надання підтримки аматорським творчим колективам, які зберігають, розвивають і поширюють культуру, традиції, звичаї та обряди національних меншин України; поліпшення системи підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів з викладенням навчальних дисциплін мовами національних меншин України, а також забезпечення таких навчальних закладів відповідними підручниками, посібниками, методичною літературою; організація всеукраїнського конкурсу “Кращі книжки — дітям України” за участю письменників — представників національних меншин Ук-

раїни; створення у м. Києві центру розвитку культури національних меншин України; 2) розробити та здійснити заходи щодо забезпечення реалізації права національних меншин України на національно-культурну автономію; 3) опрацювати питання щодо створення мережі позашкільних навчальних закладів, які б забезпечили задоволення освітньо-культурних потреб національних меншин України; 4) вжити заходи до прискорення прийняття Верховною Радою України Концепції державної етнопонаціональної політики України, законів з питань поліпшення умов розвитку та застосування мов в Україні, а також вдосконалення законодавства про національні меншини України тощо.

*Бюлетень* Державного комітету України у справах національностей та міграції. — 1999. — № 3'99: Європейський орієнтир етнопонаціональної політики України (Матеріали до першої доповіді про виконання Україною Рамкової конвенції Ради Європи про Захист національних меншин); *Захист* прав національних меншин в Україні: Зб. нормат.-прав. актів. — К., 2003.

О. Антонюк

**Нація** — певна стадія соціоцивілізаційної зрілості етносу, на якій він виступає на арену політичного життя з чітко визначеними власними цілями і намірами з метою реалізації їх у політичній практиці. У політології термін “Н.” вживається переважно у двох значеннях: як “етнопонація” і як “політична Н.” — співгромадянство. Перший трактує Н. як суто етнічне утворення, другий — лише як політичне явище. Одні вважають Н. відносно незалежною й динамічною культурною системою, живим соціальним організмом, зводячи її сутність переважно до етногенези, інші заперечують реальність Н., розглядаючи її як “міфологічну конструкцію інтелектуалів”, ототожнюючи Н. з державою, а національну належність людини — з її громадянством. Спільними ознаками у різних трактуваннях змісту категорії “Н.” є державотворча спільнота, територія, економіка, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів. Українські вчені О. Картунов і Ю. Римаренко підкреслюють,

що термін “Н.” можна визначити як етносоціальна (і не завжди кровнородина) спільнота зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність до національних і духовних цінностей, національної символіки, національно-екологічні почуття тощо), а також (переважно на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка надалі, під впливом інтеграційних і міграційних процесів, виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає.

*Мала енциклопедія етнопонаціонального державства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Старосільський В. І. Теорія нації. — К., 1998.*

О. Антонюк

**Неофашизм** (новий, сучасний фашизм) — ідеологія і діяльність крайніх правих течій популістського руху, що виступають з антисемітських, націоналістичних і навіть расистських позицій.

*Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.*

М. Головатий

**Непорушності державних кордонів принцип** — принцип, що полягає у міжнародно-правовому визнанні існуючих кордонів держав, у відмові від будь-яких зазіхань на ці кордони. Він є підставою для заперечення територіальної експансії в будь-якій формі. Його значення стає зрозумілим, якщо згадати, що в минулому прагнення до захоплення чужих територій, до перекроювання державних кордонів, зазіхання на чужі території, війни між державами вважалися правомірними елементами державної політики. Проблема кордонів є особливо значущою для Європейського континенту. Ось чому учасники організації з безпеки і співробітництва в Європі у Декларації принципів Заключного акту (1975) зазначили: “Держави-учасниці розглядають як непорушні

всі кордони одна одної, так само і кордони всіх держав у Європі, і тому утримуватимуться зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони”.

Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів. — 2-ге вид. — К., 2001.

М. Головатий

**Німецьких мислителів епохи Просвітництва етнополітичні концепції.** Вагома роль у розвитку Е. П. е. к. належить плеяді німецьких мислителів. Найвідомішим з них є філософ і правознавець *Іммануїл Кант* (1724–1804), який у працях “Критика чистого розуму”, “Критика практичного розуму”, “Критика здібності судження”, “Антропологія з прагматичної точки зору”, “Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору” сформулював низку положень, які мають велике теоретичне значення. По-перше, вчений одним із перших почав вживати такі поняття, як “народ” і “нація” та дав їм термінологічне визначення. Під терміном “народ” він пропонував розуміти об’єднану в певній місцевості безліч людей, оскільки вони становлять одне ціле. Ця безліч або частина її, яка з огляду на спільне походження визнає себе об’єднаною в одне громадянське ціле, називається нацією. По-друге, Кант вважав, що кожен народ має власний національний характер, основними проявами якого є ставлення до інших народів, гордість за свою державну та суспільну свободу. Основою характеру є ті риси предків, які закріплені генетично і передаються з покоління в покоління. Вчений пояснював це тим, що за зміни місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється — зберігаються мова, рід занять, костюми. Втім Кант визнавав вплив географічного фактора на національний характер, але при цьому стверджував, що клімат і ґрунт, як і спосіб правління, не є основою характеру народу. По-третє, вчений здійснив порівняльний аналіз національних характерів європейських народів — німців, французів, англійців, іспанців, італійців із визначенням як позитивних, так і негативних рис, властивих кожному з них. По-четверте, Кант висунув

положення щодо “права всесвітнього громадянства”, під яким розумів право кожної людини на відвідування, перебування й проживання у будь-якому куточку земної кулі, а також право на гостинність з боку місцевого уряду і народу. По-п’яте, німецький мислитель обґрунтував концепцію всесвітньої федерації незалежних і вільних держав на основі спершу прелімінарного договору між ними, а потім кінцевої міжнародної згоди щодо федерації, кожен член якої повинен мати вже не монархічний, а республіканський устрій. По-шосте, у зовнішньополітичному напрямі етнополітики він відстоював принципи недоторканності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи інших держав, правомірності виключно оборонних війн. Керуючись положенням права народів на “вічний мир”, Кант висунув ідею нейтралітету, обґрунтував право коаліцій, право гарантій у міжнародних відносинах. Чільне місце в історії етнополітичної думки посідають праці *Йозана Готфріда Гердера* (1744–1803). До найбільш самобутніх його робіт належать “Трактат про походження мови”, “Ще одна філософія історії”, “Ідеї до філософії історії”. У них автор відкинув просвітницький ідеал єдиної науки, що охоплює всю реальність, й одним із перших обґрунтував відмінність між методами дослідження фізичної природи і осягнення саморозвиненого духу людини. Заслужують на увагу ідеї Гердера щодо належності людини до певної групи (етнічної, релігійної, соціальної, професійної тощо), серед яких найприроднішою для будь-якої особи є етнічна група, народ або нація. При цьому ідея належності людини до етнічної групи чи нації, висловлена німецьким вченим, стала визначальною складовою етнополітичної парадигми. Гердер розробив послідовну концепцію культури як унікальної саморозвиненої цілісності, в якій особливо цінними є такі основні положення: про різноманітність і рівноправність культур; про цінність і значущість кожної з них; про можливість і потребу їх мирного співіснування; про культурне самовизначення народів; негативна оцінка завойовницьких походів А. Македонсь-

кого, Г. Ю. Цезаря, Карла Великого та інших, які руйнували й нищили самобутні культури поневолених народів; пристрасне обстоювання тези про те, що не існує жодного “вищого” вибраного народу, який має історичне право нав’язувати свій шлях розвитку “нижчим” народам; заперечення імперської форми державного устрою, що перешкоджала збереженню і вільному розвитку культур народів, які входять до неї. Значною є роль Гердера у подальшій розробці концепцій нації та національної держави. Головними визначальними ознаками нації вчений вважав мову, оскільки саме в ній “сконцентровано розум даного народу та його характер”; спільність етнічного походження та території. У праці “Ідеї до філософії історії людства” він висунув і обґрунтував концепцію “природних кордонів”, згідно з якою кордони держави мають збігатися з так званими “етнічними кордонами, тобто охоплювати територію, заселену представниками “своєї нації”. У цій же праці вчений аналізує характери різних народів і висловлює припущення, що вони формуються під впливом єдності зовнішнього та внутрішнього. Зовнішнє, за Гердером, — це кліматичні умови, а внутрішнє — органічні, зокрема генетичні, особливості, яким вчений надає вирішальну роль в етнічній історії. Визначне місце він відводить характеристиці різних народів, у т. ч. слов’янських. Змальовуючи їх національний характер, автор розкриває важливість їхньої ролі в історичному процесі, виділяє такі притаманні їм риси, як працелюбність, миролюбство, милосердя та гостинність. Він підкреслює, що слов’яни скрізь освоювали землі, які полишали інші, вирощували на них хліб, розводили худобу, не намагалися пригноблювати інші народи. Водночас історично й географічно склалося так, що впродовж багатьох сторіч вони були об’єктом агресії з боку татаро-монголів та інших племен. Не прагнучи до світового панування, слов’яни, за твердженням Гердера, не мали війовничих царів і готові були платити данину, аби тільки залишили їхню землю у спокої, тому чимало народів, а найбільше — німці, коїли проти них великий гріх. Однак слов’яни,

демонструючи мужність та героїзм, не мирилися зі своїм становищем, повставали проти гнобителів. Вчений, виходячи з особливостей національного характеру слов’ян, оптимістично оцінював перспективи розвитку цих етносів. У праці “Про походження мови” він уперше ввів у науковий обіг термін “націоналізм”, за що його вважають ідеологічним батьком доктрини націоналізму, яка зародилася в Німеччині, поширилася на слов’янський світ і нині набула значного поширення в Африці та Азії. У становленні етнополітичних ідей помітне місце посідає ще один представник німецької класичної філософії — *Йоганн Готліб Фіхте* (1762–1814). На його теоретичному доробку позначилися історичні події, сучасником яких він був. Перші твори вчений створював під час Американської та Французької революцій і в них обґрунтував ідеї консерватизму, реформізму та космополітизму. Пізніші праці, написані в період наполеонівських війн, загарбання французькою армією Німеччини та боротьби німецького народу за своє визволення та об’єднання, проникнуті духом консерватизму, радикалізму й націоналізму. Етнополітичні погляди Фіхте найповніше викладено у творах “Основи природного права відповідно до принципів науковчення”, “Вимоги до правителів Європи повернути назад свободу думки, яку вони досі пригноблювали”, “Замкнена торгова держава”, “Звернення до німецької нації” та ін. Найціннішим здобутком вченого, який має певні етнополітичні тональності, є те, що він обґрунтував і висвітлив ідею національної держави, взявши за приклад територію Пруссії — одного з тогочасних німецьких князівств. Як соціально-політичний експеримент саме тут мала б бути створена централізована замкнена держава з обов’язковим залученням до роботи всього працездатного населення, регульованою самодостатньою економікою, незалежною від економік інших країн. Згодом подібне державне політичне утворення поширилося на всю Німеччину. У своїх “Зверненнях до німецької нації”, посилаючись на вражену перемогою Наполеона німецьку гордість, Фіхте подає класичний виклад тогочасно-

го націоналізму, у змісті якого обґрунтовується те, що німецька нація характеризується передусім мовою та своїм “природженим” колективістським характером, які дають їй можливість змобілізувати свої нерозтрачені духовні сили й виконати покладену на неї цивілізаторську місію. Саме через ці теоретичні погляди, на думку західних вчених, Фіхте вважається одним із засновників теорії націоналізму, німецького зокрема. У пізніх працях “Макиавеллі” (1807) та “Політичні фрагменти 1807 і 1813 років” він висвітлює доктрини пангерманізму, відвертого прагматизму і примусового підкорення особистості вищому баченню лідера, починає пропагувати консервативний націоналізм, заснований на німецькій мові та культурі, спрямований проти багатьох народів, зокрема слов’янських. У міжнародних відносинах, на відміну від Канта, автор вважав ідею світової держави утопічною, але виступав за налагодження рівноправних міждержавних відносин, за створення міжнародної організації, міжнародного суду для вирішення міждержавних суперечок. Особливий вплив на формування етнополітичних ідей мали праці німецького вченого *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля* (1770–1831). Основними з його творів є “Феноменологія духу”, “Наука логіки”, “Енциклопедія філософських наук”, “Філософія права” тощо, які створювались автором під впливом ідей як Платона, Аристотеля, Канта, Фіхте та інших західноєвропейських мислителів, так і Великої Французької революції, перемоги і поразок Наполеона. Цим і пояснюється складність і суперечність творчого доробку вченого. По-перше, він виступив засновником психолого-історичної теорії нації. Розглядав націю як спільноту людей, об’єднаних спільністю походження, духу, душі, волі, самосвідомості, товаришкості, яка виявляється в часи національної небезпеки та існування наявного або уявного ворога тощо. Перед кожною нацією стоять завдання виходу на “сцену історії” та боротьби з іншими націями за світове панування. По-друге, ґрунтовно розробив ідею національної держави. Природа суспільного буття має, згідно з Гегелем, три “царини”, що повністю

охоплюють багатоаспектну природу людського життя: родину, громадянське суспільство і державу. Діалектичний зв’язок між ними надає розмаїттю людського життя повноцінного змісту. Особа, позбавлена будь-якого з цих трьох різновидів відносин, є гранично скаліченою як людська істота. Найвищу природну єдність індивідів, що примирює їх та усуває всі суперечності, втілює держава. Гегель постулює державу як утворення, що ґрунтується на загальному альтруїзмі та є синтезом конститутивних складників родини і громадянського суспільства. По-третє, він вважав, що народ, який не створив власної держави, є позаісторичною людиною, започатковавши цим концепцію історичних і неісторичних народів (націй). До перших учених відносив північноамериканські та західноєвропейські народи, а німецький розглядав як “всесвітньо історичний”, за англійським народом закріплював роль “місіонера цивілізації у всьому світі”, США характеризував як “країну майбутнього”. На думку Гегеля, неісторичними народами була абсолютна більшість тогочасних народів Азії і Латинської Америки, а Африка оголошувалася ним “неісторичною частиною світу”. Польща, Росія та інші слов’янські країни і народи за Гегелем лише “вступають до лав історичних держав”. По-четверте, він обґрунтовував тезу, що громадянське суспільство поділяється на стани (корпорації) і має поліцію та судові установи. Його члени рівні в юридичному розумінні, але нерівні від природи, у соціальних взаєминах, у настроях, думках, духовних якостях, набутих знаннях тощо. Але за національністю і віросповіданням громадяни зберігають рівність. Гегель зазначав, що людина має силу тому, що вона є людиною, а не тому, що вона єврей, католик, протестант, німець, італієць і т. ін. По-п’яте, Гегель, як й інші мислителі XIX ст., разом з аналізом національного характеру певного народу сформулював поняття “дух народу”, яке згодом набуло значного поширення. У праці “Філософія духу” він зазначав, що національний характер — це прояв суб’єктивного духу в різних природних умовах, які по суті визначають специфіку духовного світу націй, рас,

особливий дух народу. По-шосте, вчений зробив значний внесок у розроблення теорії сучасного націоналізму, завершивши розпочату Фіхте роботу щодо трансформації концепції досучасного націоналізму на теорію сучасного націоналізму. У теоретичній спадщині Гегеля значне місце відведено “зовнішньому державному праву”, в якому він відмежовується від кантівської ідеї “довічного миру”, який “розбещує націю” і виправдовує війни, що дають змогу вирішувати “суперечності суверенітетів” і охороняти певні нації від “застоїв та загнивання”.

*Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000; Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид. — К., 2004.*

О. Антонюк

### **Німці (самоназва — дойче) в Україні.**

Перші згадки щодо Н. в Україні зустрічаються в документах часів Київської Русі. Н. прибували на її територію як купці, мандрівники, у складі посольств. З XI ст. невеликі групи Н. із Відня, Любека, Регенбурга, Майніца започаткували торговельну справу у Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку та інших містах. Німецька колонізація українських земель розширювалася після загарбання їх Польщею і Литвою. Н. селилися переважно серед міського населення і, як наслідок, у багатьох містах спостерігаються середньоевропейські риси в архітектурі, господарстві, самоуправлінні. Нова сторінка в історії українських Н. розпочалася в роки правління Катерини II (1762–1796). В цей час російський уряд почав у масовому порядку запрошувати в Україну переселенців. Згідно з маніфестами Катерини II від 4 грудня 1762 р. і 22 липня 1763 р. німецьким поселенцям надавалися широкі привілеї, серед яких свобода віросповідання, звільнення від податків і військової повинності, право на місцеве самоврядування та ін. У 1870 р. ці особливі права було скасовано. З 60-х років XVIII ст. царський уряд почав інтенсивно заселяти землі зруйнованої Запорізької Січі. Серед переселенців було чимало Н. У 80-ті роки

XVIII ст. Н. заселяли південь України — цілиніні землі Приазов'я, Причорноморські степи, Крим. Цей процес здійснювався такими шляхами: через Ригу на запорізькі землі (і так звану Ханську Україну); через Львів у західну частину Степу; через Дунай в Крим, а також Херсонщину; через Варшаву в Східну Волинь. Поселення іноземних громадян, і серед них Н., на території України підпорядковувалося вирішенням царським урядом своїх політичних і власних імперських домагань: послаблення консолідації українського етносу, знищення осередку боротьби за національну незалежність України — Запорізької Січі, яка не вписувалася в загальне тло кріпацтва. Після ліквідації у 1775 р. Січі половина всіх запорізьких земель була розподілена між німецькими та сербськими колоністами. Основними ареалами розселення Н. стали західні та південні регіони сучасної території України. Перший із них німецькі поселенці почали освоювати у 50-х роках XVIII ст. У Галичині, на Буковині та Закарпатті, а згодом і на Волині виникали німецькі поселення. Особливо швидко зростала їх кількість після загарбання західноукраїнських земель Австро-Угорщиною. В Україні з'явилися з-поміж переселенців великі землевласники-підприємці. Так, з часом виник поміщицький рід “королів вівчарства” Фальц-Фейнів, нащадки яких 1874 р. заклали зоологічний парк, а у 1887 р. — всесвітньо відомий ботанічний парк Асканія-Нова. У німецьких колоніях на території України колоністи створювали високорозвинені господарства, велика увага приділялася розвитку освіти, фактично у кожній з них існувала початкова школа, функціонували училища підвищеного типу та центральні училища, де здобували середню освіту, готували вчителів початкових шкіл. У 1914 р. у цих навчальних закладах було 2219 учнів. Крім того, у деяких колоніях створювалися жіночі училища, гімназії, спеціальні сільськогосподарські училища. Трагічні сторінки в історичній долі німецького населення беруть свій відлік від початку Першої світової війни. Н., які мешкали на Волині та Холмщині, вивозили на схід, переважно до Сибіру, чимало їх загинуло

в роки громадянської війни на півдні України, під час голодомору в 1921–1922 рр. У 1918 р. на Волзі, де Н. проживали найкомпактніше, було створено перше автономне утворення — Трудову Комуну німців Поволжя. В 1924 р. вона була перетворена на Автономну республіку Німців Поволжя, яка стала національним центром усіх німців колишнього Радянського Союзу. У 20-ті роки Н. займалися сільським господарством, залучалися до державного будівництва, розвивали національну культуру. В цей час було утворено 7 німецьких національних районів з населенням понад 140 тис. осіб і 228 сільських рад, де мешкало до 274 тис. осіб німецької національності. Громадянські права Н., як і представників інших народів, були знищені злочинним сталінським режимом. В 30-х роках відбулася спершу ліквідація національних районів і сільрад. Друга світова війна, з початком якої погіршилася економічна ситуація на місцях і загострилася криміногенна ситуація, зумовила посилення жорсткості заходів щодо дотримання дисципліни, яке супроводжувалося передусім поширенням депортації народів. Одразу було вислано радянських Н. Поволжя на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР № 21-160 від 28 серпня 1941 р. “Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя”. Проте операції по переселенню Н. на цьому не завершилися. Наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. почалася депортація їх з інших областей країни, в т. ч. і з території України. Було прийнято десятки юридичних актів з цього приводу. Стосовно України 22 вересня 1941 р. Державний Комітет оборони прийняв Постанову № 702 сс про переселення 31 320 осіб із Запорізької обл. 30720 з них відправлялися на нові місця проживання в Актюбінську обл., 600 осіб було спрямовано на будівництво шосейної дороги в Астрахані. На підставі цієї ж постанови рушили на схід (до Кустанайської обл.) примусово 2590 радянських Н. з Луганської обл., 21 червня 1942 р. було відправлено на схід решту Н. області — 11 898 осіб. У жовтні 1941 р. почали вживатися заходи на виконання постанови ДКО в Сталінській обл. (нині Донецька), де проживали 36 880 радянських

Н. За постановами ДКО Рад фронтів у 1941–1942 рр. було переселено 9200 громадян німецької національності з Одеської та Дніпровської областей до Алтайського краю. Зокрема, з останньої вислали 3250 осіб. На підставі постанови Рад фронтів і Наказу НКВС СРСР за № 10714 від 20 березня 1942 р. до Кустанайської обл. Казахської РСР відбуло 1500 Н. з Харківської обл. Водночас було депортовано до 65 тис. Н. з Кримської АРСР. До середини 1942 р. все німецьке населення, яке дисперсно проживало на території України, було переселено у східні райони країни. Повертатись і поселитися в Україні громадянам німецької національності було дозволено лише після виходу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1972 р. “Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбачених у минулому для окремих категорій громадян”. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 33,3 тис. Н., або 0,1 % всього населення країни. Приблизно 59 % усіх українських Н. мешкають в шести регіонах країни: в Донецькій обл. — 4,6 тис. осіб, Дніпропетровській — 3,8 тис., Запорізькій — 3,6 тис., Одеській — 2,9 тис., Закарпатській — 2,2 тис., в Автономній Республіці Крим — 2,5 тис. осіб. У трьох областях (Луганській, Херсонській і Миколаївській) їхня кількість дещо перевищує одну тисячу в кожній, в інших регіонах кількість представників цієї національності вкрай незначна. Здебільшого, Н. в Україні проживають дисперсно (розсіяно). Німецьку мову назвали рідною 12,2 %, російську — 64,7, українську — 22,1 % Н. України. В Україні функціонують 104 німецьких національно-культурних товариства, основною метою їх діяльності є відродження і збереження національної культури та підтримка тісних зв'язків з історичною батьківщиною. Держава дбає про створення можливостей для реалізації німецькою меншиною права на задоволення освітніх потреб, зокрема навчання рідною мовою або вивчення її. На Закарпатті відкрито школу з німецькою мовою навчання. У регіонах України створено 30 недільних шкіл. У багатьох загальноосвітніх навчальних закладах німецька мова вивча-

ється як іноземна, і учні мають можливість вивчати її як предмет. Педагогічні кадри для навчання дітей німецькою мовою готують Дніпропетровський, Донецький, Сімферопольський, Прикарпатський національні університети, Київський національний лінгвістичний університет, Горлівський, Кам'янець-Подільський і Миколаївський педагогічні інститути. На базі Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут" функціонує Гете-центр, діяльність якого сприяє вивченню та розвитку німецької мови та міжнародному культурному співробітництву. За підтримки Гете-центру щороку здійснюється обмін студентами між Україною і ФРН. Задоволенню культурно-мистецьких та інформаційних потреб українських Н. сприяють створені 7 центрів німецької культури, на базі яких відзначають національні свята та здійснюють інші культурні заходи. З метою духовно-культурного відродження німецької меншини в Україні організовано 18 аматорських художніх колективів, серед яких німецький

камерний хор "Оранта", який відомий не лише в Україні, а й за її межами. У складі більшості державних бібліотек створено окремі відділи літератури німецькою мовою, фонди яких налічують понад 5,1 тис. примірників; видано друком 18 книг і брошур німецькою мовою загальним тиражем 30,7 тис. примірників; видаються газети: "Свобода та відродження" у м. Львів, "Jugend" у м. Житомир, "Надежда" в Автономній Республіці Крим, "Blatt" у м. Суми; готуються теле- та радіопрограми німецькою мовою в Криму і на Закарпатті; функціонує міжурядова українсько-німецька комісія у справах осіб німецького походження, які проживають за кордоном.

*Німці в Україні у 20–30-ті рр. XX ст.: 3б. документів державних архівів України. — К., 1994; Табачник Д. Німецька громада в Україні: досвід минулого та сьогодення // Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / Упоряд.: Р. Ш. Чілачова, Т. І. Пилипенко; За ред. Р. Чілачави. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

## О

**Області (райони) історично-етнографічні** — території, в населення яких внаслідок спільності історичних доль, соціально-економічного розвитку та взаємовпливу склалися подібні культурно-побутові особливості, які їх характеризують. Виявляються вони в матеріальній культурі — типах традиційного житла, засобів пересування, їжі, одягу, взуття, прикрас та ін., а також в традиційній духовній культурі (обряди і звичаї, вірування, фольклор тощо). На відміну від етносів (з притаманною їм етнічною самосвідомістю) О. (р.) і-е. можуть помітно не усвідомлюватися людьми і визначаються переважно під час спеціальних етнографічних досліджень. Як і господарсько-культурні типи, вони є історичними категоріями, бо виникають, розвиваються та зникають у процесі розвитку конкретних етносів та їх угруповань на певній території. Для історично-етнографічного районування має значення не лише характеристика способу життя та матеріальної культури, а й специфічних форм духовної культури, пов'язаних зі стереотипами мислення, релігійними уявленнями й народною творчістю людей, які проживають на конкретній території. Складні історико-культурні (етнографічні) процеси призвели до утворення складної ієрархічної системи історично-етнографічних провінцій, областей та районів на багатьох територіях, в країнах. Основною одиницею є історично-етнографічна область. Вона, у свою чергу, поділяється на підобласті та райони. Група областей може бути об'єднана у провінцію, як у багатьох європейських країнах. Таких історично-етнографічних провінцій виділяють 16: західно-центральноевропейську, східноєвропейську, кавказьку, середньоазійську-казахстанську, сибірську, центральноазійську, східноазійську, південно-східноазійську, південноазійську, південно-західноазійську (передньоазійську), північноафриканську, африканську тропічну, північноамериканську, латиноамериканську, австралійську та океанійську. Територію Ук-

раїни поділяють на кілька історично-етнографічних районів: Північний (Полісся), Центральний (або Середньонадніпрянський), Слобожанщина, Поділля, Південний та Карпатський. В останньому виділяють Прикарпаття, власне Карпати, Закарпаття, а також — території розселення етнографічних груп: бойків, гуцулів і лемків. На сучасному етапі межі між історично-етнографічними районами України досить нечіткі й мають умовний характер.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

**Обряд** — 1) колективні символічні дії, здійснювані з нагоди певних, часто найважливіших подій у житті людини, сім'ї, колективу, народу; 2) сукупність зумовлених традицією умовних дій, спрямованих на оформлення певних подій у житті людей, колективів, а також відзначення деяких пір року (весілля, день народження, обжинки, хрестини тощо). О. є складовою традиційно-побутової культури народу й містить елементи пісенного, хореографічного, драматичного та декоративно-ужиткового мистецтва.

*Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003.*

*М. Головатий*

**Організація з безпеки та співробітництва в Європі** (ОБСЄ; до 1 січня 1995 р. — Нарада з безпеки та співробітництва в Європі — НБСЄ) — міжнародна регіональна організація. До її складу входять усі держави континенту, в т. ч. всі країни СНД, а також США і Канада. Створена за ініціативою колишніх соціалістичних країн. Попередні багатосторонні консультації відбувалися у Гельсінкі в листопаді 1972 — червні 1973 р. Перший етап наради (міністри закордонних справ 33 держав) проходив у Гельсінкі з 3 по 7 липня 1973 р. Другий етап (були представлені

35 держав) відбувся з 18 вересня 1973 р. по 21 липня 1975 р. у Женеві. Третій етап (були представлені політичні і державні керівники 35 держав) проходив з 30 липня по 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі. 1 серпня 1975 р. було підписаний Заключний акт, який став визначальним фактором забезпечення миру в Європі й головним засадничим документом ОБСЄ. У 1990 р. в Парижі було прийнято ще два важливих документи: Хартія для нової Європи і Додатковий документ до неї. ОБСЄ відіграє дедалі суттєвішу роль у розвитку позитивних змін на Європейському континенті, що пояснюється тим, що вона — єдина інституційна структура, яка об'єднує всі держави євразійсько-атлантичного ареалу від Владивостока до Ванкувера; є єдиним місцем для діалогу і співробітництва з багатьох проблем (безпеки, економіки, прав людини тощо) і цим самим пов'язує між собою всі країни-учасниці; виступає єдиним інститутом, що створив і розвинув механізми нейтралізації різних конфліктів і способів управління ними на всьому європейському просторі. ОБСЄ спрямовує зусилля всіх держав-учасниць на створення безпеки на основі демократії, поваги прав та основних свобод людини, принципу верховенства права, ринкової економіки та справедливості. До 1990 р. в ОБСЄ не було постійно діючих органів. Започаткували процес її інституалізації рішення, ухвалені на Паризькому саміті (1990). Центральним директивним і керівним органом Організації є Рада Міністрів ОБСЄ, до компетенції якої належить розгляд актуальних питань міждержавних відносин, координація заходів ОБСЄ, підготовка зустрічей керівників країн і представників держав-учасниць, виконання визначених на цих зустрічах завдань та ухвалених рішень. Рада Міністрів скликається раз на рік або у випадку загрози конфліктів. Головує на засіданнях представник приймаючої країни. Старша Рада — робочий орган Ради Міністрів, головними завданнями якого є: виконання її рішень, підготовка засідань, організація взаємовідносин з іншими міжнародними інституціями. Засідання Старшої Ради скликаються на підставі

консультацій з країнами-учасницями. Постійна Рада ОБСЄ формується з постійних представників держав-учасниць. Пленарні засідання її проходять щочетверга у Відні. Орган призначений для політичних консультацій та ухвалення рішень з усіх питань поточної діяльності ОБСЄ. Парламентська Асамблея ОБСЄ створена у квітні 1991 р. на Мадридській конференції парламентарів країн-учасниць. Є самостійною структурою, в межах якої обговорюються питання, пов'язані з діяльністю ОБСЄ, та ухвалюються резолюції, рекомендації. Керівний орган Асамблеї — Комітет глав делегацій, якому належить право приймати консенсусом рішення з питань членства в Асамблеї, правил і процедур її роботи, діяльності постійного секретаріату, порядку денного щорічних сесій. Основним засобом попередження та врегулювання конфліктних ситуацій ОБСЄ є місії як найефективніша форма її діяльності в контексті превентивної дипломатії та миротворчості. Під час місії налагоджується політичний діалог з конфліктуючими сторонами, визначаються та зменшуються джерела напруженості, створюються політичні передумови для врегулювання кризи на основі принципів і конкретних рішень. У 1992 р. було введено посаду Верховного комісара ОБСЄ з метою виявлення та можливого усунення напруженості в міжетнічних відносинах, вирішення проблем національних меншин. Основними формами роботи Верховного комісара є безпосередні контакти із зацікавленими сторонами, консультації, проведення круглих столів, підготовка звітів Голові ОБСЄ. Центр запобігання конфліктам створений за рішенням Паризької наради ОБСЄ як орган Ради Міністрів і призначений для консультацій та співробітництва у військовій галузі, обміну інформацією, розвитку мережі зв'язку, здійснення контактів з питань небезпечних інцидентів військового характеру.

*Абетка української політики: Довідник / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. — К., 2002. — Вип. 5.*

*О. Антонюк*

**Організм етносоціальний** — етнічна спільнота особливого типу, яка має відносну самостійність (територію, певні функції самоврядування й самоуправління), що у свою чергу забезпечує сприятливі умови для існування етносу та його відтворення. О. е. властива територіальна, економічна, соціальна, а у багатьох випадках і політична спільність. О. е. у певному сенсі є синтетичними спільнотами, оскільки інкорпорують як суто етнічні, так і соціальні якості. Прикладами О. е. можуть бути плем'я, народність, нація. О. е. є однією з форм існування етносу. У просторовому плані розрізняють кілька типів О. е.: а) він збігається з територіальним розташуванням етносу (німецька нація як організм етносоціальний і німці як етнос); б) він охоплює лише

частину етносу (наприклад, до української нації належать лише українці, які проживають на території України); в) у межах однієї країни перебувають кілька О. е.: в Росії — російський, татарський, чуваський та ін., у Грузії — грузинський, аджарський; в Канаді — англоканадський і франкоканадський та ін. Крім таких різновидів О. е. існує ще й особливий різновид, коли один етнос поділений на окремі О. е. (до 1985 р., наприклад, в'єтнамський етнос мав два О. е. — у Північному і Південному В'єтнамі, німецький — до 1990 р. у ФРН і НДР, корейський сьогодні — у Північній і Південній Кореї та ін.).

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.*

*М. Головатий*

# П

**Пам'ять генетична** — пам'ять, зумовлена генотипом людини, яка передається від покоління до покоління і значною мірою залишається незмінною.

*Психологія.* Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд. — М., 1990; *Философский энциклопедический словарь.* — М., 1998.

*М. Головатий*

**Пам'ять етнічна** — спроможність етносуб'єктів етнонаціональних процесів відтворювати власне минуле.

*О. Антонюк*

**Пасіонарність** (лат. *passio* — пристрасть) — 1) біохімічна енергія живої істоти, що визначає її здатність до активної творчої діяльності різного гатунку; 2) здатність етнічних колективів до діяльності як активності, що може по-різному виявлятися, але неодмінно змінює оточення. Ступінь такої активності визначається пасіонарною напруженістю (кількість в етнічній системі пасіонаріїв, поділена на кількість осіб, які становлять етнос), що, у свою чергу, залежить від чисельності пасіонаріїв різних рівнів у певній етнотупі. Надлишок енергії в етнічній спільноті породжує сплески цілеспрямованої активності або так звані пасіонарні поштовхи. П. притаманна майже кожній людині, але в різних дозах. Звідси й виокремлюють різні типи людей: 1) пасіонарії, в яких імпульс П. (як індивідуальний, так і родовий) сильніший за інстинкт самозбереження; 2) субпасіонарії (лат. *sub* — під, префікс, що означає розміщення під чимось чи біля чогось, підпорядкованість), до складу яких входять: а) гармонійні особи, в яких імпульси П. й самозбереження врівноважені, вони інтелектуально повноцінні й працездатні, але не надактивні, становлять основу етносу, часом нейтралізують надмірні спалахи пасіонаріїв; б) “волоцюги”, які не змінюють світ і не зберігають його, а живуть за його раху-

нок; в силу своєї рухливості часто відіграють важливу роль у житті етносів, здійснюючи разом із пасіонарними завоювання і перевороти, але без них — ніщо; 3) особи з нульовою П., тобто більшість населення. Ці типи, але в різних кількостях і співвідношеннях, мають місце в будь-якому етнічному середовищі. І не обов'язково, щоб поведирі етносу були лише пасіонарними. Так, серед української шляхти були як пасіонарії — Д. Вишневецький, П. Могила, Б. Хмельницький, І. Мазепа, так і пасивні, а часто й просто паразитарні особи, які заради власного збагачення й привілеїв зраджували віру, національні інтереси тощо. П. виявляється в різних формах, іноді не зовсім привабливих, як, наприклад, владолюбство, гордощі, жадоба, задрощі тощо. Ці якості можуть породжувати різні наслідки: добро і зло, подвиги і злочини, творити й руйнувати, але ніколи не залишають місця байдужості, бездіяльності. Початковим поштовхом, що порушує інерцію спокою етносу, є поява нового покоління з необхідною кількістю пасіонарних осіб, які не можуть жити за усталеними правилами, в рутині повсякденної буденщини. Вони руйнують стереотипи поведінки, захопившись новими цілями та ідеями, що зумовлює супротив оточення. Необхідність своєрідного опору оточенню змушує молодих пасіонаріїв до об'єднання, узгодженості дій, що надає їм відповідно соціального статусу й цілеспрямованості. Така активність, зумовлена пасіонарною напруженістю, за сприятливих обставин ставить об'єднаних молодих пасіонаріїв у найвищіше становище, сприяє збільшенню їх послідовників, а отже, створенню системи, де супідрядність особи є умовою існування. П., за Гумільовим, — це географічний феномен на історичному й біологічному тлі. Він постає атрибутом не свідомості, а підсвідомості. Тобто для того, щоб П. мала видимі історичні прояви, необхідно, аби пасіонаріїв було якомога більше в певному етнічному середовищі, оскільки

П. не стільки індивідуальна, скільки популяційна ознака. Навіть особа з достатньо високою пасіонарною напруженістю не здатна будь-що зробити, якщо вона не знаходить підтримки, відгуку у своїй етнічній групі. До того ж пасіонарій не завжди здатен на самопожертву через барикаду чи багаття (Гус, Сулла). Творче горіння Т. Шевченка і Лесі Українки, добровільний аскетизм Ньютона, надлом Врубеля і М. Лисенка — це також приклади прояву П., оскільки подвиги науки і мистецтва вимагають жертвності, як і подвиги “прямої дії”. У процесі етногенезу вчені, митці відіграють важливу роль, хоча й іншу аніж діячі політичної історії. Саме вони надають своєму чиню специфічного забарвлення і таким чином виокремлюють його із інших спільнот. До пасіонаріїв, хоча й меншої напруженості, належать будівничі Софії Київської й Михайлівського Золотоверхого, автори дум й чарівних українських пісень, талановиті літописці та інші, які за велінням серця вибрали ці професії. Стверджують, що Данте і Мікеланджело зробили для інтеграції італійського етносу не менше, ніж Цезарь, Борджіа і Макиавеллі. Недаремно еліти шанувували Гомера і Гесіода, як і Соломона, а давні перси Заратустру ставили вище від Дарія І. Поки П. пронизує етнос у різних дозах, розвиток триває, що виявляється у творчих набутках, але оскільки не може бути поета без читача, пророка — без пастви, генерала — без армії, механізм розвитку залежить не від певних персон, а від системної цілісності етносу, який має необхідний рівень пасіонарної напруженості.

*Бугаев А.* Эниология человека. — М., 2001; *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. — М., 1973; *Гумилев Л.* Этногенез и биосфера Земли. — М., 2001; *Носиков А. В.* Апокалипсис ноосферы. — Владимир, 2001.

*А. Черній*

**Пацифізм** (лат. *pacificus* — утихомирений) — світогляд, який засуджує будь-які війни і вимагає миру на землі; 2) міжнародний антивоєнний рух, який сформувався у другій половині ХІХ ст. і виступає принципово проти будь-яких війн.

*М. Головатий*

**Персоналізація** — складний, тривалий і багатомірний процес перетворення людини на особистість, набуття нею індивідуальних рис (часто неповторних, унікальних), становлення особистості.

*Философский энциклопедический словарь.* — М., 1998.

*М. Головатий*

**Плем'я** — одна з форм суспільної організації та етнічної спільності людей, характерна для етапу додержавних утворень. Визначальними рисами П. було існування кровнородинних зв'язків між його членами, поділ на роди і фратрії (сукупність кількох родів, що здебільшого походили від одного роду), наявність означеної території, певна економічна спільність, єдина мова (діалект), самосвідомість, внутрішня ендогамія, самоуправління, існування системи культів та обрядовості. Родоплемінна спільність сприяла розвитку господарської діяльності, первісних форм культури та соціалізації людей. Вона створила необхідні умови для збереження, нагромадження виробничого досвіду та зачатків культури, вдосконалення мов, тобто заклала основу для зміцнення й розвитку окремішності етнічних спільнот. Серед племен — фундаторів українського етносу, як правило (М. Грушевський, М. Брайчевський, Н. Полонська-Василенко та ін.), виокремлюють подолян, сіверян, древлян, дулібів (бужан або волинян), уличів, тиверців та ін. Формою поселень були різні за розміром городища з високими валами та глибокими ровами. На Київщині таких городищ виявлено понад 400, на Волині — 350, Поділлі понад — 250. Вони виконували як військово-господарську, так і адміністративну функції. Кожне племінне об'єднання мало значні міські центри: у полян — Київ, Вишгород, у сіверян — Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, у древлян — Турів, Малин, Іскоростень, у дулібів — Бузок, Галич, Лучеськ тощо. Кожне плем'я шанувало своїх богів і мало власні культи, найпоширенішим серед яких був культ роду та особливе обожнення природи в різних формах. Природа була населена безліччю різних божеств: польови-

ки, лісовики, водяники, русалки та ін., які не зникли навіть із приходом християнства та існують досі у формі різних обрядів: коляди, щедрування, “маслениці”, Купали, засвідчуючи життєрадісність, оптимізм, лагідність української вдачі. Для вирішення важливих питань життя племен члени їх збиралися на “віча” — ради, обирали вождя-князя, тобто жили громадським правлінням.

*Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. — М., 1973; *Бромлей Ю. В.* Современные проблемы этнографии. — М., 1981; *Грушевський М.* Історія України. — К., 1992; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К., 1992.

*А. Черній*

**Плюралізм етнічний** — світоглядна позиція, особливістю якої є визнання рівності й самоцінності кожного окремо взятого етносу, його права на збереження своєї самобутності, існування або вільний та всебічний розвиток. П. е. найперше постає на противагу етноцентризмові, а також таким явищам, як етнічне протистояння, конфронтація, ворожнеча. Основними ідейними витоками П. е. є гуманістичні ідеали людства, загальнолюдські цінності. Філософськими засадами такої світоглядної позиції є вчення про багатоманітність світу як закономірність його існування. Будь-яка одноманітність, у т. ч. й етнічна, не лише небажана, а й фактично неможлива, бо у живій природі вона тотожна фактичному змерщевленню. Прагнучи до збереження своєї етнічної багатоманітності, різноплановості, людство тим самим бореться за високий рівень життєздатності. У наш час це особливо помітно і відчутно. П. е. уособлює і відповідне усвідомлення неподільності, цілісності загальнолюдської культури, все впевненіше стає органічною часткою сучасного цивілізаційного способу мислення, організації життя.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1.* Поняття та терміни. — К., 1997.

*М. Головатий*

**Політика народонаселення** — сукупність відповідних державних заходів, спрямованих на регулювання природно-

го руху народонаселення, тобто заходи, які впливають на основні фактори, що зумовлюють стан населення: народжуваність, смертність, міграцію. Існує так звана пронатальна П. н., мета якої — підвищення чисельності населення (наприклад, заборона абортів, фінансова й інші види допомоги сім'ям, особливо багатодітним). Антинатальна П. н., навпаки, спрямована на те, щоб у будь-який спосіб не допустити збільшення народонаселення. Така політика частіше використовується в країнах, що розвиваються, або є високорозвиненими. За неї дозволяються аборти, використовується добровільна стерилізація, здійснюється активна пропагандистська робота щодо призупинення, гальмування процесів народжуваності.

*Даниленко В. И.* Современный политический словарь. — М., 2000.

*М. Головатий*

**Політична думка** — активна, цілеспрямована, узагальнююча ідеальна діяльність у формі різноманітних понять, категорій, теорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків і відносин, форм і функцій власне політики і влади, політичних процесів та інститутів, політичних ідеологій та культури, стратегій й тактики, інших політичних явищ і цінностей, створення нових політичних ідей, прогнозування і моделювання політичного майбутнього.

*Політологічний енциклопедичний словник:* Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К., 1997.

*М. Головатий*

**Полонізація** — політика насильницького впровадження польської мови, віри, культури (спольщення). П. на території України розпочалася в XIV ст., коли внаслідок експансії Польщі їй були підпорядковані Галичина і частина Волині. Підпорядкування поляками земель і населення України для українців означало підлеглість чужій нації з іншими релігією й культурою. Впродовж майже 600 років тривав гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт, який охопив усі сторони

життєдіяльності України. Польська експансія здійснювалася переважно в трьох напрямках: територіальному, освітньому, духовному. Сутність територіального напрямку полягала в активному заохочуванні осадництва — заселення поляками, німцями, євреями, вірменами, греками українських земель. Найбільше було поляків і німців, віросповідання яких — католицизм — швидко стало панівним, особливо у містах. Освітній тиск здійснювався перетворенням українських шкіл на польські. Духовна полонізація найдинамічніше відбувалася в релігійному житті, особливо після проголошення Берестейської унії 1596 р. — об'єднання православних з католицьким костолом. Відтак широко розгорнувся процес покатоличення населення України. Носіями його стали єзуїти, які масово заповнили українські землі, заснували в містах України мережу освітніх закладів — колегій. Вони були тими осередками, де відбувалося виховання польської молоді в дусі войовничого католицизму, залучення до навчання обдарованої православної й протестантської молоді, велась активна боротьба з православ'ям. Особливих утисків у процесі П. зазнало українство в першій чверті ХХ ст., коли в межах Польщі опинились українські землі. Здійснюючи фактично окупаційну політику, польський уряд у 1924 р. прийняв закон, що забороняв користуватися українською мовою в урядових установах. Того ж року Станіслав Грабський, міністр освіти й прихильник відверто антиукраїнських поглядів, провів реформу (сумнозвісний *lex Grabski*), що перетворила більшість україномовних шкіл на двомовні навчальні заклади з переважанням польської мови. Українців не допускали до навчання у Львівському університеті, в ньому було скасовано українські кафедри. Ця сама політика поширювалася на територіальний поділ країни. Українські території були оголошені Східною Малопольщею, “Східними кресами”; поняття “українець”, “український” замінювалися на “русин”, “руський”. Провокаційний характер мали спроби запровадити “руську мову” (язичіє) на деяких українських територіях. Особливе невдоволення українського се-

лянства викликала програма колонізації. У 1930 р. для зміцнення польської присутності на східних кордонах уряд почав запрошувати до Галичини й Волині переселенців — так званих осадників (спершу це були ветерани армії, пізніше переважали цивільні). Галичина була одним із найбільш перенаселених сільськогосподарських регіонів Європи, і, незважаючи на це, новоприбулі отримували великі наділи найкращих земель і щедрі фінансові субсидії. Тих, хто вирішив не обробляти землю, призначали на привілейовані посади сільських поліцаїв, поштових, залізничних працівників і дрібних чиновників. Українсько-польські відносини значно загострились під час Великої депресії 1929–1933 рр., коли в густонаселених сільськогосподарських районах українці потерпали від катастрофічного падіння прибутків, спричиненого зменшенням попиту на їхню продукцію. Зростало невдоволення української інтелігенції, особливо серед її молодих (і безробітних) представників, через те, що всі нечисленні урядові вакансії незмінно віддавалися полякам. У відповідь на спроби радикально налаштованих українських націоналістів боротися проти польського режиму шляхом терору польський уряд запровадив політику “умиротворення” (пацифікації). У середині вересня 1930 р. в українські села було спрямовано великі підрозділи поліції та кавалерії. Застосовуючи принцип колективної відповідальності, озброєні загони позаймали майже 800 сіл, в яких руйнували осередки українських громад і читальні, конфісковували майно і продукти, фізично карали тих, хто протестував. Під домашній арешт було взято українських депутатів сейму, щоб запобігти їхній участі у виборах, які проходили в той час, а українських виборців змушували голосувати за польських кандидатів. Виявом П. була також операція “Вісла” (1947 р.), внаслідок якої на західні та північні землі Польщі, звідки депортували німців, було переселено і фактично розпрошено з метою асиміляції 150 тис. українців.

*Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії // Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / Упоряд.: Р. Ш. Чіла-

чава, Т. І. Пилипенко; За ред. Р. Чілачави. — К., 2004; *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. — К., 1991.

О. Антонюк

**Поляки** (самоназва — поляци) в **Україні**. На території України П. вперше з'явилися ще в часи раннього середньовіччя, коли київський князь Ярослав Мудрий після походів на Польщу 1030–1031 рр. розселив полонених вздовж річки Рось, де вони займалися сільським господарством. У давньому Києві П. проживали в окремому польському кварталі поблизу так званої Лядської брами, у XII ст. було засновано католицьку місію. Надалі збільшення польського населення в Україні було зумовлено загарбницькою міграційною політикою шляхетської Польщі. Як відомо, Польща в середині XIV ст. захопила крайні західні українські землі. З 1359 р. її влада практично поширилася аж до Дніпра. Тому розселення П. в Україні передусім пов'язане з Правобережжям і Східною Галичиною, де сформувалися численні польські поселення. У східні райони цієї території України (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Черкаська області) переважно переселилися селяни з Мазовії, у західні області України — вихідці з південних районів Польщі. Частина П. переїхала в середині XIX ст. до сучасної Одеської обл. з Поділля і Привіслянського краю. Після Першої світової війни потік П. у західні області посилювався у зв'язку із входженням цього регіону до складу Польщі. Тривале соціальне та національне гноблення, колонізація призвели до зміни етнічності українського населення Правобережної та Західної України. Частина українців за походженням стали себе називати П. Перша світова війна 1914–1918 рр., розпад Російської імперії після Лютневої революції 1917 р. спричинили відокремлення Польщі, внаслідок чого відбулося розмежування етнічної території українців, на якій багато століть мешкали П. Окупація під час війни значної частини території України і Польщі Німеччиною та Австро-Угорщиною посилювала міграційні процеси. В цей період з Польщі в Україну емігрувало до 1 млн П. За часів існування Української Народної Республіки, утвореної після

розпаду Російської імперії у 1918 р., в Україні було створене Генеральне секретарство (міністерство) з польських справ УНР як складова Генерального секретарства з міжнародних справ. Воно діяло автономно, як окреме відомство. У своїй структурі мало три департаменти: департамент освіти, до якого входили відділи мистецтв, середніх шкіл та початкових шкіл; департамент з національного самоврядування з організаційним відділом; департамент загальної канцелярії, що поділявся на відділи військовий, преси та інформації, загальний. Це визначало напрями роботи міністерства: розвиток польської культури, освіти, мистецтва та організації українських поляків за національною ознакою. У межах Радянської України за переписом 1926 р. проживало 467,7 тис. П., які за кількістю посідали на той час третє місце серед національних меншин України (після росіян та євреїв). Починаючи з 1925 р., у місцях компактих поселень П. створювалися польські національні сільські ради. Якщо 1925 р. в Україні їх було 64, то 1931 р. вже 159. У повоєнні роки кількість П. в Україні різко скоротилася (з 2295 тис. у 1931 р. (в сучасних межах) до 363 тис. у 1959 р. внаслідок масового вивезення до Сибіру і в інші райони СРСР в 1939–1941 рр., втрач під час німецько-фашистської окупації та українсько-польських міжнародних конфліктів, обміну українсько-польським населенням у перші повоєнні роки. У наступні роки кількість П. в Україні дедалі зменшувалася за рахунок їхнього виїзду до Польщі. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 144,1 тис. П., або 0,3 % всього населення країни. Найбільше їх у Житомирській (49 тис.), Хмельницькій (23 тис.), Львівській (18,9 тис.), Чернівецькій (3,4 тис.), Тернопільській (3,8 тис.), Вінницькій (3,7 тис.), Київській (2,8 тис.) та Рівненській (2 тис.) областях, в Автономній Республіці Крим (3,8 тис.) та у м. Києві (6,9 тис. осіб). Мовою своєї національності володіє 12,9 %, українською — 71 %, російською — 15,6 % П. України. За релігійною належністю католики. В Україні діють 108 польських національно-культурних товариств. Спілка поляків України та

Федерація польських організацій України мають всеукраїнський статус. Переважна більшість польських товариств функціонує у Хмельницькій, Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській, Житомирській областях та м. Києві. У 2003/04 навчальному році в Україні діяли 4 школи з польською мовою навчання, в яких навчалося 1013 учнів. З метою повнішого задоволення культурно-освітніх потреб поляків працюють факультативні групи, в яких польську мову вивчають 3644 учні. Підготовку вчителів польської мови здійснюють Львівський, Київський, Прикарпатський університети, Київський педагогічний університет ім. Драгоманова, Житомирський та Дрогобицький педагогічні інститути. При національно-культурних товариствах організовано роботу польських аматорських художніх колективів. Добре відомим в Україні є польський фольклорний ансамбль “Яскулки”. Інформаційні потреби польської етнічної спільноти задовольняють газети: “Дзєннік кійовські”, співзасновником якої, починаючи з 2004 р., є Держкомнаціміграції України, “Газета Львувска”, “Мозайка Бердичівська” (м. Житомир), “Спільна спадщина” (м. Кременець), “Харківська Полонія”. На Чернівецькому телебаченні для П. українською мовою створено телепередачі “Родина” та “Україна — рідний край”.

*Етнічний довідник: У 3-х ч. Ч. II. Етнічні меншини в Україні. — К., 1996; Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Керів. Д. В. Табачник. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Популяція етнічна** — сукупність представників одного етносу, що проживає на окремій території і є більш-менш ізольованою від інших етнопопуляцій ландшафтними умовами. П. е. — це біосоціальна одиниця еволюційного процесу. Вона у певний спосіб відтворюється, саморегулюється і розвивається, здатна тривалий період існувати у часі та просторі. Саме в межах П. е. формуються народності та нації, субетнічні утворення, структурні одиниці та частини етносистем. Розрізняють П. е. за соціобіологічними і соціокультурними ознаками (риса-

ми), механізмами адаптації, імунними якостями та певними асиміляційними спільнотами.

*Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Рима-ренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Рима-ренка. — К., 2000.*

*М. Головатий*

**Потреби етнічні** — група людських потреб, пов'язаних з необхідністю забезпечення самовираження етносу, його існування і розвитку, що враховують соціальну, еколого-соціально-економічну й історико-культурну єдність значної групи людей, які усвідомлюють себе як єдине ціле. П. е. — це передусім екологічні потреби (у життєвому середовищі як природній передумові існування) і соціальні. Останні забезпечують відповідний соціальний комфорт етносу (громадянські свободи, впевненість у майбутньому, можливість спілкування із собі подібними і користування всіма культурними цінностями).

*Словник соціологічних і політологічних термінів: Довідн. вид. / Уклад.: В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К., 1993.*

*М. Головатий*

**Почуття** — психічні стани і процеси, в яких відображено емоційний бік духовного світу людини, її суб'єктивне переживання подій та емоційне ставлення до навколишньої дійсності.

*М. Головатий*

**Примордіалізм** — теоретичний підхід, який розглядає етнічність як об'єктивну (примордіальну, тобто споконвічну) характеристику людства.

*О. Антонюк*

**Просвітництва епохи етнополітична думка.** Важливим етапом у формуванні етнополітичних знань є епоха просвітництва, яка характеризується, з одного боку, активним розвитком соціально-політичних, філософських, природничих наук, культури, створенням величезних колоніальних імперій, а з іншого — подальшим переходом людства, особливо його європейської частини, до індустріального

суспільства та швидкої модернізації всіх сфер суспільного життя. Серед видатних вчених і мислителів цього періоду слід назвати англійського філософа і державного діяча *Френсіса Бекона* (1561–1626), який зробив вагомий внесок у розробку методологічних засад політології та етнополітології. Він вороже ставився до схоластичних крайнощів і теоретиків, які шукали доказів лише на користь власних упереджень. У нарисі “Нова Атлантида” Бекон виступив з позицій емпірика й зробив перші кроки до розроблення індуктивної логіки. “Індукція аж ніяк не є простим нагромадженням даних, — зазначає вчений, — ми можемо з усією певністю робити узагальнення тільки після того, як розглянемо всі свідчення, і на користь протилежної думки також”. До плеяди мислителів просвітництва, які активно розвивали етнополітичні концепції, належить голландець *Гуго Гроцій* (1583–1645), який одним із перших виклав ідею “природного права” і “суспільного договору”, що стали обґрунтуванням права народу на революцію, хоча й у виняткових випадках. Роль держави, утвореної внаслідок укладання суспільного договору, він вбачав у забезпеченні людям, які утворили її, миру й злагоди, захисту угод між суб’єктами права тощо. Значний інтерес становлять думки вченого щодо проблем розв’язання конфліктів, що є великою його заслугою в розробці такої науки, як конфліктологія. Досліджуючи основну проблему Європи XVII ст. — як упоратися з моральним конфліктом і його похідною — збройною сутичкою, він стверджував, що повинні існувати загальні моральні принципи, які можна було б застосувати для розв’язання міжнародного конфлікту, проте ця загальна мораль мала б зрештою ґрунтуватися на двох засадах: 1) принцип самозбереження має завжди бути законним; 2) свавілля і несправедливість інших осіб (тобто дії, не обґрунтовані мотивами самозбереження) завжди повинні вважатися незаконними. На основі принципу самозбереження можна встановити правила врегулювання конфлікту (або його ескалації) і пояснити необхідність існування громадянського суспільства. Гроцій систематизував і принципи віротерпимості,

до яких звернувся під час релігійного конфлікту в Дельфті (Об’єднані провінції), доводячи, що не може бути жодного виправдання піднесенню одних релігійних вірувань над будь-якими іншими, крім того мінімального твердження, що існує, врешті один Бог, який піклується про людське благополуччя. Цінними є твердження Гроція, які можна віднести до зовнішньополітичної сфери етнополітики. Він високо цінував мир, поділяв війни на справедливі й несправедливі. Справедливою причиною початку війни, на його думку, може бути лише правопорушення. Такими є війни задля захисту держави та збереження майна. Несправедливі війни — загарбницькі, з метою заволодіння чужим майном чи задля підкорення інших народів. В історії політичної та етнополітичної думки помітне місце посідає англійський філософ *Томас Гоббс* (1588–1679), вчення якого є класичним зразком поєднання теорії та політики. У своїх працях “Левіафан, або матерія, форма і влада держави” та “Про громадянина” він намагався перетворити політику як таку на науку, розробив її теорію, пояснив на наукових засадах взаємозв’язок природного і суспільного, індивідуального та громадського. Йому належить ідея концепції природних прав і суспільної угоди. Гоббс зазначав, що страх та інстинкт самозбереження змушують людей переглянути спосіб свого життя і укласти між собою суспільний договір, за якого продовжують діяти природні закони, але тільки в “олюднений спосіб”. У політичному вченні Гоббса окреслено важливі етнополітичні ідеї, які набули подальшого розвитку у працях західноєвропейських мислителів. По-перше, він розмежував такі два поняття, як “народ” і “маса людей”. За Гоббсом, “маса людей не становить певної єдності, це багато людей, кожен з яких має власну волю і власне судження з усіх питань”, а “народ є дещо єдине, він має єдину волю, йому може бути продиктована єдина дія. Нічого подібного не можна сказати про масу”. По-друге, започаткував психологічний підхід до аналізу такого феномена, як народ, який згодом став застосовуватися у дослідженні нації. По-третє, особливу увагу приділяв розробленню кон-

цепції національної держави — політичного утворення, характерними ознаками якого є єдині територія, законодавчий режим, громадянство. По-четверте, розкрив сутність держави, висловив міркування про причини її занепаду і розпаду. Держава за Гоббсом, — єдина особа, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору велика кількість людей, щоб ця особа могла використовувати силу та всі їхні засоби так, як це необхідно для їх миру та загального захисту. Основними причинами руйнування держави є внутрішні міжусобиці; “недостатність абсолютної влади”; “отрута бунтівливих вчень”; “невгамовна жадаба розширення своїх володінь”; “повстання проти монархії” тощо. Політичний вплив на розвиток П. е. е. д. мали праці англійського філософа і політика *Джона Локка* (1632–1704). У найважливіших із них: “Послання про віротерпимість”, “Два трактати про державне правління”, “Есе про людське пізнання”, “Думки з приводу освіти”, “Про раціональні засади християнства”, вчений започатковав теорії природних прав, конституціоналізму і толерантності. Вплив головних ідей політичної теорії Локка можна помітити і в американській конституції, й у маніфестах часів французької революції, і в розвитку сучасного лібералізму. Особлива роль у формуванні П. е. е. д. належить французьким мислителям *Шарлю Монтеск’є* (1689–1775) та *Жану Жаку Руссо* (1712–1778). Так, *Ш. Монтеск’є* у видатній праці “Про дух законів”, важливість якої є незаперечною не тільки для тогочасної епохи, а й для майбутнього, виклав власні основні етнополітичні засади. По-перше, на його думку, суспільний розвиток відбувається згідно з певними законами і закономірностями. Вчений зазначає: “Закони в найширшому значенні — це необхідні зв’язки, які впливають з природи речей; у цьому значенні усі істоти мають свої закони, божество має свої закони, матеріальний світ має свої закони, а також тварини і людина”. По-друге, він вважається одним із засновників методу порівняльного аналізу, який широко застосовується в осмисленні етнополітичних явищ. По-третє, Монтеск’є, розвиваючи вчення Дж. Локка, виділив три

види влади: законодавчу, виконавчу і судову. Принцип поділу влади передбачав, що вона належить різним органам, і закон встановлює прерогативи для кожної з гілок влади, які взаємно обмежують і стримують одна одну (тобто існує механізм стримувань і противаг). По-четверте, французький мислитель надає безпрецедентного значення дополітичним чинникам формування суспільства (клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї), внаслідок чого “утворюється спільний дух народу”. Тобто Монтеск’є, висловлюючи думки про національний характер і дух народів, формує чітку концепцію духу нації, його обумовленість природно-кліматичними та географічними факторами. Для розвитку етнополітичної думки цінність мають теоретичні положення французького філософа *Ж. Ж. Руссо*, найвідомішими роботами якого є “Міркування про погодження і засади нерівності між людьми” та “Про суспільний договір або принципи політичного права”. Вчені відносять його до одного із засновників науково-критичного мислення та цивілізаційного принципу. Він висунув низку видатних ідей, зокрема ідею свободи й рівності людей. На думку вченого, від початку люди природно були вільними і рівними істотами, які керувалися інстинктами самозбереження та співчуття, а відмінність у соціальному становищі, багатстві та політичній владі була спричинена історичними перетвореннями “природної” людини (яка була “доброю”, не маючи ні раціональності, ні чеснот) на амбітну та егоїстичну “суспільну людину”, здатну навмисно завдавати шкоди іншим. У цьому контексті обґрунтовує ідею походження нерівності між людьми, що має важливе значення для сучасної конфліктології та етноконфліктології. Основну причину її Руссо вбачав у встановленні власності на землю, її розподілі та фіксації меж і кордонів. Значущим є третє положення щодо ідеї народного суверенітету, який на його думку, є принципово необмеженим (його не можна обмежити за допомогою ні конституцій, ні основних прав, ні корпоративних свобод груп). За Руссо суверенітет — це законодавство, що визнається за народом як цілим —

всіма громадянами республіки незалежно від їх соціального та етнічного походження.

*Гоббс Т. Левіафан // Изб. произв.: В 2 т. — Т. 2. — М., 1965; Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.*

*О. Антонюк*

**Протокол** — 1) документ, який містить запис всіх виступів і рішень зборів, завдань тощо; 2) документ, в якому вміщено запис виконаних дій і завірено фіксацію фактів, визначених у процесі цих дій (наприклад, науковий дослід, випробування та ін.); 3) документ, яким засвідчується якийсь факт (наприклад, порушення громадського порядку); 4) документ про виконання слідчих, адміністративних, судових дій, їх зміст і наслідки; 5) протокол голосування — документ про наслідки виборів, у представницькі органи влади; 6) у міжнародному праві — назва одного з міжнародних договорів; 7) протокол дипломатичний.

*В. Захожай*

**Прудонізм** — одна з форм дрібнобуржуазного соціалізму та андихізму, що будується на вченні П. Ж. Прудона. Прудон засуджував велику капіталістичну власність, надавав перевагу дрібним “володінням”, не пов’язаним з найманою працею. Вважав, що протиріччя капіталізму полягають в нееквівалентному обміні. Їх можна усунути шляхом реформ у сфері обігу, за допомогою яких можливе здійснення соціальної революції мирним шляхом на основі класової співпраці пролета-

ріату з буржуазією, для чого необхідно ліквідувати державу, замінивши її довірними відносинами між окремими виробничниками, групами та громадами робітників. Ідеї Прудона набули поширення у Франції та деяких інших країнах Європи. Деякий час прудоністи очолювали французьку секцію Першого Інтернаціоналу. Згодом ідеї Прудона стали складовою бакунізму, анархо-синдикалізму та реформізму.

*В. Захожай*

**Психічний склад етносу** — особливий спосіб сприйняття і відображення членами етнічної спільноти різних сторін навколишнього середовища; сукупність психологічних рис, характерних для представників етносу.

*О. Антонюк*

**Психічний склад нації** — суб’єктивний психічний досвід нації, що демонструє наявність відносно стійких властивостей, рис національної психології, детермінованих усім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації, специфікою соціально-психологічного відображення, сприйняття об’єктивних умов її існування.

*М. Головатий*

**Психодіагностика** — галузь дослідження, пов’язана з кількісною оцінкою й точним якісним аналізом психологічних якостей і станів за допомогою науково перевірених методів, які дають достовірну інформацію про них.

*М. Головатий*

## Р

**Рада Європи (РЄ)** — найстаріша та найбільша на Європейському континенті міждержавна політична організація. Заснована 5 травня 1949 р. 10 державами: Бельгією, Данією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Великою Британією, Францією та Швецією, до яких у серпні 1949 р. приєдналися Греція та Туреччина. Нині РЄ нараховує 44 держави-учасниці, після того, як до неї приєдналися Ісландія та Німеччина (1950), Австрія (1956), Кіпр (1961), Швейцарія (1963), Мальта (1965), Португалія (1976), Іспанія (1977), Ліхтенштейн (1978), Сан-Марино (1988), Фінляндія (1989), Угорщина (1990), Польща (1991), Болгарія (1992), Естонія, Литва, Словенія, Словачія, Румунія, Чехія (1993), Андорра (1994), Латвія, Албанія, Молдова, Україна, Македонія (1995), Росія і Хорватія (1996), Грузія (1999), Азербайджан, Вірменія (2001), Боснія і Герцеговина (2002). Членство у РЄ фактично є необхідною умовою вступу до ЄС. Штаб-квартира РЄ розташована у Страсбурзі (Франція). Фінансування РЄ здійснюється урядами держав-членів пропорційно до кількості їхнього населення та державних ресурсів. Мета її діяльності: захист прав людини, парламентської демократії та забезпечення принципу верховенства права; сприяння усвідомленню існування європейської культурної самобутності та підтримка її подальшого розвитку; пошук спільного вирішення соціальних проблем (національних меншин, ксенофобія, нетерпимість, захист навколишнього середовища, біотика, СНІД, наркоманія тощо); розвиток політичного партнерства з новими демократичними країнами Європи; допомога країнам Центральної та Східної Європи у здійсненні політичних, законодавчих і конституційних реформ. З 1989 р. визначено основні завдання для РЄ: бути “політичним якорем” та “вартовим” для європейських посткомуністичних демократій; допомагати країнам Центральної та Східної Європи здійснювати та консолідувати політичні, правові, конституційні та економічні реформи; надавати науку у таких сферах, як захист прав людини, місцева демократія, освіта, культура та охорона довкілля. Головними робочими органами РЄ є: Комітет Міністрів — керівний орган, до якого входять міністри закордонних справ або їхні заступники, які перебувають у Страсбурзі (посли/постійні представники, голови Кабінету Міністрів змінюються двічі на рік); Парламентська Асамблея, у складі якої парламентарії та заступники національних парламентаріїв; до неї входять також делегації зі статусом “спеціального гостя” від держав Центральної та Східної Європи, які не є членами РЄ; Конгрес органів місцевих та регіональних влад, що складається з Палати місцевих влад і з Палати регіонів; Секретаріат, що обслуговує зазначені органи і очолюється Генеральним секретарем, який обирається Парламентською Асамблеєю терміном на п’ять років. РЄ працює над гармонізацією політики й прийняттям загальних норм і практики в державах-членах. З цією метою вона об’єднує на різних рівнях зусилля парламентарів, міністрів, урядових експертів, представників місцевих і регіональних органів влади, молодіжні асоціації, міжнародні неурядові організації. Основні документи РЄ: *Європейська конвенція з прав людини*, що впроваджує систему контролю та захисту прав людини за допомогою двох органів — Європейської комісії з прав людини та Європейського Суду з прав людини. Будь-яка особа, яка вважає, що були порушені її права, які гарантуються Конвенцією, може подати скаргу після того, як вичерпано всі існуючі можливості розв’язання її справи на внутрідержавному рівні. Комісія вирішує питання щодо прийняття скарги і після цього досліджує зазначені у ній факти, намагаючись знайти засоби прийнятної врегулювання конфлікту. Якщо врегулювати справу неможливо, Комісія передає скаргу до Комітету Міністрів, який приймає

рішення, або до Європейського Суду з прав людини (у цьому випадку справа після судового розгляду не набуває розголосу). З метою підвищення ефективності захисту прав людини на Віденській зустрічі у верхах було прийнято рішення про створення єдиного суду, який замінить існуючу систему Комісії та Суду. Для цього у 1994 р. було відкрито для підписання новий Протокол (№ 11) до Європейської конвенції з прав людини, який набуде чинності після ратифікації його усіма державами — членами Ради Європи. *Рамкова конвенція про захист національних меншин* відкрита для підписання з лютого 1995 р. Конвенція встановлює принципи та норми захисту прав національних меншин, які країни, що приєднуються до неї, зобов'язуються підтримувати: рівність усіх перед законом, розвиток національних культур і збереження національної самобутності, релігії, мов і традицій, забезпечення доступу до засобів масової інформації, формування вільних і мирних транскордонних контактів із людьми, які законно проживають на території інших держав, використання мов національних меншин у вивісках, рекламних написах тощо. Конвенція передбачає механізм упровадження таких положень, які дають право Комітетів Міністрів за допомогою Комісії радників оцінювати реалізацію Конвенції. Держави, що ратифікують її, будуть зобов'язані протягом одного року з моменту набуття нею чинності надати інформацію про прийняті законодавчі акти та заходи, які повинні забезпечити дієвість Конвенції. *Конвенція із запобігання тортур* (1987) передбачає вибірккову перевірку місць ув'язнення групою незалежних експертів РЄ в державах-учасниках, які ратифікували цю Конвенцію. *Соціальна Європейська Хартія* (1961) та *Додатковий протокол* до неї деталізують Європейську Конвенцію з прав людини у соціальній сфері. Її метою є захист 23 основних соціальних прав і здійснення ефективної соціальної політики в Європі. *Європейський Кодекс соціального забезпечення* визначає стандарти захисту прав громадян у різних сферах соціального забезпечення (пенсії, допомога із безробіття та інвалідності, медичне обслуговування то-

що). *Європейська хартія місцевого самоврядування* вважається “конституцією” місцевого самоврядування в Європі. *Європейська хартія про участь іноземців у громадському житті на місцевому рівні* повинна заохотити держави надавати можливість іноземним резидентам отримувати реальні громадські та політичні права у місцевих громадах. *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин* спрямована на сприяння використанню регіональних мов або мов меншин у Європі. *Рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями* — законодавча модель, що допомагає співпрацювати у питаннях регіонального, міського та сільського розвитку, захисту довкілля, розвитку інфраструктури та громадських служб, взаємної допомоги у разі стихійного лиха. *Європейська культурна конвенція* (1954) встановлює межі міжурядового співробітництва у галузі освіти, культури і культурної спадщини, спорту та молоді. Конкретними прикладами дії Конвенції є реалізація проектів у сферах середньої та вищої освіти, нові методики вивчення мов, пропаганда культурного розмаїття та освіта в галузі прав людини, створення бази даних з педагогічних досліджень у Європі (Eudised), організація виставок європейського живопису, заснування європейських культурних маршрутів і розроблення заходів захисту кінематографічної спадщини Європи. *Конвенція про транскордонне телебачення* (1989) містить мінімум правил, які сприяють розвиткові служб транскордонної ретрансляції телевізійних програм. *Програми співробітництва та експертної допомоги* (“Демосфен”, “Феміда”, “Лоуд”) (1990) було розроблено РЄ з метою надання допомоги країнам Центральної та Східної Європи у здійсненні їхніх демократичних реформ. Ці програми передбачають надання інформації про організацію системи місцевого самоврядування, судову систему, про управління виправними установами тощо. Пріоритетними завданнями РЄ є: у сфері прав людини — розширення гарантій, які містяться в Європейській конвенції з прав людини, прискорення судових процедур і вдосконалення списку прав, зокрема у га-

лузі захисту прав меншин; у засобах масової інформації та зв'язку — захист свободи слова й інформації, а також розширення сфери їх застосування; у соціально-економічних питаннях — визначення стратегічних напрямів, націлених на справедливість в Європі та захист найбільш знедолених прошарків суспільства; в освітній сфері — поширення демократичних цінностей і підготовка молодих людей до життя в полілінгвістичній і мультикультурній Європі; у галузі культури — сприяння усвідомленню європейської культурної ідентичності й удосконалення політики з охорони спадщини; у спорті — сприяння політиці “спорт для всіх” і встановлення чітких етичних норм; у молодіжній політиці — залучення молоді в європейське співробітництво через Європейський центр молоді та Європейський фонд молоді.

*Абетка української політики: Довідник / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. — К., 2002. — Вип. 5.*

*О. Антонюк*

**Рамкова конвенція про захист національних меншин** — прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи на 95-й сесії 10 листопада 1994 р., а 1 лютого 1995 р. відкрита для підписання державами — членами РЄ. Перший юридично обов'язковий багатосторонній міжнародний документ, присвячений безпосередньо захистові національних меншин у всіх сферах суспільного життя. У вересні 1995 р. у м. Страсбурзі в штаб-квартирі РЄ цей документ підписала Україна, а 9 грудня 1997 р. він був ратифікований Верховною Радою України. Структурно Р. к. складається з Преамбули, п'яти розділів, 32 статей. У Преамбулі викладено принципові засади, створення Р. к. та основні завдання, що ставлять перед собою держави — члени РЄ, підписуючи цей документ. Основою Р. к., зазначено у Преамбулі, стали Віденська декларація глав держав та урядів держав — членів РЄ, Європейська конвенція про захист прав людини та фундаментальних свобод (ЄКПЛ), документи ООН і НБСЕ, які містять зобов'язання щодо захисту національних меншин. Цим

підкреслюються спадковість та тісний зв'язок засад Р. к. з положеннями вже прийнятих і міжнародно визнаних документів. Головна мета Р. к. — забезпечити у державах-членах — потенційних учасниках цього документа ефективний захист національних меншин, прав і свобод осіб, які належать до них. Цей захист, наголошується в Преамбулі, повинен здійснюватися в межах закону при поважній територіальній цілісності та національного суверенітету країн. Виходячи з того, що захист національних меншин є суттєво важливим для забезпечення стабільності, демократії, миру на Європейському континенті, держави — члени РЄ беруть на себе зобов'язання: рішуче захищати національні меншини, які проживають в межах їх територій; не лише поважати етнічну, культурну, мовну, релігійну самобутність кожної людини, яка належить до національних меншин, а й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності; домагатися створення клімату терпимості та діалогу для того, щоб культурне розмаїття стало джерелом і чинником не розколу, а збагачення кожного суспільства; розвивати не лише співпрацю між державами, а й транскордонне співробітництво між місцевою та регіональною владами. У Преамбулі акцентується увага на тому, що Конвенція є документом непрямої дії. Її принципи реалізуються через національне законодавство та відповідну державну політику тих країн, які її підписали. У розділі I (ст. 1–3) визначено фундаментальні принципи, які допомагають зрозуміти сутність основних положень Р. к. Ст. 1 проголошує, що “захист національних меншин та прав осіб, які належать до них, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини і одним з напрямів міжнародного співробітництва”. У Коментарі до Р. к., який є офіційним документом, як і текст Конвенції, пояснюється мета цієї статті: вказати, що захист національних меншин, який становить невід'ємну частину захисту прав людини, не є справою обмеженої групи держав, а вислів, що цей захист “творить невід'ємну частину міжнародного захисту прав людини” встановлює, що згідно з цією Р. к.

цей захист не може бути покладений на органи, наведені в ЄКПЛ. У цій статті положення “захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин” означає, що учасники Р. к. не визнають колективних прав національних меншин. Ст. 2 вказує, як саме положення Р. к. втілюватимуться у життя: сумлінно, в дусі взаєморозуміння, терпимості, згідно з принципами добросусідства, дружніх відносин і співробітництва між державами. У двох параграфах ст. 3 сформульовано два різні, але взаємопов’язані принципи. Перший означає, що кожна особа, яка належить до національної меншини, має право обирати свою належність до цієї меншини. В Коментарі до Конвенції, зокрема, пояснюється, що це дає індивідові права довільно обирати будь-яку національну меншину. Суб’єктивний вибір особи нерозривно пов’язаний з її об’єктивними характеристиками. Свобода вибору, за цим параграфом, не завдасть непрямої шкоди тому, хто користується вибором. Суть другого принципу, викладеного в параграфі 2, полягає в тому, що особи, які належать до національних меншин, можуть здійснювати права і свободи, проголошені в Р. к., одноосібно та спільно з іншими. Це означає, що права та свободи забезпечуються окремим особам, які можуть користуватися ними і колективно, спільно з іншими особами, але це не є колективне право. У Коментарі до Р. к. зазначається, що термін “інші” потрібно розуміти у найширшому значенні: особи, які належать до цієї національної меншини, іншої національної меншини чи до більшості. Розділ II (ст. 4–19) містить перелік спеціальних принципів, які зобов’язуються застосовувати учасники Р. к. щодо захисту національних меншин. Ст. 4 (пункт 1) зазначає, що держави — члени Конвенції гарантують особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом, право на рівний правовий захист, на заборону будь-якої дискримінації на підставі належності до національної меншини. Це важливе принципове положення сто-сується всього контексту Р. к. У параграфі 2 (ст. 4) вказано на зобов’язання держав “вживати, у разі необхідності, належні за-

ходи з метою досягнення в усіх сферах економічного, соціального, політичного та культурного життя повної та справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення”. Ст. 5 (параграфи 1–2) забезпечує гарантії особам, які належать до національних меншин, у сфері духовно-культурного розвитку та збереження їхньої ідентичності. У параграфі 1 цієї статті перераховано чотири суттєві елементи ідентичності національних меншин: релігія, мова, традиції та культурна спадщина. У параграфі 2 держави беруть на себе зобов’язання “утримуватись від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, проти їхньої волі, захищаючи цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію”. У Коментарі до Р. к. підкреслюється, що цей параграф не забороняє добровільну асиміляцію, а також не заважає державам реалізувати заходи стосовно загальної політики інтеграції країни. Таким чином, тут підтверджується теза, що культурна різноманітність має бути джерелом та фактором збагачення суспільства, а не його розділення. У ст. 6 особливу увагу приділено необхідності “заохочення атмосфери терпимості та міжкультурного діалогу”. З цієї метою вживатимуться державами ефективні заходи для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, які проживають на дотичних їхніх теренах, незалежно від етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності. Окремо вказано на сфері освіти, культури та інформації, чим підкреслено особливу важливість їх у досягненні сформульованих цілей. У параграфі 2 ст. 6 держави зобов’язуються “вживати належні заходи для захисту осіб, які можуть стати об’єктами погроз або актів дискримінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі їх етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності”. У ст. 7–9 держави — учасниці Р. к. гарантують забезпечення прав осіб, які належать до національної меншини, на такі фундаментальні свободи, як свобода мирних зборів, свобода асоціацій, свобода виявлення поглядів і свобода думки, со-

вісті та релігії. У ст. 8 і 9 докладніше викладено правила захисту деяких свобод, вказаних у ст. 7. Ст. 10, 11 та 14 присвячені мовній політиці. Вони мають велике значення з огляду на те, що використання рідної мови представниками національної меншини є основним засобом вияву їхньої ідентичності, збереження ними самобутності. Згідно з параграфом 1 ст. 10 “за кожною особою, яка належить до національної меншини, визнається право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній і письмовій формі”. У параграфі 2 ст. 10 зазначено, що держави-учасниці намагаються забезпечити, за можливості, умови використання мови відповідної національної меншини у спілкуванні цих осіб між собою та з адміністративною владою. Це можна здійснити за таких обставин: у місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони становлять значну частину населення, на прохання таких осіб, якщо воно відповідає реальним потребам. У Коментарі до Р. к. подано роз’яснення сутності положення параграфа 2 ст. 10. По-перше, воно стосується тільки адміністративної влади; по-друге, сформульоване дуже гнучко і надає сторонам, які підписали Конвенцію, велику свободу для маневру. По-третє, вислів “у місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національної меншин” не стосується меншин, які історично проживали в певному районі, а лише тих, які проживають там тепер (параграф 3 ст. 11 та параграф 2 ст. 14). У ст. 11 (параграфи 1–2) визнаються за кожною особою, яка належить до національної меншини, як право “використовувати своє прізвище (по батькові) та ім’я мовою своєї меншини й право на їх офіційне визнання (із затвердженням — відповідно до умов, передбачених у їхніх правових системах), так і право публічно виставляти вивіски, написи та іншу інформацію приватного характеру мовою її національної меншини”. У параграфі 3 ст. 11 держави-учасниці підтримують використання традиційних місцевих назв, назв вулиць та інших топографічних покажчиків, призначених для загального

користування, паралельно мовою національних меншин. Застосовуючи цей принцип, державам слід враховувати конкретні обставини, власні закони і, за необхідності, угоди з іншими державами. У ст. 14 (параграф 1) держави зобов’язуються визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини. Цей параграф, підкреслюється у Коментарі, не має на увазі позитивних дій, особливо фінансових, з боку держави. Параграф 2 цієї статті стосується вивчення рідної мови і навчання рідною мовою меншини. З урахуванням можливих труднощів фінансового, адміністративного та технічного характеру, з якими можуть зіткнутися держави, зобов’язання сформульовані дуже гнучко, залишаючи сторонам, що підписали Р. к., свободу для маневру. Для їх реалізації необхідно дотримуватися кількох умов, зокрема наявності “достатньої необхідності” в осіб, які належать до національної меншини. Вислів “за можливості” свідчить, що виконання положення залежить від наявних ресурсів держави. Викладання мови відповідної меншини або навчання цією мовою, зазначено у параграфі, здійснюється в межах своїх освітніх систем. Питанням розвитку культури, історії, мови та релігії національних меншин присвячено ст. 12. Тут звернено увагу на забезпечення належних можливостей для підготовки вчителів, доступу до навчальних посібників, сприяння контактам між учнями та вчителями, які належать до різних громад. У параграфі 3 ст. 12 Сторони “зобов’язуються створити особам, які належать до національних меншин, рівні можливості для доступу до освіти всіх рівнів”. У ст. 13 Сторони в межах своїх освітніх систем визнають за особами, які належать до національних меншин, право створювати власні приватні освітні та навчальні заклади і керувати ними. Ст. 15 свідчить про зобов’язання держав-учасниць створювати необхідні умови для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, у культурному, соціальному й економічному житті та у державних справах, зокрема тих, які їх стосуються. У Коментарі до Р. к. дається пояснення, до яких заходів у

межах своїх конституційних систем повинні вдатися Сторони, щоб створити належні умови для такої участі особам, які належать до національних меншин. Серед них: консультації з цими особами за допомогою належних процедур, зокрема з організаціями, що становлять меншості, у разі, якщо держава збирається вжити законодавчі або адміністративні заходи, що безпосередньо стосуються меншин; залучення цих осіб до підготовки, запровадження та оцінки національних проектів та програм, що безпосередньо стосуються інтересів меншості; вивчення та оцінка за участі осіб, які належать до національних меншин, наслідків для цих меншин таких проектів; активна участь осіб, які належать до національних меншин, у прийнятті рішень та в роботі виборчих органів на національному та місцевому рівнях; використання децентралізованих і локальних форм управління. У ст. 16 Сторони беруть зобов'язання утримуватись від заходів, що змінюють пропорції населення в місцевостях, де проживають особи, які належать до національних меншин, та обмежують права і свободи, що впливають з Р. к. У ст. 17 зафіксовано два важливі положення. Параграф 1 констатує зобов'язання Сторін не перешкоджати здійсненню прав осіб, які належать до національних меншин, встановлювати і підтримувати вільні та мирні транскордонні контакти з особами, з якими їх об'єднують спільні етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина. У параграфі 2 Сторонами взято зобов'язання не перешкоджати здійсненню права осіб, які належать до національних меншин, брати участь у діяльності неурядових організацій як на національному, так і на міжнародному рівнях. У ст. 18 країни, що підписали Р. к., заохочуються до укладання дво- чи багатосторонніх угод з іншими державами, зокрема сусідами, з метою захисту осіб, які належать до відповідних національних меншин. Ст. 19 трактує можливі обмеження та винятки. Коментар до Р. к. роз'яснює дві позиції щодо цієї проблеми, закладені у змісті статті. Якщо заходи, передбачені Р. к., мають еквівалент в інших міжнародних актах, особливо в ЄКПЛ, то

допустимі тільки обмеження та винятки, згадані у цьому документі. Якщо заходи, вказані в Р. к., не мають еквівалента в інших міжнародних актах, то допустимі обмеження та винятки, вказані в інших міжнародних документах (таких як ЄКПЛ), оскільки вони придатні для застосування. Розділ III (ст. 20–23) дає інтерпретацію положень, пов'язаних з реалізацією Р. к. Ст. 20, наприклад, проголошує, що будь-яка особа, яка належить до національної меншини, повинна поважати національне законодавство та права інших осіб, зокрема тих, які становлять більшість населення або належать до інших національних меншин. У ст. 21 фіксується норма, яка констатує, що захист осіб, які належать до національної меншості, повинен бути узгоджений з фундаментальними принципами міжнародного законодавства: суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав. Ст. 22 обумовлює право особам, які належать до національних меншин, керуватися тими національними або міжнародними законодавчими актами у сфері прав людини, які надають їм максимальну перевагу. У ст. 23 зазначається, що права і свободи, вказані в Р. к. та одночасно в ЄКПЛ або протоколах до неї, вважаються такими, що відповідають останнім положенням. Тобто Р. к. не може модифікувати права та свободи, гарантовані ЄКПЛ. Розділ IV (ст. 24–26) розкриває механізм організації постійних спостережень за виконанням положень Р. к. У розділі V (ст. 27–32) містяться заключні положення, пов'язані з процесом набуття правової чинності Р. к. Він за юридичною процедурою побудований аналогічно до відповідних розділів інших конвенцій та угод, укладених в межах РЄ. У цьому міжнародному документі містяться положення, переважно, програмного характеру без деталізації способів їх реалізації. Таким підходом державам, які підписали Р. к., надано свободу у виконанні прийнятих зобов'язань з урахуванням конкретно історичних умов кожної Р. к. не визнає колективних прав національних меншин, її положення стосуються лише захисту осіб, які належать до них і реалізують свої права індивідуально чи разом з іншими. Цим держави — учас-

ниці РЄ підтвердили підхід, реалізований в інших міжнародних документах. У Р. к. закладено принцип, згідно з яким усі її положення запроваджуються виключно через національне законодавство кожної держави та її державну політику.

*Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь // Права людини в Україні: Інфор.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини. — К., 1998. — Вип. 21.*

*О. Антонюк*

**Раса людини** — велика група людей, яка історично склалася на основі єдиного походження, що відображено у загальних морфологічних і фізіологічних ознаках. Серед рас сучасних людей, які належать до одного виду *Homo sapiens*, вирізняють найбільші підрозділи, які зазвичай називають *великими расами*. Це *європеїдна* (євразійська — розселена по всіх континентах), *монголоїдна* (азійсько-американська — переважно мешканці Азії та індіанці Америки) та *негро-австралоїдна* (екваторіальна — автохтони Африки, Австралії та Океанії). В зоні контактів великих рас існує низка перехідних і змішаних расових типів. *Перехідними* називають такі раси, які сформувалися в дуже віддалені часи внаслідок прадавнього змішування представників різних рас. Наприклад, такою перехідною расою вважається *уральська раса* — ханти, манси та ін., — яка утворилася внаслідок раннього (7–10 тис. років тому) змішування європеїдів з монголоїдами і характеризується проміжними монголоїдно-європеїдними особливостями). *Змішані* ж расові типи утворилися не лише в давнину, а й за середньовіччя, а також у новий та новітній часи в процесі метисації (наприклад, метиси та мулати Америки). Всередині великих рас вирізняють дрібніші расові підрозділи. Так, європеїдів поділяють на три групи: *південну* — зі смаглявою шкірою, переважно темними очима і волоссям; *північну* — зі світлою шкірою, зазвичай сірими та блакитними очима, руським та білим волоссям; *проміжну*, що характеризується загальною середньоінтенсивною пігментацією. Ці групи також поділяють на ще менші підрозділи — так звані *ло-*

*кальні раси* (наприклад, серед південних європеїдів виокремлюють середземноморську, індо-афганську, адриатичну, передньоазійську та паміро-ферганську раси). Щодо утворення сучасних рас людини існують різні точки зору. Одні антропологі вважають, що вони почали складатися ще у прадавніх людей (архантропів) в кількох центрах Африки, Європи і Азії (*теорія поліцентризму*), інші наполягають на тому, що расова диференціація відбулася пізніше, вже після появи людини сучасного виду (неоантропа) у Східному Середземномор'ї та сусідніх регіонах Південної Європи, Північної та Східної Африки і Західної Азії (*теорія моноцентризму*). На думку більшості дослідників, сучасні раси людини виникли приблизно 20 тис. років тому.

*Народи мира: Историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. Бромлей. — М., 1988; Щёкин Г. Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000; Хроника человечества / Сост. Б. Харенберг. — М., 1996.*

*Г. Щокін*

**Расизм** — (франц. *race*, від італ. *razza* — природа) — 1) антигуманістичні концепції, що виходять із положення про фізичну й психічну нерівноцінність людських рас і поділяють людство на “вищі” й “нижчі” раси; 2) політика, режим, в основі яких — расистські концепції, зокрема переконання про вирішальний вплив расових ознак на історію й якість суспільного розвитку. Перші расистські концепції з'явилися в середині XIX ст. Їх основний зміст зводився здебільшого до таких тверджень: раси як однорідна група людей, поєднаних спільними спадковими й біологічними особливостями, є основними суб'єктами історичного процесу; поведінка і статус людини у суспільстві визначаються спадкоємними факторами; генетичні й біологічні особливості зумовлюють рівень творчих здібностей, характер представників різних рас. Подібні ідеї мали місце в працях Д. Гліддона, Д. Нотта (США), Б. Кідда, Д. Хайкрафта (Великобританія), Л. Вольмана, О. Аммона (Німеччина) та ін. Найвідомішими авторами Р. були Ж. Гобіно, який у праці “Досвід про нерівність людських

рас” доводив вищість арійців як творців усіх передових цивілізацій, та Х. Чемберлен, який, даючи огляд європейської історії (“Основи дев’ятнадцятого століття”), доводив, що творення “тевтонської культури” є її найвищим досягненням. Р. є теоретичним підґрунтям для виправдання політики геноциду, апартеїду й сегрегації (від лат. *segregation* — відокремлення). Р. як явище, порушуючи фундаментальні права людини, засуджується міжнародним співтовариством. Зокрема, Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права) та інші декларації й документи ООН проголошують неприпустимість створення будь-яких привілеїв на підставі расових ознак й етнічного походження та закликають держави — члени ООН до боротьби з будь-якими проявами Р.

*Варзар І. М.* Політична етнологія як наука. — К., 1994; *Народи, расы, культуры*. — М., 1971; *Пути развития зарубежной этнологии*. — М., 1983; *Современная американская этнография*. — М., 1963; *Этнография за рубежом*. — М., 1979.

*А. Черній*

**Реєміграція** — процес повернення до крайни походження чи колишнього проживання людей, які свого часу залишили її, емігрувавши до інших країн.

*О. Антонюк*

**Реідеологізація теорія** — ідейно-політична і соціологічна теорія, яка виникла у 70-х роках ХХ ст. і замінила теорію деідеологізації. Прихильники Р. т., зберігаючи головну тезу протиставлення науки й ідеології, певною мірою переглянули їх співвідношення і взаємодію та з часом визнали, що теза “кінець ідеології” є певним перебільшенням, тому що суспільні науки фактично неспроможні виконувати всі функції ідеології. На думку прихильників Р. т., ідеології функціонуватимуть, оскільки відповіді на питання про сенс людського існування, соціальні та моральні цінності, мету політичних і громадських рухів дають саме суспільні науки. Керуючись принципами раціональності, наука, проте, лише частково може

обґрунтувати ці питання. У свою чергу, будь-яке нехтування питаннями про суспільний розвиток створює своєрідний “ідеологічний вакуум”, що заповнюється ідеологією, принципово ворожою у ставленні до суспільства, або дає ілюзорно-містичне тлумачення суспільних процесів. Тому Р. т. суспільство постійно здійснює ідеологічне оновлення, ідейну мобілізацію у боротьбі за вдосконалення, оновлення. Існують ідеї (Дж. Кебот-Лодж, Е. Вінер, Л. Фолкнер, О. Лемберг, К. Менет та ін.) щодо розроблення “нової ідеології”, яка б морально відродила і захистила цінності “західної цивілізації” шляхом поєднання теорій лібералізму з новою радикальною системою понять про перспективи розвитку людства. До ідеології не можна застосувати критерії істинності, як до інших сентенцій. Ідеологічні лозунги можуть стати ефективними лише тоді, коли їх вплив на маси здійснюється через засоби масової комунікації (М. Михальченко).

*Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник / Заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача.* — Київ; Харків, 1997

*М. Головатий*

**Релікти етнічні** — (лат. *relictum* — залишок) — предмети, явища, що збереглися й дійшли до сучасників у своїх первинних формах й змістовному наповненні як реальне свідчення самотності, специфічності певного етносу. До них належать зразки вірувань і об’єктів поклоніння, звичаїв і обрядів, фольклору (казки, прислів’я, пісні, танці тощо), предметів домашнього вжитку та їжі, житла, одягу й мовне екзистенційне ядро (внутрішній духовний лад, цілісність й особливість) певного етносу. До найвідоміших реліктів українського етносу можна віднести традицію вшанування гостей хлібом-сіллю, вишивати одяг на плечах, рукавах і грудях, рушники, білі хати з внутрішнім і зовнішнім оздобленням за законами естетики. Українця важко уявити без пісні (записано сотні тисяч їх зразків), що ввібрала в себе специфіку художнього мислення своїх творців і носіїв. Пісня супроводжує все свідоме життя нашого народу — від

колиски і до переходу в земне небуття. Виникнувши в сиву давнину, пісня й сьогодні перебуває в активному побутуванні, підтримуючи формування національної самосвідомості. Загального визнання у всьому світі набули українські ліричні пісні (про кохання, родинне життя), суспільно-побутові — козацькі, чумацькі, наймитські, емігрантські, рекрутські, солдатські тощо. Широко відома й дотепна українська пареміографія, основу якої становлять приказки та прислів'я, загадки, народні прикмети, порівняння, каламбури, вітання, побажання, влучні афористичні вислови тощо. Широко відомі, наприклад, особлива українська страва кутя як символ не лише врожаю, а й єдності Землі і неба (Сонця), писанки — символ народження весняного сонця тощо. Р. е. є те, що попри природний історичний розвиток і зміну етнічного, дає можливість етносу зберегти свою самотождність, залишити незмінною свою сутність, не втратити ідентичність.

Даниленко В. Кам'яна могила. — К., 1989;  
Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992;  
Мисик В. Ф. Священна країна хліборобів. — К., 2003;  
Чмихов М. Давня культура. — К., 1994.

А. Черній

**Рівновага соціальна** — принцип, покладений в основу позитивістських уявлень про суспільство як цілісне утворення, в якому гармонійно взаємодіють його частини або елементи. Прихильники Р. с. беруть за основу, підкреслюють роль і значення саморегулюючих механізмів суспільного життя, що підтримують і зберігають сталість системи: винагороди і санкції, закони, мораль, традиції. Отже, створюється уявлення про суспільство як відповідним чином інтегровану систему з досить високим ступенем консенсусу, узгодженості дій.

Словник соціологічних і політологічних термінів: Довідн. вид. / Уклад.: В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К., 1993.

М. Головатий

**Росіяни** (самоназва “русские”) в Україні — друга за чисельністю національність

України. Заселяти українську територію Р. почали приблизно з XV–XVII ст. Спершу це була Слобожанщина, у XVIII ст. — Південь України, Бессарабія і Буковина. Причинами розселення Р. були урядова та поміщицька, або “вільна”, колонізація. Спершу переважала *урядова колонізація*, пов'язана з переселенням царизмом з Росії різних категорій “службово-ратних людей”, які несли тут військовою службу, отримуючи за це певні свободи та земельні наділи. З цієї категорії людей формувалося ядро місцевої адміністрації, яке було опорою російської імперської політики в краї. Значна частина Р. була у складі військових поселенців — державних селян, обов'язком яких, крім сплати поземельної ренти, було постачання до необхідності солдат у територіальні військові формування. Р. спільно з українцями заселяли оборонні “лінії”, які споруджувалися для захисту південно-східних українських земель від нападів кримських татар. Поселенці поступово переходили від виконання військових функцій до господарських. З початку заселення Слобожанщини серед переселенців значну частину становили “службово-ратні люди”, які називалися однодворцями. Вони отримували в “службу” приміські слободи, а з часом — землі поза населеними пунктами. В середині XVII ст. російськими служилими людьми було заселено селища у районі Чугуєва (Новопокровка, Віденське). З входженням Чернігово-Сіверщини до складу Росії (1608) у прикордонних повітах (Новгороді-Сіверському, Городецькому, Конотопському та ін.) було поселено багато стрільців. Формування Р. в Україні здійснювалося також внаслідок *поміщицької колонізації*. Водночас з дворянами, які мали право поселяти на своїх землях кріпаків, великі земельні наділи отримували в південно-східній частині України представники вільного стану: різночинці, офіцери, купці. Серед російських переселенців в Україну частину становили також старовіри та інші “розкольники”, які рятувалися від релігійних переслідувань. Так, перші старовірські поселення виникли на Чернігово-Сіверщині у 60-х роках XVII ст. У 30-х роках XVIII ст. їх поселення з'явилися в Єлизаветградсько-

му повіті. На нинішньому етапі суспільного розвитку, згідно із Всеукраїнським переписом населення 2001 р., Р. в Україні — найчисельніша національна меншина — 8334,1 тис. осіб, або 17,3 % всього населення держави. Порівняно з переписом 1989 р. їх кількість у складі населення країни зменшилась на 3 млн (26,6 %) (абсолютна і відносна кількість Р. скоротилася в усіх регіонах). Їх поселенська структура дисперсна. Українські Р. розселені по території України нерівномірно. Крім Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, де їх частка становить відповідно 58,3 і 71,6 % усіх жителів, найбільші їх місця проживання у Донецькій (1,8 млн осіб, або 14,2 % від усієї кількості), Луганській (991,8 тис., або 11,9 %), Харківській (742 тис., або 8,9 %), Дніпропетровській (627,5 тис., або 7,5 %), Одеській (508,5 тис., або 6,1 %) та Запорізькій (467,7 тис., або 5,7 %) областях. Питома вага Р. стосовно всього населення у цих регіонах також є високою і коливається від 17,6 % в Дніпропетровській до 39 % — в Луганській обл. В цілому на зазначених територіях проживає 54,3 % (5,2 млн) усієї російської меншини України, а з урахуванням Автономної Республіки Крим і м. Севастополя цей показник становить 71,6 % (6,6 млн). Р. переважно мешкають у містах — 7236, 7 тис., або 86,8 %. Відповідно до Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією та чинного законодавства створюються належні умови для задоволення культурних, мовно-освітніх та інформаційних потреб Р. в Україні. Національно-культурні інтереси їх представляють 95 громадських товариств і об'єднань, з них чотири (національне культурно-просвітницьке товариство “Русское собрание”, товариство російської культури “Русь”, громадська організація “Російський рух України”, громадська організація “Російська община України”) мають всеукраїнський статус. У межах Року Російської Федерації в Україні (2003) товариствами російської культури виконано значну роботу щодо популяризації російської мови і культури, зміцнення українсько-російських зв'язків у сфері освіти і культури. Станом на 1 січня 2004 р. в Україні функціонувало 1594 загально-

освітні навчальні заклади з російською мовою навчання, в яких навчаються приблизно 708 215 учнів. Крім того, 2068 загальноосвітніх навчальних закладів здійснюють навчання двома мовами — українською і російською, в них навчається 1 168 214 учнів. Російську мову як предмет вивчають 1 618 387 учнів. Підготовка фахівців з російської мови та літератури здійснюється у 31 вищому навчальному закладі України, зокрема в Ужгородському національному університеті, Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського, Кіровоградському педагогічному університеті, Рівненському державному гуманітарному університеті, Національному університеті “Острозька академія”, Рівненському інституті слов'язознавства, Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника, Волинському державному університеті ім. Лесі Українки та інших вищих навчальних закладах. Для задоволення інформаційних потреб Р. щороку в Україні виходить російською мовою до 40 % всіх видань. Загалом літературні потреби національних меншин в Україні задовольняє розгалужена бібліотечна система. В багатьох з них функціонують відділи літератури мовами національних меншин, у фондах яких література російською мовою становить понад 59 млн примірників. З понад 1,5 тис. газет, що виходять в Україні щороку, 1412 — російською мовою. В Україні транслуються програми російського телебачення. Майже дві третини загального обсягу ефірного часу на теле- і радіоканалах зайнято передачами і фільмами російською мовою. Культурно-мистецькі потреби Р. задовольняють державні театри, які функціонують в Автономній Республіці Крим та обласних центрах і здійснюють постановки російською мовою: 90 театрів-студій, 3 дитячі лялькові театри дають вистави російською мовою, 25 — українською і російською мовами.

*Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Кер. Д. В. Табачник. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Румуни (самоназва — роминь) в Україні.** Поява в Україні Р. припадає на

XIII ст., коли вихідці з Північно-Західної Валахії (Мараморщини) і Південної Трансильванії заснували найдавніші румунські села на українській землі. Зокрема, на території сучасних Тячівського і Рахівського районів Закарпатської і в деяких районах Чернівецької обл. У середині XIX ст. внаслідок виникнення Румунської держави частина молдаван колишнього князівства Молдови під впливом новоутвореної румунської державності почали вважати себе румунами. Друга половина XIX — початок XX ст. ознаменовані значною румунізацією українського населення Північної Буковини, що було спричинено особливостями організації церковного управління і шкільної освіти, спільним для українського і румунського етносів православним віросповіданням. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 151,0 тис. Р., або 0,3% всього населення країни. Це сьома за чисельністю національна меншина України. Впродовж 12 міжпереписних років її чисельність збільшилась на 16,1 тис. осіб. 114,6 тис., або 12,5% всіх українських Р. проживають у Чернівецькій обл.; 32,1 тис. (2,6%) — в Закарпатській обл. Інші розселені дисперсно в Автономній Республіці Крим, Донецькій, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Кіровоградській областях, м. Києві, де їх кількість становить від 724 до 50 осіб. У Чернівецькій обл. румуномовне населення компактно проживає у Герцаївському (28,2 тис. осіб, або 94%) і Глибоцькому (66,2 тис., або 67%) районах, а також становить значну частину населення Сторожинецького (33,7 тис. осіб, або 37,5%) і Хотинського (5,4 тис., або 7,1%) районів та м. Чернівці (13,0 тис. осіб, або 7,5%). У містах мешкає 32,4 тис. Р., у сільській місцевості 118,5 тис. Із 150,9 тис. українських Р. 138,5 тис. вважають рідною мовою своєї національності, 9,3 тис. — українську, 0,1 тис. — російську. В Україні функціонують 17 румунських національно-культурних товариств. Важливу роль у розвитку національно-культурного життя національних меншин відіграють громадські організації Р. України: Християнсько-демократичний альянс Р. України (має всеукраїнський статус), Товариство ру-

мунської культури ім. М. Емінеску, Всеукраїнська науково-педагогічна асоціація “Арон Пумнул”, Товариство жертв Сталінських репресій “Голгофа”, соціально-культурне товариство румунів Закарпаття ім. Дж. Кошбука, обласне медичне товариство “Ісидор Бодя”, культурно-спортивний клуб “Драгош-Воде”, екологічне товариство “Стежарул”, Спілка румунських письменників, благодійна фундація для дітей “Святий Миколай-чудотворець”, культурологічний гурток “Арбороаса”, товариство “Триколон”. Українською державою створено достатньо широкі можливості для реалізації румунською меншиною передбаченого українським законодавством права на навчання рідною мовою або вивчення її. У 2003/04 навчальному році у 94 державних загальноосвітніх навчальних закладах з румунською мовою викладання навчалися майже 25 040 учнів. Педагогічні кадри для румуномовних шкіл готує кафедра класичної та румунської філології Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (спеціальності: “Румунський філолог”, “Викладач української мови у румуномовній школі”); педагогічне училище Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича (спеціальності: “Вчитель початкових класів”, “Викладач музики”, “Музичний керівник”, “Вихователь дитячих дошкільних установ”). На підставі міждержавних угод з Міністерством освіти Румунії випускники румуномовних шкіл мають можливість отримувати освіту у вузах цієї країни, а вчителі шкіл, викладачі вищих навчальних закладів, вихователі дошкільних навчальних закладів України підвищувати свій професійний рівень. З 1997 р. в м. Чернівці працює регіональний Науково-методичний центр Міністерства освіти і науки України, одним з основних напрямів діяльності якого є здійснення науково-дослідницької та експериментальної роботи, підготовка до видання навчально-методичної літератури закладів з навчання мовами національних меншин, у т. ч. й румунською, Чернівецької, Закарпатської та Одеської областей. Функціонує розгалужена мережа закладів культури, що сприяють збереженню та розвитку духовної культури і

традицій румунської національної меншини. У населених пунктах Чернівецької обл., в яких проживають етнічні румуни, діють 95 румунських аматорських театрів, театрів-студій, 3 дитячі художні школи, 100 танцювальних колективів, 82 музичні ансамблі. У 2002 р. у с. Біла Церква Рахівського р-ну Закарпатської обл. було відкрито культурно-просвітницький центр румунської культури. Стало традиційним здійснення за ініціативою національно-культурних товариств румунської культури за підтримки держави різноманітних культурно-мистецьких заходів, зокрема “Мерцішор”, “Лімба ноастре чя ромине”, “Флоріле далбе”. Значну частину фондів бібліотек населених пунктів Чернівецької і Закарпатської областей, в яких компактно проживають румуни, становить література румунською мовою. Потреби румунської меншини у засобах масової інформації рідною мовою задовольняються періодичними виданнями, теле- і радіопрограмами. Румунською мовою виходять газети “Конкордія” та “Зоріле Буковиней”, співзасновником яких, починаючи з 2004 р., є Держкомнацміграції України, 10 періодичних видань обласного розповсюдження Чернівецької обл., зокрема “Аркашул”, “Плай роминеск”, “Куріерул де Чернеуць”, “Жунімія”, “Луна”, журнал для дітей “Фегурел”. Представники румунської національної меншини підтримують тісні контакти зі своєю етнічною батьківщиною. Це право закріплене як у чинному законодавстві України, так і у базовому Договорі про добросусідство і співробітництво між Україною і Румунією, згідно з яким для громадян України румунської національності передбачено спрощений перехід кордону, а також створення умов для активного співробітництва громадських організацій українських Р. з державними установами і громадськими об’єднаннями Румунії.

*Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Керів. Д. В. Табачник. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Русифікація** — тривалий процес етнічної, національно-культурної, мовної

уніфікації багатьох народів колишньої Російської імперії і Радянського Союзу в умовах їх бездержавності та відповідної етнокультурної експансії. Р. — вияв свідомості, організованої асиміляції, денаціоналізації національно-культурного життя окремих народів, притаманна імперському, а відтак — радянському тоталітарному державному устрою. Фактично державна політика русифікації, в т. ч. і стосовно України, почалася з часів правління Петра I і тривала до часу проголошення незалежності України. Основу Р. найперше становили надмірна централізація влади, проголошення і утвердження всевітньої місії російського царизму, теорії “злиття націй”, “нової історичної спільності радянського народу”, введення і здебільшого примусове насаджування під лозунгами “мовної єдності” двомовності. З метою Р. застосовувалися масові, переважно примусові переселення і міграції, “обмін кадрами”, армійські формування, масові й широкомасштабні соціально-економічні заходи-експерименти на зразок освоєння цілих земель, будівництва БАМу, КаМаЗу, Радянська Армія, концтабори і тюрми. Розпад СРСР, утворення нових суверенних держав на теренах колишніх колоній, території СРСР, значно призупинили процес державної політики силової Р., денаціоналізації багатьох народів.

*Винниченко В. Відродження нації. — К., 1920; Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1990; Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990; Лобас В. Х. Українська і зарубіжна культура: Навч. посіб. — К., 2000; Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1994; Попович М. В. Нарис історії культури України. — К., 1998.*

*М. Головатий*

**Рух етнічний** — стихійні або скоординовані дії значної частини певного етносу. Мета Р. е. — протидія зовнішньому експансіоністському іноетнічному тиску або консолідація етносу, його представників задля реалізації наданих у ході історичних обставин можливостей щодо існування та розвитку етносу. Масштабність і дієвість Р. е. значною мірою зумов-

лені ступенем розвитку та впливу етнічної ідеології на етнічні маси. Р. е., перш ніж він стане соціально-політичним фактом, помітним суспільним явищем, передусе досить тривалий “рух” масової етнічної свідомості. Так, повстання українського етносу проти польсько-шляхетського поневолення під проводом Б. Хмельницького у середині XVII ст. невідповідно здійснювалося під гаслами захисту та спасіння православної віри. Це був об’єктивно-історичний рух, оскільки після Берестейської унії 1596 р. протягом кількох десятиків років точилася гостра ідеологічна боротьба між православними та греко-католиками. Боротьбі українського етносу за свою самостійність та державність у 1917–1920 рр. передувала багаторічна ідеологічна “підготовка”, яка здійснювалася видатними українськими письменниками, істориками, філософами, культурологами та соціологами. Сьогодні людства — також епоха певних масових Р. е. Світове міжнародне співтовариство з розумінням ставиться до цього феномена, оскільки вбачає в ньому як умову збереження духовно-культурного потенціалу людства, так і сучасний дієвий засіб ефективнішої реалізації загальнонаціональних і загальнолюдських цінностей. В умовах інтенсивного розвитку глобалізаційних та інтеграційних процесів це має принципове значення.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996; Кононенко П. П. Українознавство. — К., 1994.*

*М. Головатий*

**Рух прихильників миру** — масовий рух проти війни, з вимогами припинення гонки озброєнь, організацією контролю над озброєнням, роззброєнням. Р. п. м. об’єднував і об’єднує мільйони громадян незалежно від їхньої національної належності, політичних, релігійних та інших поглядів. Як організоване явище Р. п. м. сформувався на Всесвітньому конгресі прихильників миру у 1949 р. (Париж—Прага). Під різними назвами Р. п. м. був організатором багатьох міжнародних акцій (підписання Віденського звернення Всесвітньої Ради Миру, Стокгольмських закликів, Пакту миру та ін.). Керівний орган Р. п. м. — Всесвітня Рада Миру. Останнім часом, особливо після краху комуністичних режимів у Східній Європі, розпаду РСРС, зменшення суттєвого протистояння двох систем (комуністичної та капіталістичної) Р. п. м. значно послабився.

*Даниленко В. И. Современный политологический словарь. — М., 2000.*

*М. Головатий*

## С

**Самоідентифікація етнічна** — процес ототожнення особою себе з певною етнічною групою. Відбувається як своєрідне переживання особою укоріненості в цю спільноту, відчуття себе її частиною, відданості їй та її ідеалам. С. е. має зовнішній і внутрішній аспекти. Зовнішній пов'язаний з відповіддю на запитання “Хто я є?”, зі з'ясуванням, фіксацією свого місця в системі суспільних, соціально-психологічних, моральних, політичних та інших відносин, ставленням до минулого, сучасного і майбутнього. Внутрішній аспект відображає почуття послідовності, тяжіння належити до єдиної психологічної цілісності. Раціонально-пізнавальний аспект С. е. зумовлений усвідомленням особою себе членом етнічної спільноти, з'ясуванням свого місця серед етнічних груп, визначенням позиції в системі міжетнічних відносин. У такому когнітивному процесі особою усвідомлюються деякі її власні риси, ознаки, які повторюються в людях відповідної групи. Це можуть бути мова, особливості поведінки, риси способу життя, традиції та звичаї, антропологічний тип, іноді релігійні вірування та ін., а також спільність позицій у ставленні до подій минулого, території. Проблема С. е. постає не тільки як пізнавальна, а й як життєво-практична. Тому і процес С. е. на особистісному рівні відбувається не як самостійний, автономний, а вкупі з іншими процесами: трудової, громадської, політичної діяльності, спілкування, побутової поведінки тощо. Людина постійно співвідносить свою поведінку, дії з нормами, зразками відповідної етнічної спільноти. Такі норми є певними еталонами, критеріями поведінки, саморефлексії, навіть стимулами для поведінки.

Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Кононенко П. П. Українознавство — К., 1994; Попович М. В. Національна культура і культура нації. — К., 1991.

М. Головатий

**Самосвідомість етнічна** — 1) здатність особи ідентифікувати (середньолат. *identifico* — ототожнюю) себе з певним, чітко означеним етносом, усвідомлювати своє етнічне “Я” як неповторне, унікальне й окреме явище; 2) усвідомлення особою кожного акту власної національної свідомості. В С. е. національна свідомість набуває своєї завершеності й цілісності. Її концептуальна сутність — концентрація національного духу в площині саморозвитку та формуванні державної волі народу. Основні функції С. е.: а) самопізнання, що передбачає самовідчуття, самоаналіз; б) самооцінка, яка охоплює самопочуття (емоційна оцінка своєї життєвої ситуації й себе в ній), оцінка себе відповідно до якихось життєвих (національно виявних) еталонів, рівень домагань і саморегуляція, що передбачає таку послідовність виявів самосвідомості, як самоконтроль, самодетермінацію й самоствердження. У сучасних етнографії й націології С. е. вважається найвагомішою ознакою етнічної належності. Видатний італійський націолог С. Манчіні підкреслював, що такі об'єктивні ознаки, як спільна територія, походження, мова, звичаї і побут, історія, символіка, безумовно, важливі, та вони не лише окремо, а й разом узяті постають “мертвою матерією”, оскільки в них відсутній “подих життя”, який забезпечує тільки С. е. Лише вона дає змогу нації утримуватися зовні й виявлятися внутрішньо. С. е. може бути різного рівня: а) високою, що забезпечує тверду й непохитну самоідентифікацію людини зі своїм рідним етносом; б) перехідною, яка виявляється в непевності, невизначеності, ваганні індивіда в питанні прихильності щодо свого етносу; в) нульовою, внаслідок повної асиміляції, коли індивід не вважає себе представником етносу, до якого він насправді належить. С. е. може бути подвійною, біонаціональною, коли особа походить від різноетнічного шлюбу. С. е. — активний чинник державотворення.

*Бочковський О.* Вступ до націоналoгії. — К., 1998;  
*Михеева И. Н.* Амбивалентность личности: морально-психологический аспект. — М., 1991;  
*Нельга О. В.* Теория этносу. — К., 1997; *Этнические факторы в жизни общества.* — М., 1991; *Этнос и этнические процессы.* — М., 1993.

*А. Черній*

**Самосвідомість національна** — усвідомлення людиною (людьми) своєї належності до певної соціально-етнічної спільноти, місця і становища своєї нації в системі певних суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин своєї нації з іншими соціально-етнічними спільнотами, що проявляються в ідеях, прагненнях та почуттях.

*Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1991. — Т. 1–3; *Гаевский Б. А.* Философия политики. — К., 1993; *Бебик В., Головатий М., Ребкано В.* Політична культура сучасної молоді. — К., 1996; *Кресіна І. О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз). — К., 1998.

*М. Головатий*

**Світовий конгрес українців (СКУ)** — закордонне громадське об'єднання українців, одна з наймасовіших громадсько-політичних інституцій української діаспори. Створена на I Конгресі, що відбувся в листопаді 1967 р. в Нью-Йорку і в якому взяли участь делегати від 230 організацій як представників релігійного, соціального, політичного, економічного й культурно-освітнього життя своїх країн. До листопада 1993 р. СКУ мав назву Світовий Конгрес вільних українців. Після здобуття Україною незалежності на VI Конгресі було прийнято рішення про зміну назви організації. Основними завданнями СКУ проголошено: надання допомоги українському народові у його боротьбі за волю і державну незалежність; боротьба за здійснення прав українського народу згідно із Загальною Декларацією прав людини; координація діяльності членів СКУ; збереження української національної ідентичності, мови, культури та традицій. До складу СКУ входять як центральні українські репрезентації в держа-

вах поселення зарубіжних українців, так і окремі діаспорні організації зі статусом загальнодержавних. Найвищим законодавчим органом його є Конгреси, які відбуваються кожні 5 років. Виконавчий орган — Секретаріат, який діє як: а) Пленум (проходить один раз у рік, планує діяльність СКУ і вирішує поточні його питання в період між Конгресами); б) Президія (реалізує в життя постанови Конгресів і Пленумів Секретаріату). Центральні органи СКУ розташовані в м. Торонто (Канада). Фінанси Секретаріату формуються із щорічних виплат усіх членів СКУ за нормою, що встановлює Секретаріат, та добровільних пожертвувань й дотацій. Контрольна Комісія здійснює контроль фінансів і діловодства Секретаріату щороку перед пленарними нарадами Секретаріату. На I Всесвітньому форумі українців СКУ увійшов до складу новоствореної Української Всесвітньої Координаційної Ради, а його Президент став одним із заступників її голови. У межах СКУ працюють комісії за галузевими напрямками: *Комісія прав людини* (виконує координаційну, інформативну і документальну роботу, пов'язану із захистом прав людини в Україні та зарубіжних українців); *Комісія національних прав*, яка до 1988 р. називалася Комісією деколонізації СРСР при СКВУ, виконує завдання захисту національних прав українського народу у співпраці з іншими поневоленими народами; *Комісія українських молодіжних організацій* (займається організацією співпраці між представниками провідів молодіжних організацій та з Комісією прав людини, Світовою Координаційно-виховною освітньою радою, українськими церквами, українськими студентськими й спортивними організаціями); *Екологічна комісія* (бере участь у розв'язанні сучасних екологічних проблем України, координує програми екологічних гуртків у державах, де функціонують українські організації, координує обмін технологіями між Україною та західними державами, залучає до співпраці фахівців з екології та пов'язаних з нею наук); *Олімпійська Комісія* (сприяє діяльності Національному Олімпійському Комітету України та націо-

нальним спортивним федераціям України, розширенню зв'язків з іншими спортивними федераціями, діаспорою та засобами масової інформації); *Світова Комісія декади української родини* (планує і координує діяльність щодо збереження української родини поза межами України); *Фінансово-дорадча комісія* (планує проекти для фінансово-господарських потреб СКУ); *Комісія голодового геноциду 1932–1933 рр.* (зобов'язана була здійснити розслідування спричиненого Москвою голодомору в Україні (1932–1933 рр.). Вона ініціювала створення Міжнародної Комісії розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. у складі відомих юристів із семи країн. Комісія припинила свою діяльність звітом у травні 1992 р.); *Світова Координаційна виховно-освітня рада* (координує діяльність педагогів і всіх виховних чинників у країнах поселення українців поза Україною для досягнення виховного ідеалу українця в діаспорі: “Українець в діаспорі — це повноцінний громадянин своєї країни, пов'язаний з українським народом вузами української мови й культури, особистість якого визначається християнсько-етичними цінностями і творчою працею для України”); *Світова Рада суспільної служби* (ініціює донорові та соціальні програми, здійснює їх координацію та розбудову самовистачальних суспільних служб у всіх зарубіжних українських громадах); *Рада для справ культури* (координує розвиток діючих українських культурних установ і організацій у всьому світі); *Наукова Рада* (репрезентує українські наукові установи й організації, координує їхню діяльність, а також сприяє розвитку української науки у вільному світі); *Українська світова кооперативна рада* (координує працю всіх кооперативів української діаспори і підтримує зв'язки з іншими кредитно-кооперативними організаціями); *Рада Українських комбатантських організацій* (заохочує українську молодь до студій військових наук, налагоджує зв'язки із зовнішніми неукраїнськими колами і пропагує серед них українську справу). За час існування СКУ відбулося вісім його конгресів, сім із них — на Американському

континенті. VII Конгрес СКУ було проведено 18–21 серпня 2003 р. у м. Києві. На Конгрес було запрошено до 300 делегатів. За даними організаційного комітету СКУ, зареєструвалося 250 делегатів з 27 країн. Кількість гостей Конгресу сягнула приблизно 200 осіб. Метою зібрання представників громадських організацій — членів СКУ було підбиття підсумків діяльності організації, її структурних підрозділів, колективних членів за звітний період, аналіз стану української діаспори в різних країнах світу, визначення проблем закордонного українства і шляхів їх подолання, пошук ефективних форм поліпшення підтримки Україною закордонного українства, створення відповідних програм і рекомендацій. На Конгресі було зазначено, що СКУ став юридичною особою в Канаді, а також був прийнятий до ООН на правах неурядової організації, тобто отримав дорадчий голос в ООН як громадська організація. В останній день роботи Конгресу було підбито його підсумки та обрано керівний склад СКУ. Президентом його втретє став Аскольд Лозинський. Посаду першого віце-президента СКУ обійняв Євген Чолій (президент Конгресу Українців Канади), віце-президентом СКУ обрано Марію Шкамбару, генеральним секретарем СКУ — Віктора Педенка.

*VII Конгрес СКУ. Звіти 1998–2003. 18–21 серпня 2003 р. Український дім. — К., 2003.*

*О. Антонюк*

**Сегрегація** (лат. *segregatio* — відокремлення, від *segrego* — розділяю) — одна із крайніх форм етнічної і расової дискримінації; примусове відокремлення будь-якої групи населення за етнічною або расовою ознаками. С. здійснюється шляхом поселення етнічних груп на спеціально відведених територіях, у резерваціях, гетто.

*О. Антонюк*

**Сепаратизм** — боротьба етнічної спільноти за вихід зі складу державного утворення й створення незалежної держави або автономії.

*О. Антонюк*

**Сепарація** (лат. *separatio*, від *separa* — відокремлення) — відокремлення, поділ на складові; відокремлення від етносу порівняно невеликої частини, яка з часом перетворюється на самостійний етнос.

О. Антонюк

**Середніх віків етнополітична думка.** Із занепадом греко-римської цивілізації й утворенням феодальних держав середньовічної Європи в їхньому суспільно-політичному житті панівне місце посідала християнська церква. Таке становище спричинило, по-перше те, що політична думка, в т. ч. й етнополітичні ідеї, перебували під впливом теології. Догмати церкви виступали одночасно і політичними аксіомами, і правовими нормами. Устремління церкви і духовенства до опанування світської влади обґрунтовувалися теократичними теоріями, зокрема однією з них — “теорією морального закону”: стверджувалося, що згідно з природним законом церкви належить право оцінювати і “судити” дії імператорів, загалом правителів не лише як християн, а й як носіїв влади. По-друге, для етнополітичних концепцій середньовіччя мало велике значення нагромадження знань щодо етнічної історії та політичного, соціально-економічного і культурного життя етносів в епоху так званого Великого переселення народів (IV–VI ст.). У цей час утворилися королівства вестготів, вандалів, остготів, бургундів, франків, лангобардів. Відтак імпульсом до розширення етнополітичних, етнологічних знань стали хрестові походи, всіляко заохочувані католицькою церквою і колоніальною політикою європейських держав. Виникла потреба в осмисленні різноманітності етнокультур народів, їхньої історичної ролі, причин розквіту і занедбання їхніх культур, у визначенні взаємозв'язку етнічних особливостей етносів з їх політичним, соціально-економічним, духовно-культурним характером розвитку. У численних місіонерських повідомленнях і розповідях, що з'явилися у цей період, зібрано величезні пласти свідчень про народи Африки, Америки, Південно-Східної Азії, а згодом — Океанії й Австралії.

Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.

О. Антонюк

**Симбіоз** (грецьк. *symbiosis* — співжиття) — 1) життєва спільність, тривале співжиття індивідів різних видів, засноване на взаємному задоволенні життєвих інтересів симбіонтів, що зазвичай приносить їм обоєпільну користь; 2) форма взаємно корисного співіснування етносистем в одному суспільному просторі (регіоні), коли симбіонти зберігають свою окремішність, самобутність і неповторність. Прикладом останнього може бути буттєвість трьох етнографічних груп: лемків, бойків і гуцулів у межах єдиного Карпатського етнографічного району України. Своєрідним С. можна вважати й взаємовідносини між субетносами в межах одного й того ж етносу на певному історичному етапі за умови різної їхньої соціальної ролі й статусу. Наприклад, селяни, козаки, шляхта всередині українського етносу XVII–XIX ст.

Грушевський М. Почерк історії українського народу. — К., 1990; Маланюк Є. Етнонаціональний розвиток України: Терміни визначення, персоналії. — К., 1993; Нариси з історії нашої культури. — К., 1992; Лозко Т. Українське народознавство. — К., 1995; Життя етносу: Соціокультурні нариси. — К., 1997; Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. — К., 1992.

А. Черній

**Соборність** — специфічне релігійно-філософське поняття, що означає особливий вид духовної єдності людей з принципами свободи, любові й істини. С. — одна з основних ознак християнської церкви, що фіксує її саморозуміння як загальної, універсальної (“єдина, свята, соборна й апостольська” — згідно із символом віри Нікейського собору 325 р.). Церковна соборність виявляється передусім в житті й діях, молитвах і спогляданні, тобто в постійному потягові, прагненні, русі від мирського буття до божественного. Поняття “С.” віднайшло свій розвиток у працях російського мислителя А. С. Хом'якова, одного із засновників слов'янофільства. В його філософській системі С. постає як

особливий вид людської спільності, що характеризується свободою, любов'ю та вірою. Хом'яков протиставляє С. механічній спільності людей. Тобто йдеться не про кількість об'єднаних людей, а про спосіб їхнього єднання, його якість. С. непізнання і не дана ані в чуттєвому, ані в раціонально-логічному досвіді пізнання. Вона пізнається не ззовні, а зсередини, у своїй цілісності, яка репрезентує собою єдність індивідуальності та спільності. За Хом'яковим, С. є зразком справжньої соціальності, яка, незважаючи на свою тотальність, має не насильницький, не примусовий характер. Основа спільності — свобода, джерело якої — не індивідуальність, а суспільність. Творіння здійснюється вільно, закладаючи свободу в саму структуру людського ества. Водночас реалізація цієї свободи можлива лише в об'єднаному людстві. Індивідуальність і суперечність індивідуальних інтересів, з погляду Хом'якова, є результатом відчуження від початкової цілісності людського буття. Досягнення цієї втраченої цільності пов'язане зі встановленням такого суспільного життя, в основі якого була б духовність. Ідеї Хом'якова розвивали С. Н. Булгаков, П. А. Флоренський, А. П. Керсавін й особливо С. Л. Франк. С. України означає цілісність і нерозривну єдність територіальну (соборність її землі), державну (соборність державності), культурно-духовну (соборність духу українців) України. Про С. України у такому контексті мріяли, писали й боролися за неї Б. Хмельницький, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Франко, Д. Донцов, М. Міхновський, В. Липинський та ін. С. землі України — єднання всіх її одвічних територій, недоторканність її сучасних кордонів. С. української державності означає її міць на принципах демократії, верховенства права, національних пріоритетів і соціальних гарантій. Духовна С. України предбачає єдність людей на величних принципах чистоти їхнього духу і душі, жаги духовної досконалості шляхом постійної праці власної душі на принципах любові до людей і рідної землі.

Сміт Д. Ентоні. Національна ідентичність. — К., 1994; Українська душа. — К., 1992; Франк С. Л.

Непостижимое // С. Л. Франк. Сочинения. — М., 1990; Флоренский П. А. Столп и утверждение истины. — М., 1990.

А. Черній

**Соціалізація** — (лат. *socialis* — товариський, громадський) — процес засвоєння індивідом мови соціальної спільноти, певної системи знань, суспільних зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в суспільстві як особистості. Взаємодіючи із суспільством, людина інтегрується в нього, формуючи таким чином власні соціально значущі риси й особисті властивості. С. охоплює всі етапи залучення до культури (матеріальної й духовної), навчання і виховання. Засвоюючи звичаї, традиції та норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, світовідчуття й світоусвідомлення, зразки поведінки, людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у суспільному житті. До цього процесу залучене все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, дошкільні установи, школа, засоби масової інформації, різні соціальні інститути тощо. С. охоплює як цілеспрямований вплив на індивіда, так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на його формування. С. здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на первинну і вторинну. Первинна — С. дитини і підлітка, яка здебільшого передбачає соціальну адаптацію, тобто пристосування до специфічних умов суспільного середовища. Вторинна — С. молоді і зрілої людини, постає цілісною, концептуальною, оскільки забезпечує рівень і якість самостійного життя. Тут основну роль відіграє інтеріоризація, тобто формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє “Я” особистості. Серед механізмів С., особливо на її первинному етапі, виокремлюють (З. Фрейд): *імітацію* — усвідомлені спроби дитини копіювати й наслідувати поведінку дорослих і друзів; *ідентифікацію* — засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних; *почуття сорому і провини* — негативні механізми

соціалізації, що забороняють або гальмують, придушують деякі моделі поведінки. Інколи ці механізми спрацьовують і на стадії дорослого життя людини. Завдяки С. людина залучається до активного соціального життя, одержує й змінює свій соціальний статус і соціальну роль. С. — тривалий і багатовимірний процес, оскільки, з одного боку, саме суспільство, розвиваючись, постійно зазнає змін, оновлюється його структура, коригуються мета і завдання, цінності та норми, а, з іншого — змінюється сама людина, її вік, погляди, звички, статус і вподобання, потреби і можливості тощо. У процесі С. люди не тільки враховують суспільні й власні зміни, а й успішно реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують необхідні відносини з іншими членами суспільства, їх групами, соціальними інститутами й організаціями, суспільством в цілому. Все це дає змогу людині почуватися в динамічному суспільстві досить впевненою. Зворотний процес С. називається *десоціалізацією*, коли людина може частково або повністю втратити засвоєні суспільні норми і цінності. Це буває наслідком ізоляції людини, уніфікації, обмеження спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня та ін. У перехідних суспільствах (на зразок сучасного українського) простежується явище *ресоціалізації* — докорінної зміни соціального середовища, яке зумовлює необхідність особи пристосуватися до нових соціальних умов, норм і цінностей. Це болісний і доволі тривалий процес для осіб старшого покоління, оскільки нерідко вимагає цілковитої зміни ustalених поглядів на суспільство, переоцінки свого життя і його набутків, руйнування попереднього й формування нових світовідчуття й світорозуміння, розриву з традиційними культурними цінностями, необхідності брати на себе нову й доволі незвичну соціальну роль чи функцію. С. певною мірою послаблює етнічну детермінацію життєдіяльності етносу. Внаслідок зростання соціального статусу особа отримує більшу свободу вибору і, усвідомлюючи основоположні етнокультурні парадигми, готується до розширеного сприйняття загальноцивілізаційних цінностей і використан-

ня їх в інтересах власного етносу. З цього погляду етнічна культура постає як особлива мова для поділу людей в межах одного етносу і його участі в розвитку світової культури поряд з іншими етносами. Демонструючи свої надбання, етнічна культура одержує взаємну можливість порівняти їх з досягненнями інших, обмінятися досвідом з ними й отримати зовнішні інноваційні імпульси для свого подальшого розвитку.

*Ларцев В. С.* Социокультурный генезис личности. — К., 2002; *Скурлатівський В. А.* Етносоціальна культура як саморегульована система. — К., 1993; *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1991.

*А. Черній*

**Соціальна психологія** — 1) сукупність почуттів, волі, настроїв, звичок, традицій, що виявляються у психології соціальних груп, класів, націй, народів, завдяки спільності соціально-економічних умов їхнього життя, одна зі сфер суспільної свідомості; 2) наука про певні внутрішні психологічні причини, механізми і закономірності соціальної поведінки людей у групах, спільнотах, а також про психологічні характеристики окремої людини (особистості), груп і спільнот. Складовими С. п. є такі її прикладні розділи, як: психологія економічного життя, психологія політичного життя (політична психологія), психологія права, моралі, релігії, психологія управління, побуту (сім'я, дозвілля, системи обслуговування та ін.).

*Словник соціологічних і політологічних термінів: Довідн. вид. / Уклад.: В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К., 1993; Кононенко П. П.* Українознавство. — К., 1994; *Основи етнодержавознавства / За ред. Ю. Римаценка. — К., 1997; Попович М. В.* Національна культура і культура нації. — К., 1991; *Поршнев Б.* Социальная психология и история. — М., 1979.

*М. Головатий*

**Соціальна установка** — вияв ціннісної орієнтації у формі соціально детермінованої схильності особи чи групи осіб до заздалегідь визначеного ставлення — певного об'єкта (людини, явища, події).

Максименко С. Д. Генетическая психология. — К., 2000; Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська думка. — К., 1992; Липа Ю. Призначення України. — Л., 1992.

*М. Головатий*

**Соціальний стереотип** — перекручені соціальні настанови у ставленні до людей певної категорії, які виникають під впливом обмеженого або однобокого життєвого досвіду, спілкування з представниками певної соціальної групи: національної, релігійної, культурної тощо.

Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська думка. — К., 1992.

*М. Головатий*

**Спілкування міжнаціональне** (на міжособистісному рівні) — інтерсуб'єктна взаємодія, в якій окремі особи виступають як представники великих соціальних груп — етнічних спільнот.

*М. Головатий*

**Спільнота етнічна** — культурне утворення, яке склалося історично і усвідомлює себе як окреме єдине ціле. Термін “С. е.” походить від поняття “етнос” і вживається передусім для позначення етнічних одиниць (підрозділів) різного таксономічного рівня, які становлять етнічну структуру людства: основних одиниць етнічної класифікації — етносів, або народів, що характеризуються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і виступають самостійними одиницями суспільного розвитку; метаєтнічних спільнот, або етнічних одиниць “вищого” таксономічного рівня — утворень, що охоплюють кілька основних етнічних одиниць і характеризуються етнічними властивостями меншої інтенсивності, ніж кожна з таких складових одиниць (метаєтнологістичні, метаєтноконфесійні, метаєтногосподарські спільноти тощо); спільнот “нижчого” таксономічного рівня — субетносів, які є складовими основних етнічних одиниць і в яких етнічні властивості виражені з меншою інтенсивністю, ніж в етносів. С. е. не може бути “ідеальною одноманітною”. Кожна людина може входити до кількох С. е. різного

рівня ієрархії. Можна, скажімо, одночасно бути гуцулом (субетнос), українцем (етнос) і східним слов'янином (метаєтнологістична спільнота). В багатьох випадках ситуація так і виглядає. Перетинаючись із соціальними спільнотами, С. е. постають як своєрідні “синтетичні” етносоціальні утворення — племена, народності, нації, а також метаєтнополітичні спільноти. С. е. відрізняються від етнографічних (етнографічних груп, історично-етнографічних областей тощо) наявністю самосвідомості. С. е. — явище надто динамічне, змінюється згідно із соціально-економічними потребами і умовами, тобто, постійно пристосовуються до нових соціальних умов.

Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1918; Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі 16–17 ст.: Підсумки, джерела, методи дослідження // Сучасність. — 1992. — № 3.

*М. Головатий*

**Спільнота метаєтнічна** — утворення, яке охоплює кілька етнічних спільнот, сукупність етнічних властивостей якої за інтенсивністю менша, ніж кожної з її складових етносів. При визначенні цього типу міжетнічної спільноти використовують також інші терміни: “макроетнічна спільнота”, “понадетнічна спільнота”, “міжетнічна спільнота”. Найадекватніше факт єдності етносів відтворює термін “метаєтнічна спільнота”. Саме він виявляє специфічну двоєдність її сутності, а саме: 1) підкреслює сукупність етносів; 2) відтілює динамічність стану цього міжетнічного єднання, яке може посилювати або послаблювати інтенсивність своїх етнічних властивостей. Такі явища є динамічними, змінними. Відповідно до цього змінюватимуться характер та ієрархічність етнічної самосвідомості людей. Це зумовлено, зокрема, тим, що С. м. є частиною ієрархічної етнічної структури, яка складається з таких елементів: 1) мікроетнічних одиниць (людина — етнофор, родина, консорція); 2) субетнічних утворень — основних складових етносу; 3) основних етнічних підрозділів — етносів; 4) С. м.; 5) су-

перетнічних утворень. Як правило, кожному ієрархічному ряду етнічної структури відповідає свій тип етнічної самосвідомості. Це означає, що одна людина може одночасно бути причетною до різних рівнів етнічної спільності, як і до різних типів етнічної самосвідомості. Тобто може усвідомлювати себе і етнофором (мікроетнічна спільність), і подолянином (субетнос), і українцем (основний етнічний підрозділ), і слов'янином (метаєтнічна спільність), і християнином чи європейцем (суперетнічна спільність). Подібні явища глибоко зумовлені психологічними факторами і дуже поширені.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Статус особи етнічний** — становище людини (особи) або групи у системі між-етнічних відносин певного суспільства. Виявляється через об'єктивні та суб'єктивні показники. Об'єктивні є різновидом показників соціального статусу (рівень доходів, освіта, поширеність певних професій, заангажованість у структури управління). Суб'єктивні показники узагальнено виявляються через феномени суспільної свідомості (авторитет, престиж та інші оціночні явища), а також через самооцінку етнічної групи. Суб'єктивний аспект С. о. е. існує у формі конкретних соціальних почуттів — позитивних (гордість, солідарність, патріотизм тощо) і негативних (пригніченість, розчарованість, нігілізм та ін.). Такі почуття не є сталими і чітко виокремлюються. Найчастіше вони існують у динаміці, видозмінюються. В суспільній свідомості існує певне ранжування етнічних груп. Воно може бути розмитим або набувати характеру досить жорсткої, помітно окресленої ієрархічної шкали. Етнічний статус певної групи автоматично переноситься на її представників. С. о. е. виявляється у процесі відповідних етнічних контактів. Груповий етнічний статус в індивідуальному громадському контакті діє так, що

особисті якості контактуючих відступають на задній план, а на перше місце висувається переважно етнічна належність.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.*

*М. Головатий*

**Суб'єкти та об'єкти етнополітики** — обов'язкові елементи етнополітичних відносин, які повинні розглядатися у діалектичній єдності, взаємозв'язку і взаємозалежності. Водночас кожен з них має власні ознаки й функції. До суб'єктів належать люди (особи), які виявляють почуття національного самоусвідомлення та етнічної спільності, етноси, нації, національні (етнічні) меншини, корінні народи, політичні партії, держава, етнічні лідери, а також створені ними установи та організації, які беруть активну, свідому участь у етнополітичному та етнонаціональному розвитку. Усвідомлення всіма ними своїх етнополітичних інтересів робить їх суб'єктами, а незрозуміння цих інтересів — об'єктами етнополітики. Об'єктом є всі явища етнополітичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів етнополітики. Це політична система суспільства в цілому, її елементи, форми політичного життя, сфера етнополітичних інтересів, суперечності етнополітичного процесу як у вітчизняних межах, так і в регіональному або світовому просторі. С. о. е. є активним за своєю природою. Русійною силою такої цілеспрямованої політичної діяльності є наявність усвідомлення власного етнополітичного інтересу. Етнополітичний інтерес — об'єктивно зумовлений мотив діяльності окремої особи, етнонаціональних спільнот (етносів, націй, національних (етнічних) меншин, корінних народів тощо), який пов'язаний з необхідністю задоволення ними власних потреб і запитів у сфері міжетнічних, міжнаціональних відносин при спілкуванні з іншими етнічними групами, політичними інститутами в суспільстві і спрямований на досягнення конкретних цілей. Етнополітич-

ний інтерес має пряме або опосередковане відношення до соціально-економічних, політичних, духовно-культурних питань. Суть і зміст його залежать від політичного, теоретичного, організаційного рівнів розвитку С. е. та конкретної історико-політичної ситуації в країні. В цілому етнополітика є, по-перше, виявленням волі етнополітичних інтересів окремих осіб, націй, етнічних груп тощо, їх зіткненням і протиборством; по-друге — способом певної субординації цих інтересів, підпорядкування їх найвищому началу, більш значущому й обов'язковому. Етнополітичний інтерес суб'єкта етнополітики найчастіше виникає навколо питання щодо свого політичного самовизначення у формі власної суверенної держави. У разі неспроможності його реалізувати етнонаціональна спільнота може обмежитися постановкою питання про автономію або забезпечення конституційних гарантій свого розвитку. Незадоволення етнополітичний інтерес стає підґрунтям виникнення етнічної напруженості чи етнічного конфлікту. С. е. класифікують як первинні (базові) та вторинні. *Первинними С. е.* є етнічно (національно) і політично свідомі люди (індивіди), етноси, нації, національні (етнічні) меншини, корінні (нечисленні) народи, які виникли об'єктивним, природно-історичним шляхом, а не внаслідок цілеспрямованої дії, та створюють власні об'єднання, що відображають їхні етнополітичні інтереси та сприяють втіленню їх в життя. *Вторинними С. е.* є похідні від первинних, а саме: держава, політичні партії, етнополітичні та етнонаціональні об'єднання, етнічна еліта, які беруть участь у прийнятті й виконанні рішень, пов'язаних з життєдіяльністю первинних суб'єктів. Місце і роль С. е. у розвитку етнополітичної сфери суспільства визначаються наявністю у них необхідних політичних якостей, політичної культури. Їхня роль у формуванні етнополітики зумовлена тим, що через власні етнополітичні інтереси вони визначають її сучасний зміст, пріоритети, завдання та вектори спрямування. Головним С. е. є людина, особистість. Саме завдяки її активній діяльності функціонують етноси, нації, етнічні групи і створені ними організації та товариства. Неодмінною

умовою оптимізації процесів етнополітичного розвитку, здійснення ефективної етнополітики є вироблення умов для реалізації етноспецифічних запитів і потреб людини, створення для цього відповідної політико-правової бази, свободи вибору нею напрямів і форм самореалізації в етнонаціональній сфері. Збагачення процесів етно-еволюційного й етнотрансформаційного розвитку, виявлення нових концептуальних засад етнополітики можливі лише за умови, що особистість перетвориться з об'єкта на суб'єкт цього процесу, який самореалізує її власний багатий етнічний потенціал на різноманітних самодіяльних засадах. Важливою передумовою етнополітичної суб'єктності особи є формування крім політико-правової бази (існуючий політичний режим, політична система суспільства, особливості їхнього функціонування, законодавство у сфері регулювання міжетнічних, міжнаціональних відносин тощо) ще й таких факторів, як економічні, соціокультурні. Економічні фактори зумовлюють створення у суспільстві високого рівня функціонування ринкової економіки, що дає більше шансів для розвитку демократичних форм етнополітичної діяльності особи. Соціально-культурні фактори сприяють залученню людини (особи) у певні етнонаціональні спільноти, ідентифікації її з етнічними структурами і через них виявлення, осмислення, здійснення етнополітичних інтересів і потреб.

*Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність* / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зінкевич, В. Т. Зінич та ін.; За ред. В. І. Наулка. — К., 2001; *Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи* / Упоряд.: Р. Ш. Чілачова, Т. І. Пилипенко; За ред. Р. Чілачави. — К., 2004.

О. Антонюк

**Субетнос** — (лат. *sub* — під + *ethnos* — народ) — локальна внутріетнічна група — частина етносу, яка виділяється своїми господарськими, побутовими, культурними (у т. ч. діалектними особливостями мови), іншими специфічними рисами. С. має елементи спільної етнічної самосвідомості, внутріетнічна самоназва — мікроетнонім. С. становлять головну етноутво-

рюючи одиницю, шляхом неантагоністичного суперництва вони роблять внутрішню структуру етносу найбільш гнучкою, не порушуючи етнічної єдності, особливо необхідної на стадії зародження етогенезу. С. може набувати різних форм: етнографічної групи, що проживає на певній території; стану; конфесійної громади тощо. Утворюються С. внаслідок певної замкнутості частини етносу, зумовленої найчастіше природно-географічними умовами, або внаслідок її господарської спеціалізації. Зокрема, на виникнення етнографічних груп у складі українців вплинуло входження їх в історичній ретроспективі до складу різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини), протівність їхніх етнічних територій і наявність таких природних перешкод, як великі річки, гірські хребти (Карпати), тобто природних умов і особливостей господарства певних районів. С. існують у складі білорусів, греків, кримських татар, молдаван, татар, циган та інших національностей. Серед кримських татар зберігається поділ на південнобережних (“ямс-бойлю”), гірських (“татлар”), центральнокримських (“орта-юлак”) і степових (“ногайлар”). З-поміж татар виділяються волго-уральські, сибірські та астраханські. У поляків це гуралі, в угорців — сегельські угорці. У середовищі українського етносу це бойки, гуцули, лемки, русини в Карпатському регіоні та литвини і поліщуки на Поліссі. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні нараховувалося 32,4 тис. осіб — представників С. Основним місцем їх проживання були дві західні області (Закарпатська — 10,2 тис. осіб, або 31,5 % усієї кількості та Івано-Франківська — 21,5 тис., або 66,3 %), незначна їх кількість мешкала також у Тернопільській (364 особи, або 1,1 %) та Львівській (196 осіб, або 0,6 %) областях. В інших 23 регіонах їх загалом налічувалось 179 осіб. Найбільшу за чисельністю групу населення вищезазначених С. становили гуцули (21,4 тис., або 66 %) та русини (10,2 тис., або 31,4 %). Лемки нараховували 672 особи, бойки — 131, литвини — 22, поліщуки 9 осіб. Переважна більшість гуцулів проживала у сільській місцевості Івано-Франківської обл. (95,3 % всіх гуцулів),

три п'ятих усіх русинів мешкали в міських поселеннях Закарпатської обл. (59,7 %). Понад половину всіх лемків (346 осіб) було зосереджено в Тернопільській обл., а також в Івано-Франківській та Львівській областях, де їх кількість становила понад 100 осіб в кожній. Бойки розселені у трьох областях: Івано-Франківській (найбільша кількість), Закарпатській та Львівській. Усі поліщуки та більшість литвинів, лемків і бойків є міськими жителями. Представники субетнічних груп українців — бойків, гуцулів і лемків — мешкають за кордонами України (Східна Словаччина, Угорщина, Польща, на теренах колишньої Югославії, Хорватія, Канада, США) і мають відповідно громадянство цих країн. Рідною мовою гуцули, лемки, бойки визнають переважно українську (99,9, 95,4 і 86,3 % відповідно), тоді як русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етнографічної групи (66 %) і лише третина з них (31 %) — українській. Серед бойків налічується 10,7 % осіб, для яких рідною мовою є мова своєї етнографічної групи.

*Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.

*О. Антонюк*

**Субкультура** — культура, що розглядається як: 1) культура відповідної соціальної чи демографічної групи; 2) сукупність деяких негативно витлумачених норм і цінностей традиційної культури, що функціонують як культура злочинного прошарку суспільства; 3) у чомусь обмежена культура соціальної спільноти, зумовлена бідністю її соціальних зв'язків, неповнотою або утрудненістю для неї доступу до культурної спадщини; 4) особлива форма організації людей (насамперед молоді) — автономне, цілісне утворення всередині загальної культури, що визначає стиль життя і мислення її носіїв, відмінних за своїми звичаями, нормами і цінностями; 5) трансформована у свідомості певних суспільних груп система цінностей традиційної культури, яка стала специфічним світоглядом представників окремих професій. Сучасні С. — це своєрідний і специфічний спосіб диференціації культури, в якій разом з основною класичною тенденцією існують своєрідні куль-

турні утворення, що як за формою, так і за своїм змістом відрізняються від провідної культурної традиції, хоча і є одночасно прямим генетичним продовженням останньої.

*Энциклопедический словарь по культурологии.* — М., 1997; *Корінний М. М., Шевченко В. Ф.* Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003; *Словник соціологічних і політологічних термінів:* Довідн. вид. / Уклад.: В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К., 1993.

*М. Головатий*

**Суверенітет** (франц. *souverainete* — верховна влада, похідне від лат. — *supra-nus* — правитель, володар, носій верховної влади) — 1) верховенство народу, нації, держави й громадянина в суспільному житті; 2) один з найголовніших принципів міжнародного права, закріплений у Статуті ООН, Гельсінських угодах та інших міжнародних правових документах; 3) незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство. Ідея С. започаткована ще в античні часи (Платон, Арістотель), а перше чітке формулювання поняття “С.” дав у XVI ст. французький політичний мислитель, соціолог, юрист Жан Боден як “вищої, абсолютної та повсякчасної влади над громадянином і підданим у політичному співтоваристві”. Ця влада не обмежена часом, невід’ємна, не підлягає законам, оскільки джерелом закону і є суверен, який відповідальний лише перед Богом і має коритися природному праву. Основним атрибутом верховної влади, за Боденом, є право творити закони, право оголошувати війну й укладати мир, вершити суд останньої інстанції, роздавати милості, карбувати гроші й обкладати митом. Концепція державного С. Бодена дала поштовх до теоретичних розробок його принципу. Голландський дослідник Г. Гроцій (XVII ст.) розглядав С. вже дещо ширше: як його практичну реалізацію у відносинах між державами. Визнавши С. як владу, незалежну від будь-якого (навіть правового) контролю, він розмежував суспільного та окремого володарів, або суб’єктів влади. Суспільним суб’єктом влади є сама держава, окремий суб’єкт — одна або кілька осіб (відповідно до конституційного права певної країни). Народ, за Гро-

цієм, може цілком позбавити себе своєї суверенної влади. З цією думкою категорично не погоджувався Ж. Ж. Руссо (XVIII ст.). Висунувши ідею народного С., він доводив, що основою будь-якої законної влади є згода людей, оформлена в суспільну домовленість (угоду): кожна людина погоджується коритися вищому керівництву загальної волі, а за таких обставин сама стає його учасником. Відтак суспільна угода надає політичному організмові абсолютну владу над його членами. Водночас верховна влада, якою б абсолютною вона не була, не може перевищити меж загальних домовленостей. За бажанням кожен може розпоряджатися своїми статками і свободою, скільки їх наділено йому відповідно до загальної домовленості. Основними ознаками народного С., за Руссо, були неподільність і невідчужуваність. Його суспільна угода стала основною засадою для подальших теоретичних розробок і практичного втілення в життя ідеї народного С., зокрема, її було покладено в основу Декларації незалежності США. Ідея народного С. активно розроблялась українськими дослідниками, для яких С. здебільшого поставав синонімом незалежності, а тому розглядався, як правило, у взаємозв’язку з державним і соціальним суверенітетом. Так, М. Грушевський визначав потребу народного С. як послідовне й логічне завершення потреб національного розвитку та самовизначення будь-якого народу. Ю. Бачинський розглядає народний і державний С. у діалектичній єдності. Цю точку зору поділяли Л. Ребет, В. Старосольський, М. Драгоманов та ін. Хоча для М. Міхновського ідеалом і був національний С., він теж вважав державний і народний С. взаємозалежними. Взагалі для націоналістичного (грецьк. *kratos* — сила, влада) напряму політичної думки України характерне обстоювання нарівні з правом кожної людини на належність до певної нації, до якої вона сама себе відносить, права цілого народу на незалежність та С. Сучасні українські дослідники визначають С. здебільшого як верховенство влади держави всередині країни та її незалежність від влади будь-якої іншої держави, що означає як право держави на неза-

лежність і свободу від посягань ззовні та зсередини, так і право управляти, володарювати, право на свободу ухвалення рішень, здійснення функцій верховної влади. Тобто звертається увага на два аспекти С. — внутрішній і зовнішній. Перший передбачає можливість для держави розпоряджатися своєю територією та її ресурсами, а також видавати закони і домагатися їхнього виконання. Другий отожднюється з можливістю держави здійснювати незалежну зовнішню політику в межах норм міжнародного права. Більшість політологів розглядають державний та національний С. як різні форми вияву С. народного. Звертається увага на необхідність суверенізації особи як первинного суб'єкта політики й державного обов'язку стимулювання цього процесу. Суспільство (держава) має практично визнати, а не просто декларувати цінності кожної людини, закріпивши політичну незалежність соціальною. Лише за таких умов особа стане рівноправним суб'єктом здійснення політики держави і можна буде стверджувати, що процес суверенізації особи, народу, нації та держави відбувається в діалектичній взаємозалежності. Основними ознаками С. є: 1) *верховенство*, що передбачає верховну владу на власній території, територіальну цілісність і недоторканість; 2) *неподільність* (єдність), що засвідчує неможливість існування в країні двох верховних влад, а отже, двох С.; 3) *невідчуженість*, тобто суверенні права не потребують чийогось визнання чи затвердження і не можуть підлягати сумніву або бути скасованими; 4) *необмеженість* — можливість виключно добровільного обмеження сфери реалізації власного С., хоча історія не знає націй і держав з добровільно обмеженим С. Правовими засадами С. є конституції країн (наприклад, Конституція України 1996 р.), декларації (наприклад, Декларація про державний суверенітет України, ухвалена Верховною Радою України 16 липня 1990 р.), загальновизнані принципи міжнародного права, які фіксують суверенну рівність держав, їхню територіальну цілісність, невтручання у внутрішні та зовнішні справи, право націй на самовизначення тощо.

*Конституція України*. — К., 1996; *Бебик В.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К., 2000; *Декларація про державний суверенітет України*. — К., 1991; *Історія політології*. — К., 2002; *Рябов С.* Політологічна теорія держави. — К., 1996.

А. Черній

**Суперетнос (метаєтнічні спільноти)** — група народів, які мають загальні риси культури та загальну самоназву. М. с. розрізняються за своєю генезою: одні з них є результатом генетичної та мовно-культурної близькості (наприклад, слов'янські або латиноамериканські народи), другі утворилися внаслідок тривалого культурного взаємовпливу в межах однієї історико-етнографічної області (наприклад, народи Прибалтики, Північного Кавказу), треті — результат конфесійної та пов'язаної з нею культурної єдності тощо. Етнічні утворення різного таксономічного рангу (суперетноси, етноси, субетноси) у своїй сукупності формують складну ієрархічну систему, яка відображається у самосвідомості: одна і та сама людина може вважати себе і слов'янином (метаєтнос), і українцем (етнос), і поліщуком (субетнос), хоча, як зазначають дослідники, частіше найвиразнішою є свідомість належності до середньої етнічної ланки — саме до етносу.

*Народи мира: історико-етнограф: Справочник / Гл. ред. Ю. Бромлей*. — М., 1988.

Г. Щокін

**Східна українська діаспора** — етнічні українці, які проживають у Росії та інших державних формуваннях колишнього СРСР (майже 15 % усього населення української національності). Витоки еміграції з України на схід сягають раннього середньовіччя. Починаючи з кінця XII ст., дедалі частіше, за свідченнями письмових джерел, траплялися поодинокі випадки, коли етнічні українці невеликими групами мігрували на московські землі, втікаючи від немилосердного татаро-монгольського ярма, гноблення інших поневолювачів. Протягом XIV–XVI ст. вони поступово починають осідати поблизу оборонних споруд Курщини і Воронезчини, де були московські

залоги. Українці нерідко наймалися на службу, працювали на відбудові міст, знищених татарами, виконували інші види робіт. Масову хвилю еміграції українців на землі Московщини у так зване Дике поле та Слобожанщину спричинило їхнє невдоволення Зборівським (1649 р.) договором. Цей потік посилювався після підписання у 1654 р. Переяславської угоди. Дуже часто він здійснювався не лише за власною ініціативою українців заради кар'єри та заробітку, а й у примусовому порядку як засіб боротьби з тими, хто був незадоволений політикою російського уряду щодо України. З другої половини XVII ст. у Москві сформувалася постійна українська колонія, центром якої став так званий Малоросійській двір. Перша половина XVIII ст. характеризується збільшенням кількості українців у Росії за рахунок депортованих з України членів козацької старшини, діячів культури, науки. Інтенсивне примусове переселення активізувалося за часів правління Петра I після переходу на бік шведського короля Карла XII гетьмана І. Мазепи у 1708 р. Тисячі українців силою було забрано на будівництво Петербурга, численних фортець, укріплень та каналів. Наприкінці XVII ст. у зв'язку зі знищенням Запорізької Січі відбулося заселення українцями територій Кубані (сучасні Краснодарський та частина Ставропольського країв). Осередком поселення стало місто Нова Січ (Краснодар). Не менш численною була еміграція українського населення до Приморського краю ("Зелений клин") у другій половині XIX ст. Постійні утиски та пошуки щасливої долі гнали працьовите українське селянство до суворого Сибірського краю. Подальше збільшення української східної діаспори в районах Сибіру, Казахстану, республіці Комі, інших землях відбулося внаслідок масштабних депортацій українства під час так званих розкуркулювань, політичних репресій 30–50-х років та з інших причин. Кількість українців у державах — колишніх республіках Радянського Союзу: у Росії 4 млн 363 тис., Казахстані — 896 тис., Молдові — 600 тис., Білорусі — 291 тис., Узбекистані — 153 тис., Киргизстані — 108 тис., Латвії — 91 тис., Грузії — 52 тис., Естонії — 48 тис., Литві — 45 тис., Таджи-

кистані — 41 тис., Туркменістані — 36 тис., Азербайджані — 32 тис., Вірменії — 8 тис. осіб. Українській люде, де б йому не доводилось виживати, прагнув зберегти свою національну самобутність, боровся за долучення підростаючого покоління до цінностей своєї етнічної культури та історії. Своєрідним національним ренесансом можна, зокрема, назвати 20-ті — середину 30-х років XX ст., коли хвилі "українізації" охопили багато місць компактного проживання українців. У цей період працювали українські школи, театри, видавалися газети, журнали. Проте із середини 30-х років позитивний досвід вирішення проблем етнокультурного розвитку був безжалісно розчавлений гнітом тоталітарного режиму, що призвело до значного посилення асиміляції. Стан справ був доведений до того, що більше було відомо, скажімо, про українців Аргентини, ніж про українців Казахстану. В останні десятиріччя С. у. д. практично нічого не мала для задоволення своєї духовності — навчальних закладів, кіно, театру, телебачення тощо. Новий період, коли Україна робить впевнені кроки у розбудові своєї державності на шляху до політичного, духовного, економічного відродження, відкрив широкі можливості до співпраці з цією гілкою діаспори, стали міцнішати стосунки, наповнюючись вагомим змістом. 22–23 січня 1992 р. у Києві відбувся I Конгрес українців незалежних держав колишнього СРСР, який налагодив зв'язки з українськими громадами за межами республіки, сприяв подальшій консолідації українського етносу. Фактично в усіх республіках колишнього СРСР багато українців згуртувались у товариства, громади, земляцтва з метою духовного відродження, розвитку мови, культури, пробудження національної самобутності. Сформувався позитивна тенденція до об'єднання культурологічних українських організацій великих регіонів. У жовтні 1993 р. у Москві відбувся Конгрес українців Російської Федерації, на якому було утворено Об'єднання українців Росії. Державні та громадські установи молодого України налагодили і підтримують тісні зв'язки з багатоманітними українськими організаціями в Російській Федерації, Молдові та Придні-

стров'ї, Казахстані, Білорусі, Вірменії, країнах Балтії. Зокрема, це такі відомі товариства, як ім. Т. Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі, "Славутич" у Москві, "Дніпро" в Ризі, асоціація українців в Білорусі "Ватра", "Кобзар" в Уфі, товариство "Зелений Клин" у м. Спаськ-Дальній Приморського краю, українське земляцтво в Естонії, громада українців Литви тощо. Почали видаватися українські газети в Москві, на Кубані, в Алма-Аті, Мурманську, інших регіонах. Поступово відроджується українське шкільництво в Ризі, Москві, Санкт-Петербурзі, Вільнюсі. Свята та дні української культури, організовані українськими громадянами, відзначалися у Казахстані, Москві, Санкт-Петербурзі, Тюмені, країнах Балтії, на Далекому Сході тощо. Молода Україна, дбаючи про створення необхідних умов для відродження етнічної, мовної, культурної самобутності національних меншин, які проживають на її території, у

своїй міждержавницькій політиці домагається адекватних дій і з боку суверенних держав колишнього СРСР щодо вирішення складного комплексу питань відновлення духовного життя українців у С. у. д. Ця діяльність здійснюється передусім за допомогою широкого і гласного механізму співробітництва — переговорів, укладання двосторонніх і багатосторонніх угод, роботи різноманітних комісій тощо. При цьому Україна чітко дотримується позиції, що будь-які проблеми етнічних меншин не повинні призвести до порушення територіальної цілісності й політичної незалежності держав, як би гостро вони не стояли і хто б їх не провокував.

*Попок А., Лагутов Ю.* Національно-культурні портеби росіян в Україні та українців в Росії // Розбудова держави. — 1998. — № 9–10; *Трощинський В., Попок А.* Проблеми етнічного відродження східної української діаспори // Українські варіанти. — 1997. — № 2; *Українці.* — М., 2000.

*О. Антонюк*

# Т

**Татари** — етнополітична спільнота, що сформувалась у VII–XII ст. із кількох племен, які вели напівкочовий спосіб життя. Вперше згадується в стародавніх тюркських пам'ятках як об'єднаний племен “отуз-татар”, “котуз-татар”; китайських джерелах першої половині IX ст. — як північний кочовий народ “да-да” (“тата”). У мусульманській письмовій традиції XI–XII ст. цим терміном позначалося населення Східного Туркестану і Монголії, які називалися “Дешт-і-татар” (“Країна татар”). В арабо-перських джерелах середньовіччя Т. називалося населення Золотої Орди. У такому розумінні воно й закріпилося в західно-європейській історіографії. Т. — основне населення Республіки Татарстан (Російська Федерація). Загальна чисельність їх 6650 тис. (1989), зокрема в Російській Федерації — 5522 тис., із них в Татарстані — 1765 тис. осіб. Т. поділяються на 3 основні етнотериторіальні групи: поволзько-приуральських, сибірських і астраханських. Тюркськими за походженням є і так звані польсько-литовські Т., які втратили свою рідну мову. Найбільші за чисельністю поволзько-приуральські Т. (понад 4000 тис. осіб), які охоплюють такі субетнічні групи: казанських Т., касимівських Т., мишарів, тептярів. Спільним походженням пов'язані з Т. і деякі сучасні тюркські народи, зокрема кримські татари, ногайці, які в процесі формування татарської нації (друга половина VIII–IX ст.) відокремились у самостійну етнічну спільноту. Мова — татарська, що належить до тюркських мов. Сучасні література, татарська мова почали формуватись у середині IX ст. на основі давньотатарської мови. Писемність до 1927 р. — на арабській основі, відтак — на латинській, а з 1939 р. — на російській графічній основі. Серед Т. домінує іслам, зокрема його ортодоксальна форма — сунізм.

*Ischololdin B. Essays on Tatar history. — New Delhi, 1963; Давлейтшин Т. Советский Татар-*

*стан. — Лондон, 1974; Исхаков Д. М. Татары. — Набережные Челны, 1993; Халиков А. Х. Происхождение татарского народа. — Казань, 1978; Приуральские татары. — Казнь, 1990.*

*А. Черній*

**Територія етнічна.** Термін було запроваджено в етнографічну літературу П. І. Кушнером у 1951 р. Він відображає конкретні уявлення, за якими кожен народ, як правило, проживає в межах більш-менш окресленого ареалу і пов'язаний з ним історично, економічно, психологічно. За сприятливих обставин такий зв'язок може бути і державно-політичним. Таке уявлення відповідає певній тенденції, бо територіальні зв'язки були і є фундаментальними для всіх без винятку типів етнічних спільнот. В основі виникнення етнічної спільноти — компактне розселення людей, які її становлять. Це створює можливість для їхнього спілкування, вироблення єдиної мови, здійснення необхідних для виживання та розвитку дій економічного і військового характеру, існування родинних та інших соціальних відносин, формуючи тим самим структуру суспільства і поступово її ускладнюючи, впливати один на одного в процесі накопичення інформації, створення культурних цінностей та вироблення світоглядних систем (релігійних тощо). Проте поняття близькості, сусідства, компактності розселення і відповідно єдності території майже завжди відносні та історично нестійкі, мінливі. Вони суттєво різняться в різних географічних умовах залежно від того, наскільки сприяють спілкуванню сусідніх і віддалених між собою груп. Зміст таких понять також залежить від рівня техніко-економічного розвитку суспільства, насамперед розвитку засобів транспорту, зв'язку, тобто комунікаційних систем.

*Етнічний довідник у трьох частинах. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-*

держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996.

М. Головатий

**Титульний етнос** — народ (в етнічно-му розумінні), що дав найменування певному національно-державному утворенню (українці — Україні, болгары — Болгарії, поляки — Польщі).

О. Антонюк

**Толерантність етнічна** (лат. *tolerans* (*tolerantis*) — терплячий) — методологічний постулат, основною ознакою якого є терпимість до чужих думок і вірувань, до будь-яких проявів іноетнічного менталітету. В історії ідея Т. є виникла в Європі, роз'єднаній за доби Реформації релігійними суперечками і війнами, й ототожнювалася з релігійною практикою і віруванням у контексті віротерпіння. На користь останнього наводились аргументи багатьох політичних теоретиків — Бодена, Альбузія, Мільтона, Спінози та ін. Найвідомішою працею на захист віротерпимості є “Послання про віротерпимість” (1689) Дж. Локка, в якій автор доводить, що релігійні вірування не можна запроваджувати лише за допомогою жорсткого зовнішнього примусу, оскільки вони потребують свідомої згоди. Поступово сфера толерантності розширилась і почала охоплювати інші сторони суспільного життя. На Просвітництво і теорію американської революції та практику її застосування значний вплив мала праця Дж. Мілля “Про свободу” (1859). У ній автор обґрунтовує, що толерантне ставлення необхідне для соціального та наукового прогресу, а також морального і духовного розвитку особистості. Головними ознаками Т. є як риси громадської атмосфери є, по-перше, те, що відмінності у культурі, світосприйнятті та світогляді не розглядаються як негатив і недолік; по-друге, вона передбачає таку психологічну установку і характер поведінки людини навіть у тому разі, коли, не розуміючи, якими етнокультурними характеристиками відрізняється від інших осіб, вона не стає на шлях настороженості, ізоляції, до заперечення, несприйняття, конфліктності або ворожості; по-тре-

те, толерантність означає свободу слова, думок тощо.

Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. — К., 2000.

О. Антонюк

**Тоталітаризм** (лат. *totalis* — весь, цілий, лат. *totalitas* — повнота, цілість) — політичний режим повного державного контролю над усіма сферами суспільного життя, з фактичною ліквідацією демократичних прав і свобод, з репресіями щодо опозиції та інакодумців. Термін уперше був запропонований Дж. Джентіле як засіб обґрунтування політичної практики італійського фашизму. В політичній лексикон його вперше ввів для характеристики свого руху Муссоліні в 1925 р. Наприкінці 20-х років ХХ ст. англійська “Таймс” писала про Т. як негативне політичне явище, що характеризувало не лише фашизм в Італії, а й політичний лад в СРСР. Т. як ідея має давні коріння. Над моделями держави, що могли мати тоталітарний характер працювали Т. Мор, Т. Компанелла, Г. Бабеф, Ж. Ж. Руссо та ін. Пізніше вони розвиваються у працях Фіхте, Гегеля, Маркса, Ніцше, Леніна, Сореля та інших мислителів. Ідейним джерелом зреалізованого Т. можна вважати соціально-політичні утопії ХХ ст., коли масові вождистські партії прагнули монополізації державної влади, претендуючи на створення “нового світу”. Соціальною базою Т. ставали маргінальні та люмпенізовані прошарки населення, для яких тоталітаристська догматика була близькою, оскільки зваблювала можливістю здолати комплекс власної неповноцінності та піднятися над рештою через належність до “вибраної” соціальної (національної, класової) групи чи партії. Передумовами Т. були: 1) руйнація традиційного суспільства й перехід його в індустріальну стадію розвитку, що призвело до створення системи масових комунікацій, зробило технічно можливою ідеологічну індоктринацію і всебічний контроль за особою; 2) етатизація (одержавлення) суспільства, що особливо посилювалася під час воєн; 3) масовий колективістсько-механістичний світогляд, з його сприйнят-

тям світу як механічної системи, а держава — як єдиної машини та впевненістю швидко покращити життя за допомогою раціональних суспільних змін; 4) психологічна незадоволеність соціальним відчуженням особи, її беззахисність та самотність; 5) гостра соціально-економічна криза з різким незадоволенням населення і по'явою численних маргінальних верств; 6) поява масових вождистських партій й тоталітарних рухів нового типу — достатньо заідеологізованих, із напіввійськовою структурою, новими символами віри та їх виразниками-вождями. Основні ознаки Т.: монополізація влади єдиною масовою партією, її зрощення з державним апаратом; повне знищення громадянського суспільства, незалежного від влади приватного життя; усунення будь-якої опозиції; запекла боротьба зі справжніми або уявними ворогами й функціонування розгалуженого репресивного апарату; панування єдиної офіційної ідеології, що пронизує й підпорядковує всі сфери суспільного життя; використання безальтернативних, переважно акламаційних (лат. *acclamatio* — вигук) форм демократії; етатизація господарського життя, соціальні обмеження; монополія держави над ЗМІ, сувора цензура та контроль над суспільною свідомістю тощо. Різновиди Т.: *комуністичний* радянського типу, з його штучною формою соціалістичної інтеграції, що базувалася на класокрактичному підході, ліквідацією приватної власності, знищенням суверенізації особистості; *фашизм*, який у первісному італійському варіанті тяжів до забезпечення корпоративної ідентичності на культурному та етнічному ґрунті під патронажем сильної державної організації; німецький *націонал-соціалізм*, що уособлював політичну і суспільну повноту функціональних можливостей тоталітарного державного ладу. Першими класичними теоретичними дослідженнями проблем Т. були праці Ф. Хайнека, “Дорога до рабства” (1944), Х. Аренд “Витоки тоталітаризму” (1951), К. Фрідріха і З. Бжезинського “Тоталітарна диктатура й автократія” (1956).

Бессонов Б. Фашизм: идеология и политика — М., 1989; Гаек Ф. Дорога к рабству. — М., 1993;

Гаек Ф. Пагубная самонадеянность. — М., 1992; Иренко Ю. Сталин — Тито. — М., 1991; Костюк Г. Сталинизм в Украине (Генеза і наслідки) — К., 1995; Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги. — К., 1995; Пустогаров В. Неофашизм і міжнародна безпека. — М., 1989; Файнбург З. Н. Не сотвори себе кумира. — М., 1991. А. Черній

**Тотемізм** — комплекс вірувань і обрядів родового суспільства, пов'язаних з уявленнями про спорідненість між групами людей (як правило, родами) і так званими тотемами — видами тварин і рослин (рідше — явищами природи і неживими предметами). Кожний рід мав свій тотем, який не можна було вбивати і вживати у їжу. Т. був поширений у багатьох народів світу, його пережитки збереглися в окремих релігіях і сьогодні.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987; Волков Ю. Г., Поликарпов В. С. Человек: Энциклопедический словарь. — М., 1999. М. Головатий

**Традиції** — 1) все те, що унаслідкуване від попередників; 2) передання духовних цінностей від покоління до покоління. На Т. засноване культурне життя людей, народів. Спершу поняття “Т.” означало переказ. Т. є також певні суспільні цінності, ідеї норми, взірці поведінки, ідеї, настанови, смаки, погляди, елементи соціального та культурного успадкування, звичаї, обряди тощо, які передаються від покоління до покоління й зберігаються в певних суспільствах і соціальних групах впродовж тривалого часу. Т. можуть мати різну суспільну цінність, бути позитивними і негативними, по-різному поцінюватися як окремою людиною, так і групою, спільно-тою.

Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1998; Волков Ю. Г., Поликарпов В. С. Человек: Энциклопедический словарь. — М., 1999.

М. Головатий

**Трипільська культура** — одна з найдавніших і найрозвиненіших культур світу. Майже 6 тис. років тому, з початку IV

і до середини III тис. до н. е. весь правобережний український лісостеп заселяли племена Т. к. Назву культура дістала від стародавнього поселення поблизу села Трипілья на Київщині, дослідженого археологом чеського походження В. Хвойкою наприкінці XIX ст. Розкопки, здійснені тут, дали унікальні знахідки і засвідчили, що за рівнем соціально-економічного розвитку трипільці підійшли до рубежу цивілізації Давнього Сходу та Єгипту, але з різних причин не перейшли до державності та винайдення писемності. Вони мали розвинене орне польове землеробство та тваринництво. Вирощували кілька видів пшениці, просо, бобові культури. Набули розвитку ремесла — гончарство, ткацтво, обробка каменю, кістки і шкіри. Жили трипільці у поселеннях, забудованих одно- і двоповерховими будинками, розташованими переважно концентричними колами із захисною зовнішньою сті-

ною. Окремі поселення-гіганти займали площу від 150 до 450 га. В трипільських поселеннях мешкали тисячі людей. Витвори їхнього мистецтва і нині вражають своєю довершеністю та унікальністю. У віруваннях найпоширенішим був культ плідності, який у трипільців асоціювався з образом праматері.

*Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд. Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін.; За ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. — К., 2000; Спадщина: історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік // Авт.-упоряд. В. М. Мельниченко; За ред. В. І. Гука. — Черкаси; К., 2003; Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. — К., 1992; Давня історія України: У 2-х кн. / П. П. Толочко, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. — К., 1994. — Кн. 1.*

*М. Головатий*

## У

**Угорці** (самоназва — мадяри) в **Україні**. Проживають переважно у Закарпатській обл. Заселення сучасних районів Закарпаття У. відбувалося в кілька етапів. Перший етап розпочався в XI ст., коли цей край захопили угорські королі та феодалі. Друга велика хвиля переселення припадає на XIII ст., коли У. рятувалися від спустошливих татаро-монгольських набігів. Особливо посилювався цей процес після загарбання Угорщини Туреччиною. Втікаючи від турецького гніту й феодальної експлуатації, багато У. переселялось у віддалені пригірські та гірські райони. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає 156,6 тис. У., або 0,3 % всього населення країни, що на 6,5 тис. осіб менше порівняно з 1989 р. У. за кількістю посідають п'яте місце серед національних меншин України. Найбільше У. мешкає у Закарпатській обл. (151,5 тис., або 12,1 %), зокрема, в містах Ужгород (8,0 тис., або 6,9 %), Берегове (12,8 тис., або 48,1 %), Мукачеве (7,0 тис., або 8,5 %), Хуст (1,7 тис., або 5,4 %), у Берегівському (41,2 тис., або 76,1 %), Виноградівському (30,9 тис., або 26,2 %), Іршавському (1,0 тис., або 0,1 %), Мукачівському (12,9 тис., або 2,7 %), Рахівському (2,9 тис., або 3,2 %), Свалявському (0,4 тис., або 0,7 %) та Тячівському (5,0 тис., або 2,9 %) районах. Найкомпактніше У. проживають в Берегівському, Виноградівському, Мукачівському районах і м. Берегове. Мову своєї національності вважають рідною 97,1 % У., українську — 2,6 %, російську — 0,3 %. Більшість віруючих У. — католики, частина їх визнає лютеранство і кальвінізм. Згідно з чинним законодавством діють 483 угорські національно-культурні товариства; з них 11 мають статус обласних, 72 — міських і районних, 400 — сільських. Демократична Спілка У. України має всеукраїнський статус. Держава створює широкі можливості для реалізації конституційного права угорської національної меншини щодо навчання або вивчення рідної мови. У 2003/04 на-

вчальному році в Україні функціонувало 69 загальноосвітніх навчальних закладів з угорською мовою навчання (16 562 учні). Діє також 30 навчальних закладів з українською і угорською мовами навчання (9601 учень), два навчальні заклади з українською, угорською та російською мовами (676 учнів). У 15 школах угорську мову вивчають як предмет 1268, факультативно — 2256 учнів. Набувають поширення нові типи навчальних закладів, зокрема, у Закарпатській обл. працюють 1 гімназія і 5 ліцеїв з угорською мовою навчання. У м. Ужгород створено Координаційну раду Центру культур національних меншин Закарпаття, до складу якої входять керівники національно-культурних товариств області. Засідання її відбуваються за участю представників структурних підрозділів облдержадміністрації. Культурно-просвітницьку роботу в області здійснюють 5 професійних театрів, обласна філармонія, 548 клубних закладів, 581 масова бібліотека з книжковим фондом понад 7,8 млн примірників, з них у 108 бібліотеках є книжкові зібрання угорською мовою, які становлять 419,2 тис. примірників. У трьох бібліотеках області є сектори з обслуговування угорськомовного населення. Сьогодні на державному обліку перебувають майже 2 тис. пам'яток археології, історії та монументально-мистецтва, з яких 6 — державного значення. Держава сприяє задоволенню культурних потреб, збереженню і розвитку культурних традицій національних спільнот. У місцях їхнього компактного проживання працюють 94 будинки культури і клуби, при яких діють 507 колективів художньої самодіяльності. Відкрито 20 музичних шкіл. Успішно функціонує Берегівський драматичний угорський театр ім. Д. Йєша. Ефірний час становить до 45 % обсягу ефірного часу, виділеного для обласного телерадіомовлення. В області угорською мовою виходить 16 назв періодичних видань, загальним тиражем 40,5 тис. примірників. За підтримки дер-

жави функціонують газети “Карпаті і газ со”, “Вісті Берегівщини”, “Вісті Ужгородщини”, “Новини Виноградщини”, “Берегове”. Національно-культурними товариствами видаються газети “Карпатоліо” і “Карпатська угорська хроніка”. Річні обсяги використання ефірного часу теле- та радіопередач угорською мовою становлять відповідно 87,6 і 109 годин.

*Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. авт.; Керів. Д. В. Табачник. — К., 2004.*

*О. Антонюк*

**Українська діаспора** (концептуальні засади співробітництва держави із зарубіжними українцями). Згідно із сучасними науковими дослідженнями всі українці й особи українського походження становлять в цілому український етнос. Українцям різних регіонів, які проживають у неординарних соціально-політичних умовах, притаманні спільні основні якісні характеристики: мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди), релігія, стереотипи поведінки, етнічна самосвідомість. Об'єднувальними чинниками тут виступають прагнення українців зберегти і розвивати свою національну культуру та намагання зміцнювати зв'язки з історичною батьківщиною. Державна етнічна політика щодо У. д. ґрунтується на дотриманні чинних універсальних міжнародно-правових норм, відповідно до яких зарубіжні українці за своїм правовим статусом є громадянами інших країн, живуть за їх законами, мають певні права і зобов'язання, розглядаються з огляду міжнародного права як національна меншина. Держава бере активну участь у роботі таких міжнародних організацій, як ООН, ОБСЄ, Рада Європи, СНД та ін., що дають змогу Сторонам виробляти ефективний механізм захисту прав національних меншин, у т. ч. й правового забезпечення етнокультурного розвитку У. д. Важливими напрямками цієї роботи є: внесення до різного типу міжнародно-правових документів положень про захист і підтримку українців у державах їхнього розселення; участь у розробленні міжнародних норм захисту прав на-

ціональних меншин; сприяння реалізації заходів захисту та підтримки зарубіжних українців через посольські й консульські установи; укладання дво- та багатосторонніх угод з країнами, де мешкають українці. Україна, дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо захисту національних меншин у своїй державі, формує власну законодавчу базу у цій сфері, прагне і домагається, щоб аналогічно були захищені права зарубіжних українців у країнах їхнього громадянства, всіяко сприяє розв'язанню комплексу проблем їхнього духовно-культурного розвитку, збереженню власної етнічної самобутності та налагодженню взаємозв'язку з українськими громадянами і громадськими об'єднаннями. Водночас Україна дбає про те, щоб така діяльність не була на заваді інтегрованості українців зарубіжжя у ті суспільства, в яких вони проживають, адаптації до місцевих культур, встановлення атмосфери взаємоповаги та толерантності між усіма особами, незалежно від етнічних, культурних, мовних та інших ознак у межах країни їхнього мешкання. Проте у загальному міжнародному праві немає підстав для визначення особливих прав державам походження щодо захисту родинних меншин на території інших держав. Однак Україна, як і кожна держава, має можливість сприяти розвитку їхньої культурної самобутності на території інших країн у межах існуючих міжнародних принципів реалізації прав осіб, які належать до національних меншин, вироблених у межах міжнародних організацій і зафіксованих у відповідних документах.

*Ми діти твої, Україно: Матеріали I Конгресу українців незалежних держав колишнього СРСР, 22–23 січня 1992 р. — К., 1992; Раде наш прекрасний: Матеріали Всесвітнього форуму українців, 21–24 серпня 1992 р. — К., 1993; У співпраці та єднанні увійдемо у XXI століття: Матеріали другого Всесвітнього форуму українців / А. Попок, Л. Костантінеску, М. Нестерчук. — К., 1998.*

*О. Антонюк*

**Українці** (самоназва). Етнічні У. — другий за чисельністю слов'янський народ і визначальний суб'єкт етнонаціо-

нальної політики, — стала етнічна спільнота людей, яка історично склалася на власній території і визначається характерними стабільними особливостями етнічної самосвідомості, культури, мови, психічного складу, побуту. Дослідники вказують на неоднорідність українців і за типологічними ознаками виділяють: 1) традиційний етнічний масив, окреслений сучасними адміністративними кордонами України (сюди ж український етнограф В. Наулко відносить і суміжні ареали компактного розселення українців поза державними кордонами); 2) групи українського етносу (східна і західна діаспора), які проживають за межами основного етнічного масиву; 3) субетнічні групи, які складаються з етнорегіональних та етнографічних угруповань. Історичне становлення У. відбувалося у складних політичних умовах. На території сучасної України з давніх-давен, поряд з автохтонним українським етносом, мешкали представники інших народів. У X ст. її землі заселили численні східнослов'янські племена (поляни, сіверяни, дуліби, бужани, білі хорвати, уличі, тиверці, дреговичі, бровники, берендеї та ін.), які, об'єднавшись у ранньофеодальний період (IX — початок XII ст.), створили давньоруську східнослов'янську державу — Київську Русь зі столицею в Києві. Тут і було з цього часу закладено початок української державності та націогенезу У. Саме цю точку зору відстоював М. Грушевський. У його творчості важливе місце посідає концептуальне обґрунтування політичної історії українського народу як окремої етнокультурної одиниці. Цій науковій проблемі український історик і політичний діяч присвятив десятки років наполегливої праці. Його авторська концепція, покладена в основу багатотомної “Історії України-Руси”, визначалася оригінальністю теоретико-методологічних підходів, оскільки відкидала традиційні для панівної в офіційній російській історіографії схеми розвитку історичного процесу за Карамзіним, Соловйовим, Ключевським, Погодіним. В узагальненій формі цю концепцію, викладено у статті “Звичайна схема “руської” історії і справа національного укладу історії Східного Слов'янства” (1904). Вче-

ний обстоює власну думку про те, що “общеруської” історії не було і не може бути, і доводить, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї “колиски”, а кожний з них має власне історичне коріння. М. Грушевський родовід історії України веде від Київської Русі, далі через литовсько-руську добу, період козацько-гетьманських часів. Водночас учений категорично заперечує претензії Московської Русі на частину давньоруської спадщини, нащадком якої є виключно “українсько-руська народність”, тому що саме вона створила Київську державу. М. Грушевський так пояснює власну точку зору: “...дуже нераціональне сполучення старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV вв., так, наче се останнє було його продовженням. Київська держава, право, культура були утвором однієї народності — українсько-руської; Володимиро-Московська — другої, великоруської. Цю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X–XII вв. великоросами й казавши їм потім, у XIII–XIV вв., відси емігрувавши... Київський період перейшов не у володимирсько-московський, а в галицько-волинський XIII в., а потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...”. Дослідження історії українського народу як окремої етнокультурної одиниці приводить М. Грушевського до обґрунтування історико-юридичних прав У. на самостійність і власну державність. Саме ці засади у центрі уваги М. Грушевського і як політика, і як практика. Існує й інший погляд щодо витоків формування українського етносу. Його прихильники ведуть історію українців від доби неоліту (трипільська культура) і розглядають всі подальші культури на території України як етапи формування і розвитку саме українського народу. Таку гіпотезу висунули й обґрунтували українські історики та археологи В. Хвойко, В. Петров та ін. Більшість учених сходиться на думці, що етногенез У. як народності відбувався приблизно з XII

до середини XVII ст. на південно-західних землях колишньої Київської Русі, в три етапи. *Перший етап* (XII–XIII ст.) позначений пробудженням етнічної самосвідомості українського народу з притаманними їй функціями самовідчуття та самооцінки. Два політичні центри — західний (Галичина і Волинь) та східний (Чернігів) у цей час конкурують і змагаються за лідерство на теренах Південної Русі. У 1187 р. в одній з найстаріших пам'яток староруської культури — “Іпатіївському літописі” — вперше згадується назва “Україна”, яку поступово перебирає вся Південна Русь. У першій половині XIII ст. руські князівства підпадають під ярмо татаро-монгольських завойовників, яке загальмувало, проте не зупинило етнокультурного розвитку У. *Другий етап* (XIV — друга половина XVI ст.) характеризується захопленням території України іншими сусідніми державами: центральні райони відійшли до Литви, західна частина земель підпала під владу Польщі, а Закарпаття — Угорщини. Проте становлення українського етносу тривало. Відбувається подальше формування його визначальних етнічних ознак: мови, релігії, права, особливостей психічного складу і національної психології тощо. *Третій етап* припадає на період XVI — першу половину XVII ст., коли відбувається процес остаточної консолідації українського етносу. У боротьбі за національну державність український народ переміг і створив Козацьку республіку. Визначилася територія України, утвердилася її самоназва, сформувалися українська розмовна мова, своєрідні риси української етнічної культури, побуту та звичаїв. Поступово в процесі історичного розвитку українська народність як початковий етап націогенезу українського етносу трансформувалася в українську націю. Формування У. як нації, за твердженням українських дослідників, розпочалося у другій половині XVII–XVIII ст. Згодом українські етнічні землі, їх населення стали об'єктом колонізації Речі Посполитої, Угорщини, Росії, Австрії, Румунії, Туреччини тощо. Такий розвиток подій зумовив, по-перше, те, що в культурно-етнографічному плані український етнос продовжував формуватися на

території кількох держав. По-друге, історичні умови вплинули на національний характер і формування певних особливостей національної самосвідомості окремих груп українського народу. На світогляд У., які перебували у складі різних держав, їхні погляди щодо політичних подій, історії України, її майбутнього впливали панівні в цих країнах ідеології, політика, релігія, мова, культура. По-третє, роз'єднані українці мали різні умови для національно-культурного розвитку, зазнавали неоднакових інокультурних впливів, національних утисків, до них застосовувалися різні засоби асиміляційної політики держав їх проживання. Внаслідок цього український народ до кінця XIX — початку XX ст. не мав єдиної самоназви. Проте, “...етнічну мозаїчність українського етносу, — зазначає А. Пономарьов, — не слід розуміти як його послаблення, розпорошення або руйнацію. Навпаки, розмаїття субутворень, зокрема етнографічна мозаїчність, забезпечує життєздатність етносу, підтримуючи етнічну єдність через внутрішнє неантагоністичне між ними суперництво...”. Далі вчений підкреслює: “... у цьому плані український етнос — надзвичайно стійка система, бо вона має складну субетнічну структуру, що формувалася біля витоків його зародження. Протягом століть вона підтримувалася, набуваючи нових забарвлень: починаючи з XV ст. до її складу включалися нові етнотериторіальні одиниці — історично-етнографічні регіони”. Внаслідок цих об'єктивних чинників, а саме традиційної етнокультурної основи, яка складалася з різних племінних об'єднань, територіально-політичних утворень феодальної епохи — князівств, політичної розпорошеності українських етнічних земель через їхню колонізацію іншими державами, сформувалися певні регіональні особливості між різними територіальними групами єдиного українського етносу. Залежно від історичного часу дії цих чинників, що зумовлювали регіональний поділ, в науковій літературі розрізняють відносно давні та порівняно нові територіальні відмінності. Якщо взяти за критерій лише історичний фактор, то за ним територію України можна поді-

лити на дві великі етнографічні групи. Перша — це ті області, що тривалий час перебували у складі Російської імперії та СРСР до 1939 р.: східного, центрального і південного регіонів разом з Кримом. Друга група — регіони, що тривалий час перебували у складі держав Центральної і Південно-Східної Європи (Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії): Закарпаття, Галичина, Волинь, Буковина. Під впливом наведених історичних факторів у середовищі українського етносу, склалися етнографічні групи, які тривалий час зберігають певні відмінності в культурі й мові. Серед них найвідоміші українські горяни (гуцули, лемки, бойки) в західноукраїнських областях, поліщуки, пінчуки, литвини — в районі українського Полісся, а також інші етнографічні групи (черкаси, севрюки тощо), що відтворюють складні етнографічні процеси. Проте останні фактично втратили цей вид групової самоідентичності й існують лише в історичній пам'яті. Нинішні особливості складу населення України дають підстави визначити три основні регіони: Центральний, Південно-східний і Західний. Для кожного з них характерні свої мовні уподобання, певні регіональні відмінності в оцінці подій і явищ історичного минулого українського народу, політичних орієнтаціях, у поглядах на майбутнє України тощо. Тому в умовах власної державності перед Україною стоїть завдання консолідувати У. шляхом переорієнтації їхньої суспільної свідомості за допомогою відродження історичної пам'яті, піднесення престижу українських мови й культури, почуття загальнонаціонального зв'язку та належності до великої спільноти — української нації, незалежно від особливостей історичного розвитку, адміністративного, політичного статусу, певного регіону (Крим), релігійних особливостей тощо. Згідно із Всеукраїнським переписом населення 2001 р. кількість У. в Україні становила 37 541,7 тис. осіб (77,8 % всього населення). За неповних 13 років після попереднього перепису їх кількість збільшилася на 122,6 тис. (0,3 %), а питома вага стосовно всього населення зросла на 5,1 % (за

ріод загальної кількості постійного населення України на 6,2 %). Збільшення абсолютної та відносної кількості українців відбулося в 13 областях, м. Києві та Севастополі. Водночас у тих областях, де протягом 90-х років спостерігалися найвищі показники природного зменшення населення (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська), а також в Тернопільській і Хмельницькій абсолютна кількість українців зменшилася, проте питома вага збільшилася і коливалася від 58,0 % у Луганській обл. до 94,9 % — у Вінницькій. Лише в Автономній Республіці Крим при зменшенні абсолютної кількості українців на 51,9 тис. осіб зменшилася (на 2,4 %) і їх питома вага стосовно всього населення. Внаслідок різноманітних заходів дедалі розширюється сфера застосування української мови як державної, надається державна підтримка розвитку як української мови, так і мов національних меншин. Робиться все можливе, щоб уникнути міжетнічних конфліктів на мовному ґрунті. Зусилля держави спрямовані, по-перше, на зміну соціально-психологічних стереотипів, пов'язаних з мовно-культурними орієнтаціями, тобто, на підняття суспільного престижу української мови серед усіх етнічних груп українського суспільства. По-друге, в районах, у яких етнічні У. становлять меншість населення або внаслідок історичних обставин вони зазнали денационалізації, стоїть завдання щодо відродження їхньої національної свідомості, забезпечення їхніх прав на навчання та отримання інформації рідною мовою. Перепис населення 2001 р. засвідчив, що кількість осіб серед У., які визнають рідною мову своєї національності, переважала у більшості регіонів і коливалася від 71,6 % в Одеській обл. до 99,9 % у Тернопільській. Винятком є лише Луганська і Донецька області, Автономна Республіка Крим і Севастополь, де ці показники становлять відповідно: 50,4; 41,2; 40,4 % і 29,6 %. Перепис населення 2001 р. вперше за останні 40 років зафіксував тенденцію до повсюдного збільшення відносної кількості осіб, які визнають українську мову рідною, за одночасного зменшення тих,

хто назвав рідною російську мову. Цю тенденцію було зафіксовано і в тих регіонах, які традиційно вважалися російськомовними, — у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях. Винятком є Донецька і Луганська області та Автономна Республіка Крим. Українська нація, виступаючи основним суб'єктом етнополітики, взяла на себе головну функцію у плануванні й розвитку етнонаціональної концепції розвитку суспільства, гаранта збереження у ньому міжетнічної злагоди та міжнаціонального миру.

*Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний вимір: Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: Енциклопедія. — К., 1998; Пономарьов А. Українці (самоназва) // Етнічний довідник: У 3-х ч. — Ч. 2. Етнічні меншини в Україні. — К., 1997.*

*О. Антонюк*

**Універсали Української Центральної Ради** — політичні звернення програмного характеру керівництва УНР до населення, в яких формулювалися найважливіші наміри, а потім реалізовувались у конкретних законах. *Перший Універсал* (П. У.) було прийнято 10 червня 1917 р. як відповідь У. Ц. Р. на негативне ставлення Тимчасового уряду до її вимог, висунутих у квітні–травні: надання широкої національно-територіальної автономії Україні у складі демократичної Російської Республіки; забезпечення економічних, політичних, культурних прав національних меншин, які проживали в Україні, а також запровадження прав національних меншин для українців, які мешкали поза межами рідного краю; негайної організації місцевих органів влади з представників усіх національних і соціальних груп тощо. Тимчасовий уряд, як і весь російський політичний і державний істеблішмент, прагнув зберегти Росію єдиною і неподільною й рішуче відмовлявся визнавати право України на автономію. Враховуючи його позиції, 2 червня 1917 р. нарада членів Ради та Всеукраїнського селянського з'їзду ухвалила звернення до народу, закликаючи його “зорганізуватись” і братися до не-

гайного закладання підвалин автономного ладу в Україні. Хвиля мітингів і маніфестацій підтримала вимоги Ради. За цих умов було оприлюднено П. У., в якому наголошувалося на суті домагань молодій українській демократії до волі, права самостійного порядкування своїм життям, створення шляхом вселюдного, рівного, прямого і таємного голосування Українських Установчих зборів, до національно-територіальної автономії у складі Росії. П. У. проголосив необхідність вироблення власних законів і самостійного порядкування на своїх власних землях. П. У. містив одну з основних вимог України: щоб Російський уряд прилюдно окремим актом заявив, що він не стоїть проти національної волі України, проти права українського народу на автономію. Повідомлялося, що оскільки Центральний Російський уряд відкинув домагання У. Ц. Р., то вона була вимушена взяти свою долю у власні руки, щоб оборонити край від анархії та руїни. Рада закликала всі села, волості та міста організувати свою владу і підкоритися У. Ц. Р., взявши до уваги права й інтереси національних меншин. “В городах і тих місцях, де українська людність живе в суміж з іншими національностями, — зазначалося в Універсалі, — приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя”. Крім того, У. Ц. Р. висловила надію, що “народи неукраїнські, що живуть в нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України”. *Другий Універсал* (Д. У.) У. Ц. Р. було прийнято 3 липня 1917 р. як наслідок переговорів між керівництвом Ради та чотирьох міністрів Тимчасового уряду — О. Керенським, М. Терещенком, Г. Церетелі та М. Некрасовим у Києві. Для нормалізації стосунків між У. Ц. Р. і Тимчасовим урядом Генеральний секретаріат підготував “Статут Вищого Управління України”. Проте Тимчасовий уряд не затвердив його і видав натомість “Тимчасову інструкцію для Генерального секрета-

ріату”, що значно обмежувала права української автономії. Однак внаслідок переговорів центр змушений був піти на деякі поступки щодо автономії України. У Д. У. було офіційно заявлено, що Тимчасовий уряд простягає руку представникам української демократії і закликає в злагоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії. У. Ц. Р. звернулася до всіх громадян України з планом власних дій на найближчий час: поповнити склад Ради представниками інших народів, які проживають в Україні, від їх революційних організацій; виділити зі свого складу окремого відповідального перед нею органу — Генерального секретаріату як носія найвищої краєвої влади в Україні, склад якого затверджується Тимчасовим урядом за погодженням з Радою; у згоді з національними меншостями України підготувати проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів. У Д. У. проголошувалося, що для комплектування військових частин У. Ц. Р. матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, Генеральним штабі та Верховному Головнокомандувачі з тим, що вони братимуть участь в українізації війська без порушення боездатності армії. Д. У. проголосив, що Рада відкладає здійснення автономії до названих зборів і рішуче відкидає будь-які самостійні кроки для її досягнення. *Третій Універсал* (Т. У.) було оприлюднено 7 листопада 1917 р. Це була реакція У. Ц. Р. на жовтневі події в Петрограді. Падіння Тимчасового уряду дало поштовх процесові розпаду колишньої Російської імперії на низку державних утворень. Характерною ознакою політичного життя Росії наприкінці 1917 р. стало створення урядів і проголошення ними окремих державних утворень на її території (уряди Дону і Кубані, Закавказький комісаріат, Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд, уряд Сполучених штатів Волги-Уралу, уряд Аласької автономії, Сибірська обласна дума, Кримсько-татарський національний уряд). Тому логічним стало проголошення у Т. У. Україну Народною Республікою у федеративному зв'язку з Російською державою. Повалення центрального уряду історич-

но поставило У. Ц. Р. перед необхідністю взяти державну владу в Україні у свої руки. Проте навіть за таких умов мова не йшла про відокремлення від Російської Федерації, навпаки стверджувалася потреба у її збереженні та єдності, її прагнення стати “федерацією рівних і вільних народів”. Проголошуючи себе вищим органом державної влади в Україні, У. Ц. Р. вважала себе тимчасовим органом — до скликання Установчих зборів не всеросійських, а України. Т. У. підкреслював, що державність України на той момент виникла як природна реакція на розпад центральної влади Російської імперії, як засіб запобігти внутрішній “усобиці, різні, занепаду”. Визначними демократичними засадами, проголошеними Т. У., були: скасування власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі, тобто проголошення соціалізації землі; запровадження 8-годинного робочого дня; скасування смертної кари та амністії політичним в'язням; розширення місцевого самоврядування; проголошення свободи слова, друку, віри, зборів, спілок, страйків, недоторканності особистості й житла; запровадження державного контролю над продукцією промисловості; якнайшвидше досягнення миру. Т. У. визначалась і програма діяльності у сфері міжнародних відносин. “Український народ, — зазначено в ньому, — сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей”. Цим законодавчим актом Центральної Ради, по-перше, надавала великоруському, єврейському, польському та іншим народам, які проживали в Україні, національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їхнього національного життя. По-друге, було дане доручення Генеральному секретаріату (міністерству) національних (міжнародних) справ найближчим часом підготувати законопроект про національно-персональну автономію. Т. У. проголосив 27 грудня днем виборів до Українських Установчих зборів, а 9 січня — днем їх скликання. *Четвертий Універсал* (Ч. У.) У. Ц. Р. був датований 9 січня

1918 р. (насправді видано 11 січня). Якісна зміна політичної ситуації у Радянській Росії, зумовлена припиненням роботи Установчих зборів, спричинила ухвалу і зумовила зміст Ч. У., в якому проголошувалися самостійність і незалежність УНР, яка хоче жити у злагоді й приязні з усіма сусідами. Ч. У. зазначав: “Чотири роки лютої війни знеслили наш край і людиність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізничі розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшуються. Настає голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі”. Джерелом влади за Ч. У. є народ України (тобто тут проведено принцип народного суверенітету), виконавчим органом — Рада Народних Комісарів, що заступає Генеральний Секретаріат, — стає державним органом УНР, який утворюється У. Ц. Р. і підзвітний лише їй. У Ч. У. окреслено завдання, які стоять перед керівними органами УНР: тверда і рішуча боротьба з більшовиками; досягнення мирної угоди у Брест-Литовську; переобрання волосних і повітових народних рад, міських дум; соціалізація і передання землі трудовому народові без викупу, а лісів, вод і надр — для порядкування Ради Міністрів УНР; переведення всіх фабрик і заводів з воєнного до мирного стану; збільшення продукції народного споживання; прибрання до своїх рук найважливіших галузей торгівлі; монополізація залізної, вугільної, тютюнової промисловості; встановлення державно-народного контролю над усіма банками; боротьба з безробіттям; право національним меншинам на національно-персональну автономію; скликання Українських Установчих зборів; прийняття Конституції незалежної УНР.

*Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України.* — К., 1992; *Національні відносини в Україні у ХХ ст.:* 36. документів і матеріалів. — К., 1994.

О. Антонюк

**Унітарна держава** — держава, в якій жодна з її частин не має статусу державно-го утворення. Це один з перших (найдавні-

ших) і найпоширеніших типів держави, що виник внаслідок наявності моноетнічного складу населення; наявності та зміцнення одновладдя (вождь, фараон, король, князь, цар та ін.); формування вертикально-владних правлячих структур. Нині У. д. є до 150 з 200. У. д. базується на верховенстві суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністративно-територіальною, або національно-територіальною одиницями (областями, департаментами, провінціями, префектурами тощо), на які держава поділена. Класичними зразками У. д. є Франція, Італія, Японія та ін.

*Бодуен Ж.* Вступ до політології. — К., 1995; *Гаджиев К. С.* Политическая наука. — М., 1995; *Головатий М. Ф.* Соціологія політики. — К., 2003; *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К., 1996; *Політологія у схемах, таблицях, визначеннях* / За ред. І. С. Дзюбка, І. Г. Онищенко, К. М. Левківського, З. І. Тимошенко. — К., 1999.

М. Головатий

**Унія** (лат. *unio* — єдність, об'єднання) — 1) об'єднання, союз держав; персональна (особиста) У. — під владою одного монарха; реальна У. — на основі договору або одностороннього акта сильнішої держави; 2) У. церковна — об'єднання православної та католицької церков на основі визнання католицької догматики і збереження православної обрядовості. Історичними прикладами У. особистої є: польсько-литовська (1368–1669), англо-гонноверська (1714–1890). У. реальна крім об'єднання держав під владою єдиного глави передбачає також наявність спеціальних органів влади та управління. Історичними прикладами У. реальної є: шведсько-норвезька (1814–1905), австро-угорська (1867–1918) і датсько-ірландська (1918–1944)

*Шляхтун П. П.* Парламентаризм: Словник-довідник. — К., 2003; *Халипов В. Ф.* Власть: Крайтологіческий словарь. — М., 1997; *Даниленко В. Ф.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

**Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ)** — було

утворено Генеральною Асамблеєю з 1 січня 1954 р. Діє на суто гуманній і політичній засадах, забезпечуючи правовий захист громадян, а також на прохання урядів або ООН (Генерального секретаря чи Генеральної Асамблеї) надає матеріальну допомогу біженцям. Розташоване УВКБ у Женеві, має понад 50 відділень на місцях.

*М. Головатий*

**Установка національна** — певний стан внутрішньої установки особистості

чи групи людей (представників певної національної спільноти) на специфічні для кожного з них вияви почуттів, інтелектуально-пізнавальної та вольової активності, динаміки та характеру взаємодії, спілкування тощо, властивих національним традиціям, що склалися.

*Кононенко П. П.* Українознавство. — К., 1994;  
*Поликарпов В. С.* Человек: Энциклопедический словарь. — М., 1999; *Етнічний довідник у трьох частинах.* Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.

*М. Головатий*

# Ф

**Фанатизм** — надмірна захопленість людини певним об'єктом чи явищем, яка здебільшого супроводжується зниженням контролю над своєю поведінкою, нереалістичністю, некритичністю у судженнях про об'єкт свого захоплення.

*М. Головатий*

**Фашизм** (лат. *fascis* — в'язка хмизу) — суспільно-політична доктрина, що виникла у 1919 р. в Італії та Німеччині як реакція на неспроможність панівних класів утримати владу звичайними демократичними засобами. Як правоекстремістський політичний рух та ідеологія, Ф. засновується на антидемократизмі, для якого характерні такі риси: відкрита ставка на силові методи досягнення мети, агресивні форми поведінки; проголошення етнічної та расової винятковості та гегемонії своєї нації; вияв крайньої нетерпимості до інакомислячих; здійснення підривних акцій; адаптація до ідеології, в основі якої — ідеї “сильної” держави і підпорядкування їй індивідуальних політичних прав; установка на заохочення мілітаризму. Ф. ґрунтується на таких визначальних рисах: тоталітаризм, консолідація екстремістських організацій, заборона прогресивних партій та організацій, расизм, геноцид, шовінізм, елітаризм, вождизм, використання крайніх методів, форм насильства для досягнення політичної мети, ліквідація демократичних свобод, переслідування інакомислячих.

*О. Антонюк*

**Федерація** — форма державного устрою, за якою федеративна держава є союзною, що складається з кількох держав чи державних утворень, які поступаються частиною свого суверенітету на користь загальнодержавної влади. Суб'єктами Ф. є різні держави чи державно-територіальні утворення (землі, штати, кантони тощо). Федеральний устрій передбачає добровільне обмеження національного суверенітету, верховенство федерального

законодавства, наявність єдиної податкової системи, армії, громадянства тощо. Колишня радянська наука розмежувала поняття “Ф.” на два типи: “радянську” (соціалістичну) Ф. і “буржуазну”, вважаючи і доводячи, що перша побудована, на відміну від другої, виключно на добровільних засадах, що практично не відповідало дійсності. “Радянська” Ф. була фікцією — СРСР утворився й існував як тоталітарна, унітарна держава. Подібними були й інші Ф. — Югославія, Чехословаччина та ін. Усім Ф., що існували в умовах так званого соціалістичного федералізму було властиве декларативне проголошення федералістичних засад і принципів державного будівництва.

*Бєбик В. М.* Політологія для політика і громадянина: Монографія. — К., 2003; *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999; *Брегета А. Ю.* Основи політології. — К., 1997; *Панарин А. С.* Політологія. — М., 1998.

*М. Головатий*

**Формування етнополітичної думки в Україні у другій половині XIX–XX ст.** Аналізуючи історію формування суспільно-політичної думки і як її складової — етнополітичних ідей в Україні у XIX–XX ст., український політолог І. Лисяк-Рудницький виділяє в її розвитку такі напрями: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. Таку класифікацію вчений здійснив, по-перше, з позицій європейських критеріїв, вироблених наприкінці XIX — на початку XX ст. У виявах української політологічної “модерної” доби він вбачав, по суті, всі течії та ідеології, притаманні західноєвропейській політичній культурі, що набули специфічної форми в Україні. По-друге, в основу такої структури покладено ідеологічні цінності, здатні об'єднувати громадсько-політичні рухи навколо консолідуючих ідей творення суверенної Українсь-

кої держави. З подібною концепцією напрямів української політичної думки виступив політолог В. Потульницький. Він, зокрема, виділяв в її історії народницький, консервативний і національно-державницький напрями. У поєднанні ці два підходи, незважаючи на відмінності у критеріях класифікації, доповнюють один одного. Крім того, в науковій літературі українські дослідники виокремлюють ще один напрям — лібералізм, який в українському варіанті лише частково збігається з ідеологічними засадами аналогічної течії в Європі. Завдяки діяльності членів Кирило-мефодіївського братства із середини ХІХ ст. розпочалося активне етнополітичне мислення українців. Саме ця доба, яка стала зламною в етнополітичному розвитку не тільки українців, а й багатьох європейських народів, взята В. Потульницьким за відправний пункт періодизації української політології, у лоні якої формувалися концептуальні засади етнополітики. Зокрема, вчений визначає чотири етапи: “дореволюційний (1848–1917); міжвоєнний (1918–1939); повоєнний (1945–1991); новітній (починаючи з 1992 р.). Кожен з цих етапів має внутрішню структуру, ідеологічні напрями і сфери досліджень, основні наукові школи і концепції, які розвинулись в українській політології в певний період. Вагомий внесок у розробку концепції етнополітичного розвитку України зробили передусім представники *демократично-народницького напрямку* — М. Грушевський, Р. Лашенко, С. Шелухін та ін. На арену українського політичного руху *М. Грушевський* (1866–1934), виступив з чітко визначеними ідеями федералізму. У статті “Конституційне питання і українство в Росії”, опублікованій в “Літературно-науковому віснику”, він аналізує тогочасне становище в Росії, місце українського руху в контексті загальноросійського, спростовує погляди російських лібералів і викладає новий конституційний проект, спрямований на відродження національно-державних прав як українського народу, так і інших. Грушевський пропонував здійснити децентралізацію імперії, провести прямі парламентські вибори, забезпечити регіональну автономію з наданням широких

прав місцевим органам влади, гарантувати права національним меншинам та їхнє пропорційне представництво в органах місцевого самоврядування. У збірнику “Визволення Росії та українське питання” (1907) вчений зазначав: “вірні завітам українського визвольного руху, висунувши федеративний принцип як основу майбутнього устрою відносин політичних і національних та незмінно проводячи його, починаючи з ... Кирило-Мефодіївського братства, ми промовляємо федеративні форми найбільш досконалим засобом поєднання державного союзу з інтересами вільного і не утисненого розвитку національного життя”. Грушевський бачив два шляхи становлення федерації — через об’єднання двох і більше держав з їх ініціативи або з ініціативи згори, коли унітарна держава стає федерацією, поділивши суверенітет з територіями. Проте згодом, коли Грушевський очолив Українську Центральну Раду і підійшов до практичної реалізації своїх ідей, у його поглядах відбулася еволюція щодо цієї проблеми. Фактично він ніде у своїх працях, виступах не висував ідеї реформування державного ладу в Україні на засадах як територіальної автономії, так і федерації. Він та його однодумці теоретично обґрунтували і втілили в етнополітику принцип позатериторіальної “національно-персональної автономії”. Певний пріоритет у спробах визначення засад державно-правового життя, традиційно найбільш притаманних українському етносу, належить *Р. Лашенку* (1878–1929). Продовжуючи традиції *М. Костомарова*, *М. Драгоманова*, він послідовно обстоював федералістсько-автономістську концепцію, дійшов до розуміння тісного взаємозв’язку держави і нації, вагомості етнонаціонального виміру українського суспільства. Вчений вважав, що лише за вільного виявлення всіх творчих сил український народ може високо піднести власне культурне життя. Особливо наголошував на необхідності “пильнування... інтересів національних, при одночасній відсутності інтересів шовіністичних”. *С. Шелухін* (1864–1938) у своїх статтях розробляв теорії майбутнього державного ладу України, вважав, що тільки незалежні держави можуть об’єд-

нуватися у федерацію, був противником союзу України з Росією і Польщею, схилявся до думки про можливість Чорноморсько-адриатичної федерації, проголошував, що Українська держава має базуватися на принципах народознавства, народного суверенітету, територіальної цілісності й самостійності, відстоював права української нації на самовизначення та право української мови як державної. В історії етнополітичної думки особлива роль належить *ліберальному напрямку*. Він мав свою специфіку в Україні й відрізнявся від європейського класичного лібералізму тим, що містив ідеї як соціалістичні (переважно прудонівського типу), так і демократично-народницької школи. Найяскравішими представниками цього напрямку є *М. Драгоманов* (1841–1895) і *Б. Кістяківський* (1845–1911). Своїми теоретичними розробками Драгоманов вказав на перспективу історичного розвитку України до самостійного політичного існування на європейському континенті. Зіткнувшись під час перебування за кордоном з німецьким шовінізмом стосовно слов'янських народів і політикою російського самодержавства щодо численних народів, які населяли Російську імперію, він глибоко утвердився в думці про перспективність федералістичної програми, висунутої свого часу Кирило-Мефодіївським братством, обґрунтував перевагу федеративно-демократичних ідей розвитку багатонаціональних країн над протилежними унітарно-централістськими принципами державної політики Росії й Німеччини. Вчений писав: “Ми не хочемо панування однієї народності над іншою. Ми прихильники широкої федерації і переконані, що кожен народ може розвиватися успішно тільки на основі самостійного життя і повної свободи”. Драгоманов розробив конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу — “Прозектъ основаній устава украинскаго общества “Вольный союзъ” — “Вільна спілка” (1884). Адміністративний устрій в проєкті нагадує федеративні республіки США, Швейцарії. У ньому автор вперше у межах Російської імперії не лише дав ґрунтовний перелік основних прав людини й громадянина, а

й визначив гарантії їх реалізації та захисту. На думку Драгоманова, забезпечення громадських прав і самоврядування створюють певні передумови для політичного, економічного культурного розвитку та звільнення українського народу. Заслугою його є й те, що, розглядаючи в цілому права людини як єдиний взаємопов'язаний і взаємозумовлений комплекс прав і свобод, він нарівні з політичними, економічними та іншими правами людини виділяє й національні. Під ними вчений розумів широкий загал етнічних, культурних, соціальних прав і свобод, закріплення, гарантованість і захист яких є невід'ємною умовою наявності прав людини взагалі. Значну увагу питанням етнополітичного розвитку надавали представники *консервативного напрямку*, серед яких помітними постатями були *П. Куліш*, *М. Міхновський*, *В. Липинський*, *С. Томашівський*, *В. Кучабський* та ін. Однією з перших пам'яток консервативної думки в Україні була “Історія Русів” — історико-політичний трактат з виразним антиросійським спрямуванням. Консервативну традицію продовжив *П. Куліш* (1819–1891), який критично переглянув засади народництва, але не зумів протиставити йому конструктивну альтернативу. На позиціях українського консерватизму стояв *М. Міхновський* (1873–1924), який у праці “Самостійна Україна” найближчою метою партійної діяльності вважав боротьбу за самостійну державу, ідеалом якої є “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”. Ідеологічні засади Міхновського щодо рішучого відмежування України від Росії, ставка на силові методи досягнення української визвольної мети, проголошення виключно етнічного принципу формування нації (Україна для українців) стали у перспективі базовими для націоналістичної ідеології. Найвизначнішим представником українського консерватизму був *В. Липинський* (1962–1931). Концептуальні підходи щодо української етнополітики він виклав у праці “Листи до братів-хліборобів”. Розробив оригінальну цілісну теорію держави-нації, в якій визначив шляхи і засади побудови незалежної Української держави, наголосив на потребі ство-

рення української політичної нації. Отожнюючи поняття “нація” та “державна”, вчений відхилив проблему кристалізації модерної української нації, замінив її проблемою створення держави, основною умовою якої виступає єдність: релігійна, регіональна, політична, організаційна, національна. Етнополітична програма Липинського базувалася на таких головних підвалинах: ідеї територіального патріотизму (на противагу поширеним в той час етнічним формам патріотизму); гарантії прав і свобод особистості, незалежно від національної, конфесійної чи соціально-класової ознак; стабільного державного правопорядку; поділу державної влади; об’єднання всіх українських земель в одній державі (ідея соборності); заперечення українського шовінізму. Інший представник українського консерватизму *С. Томашівський* (1875–1930) власні етнополітичні погляди засновував на ідеях творення української держави на засадах клерикальної монархії. Вважав, що доля держави вирішуватиметься в Галичині, відкидав спільну для всіх українців національну концепцію, обґрунтовував концепцію необхідності окремого процесу державотворення для Галичини і Наддніпрянської України, внутрішню органічну слабкість українського народу вбачав величезні відмінності у культурно-освітньому й політичному рівнях класів української нації, що не давало можливості творити органічну національну цілісність. Вчений запропонував теорію європеїзації: необхідність адаптації західноєвропейських досягнень до реальних етнополітичних потреб України. У концепції позитивного мілітаризму *В. Кучабського* (1895–1945) особливе місце в українському державному будівництві відводилося військовій еліті із сильним вождистським характером, військовим хистом і аристократизмом національного почуття. Він вважав, що головна роль у державотворчих процесах може виконати не етнічні об’єднання українців у межах чужої держави, а нація, психічний склад якої сформувався лише на певній території, зокрема у Галичині. Саме з нею, як з “українським П’ємонт”, вчений пов’язував надію з відродженням української державності. У цьому процесі він відводив голов-

ну роль українському народові, який, спираючись на власні сили — політичний досвід, історію та традиції, зможе створити незалежну державу, де єдиною спільною ознакою для людей різних національностей стане державна належність до України. Проблема етнополітичного розвитку, концептуальними засадам етнополітики в Україні приділяли велику увагу у своїх працях представники *націоналістичного напрямку* в українській політичній думці. Головним теоретиком цього напрямку був *Д. Донцов* (1883–1973), який, як і М. Міхновський, на початку своєї ідейної еволюції віддавав данину соціалістичним ідеям і був членом української соціал-демократичної партії. Потім змінив власні позиції і започаткував в українській політичній думці течію “інтегрального націоналізму”, основні принципи якої виклав у праці “Націоналізм”. Сутність принципів: 1) нову національну ідею слід будувати не на розумі, а на волі нації — інстинктивному прагненні її до експансії, жадоби панування і підкорення всього чужого; прагнення боротьби й усвідомлення її неминучості; 2) національна ідея повинна бути перейнята духом романтики, релігійного панування, містичного пориву, ірраціоналізму; 3) маси надихають до експансії насильства за перемогу своїх ідей; 4) романтизм і фанатизм, що надають національним почуттям релігійного змісту, а ідеям — догматичного характеру; 5) національній ідеї вибухову силу в історії надають непримирність, фанатизм, брутальність та аморальність; 6) право сильних націй організувати й вести інші народи для зміцнення й розвитку людської цивілізації; 7) кожна нова ідея, щоб здобути собі право на життя, має спиратися на ініціативну меншість, яка застосовує творче насильство для суспільного поступу та ін. Донцов вважав, що інтересам українського народу найбільше відповідає політичний сепаратизм, спрямований насамперед проти російської державності, а також проголошував несумісність демократії та гуманізму з національною волею та ідеєю. У поглядах на засади етнополітики *Д. Донцов* на відміну від *М. Грушевського*, *М. Драгоманова* та інших, які відстоювали федерацію різних держав, передусім слов’янських, за-

безпечення прав національних меншин, у т. ч. на національно-культурну автономію, по-перше, рішуче відмовлявся від федералістських традицій в українській політичній думці; по-друге, не визнавав права на будь-яке самовизначення іноетнічного населення України. Свою модель майбутньої української державності з широким використанням ідеологічних підвалин націоналізму Донцова виклав один із лідерів ОУН *М. Сціборський* (1897–1941). Основні риси його доктрини сформульовано у праці “Націократія”. Піддавши гострій критиці демократію, соціалізм, комунізм і монархізм, він запропонував створення державного утворення “націократії” як “режиму панування нації у власній державі”. Вчений розглядав націю не як механічне об’єднання певної кількості людей, пов’язаних спільністю території, мови й матеріальних інтересів, а лише як найвищу органічну форму людського співжиття, яка має неповторний внутрішній і духовний зміст, створений протягом століть на підставі спільності її моральної єдності та прагнення здійснювати власні історичні завдання. За моделлю Сціборського — “Нація понад усе!”; “нація та держава виступають як одноціла та найвища в її ідейній і реальній вартості мета, що означається поняттям державної нації”. Тільки через власну державу, підкреслював він, нація стає творчим чинником історії та повноправним господарем власної долі. За Сціборським українська держава повинна бути авторитарною і спиратися на працюючі верстви української нації, а політичним суб’єктом влади має стати національна диктатура. Історичні моделі української державності, засади її етнополітики активно розроблялись у працях мислителів, які належали до *національно-державницького напрямку* в політологічній думці України. Він пов’язаний насамперед з іменами *І. Франка*, *С. Дністрянського*, *В. Старосольського*, *О. Бочковського*, *С. Рудницького* та ін. Основними принципами їхньої ідеологічної течії були такі постулати: 1) вони висунули, на відміну від представників націоналістичного напрямку, ідею нації політичної (як сукупності громадян держави); 2) відстоювали синтетиз національних і загальнолюдських ін-

тересів; 3) вважали базовим принцип самовизначення нації в етнічних кордонах у формі національно-демократичної держави; 4) допускали участь України як самостійної держави у конфедеративних і федеративних об’єднаннях. Попередником цього напрямку був *І. Франко* (1856–1916), який одним із перших в українській політичній думці обґрунтував ідеал національної самостійності України, виступив за громадівсько-федеративний принцип, що мав визначати відносини між громадами, об’єднаннями і народами. У праці “Наш погляд на польське питання” він, відстоюючи ідею федерації, складеної з рівноправних та автономних утворень, й прогностуючи в перспективі можливість спільного польсько-українського існування, пише: “Силою придавити нашу Русь, винародити її Польща також не зможе. Єдину поруку ліпшої будочности обох народів ми бачимо тільки в їх федеративнім зв’язку між собою і з другими сусідами, в зв’язку, оснований на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремого народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішуватися в домашні справи сусіда або держати над ним яку-небудь опіку”. *С. Дністрянський* (1870–1935) базовими у своїй доктрині визначав поняття “нація” і “державна”, в яких виділив три основні елементи, що становлять їх сутність. Для держави ними є: територія; люди, які проживають на ній; організація суспільного ладу з її характерними ознаками — автономією, авторитетом та авторхією. Визначальними ознаками нації, за Дністрянським, є люди, територія, народна культура. Під терміном “люди” вчений розумів певний суспільний зв’язок, що склався на основі родового походження і загального почуття кровної спорідненості. До поняття “культура” він відносив народну мову, історичні звичаї. Категорія “державна”, на думку Дністрянського, має для держави політичне, а для нації — етнічне значення. Основні засади державницької концепції Дністрянського набули розвитку у роботах *В. Старосольського* (1878–1942), зокрема в його праці “Теорія нації”, де сформульовано основні тези щодо нації й національного питання: нація є “твором психології, а не витвором

національного думання”. Нею керується стихійна воля, яка не знає мети та обмежень, а має тільки напрям; нація за своєю природою мусить спрямувати зусилля на “опанування” державою; нація не лише народжується з волею політичного самовизначення, а й припиняє існування саме як нація, коли втрачає таку волю; лише через передавання нації як спільності всіх компетенцій держави можна досягти вирішення національного питання. Цінними для сьогодення є ідеї *О. Бочковського* (1884–1939), — одного із провідних як українських, так і європейських фахівців з теорії нації та національних відносин, який започаткував новий напрям наукових досліджень — націологію. До неї вчений відніс історичну або генетичну націологію, націоаналітику, етнополітику, націософію. Сутність основних ідей Бочковського: нація найактивніше виявляє вольовий момент саме в прагненні до утворення власної держави; політичним ідеалом нації є об’єднання в етнічних кордонах держави; метою українського народу має бути здобуття націократії, тобто політичного самовизначення в окремій державі; націократія — новий тип української держави, що здатна задовольнити самостійницькі прагнення кожного культурного народу, який проживає в Україні. *С. Рудницький* (1877–1937) розвив ідею *М. Грушевського* щодо можливості утворення такої форми міждержавного об’єднання, як Балтійсько-Чорноморська федерація у складі Фінляндії, Латвії, Естонії, Білорусі й України. Ця ідея ґрунтувалася на розумінні того, що Галичина і Наддніпрянщина становлять єдину етнічно-національну територію як складову Східної Європи. Політичний розвиток України, прогнозування моделей її етнополітики посідали чільне місце і в працях представників *націонал-комунізму*. Виникнення цього напрямку в українській політології зумовлено такими чинниками: нерозривним зв’язком попереднього національного руху із соціалізмом; порушенням політичних і національно-культурних прав України з боку більшовицької Росії; вірою частини представників українських лівих у можливість виправити критичний стан, в якому опинилась Укра-

їна, шляхом порозуміння, компромісу з російськими більшовиками. Теоретичним підґрунтям українського націонал-комунізму стали праці *В. Шахрая*, *С. Мазлаха*, *М. Хвильового*, *М. Скрипника*, *О. Шумського* та ін. Головні теоретичні засади, у т. ч. етнополітичні ідеї обґрунтовано у праці *С. Мазлаха* (1878–1937) й *В. Шахрая* (1888–1919) “До хвилі. Що діється на Україні і з Україною”. У ній автори піддали гострій критиці двозначну політику більшовиків стосовно України; обґрунтували необхідність незалежної УСРР, що вступає в союз з радянською Росією та іншими соціалістичними державами на принципах рівності. Вони виступали за створення окремої української комуністичної партії, пов’язаної з російською партією лише через Комуністичний Інтернаціонал; закликали до об’єднання різних частин української землі, де проживала більшість українців, незалежно від державних меж, в єдину українську республіку. У цій книзі вчені фактично здійснили одну із перших спроб у світовій політичній думці поєднати націоналізм і комунізм в одну цілу ідеологічну доктрину. Найяскравішим інтелектуальним представником націонал-комунізму був *Микола Хвильовий* (1893–1933), який вважав невідкладними завданнями, що поставили перед Україною: подолання комплексу меншовартості (“малоросійства”); відмежування від Росії; орієнтація на європейську культуру (засвоєння культурної спадщини “психологічної Європи”). За Хвильовим культурні процеси тісно пов’язані з політичними, і тому боротьба за самостійність української культури є складовою боротьби за кристалізацію української нації та створення самостійної радянської соціалістичної республіки, незалежної від Москви. Отже, українська політологічна думка та як її складова — теоретичне обґрунтування можливих засад етнополітики у другій половині XIX — початку XX ст. пройшла у своєму розвитку важливий етап становлення, характерною ознакою якого було переважання народницької ідеології. Представники цього напрямку не займалися безпосередньо питаннями історико-політологічної рефлексії. Їхні етнополітичні ідеї, орієнтири

можна лише простежити на підставі політичної публіцистики та практичної участі у політичній діяльності. Однією з визначальних заслуг ідеологів народництва, інших напрямів слід вважати закладення ними фундаментальних знань з вітчизняної історії як емпіричної та теоретичної науки. Політологічна думка у той час формувалась у лоні історичної науки, розвиток якої сприяв активному відродженню національної пам'яті та свідомості.

*Політологія.* Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1996.

О. Антонюк

**Формування націй** — за Карлом В. Дейчем — спосіб пояснення, в якому

усвідомлюються, пояснюються фактори впливу, що спричинили появу національних держав у Західній Європі, а саме: індустріалізація, накопичення капіталу та економічне зростання; соціальна мобільність на основі суспільної модернізації; трансферна і комунікативна структура; національна самосвідомість; захист національно єдиної держави від внутрішньої та зовнішньої загрози. Ф. н. фактично розглядається як модель розвитку, що переноситься і на сучасні країни, які розвиваються (модернізуються).

*Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1920; *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. — К., 1990; *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

М. Головатий

## X

**Характер** (грецьк. *charakter* — специфічна риса, ознака) — особливість поведінки людини, яка виявляється в її манерах, вчинках, особливостях розуму. X. визначає основні зміни, що відбуваються в людині та з людиною, а також силу певного опору щодо зовнішніх впливів, становлячи собою основу особистості, її моральні засади. Довершеність, певна досконалість людини детермінована саме її цілісністю X. (Е. Кант).

*Философский энциклопедический словарь.* — М., 1998.

М. Головатий

**Християнство** (*Christianity*, від грецьк. *Cristos* — помазаник) — одна з трьох світових релігій (разом з буддизмом та ісла-

мом). X. виникло в I ст. н. е., виділившись із містико-месіанських рухів у східній провінції Римської імперії (Палестині). Назване іменем його засновника Ісуса Христа. В IV ст. стало державною релігією Римської імперії. Має три основні напрями: католицизм, православ'я, протестантизм. Загальна кількість віруючих — понад 1 млрд. Головна ознака, що об'єднує їх, — віра в Ісуса Христа як боголюдину, спасителя світу. Основне джерело віровчення — Святе письмо (Біблія, особливо її друга частина — Новий Завіт).

*Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000; *Халипов В. Ф.* Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.

М. Головатий

# Ц

**Центральна Рада (Українська Центральна Рада)** — перший державний орган в модерній (новітній) історії українського народу, який виступив ініціатором національного відродження України. Впродовж 14 місяців з березня 1917 по квітень 1918 р. У. Ц. Р. пройшла складний шлях від київської міської громадської організації, створеної групою української національно свідомої інтелігенції, до активного чинника відновлення новітньої української державності — парламенту. Ідею створення єдиного всеукраїнського центру, що координував би діяльність усіх наявних тоді українських громадських і політичних сил висунуло Товариство українських поступовців. Фундаторами У. Ц. Р. були Українське наукове товариство, агрономічно-технічні, студентські й кооперативні організації. Впродовж березня–квітня 1917 р. — початкового етапу їхньої діяльності — відбулося становлення У. Ц. Р. як українського громадсько-політичного представницького органу, задекларовано основні гасла, розроблено стратегію і тактику їх втілення в життя, сформовано внутрішню структуру обрано перший склад Ради, керівників, утворено апарат (президію, комісії, друкований орган), сформовано фракції, відпрацьовано регламент роботи. Важливими подіями цього періоду стали: повернення 13 березня до Києва М. Грушевського та робота Всеукраїнського національного з'їзду (7–8 квітня), який обрав новий склад У. Ц. Р. До половини (60 місць) її членів обиралися за територіальним принципом від губерній та великих українських громад за межами України. 20 місць відводилося київським громадським, військовим, професійним та науково-освітнім організаціям, чим підкреслювалася особлива роль київської інтелігенції у творенні У. Ц. Р. Міста Катеринослав, Одеса, Харків, Москва та Петроград отримали по 2 мандати; робітничі, селянські, студентські та кооперативні організації — по 5. Партійне представ-

ництво визначалося в 1–5 місць. Загальна чисельність нового складу У. Ц. Р. орієнтовно становила 100–150 членів, обраними на з'їзді були 118 (серед них — 6 жінок, згодом їх кількість зросла до 15). 28 червня У. Ц. Р. здійснила “самоорганізацію”. З цього часу до її складу входило вже 568 осіб; 212 з них репрезентували Всеукраїнську раду селянських депутатів, 132 — Всеукраїнську раду військових депутатів, 100 — Всеукраїнську раду робітничих депутатів, 27 — Український Генеральний Військовий Комітет, 52 — губернії, 6 — українські колонії, 1 — духовенство, по 5 осіб — спілки вчителів, студентів, кооператорів. На думку голови У. Ц. Р. М. Грушевського, українці зрозуміли, що діяльність як Ради, так і її виконавчого органу — Генерального секретаріату — може розвиватися тільки за умови, коли У. Ц. Р. перестане бути виключно національним органом, а її Генеральний секретаріат стане авторитетною владою не тільки для тих, що добровільно його визнаватимуть як свою національну владу, а обов'язково для всіх людей. Тому з 20 липня до її складу ввійшли представники національних меншин (202 члени та 52 кандидати, а саме: 30 — від Ради робітничих депутатів, по 20 — від Ради військових депутатів, російських есерів та РСДРП(м), по 10 — від Ради об'єднаних громадських організацій та партії конституційних демократів, 4 — від народних соціалістів, 50 осіб — від єврейської громади, 20 — від польської, 4 — від молдавської, по 3 — від татарської та німецької, по 1 — від греків, чехів, болгарів і менонітів при 4 вакансіях). Національний склад У. Ц. Р. був такий: 75 % мандатів належало українцям, решта (202) — національним меншинам. Росіяни мали понад 14 % усіх місць, євреї — до 6 %, поляки — 2,5 %. Формування організаційних структур У. Ц. Р. розпочалося з перших днів її існування. У повідомленні газети “Вісти з Української Центральної Ради” за 19 березня, де йшлося про створення У. Ц. Р. 7 березня,

окреслено її перші структури: президію (голова Ради, два його заступники, писар та скарбник) і дев'ять комісій. Після Всеукраїнського національного з'їзду відбулося ускладнення структур, яке свідчило про завершення першого організаційного періоду, перетворення У. Ц. Р. на активний, дійовий чинник політичного життя не лише в Україні, а й за її межами. Згідно з демократичними організаційними принципами вищим органом визнавалися її загальні збори. У "Наказі Українській Центральній раді" від 23 квітня 1917 р. зазначалося, що вони "визначають напрям і характер всієї роботи У. Ц. Р.". Збори мали скликатися не рідше, як один раз на місяць, а за нагальною потребою передбачалися екстрені збори. За період існування Ради відбулося дев'ять загальних зборів. Перші — 8 квітня, в день завершення роботи Всеукраїнського національного з'їзду, на яких було затверджено список членів У. Ц. Р., обраної з'їздом, сформовано її виконавчий орган — Комітет Центральної Ради. На других загальних зборах (22–23 квітня 1917 р.) було обговорено питання про українізацію війська, ухвалено перший нормативний акт діяльності У. Ц. Р. — згаданий вище "Наказ". У центрі уваги третіх загальних зборів (7–9 травня 1917 р.) були взаємовідносини з Тимчасовим урядом, відрядження повноважної делегації до Петрограда з метою розв'язання питання про право українського народу на національно-територіальну автономію. Четверті загальні збори (1–3 червня 1917 р.) заслухали звіт В. Винниченка про поїздку делегації Ради до Петербурга, а також повідомлення про відхилення Тимчасовим урядом домагань автономії. Збори постановили звернутися до українського народу із закликом "негайного закладення підвалин автономного ладу в Україні". Ця постанова стала важливою підставою проголошення Першого Універсалу. П'яті загальні збори (20 червня 1917 р.) затвердили утворення Генерального секретаріату та його декларацію, ухвалили низку резолюцій стосовно реорганізації Ради, поповнення її представниками національних меншин, які проживали в Україні. На зборах було вирішено провести у Києві з'їзд народів Росії, які праг-

нули федеративного устрою країни, внесено зміни до статуту Комітету Центральної Ради, розширено його права та збільшено кількість членів, обговорено хід переговорів лідерів У. Ц. Р. з делегацією Тимчасового уряду в Києві, схвалено Другий Універсал. На шостих загальних зборах (5–9 серпня 1917 р.) бурхливо обговорювалась ситуація після відмови Тимчасового уряду санкціонувати "Статут вишого управління України", заміни його "Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду". Було порушено питання про скликання Українських Установчих зборів, а також засуджено ініціативу Тимчасового уряду щодо проведення у Москві 12 серпня Державної наради. У центрі уваги сьомих загальних зборів (29 жовтня — 2 листопада 1917 р.) був пошук виходу із ситуації, що склалася в країні після падіння Тимчасового уряду у Петрограді та збройного інциденту в Києві. На восьмих загальних зборах (12–17 грудня 1917 р.) гостро дебатувалося питання про мир та землю, було обговорено хід підготовки до виборів Українських Установчих зборів. Дев'яті загальні збори (15–25 січня 1918 р.) схвалили закони про землю та 8-годинний робочий день, внесли деякі зміни у закон про вибори до Українських Установчих зборів. Учасники зборів обговорили хід мирних переговорів у Бресті, ситуацію, що склалася у зв'язку з наступом більшовиків і повстанням на заводі "Арсенал", схвалили реорганізацію Малої ради, затвердили В. Голубовича на посаді голови Ради народних міністрів. Загальні збори, незважаючи на високі повноваження, виявилися найменш ефективною структурою Ради. Дієвим структурним елементом її зарекомендувала себе Мала рада, яка спершу функціонувала як виконавчий орган і називалася Комітетом У. Ц. Р. Перший склад цього Комітету (20 осіб) було обрано 8 квітня загальними зборами. Увійшли до нього президія Ради (голова та два його заступники) і 17 членів. Обов'язки і права комітету було визначено "Наказом" від 23 квітня 1917 р. Комітету доручалося виконувати поточну роботу в конкретних, постійно змінних умовах. Проте із самого початку він мав значну як організаційну,

так і політичну свободу. Його повний склад, згідно з “Наказом”, розширювався до 33 членів, з яких лише 20 (враховуючи голову Ради та двох заступників) обиралися загальними зборами, решта поповнювалася рішеннями самого Комітету. Він також обирав голів комісій, які діяли при У. Ц. Р., її секретарів та скарбника. Комітет став керівним її осередком, формував ініціативи, які вносилися на розгляд сесій, готував проекти найважливіших політичних рішень, схвалював і проголошував їх іменем Ради. В руках Комітету зосереджувалися фінанси, ним контролювалася і спрямовувалася поточна робота, здійснювався зв'язок з місцями. 29 червня 1917 р. постановою п'яти загальних зборів Комітет отримав право “вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Ради”. До 40 осіб розширювався його склад. На початку липня Комітет поповнився на 30 % (18 осіб) політичними діячами, які репрезентували національні меншини. У процесі реформування Комітет остаточно змінив свою назву і з липня іменувався Малою радою. 1 серпня вона затвердила власний регламент, щотижня повинна була збиратися на чергові збори, а за потреби голова Ради міг скликати і надзвичайні. Для схвалення важливих законодавчих рішень кворум встановлювався у 2/3 загальної кількості членів, а для менш відповідальних — 1/2. Рішення схвалювалися простою більшістю відкритим, закритим чи поіменним голосуванням. Регламент відкривав широкі можливості для діяльності голови Ради. Він скликав і вів збори, пропонував порядок денний, керував обговоренням, підбивав його підсумки, визначав порядок голосування пропозицій (резолуцій), що надходили від фракцій. Постійним головою Ради протягом її існування залишався М. Грушевський. Мала рада формувалася на основі пропорційності між фракціями, які становили Велику раду. Позапартійний голова Ради мав чотирьох заступників від чотирьох українських партій, два відповідальні секретарі президії належали до УПСР, а два — до УСДРП. У серпні з 65 членів Малої ради до українських партій належали 35, єврейських — 15, російських — 10,

польських — 4 особи. Найбільше місць у Малій раді (14) мали УСДРП та УПСР (остання — не враховуючи М. Грушевського). Кількісний паритет у Малій раді між цими партіями зберігався до початку 1918 р. Більшість з найвідповідальніших політичних рішень У. Ц. Р. було прийнято Малою радою. До її доробку належать Перший, Третій і Четвертий Універсали, статут Генерального секретаріату, Конституція УНР, закони про грошову одиницю, громадянство УНР, адміністративно-територіальний устрій України, про запровадження григоріанського календаря та середньоєвропейського часу, ратифікація Брестського мирного договору. Важливим структурним елементом, підпорядкованим Малій раді, були постійні та тимчасові комісії У. Ц. Р. Перші з них було сформовано в березні 1917 р., далі утворення та діяльність комісій обумовлювалися “Наказом” від 23 квітня та регламентом Малої ради.

*Дорошенко Д.* Історія України: 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 т. — Прага, 1921–1922; *Українська Центрально Рада.* Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1996.

*О. Антонюк*

**Церква державна (церква, підпорядкована державі)** — гарантований конституцією або іншим правовим актом у державі винятковий стан будь-якої релігії чи конфесії. Ознаками Ц. д. є також тісне персональне переплетення церкви і держави.

*М. Головатий*

**Церковна влада** — 1) органи управління в церкві; 2) духовний (не світський) вплив, дія церкви як організації на віруючих і невіруючих, на ієрархів церкви.

*М. Головатий*

**Цивілізація** — 1) синонім культури; 2) рівень, ступінь суспільного розвитку (антична Ц., середньовічна Ц., сучасна Ц. тощо); 3) сутність суспільного розвитку, наступна за варварським (Л. Морган, Ф. Енгельс); 4) у деяких теоріях — епоха

деградації та занепаду на протипагу цілісності, органічності культури. Ц. — це стадія розвитку людської спільноти, яка визначається відносно високим рівнем освіти, побуту, соціальної сфери і структур, науково-технічних досягнень, які суттєво зменшують залежність суспільства від природних факторів, а в галузі поведінки — домінуванням раціональних, свідомих мотивів над ірраціональними. Ц. як правило, протиставляється висхідному

етапові розвитку, примітивізму та варварству.

*Соціологія:* Короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; За ред. В. І. Воловича. — К., 1998; *Соціальна філософія:* Короткий енциклопедичний словник // Заг. ред. і укл.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — Київ; Харків, 1997.

*М. Головатий*

## Ч

**Честь національна** — сукупність вищих моральних принципів, вимог моралі нації, якими керуються її члени у своєму повсякденному міжнародному громадському, особистому житті, поведінці. Це дотримання морально-етнічних національних правил гідності, її захист. За змістом “Ч. н.” близька до понять “національна гідність”, “національне достоїнство”. Відмінність між ними в тім, що поняття про національну гідність впливає з принци-

пу рівності всіх, хто належить до певної нації в моральному відношенні, тоді як поняття “Ч. н.” пов’язане з вимогами певної поведінки, дій для підтримання репутації, престижу тієї нації, до якої належить особа. Критерії оцінки Ч. н. змінюються за зміни соціально-політичного ладу держави, де мешкає нація.

*Словарь по этике.* — М., 1989.

*В. Захожай*

# Ш

**Шовінізм** (франц. *chauvinisme* або *chauvin* — войовничий) — політика та ідеологія проповіді винятковості певної нації, протиставлення її інтересів інтересам інших націй і народів та розпалювання на цій підставі міжнаціональної ворожнечі й ненависті. Термін “Ш.” походить від прізвища солдата наполеонівської армії Н. Шовена (N. Chauvin), який під час єгипетського походу 1798–1801 рр. виявляв особливу нетерпимість і зверхність у ставленні до арабського населення. Цим терміном згодом почали позначати різні прояви своєрідного патріотичного екстремізму. Найпоширенішим різновидом Ш. є великодержавний Ш. — ідеологія й політика нації, яка посідає домінуюче місце в усіх сферах держави й демонструє свою вищість над іншими націями й етносами. Великодержавний Ш. спрямований на визиск інших національно-етнічних утворень, дискримінацію їхніх представників у різних сферах економічного, політичного, соціального, культурного життя суспільства на підставі переконання про нижчість їхнього рівня розвитку (мовного, загальнокультурного тощо). Великодержавний Ш. може виявлятися як у політиці панівної нації всередині однієї дер-

жави, так і мати міжнародний вияв і резонанс, зокрема в політиці одних держав (як правило, економічно й військово сильних) щодо інших, особливо економічно слабких, політично нестабільних тощо. За таких обставин Ш. постає ідеологією загарбницьких воєн й виправдання різних форм експлуатації інших народів планети. Великодержавний Ш. можливий тільки з боку панівної в державі нації. Його ідеологія й практика мають не лише глибоке коріння в масовій психології представників цієї нації, неписаних нормах їхньої поведінки (навіть коли такому пануванню настав кінець), а й доволі активно підтримується в суспільній свідомості, під різним виглядом культивується на державному рівні. Ефективною протидією Ш. є реальна (а не декларована) гарантія й здійснення прав і свобод людини незалежно від національної належності.

*Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні. — К., 1999; *Основи* етнодержавознавства. — К., 1997; *Майборода О.* Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). — К., 1999; *Тейлор Ч.* Етика автентичності. — К., 2002; *Українська нація: шлях до самовизначення.* — К., 2001.

*А. Черній*

## Я

**Язичництво, поганство** — загальний термін, вживаний у богослов'ї для позначення світоглядних систем, що передували світовим релігіям або існують на противагу їм. Етимологічно термін “Я.” походить від слов'янського “язици” (народи) і первісно означає вірування інших народів, на практиці — вірування, відмінні від іудаїзму, позаяк вживання поняття “народ” для маркування релігій, не схожих на власну, взято саме з іудаїзму. Термін “П.” запозичене з латини: *roganus* — селянин, варвар. Так називали селян, які сповідували дохристиянські релігійні та міфологічні вірування. Семантично Я. — багатозначний термін, точне визначення якому дати важко. Різні автори Я. вважають то комплекс первісних вірувань та обрядів, який прислужився основою всім світовим релігіям (Б. Рибаків), то релігійні вірування нетейстичного характеру (С. Аверинцев), то сукупність політичних нехристиянських релігійних вірувань. Християнські автори часто розуміють під Я. залишки дорелігійних культів у системах світових релігій. Деякі вчені говорять про греко-римське Я., яке не належить ні до нерозроблених теоретично первісних вірувань, ані до їх рудиментів у християнстві чи ісламі. Однією з головних ознак Я. є те, що сфера сакрального в них не обмежується божественним началом. Структура Я. як світоглядної системи — дуже неоднорідне явище, бо окремі язичницькі моделі помітно різняться між собою багатством структурних елементів, способами їхнього взаємозв'язку, роллю кожного з них. Зазвичай язичницька модель містить як міфологічну духовну основу (космогонічні й космологічні міфи; міфи про походження першолюддини, свого роду чи племені, виникнення світу флори й фауни; демонологію; міфи про життя й подвиги богів і предків), так і духовно-практичні форми системи (обрядовість; комплекс табу; комплект регулюючих принципів організації праці, соціальної структури, суспільних стосунків згідно з вимогами

язичницького світорозуміння). В діяхро-нічному плані Я. пройшло певні етапи, що втілились у відносно самостійні історичні форми язичницького світогляду: фетишистсько-анімістичну; шаманізм; теїстичне Я., у т. ч. витончені й надзвичайно розгалужені системи греко-римського Я., давньокитайської, семітської, ведичної та інших міфологій. Елементом низки язичницьких моделей виступає і ритуальний канібалізм, але питання щодо того, вважати його окремим етапом розвитку світоглядного змісту Я. чи тільки рисою духовності деяких первісних спільнот, наразі залишається відкритим. Я. історично відіграло надзвичайно важливу роль в історичних процесах етногенезу, в консолідації людських спільнот. Усвідомлення відмінностей між “своїми” й “чужими” тотемами, божествами, першопредками полегшувало і навіть спрямовувало процеси самоідентифікації груп. Крізь призму міфологічного бачення відбувалося засвоєння людиною навколишнього простору не лише як життєвого середовища, а й як природного інобуття етносу. Я. виробляє й зберігає культурні смисли, бере участь в структуризації соціальних ролей, тематизації культурної пам'яті, почуттів, переживань. Значущим постає продукування Я. життєпрограмуючих сенсів і в координатній системі “людина-боги”. Це виявляється вже у світогляді шаманізму і особливого розвитку досягає у творчості римських стоїків та в індуїстській міфології. Тому неправомірним є редукування Я. до релігії самодостатнього космосу, а духовного в Я. — тільки до природного. Українське Я. становить собою багатоаспектне явище зі складною структурою. Тексти, в яких збереглися ознаки язичницького світогляду (замовляння, обрядові пісні, казки, повір'я, меншою мірою загадки й билини), а також календарні, й трудові обряди, звичаї свідчать про наявність в системі українського Я. потужного пласту найархаїчніших форм свідомості: анімізму, елементів тотемізму, залиш-

ків шаманського світогляду, широкої мережі табу, реліктів теїстичного етапу розвитку цієї системи (згадки про язичницьких богів у замовляннях, обрядових піснях, казках). Ще до середини ХХ ст. в Україні широко побутували залишки язичницької демонології. Потужний потік язичницького світогляду протягом століть продовжував струмувати у весільних і поховальних обрядах, повір'ях, пов'язаних з роботами в галузі рослинництва й тваринництва, в будівництві, народній медицині. Такого роду обрядовість найповніше збереглася на Поліссі, в Карпатах, на Волині. Втілюючись у звичаях, обрядах, Я. служило джерелом самоідентифікації українців та окремих етнографічних груп всередині українського етносу. Боротьба світових релігій за підпорядкування Я. своєму впливові призвела до зникнення цілих пластів язичницької культури, до витіснення на маргінес елементів її світогляду. Проте, виявившись неспроможними викоринити чи цілковито підкорити язичницькі вірування й культу, світові релігії частково асимілювали їх, частково видозмінили власну обрядовість, міфологію, морально-етичні приписи й естетичні погляди з метою нейтралізації впливу й авторитету Я. У свою чергу, Я. запозичувало в світових релігій засоби для свого збереження і навіть удосконалення в умовах існування в християнському, ісламському чи буддійському соціумі. Я. використовує релігійні сюжети, символіку, імена, елементи ритуалів для модернізації своїх ритуалів і культур.

Прикладом цього можуть бути українські замовляння. Асимілювавши низку елементів релігії, язичницька модель може навіть стати систематизованішою, привабливішою, як, наприклад, теоретично насиченішим став сучасний шаманізм, упорядкувавши уявлення про пантеон своїх богів і духів під впливом буддизму; елементи ісламського віровчення використовуються в багатьох язичницьких культах африканських племен. Це спростовує поширену думку про абсолютну герметичність і нездатність Я. до трансформацій. В Я., як і в світових релігіях, продукуються смисложиттєві проблеми, втілюються намагання людини знайти вихід із ситуації трагічного усвідомлення неминучості смерті, осягнення власної окремішності в світі, прагнення самоствердження та інші фактори екзистенційного характеру. Ці питання постають вже у міфах народів Мікронезії, Австралії, Нової Гвінеї, у слов'янських, скандинавських міфологіях. Твердження християнських та мусульманських авторів про злиденність світоглядних змістів і моральних смислів в Я. не мають під собою достатніх підстав.

*Фрезер Дж.* Золотая ветвь. — М.: Политиздат, 1983; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. — М., 1988; *Элиаде М.* Мифы, сновидения, мистерии. — Б. М., 1996; *Носова Г. А.* Язычество в православии. — М., 1975; *Каюа Р.* Людина та сакральне. — К., 2003; *Ятченко В. Ф.* Про духовність українського етносу дохристиянської доби. — К., 1998.

*В. Ятченко*

## Глосарій

### А

Аберація етнічна	М. Головатий
Абляція етнічна	М. Головатий
Аборигени	О. Антонюк
Автономія	М. Головатий
Автономія етнічна	М. Головатий
Автономія національно-культурна	О. Антонюк
Автономія національно-персональна	О. Антонюк
Автономія національно-територіальна	О. Антонюк
Автостереотипи	О. Антонюк
Автохтони	В. Ятченко
Адаптація етнічна	В. Ятченко
Адаптація культурна	М. Головатий
Акт проголошення незалежності України	О. Антонюк
Акультурація	М. Головатий
Анізотропія етнічна	М. Головатий
Анклав етнічний	В. Ятченко
Антагонізм етнічний	В. Ятченко
Антипатія етнічна	М. Головатий
Антисемітизм	Г. Щокін
Антропогенез	О. Антонюк
Антропологія	О. Антонюк
Антропологія соматична	М. Головатий
Апартеїд	М. Головатий
Апатрид	М. Головатий
Апологетика	М. Головатий
Ареал етнічний	В. Ятченко
Архетип етнічний	В. Ятченко
Асиміляція	О. Антонюк
Асиміляція етнічна	В. Ятченко
Атеїзм	М. Головатий
Атрибут етнічний	В. Ятченко

### Б

Багатокультурність	О. Антонюк
Балканізація	М. Головатий
Батьківщина	А. Черній
Беззаконня	М. Головатий
Біблія	М. Головатий
Біженці	А. Черній
Білінгвізм (двомовність)	В. Ятченко
Білоруси в Україні	О. Антонюк
Біосфера	А. Черній
Біпатрид	М. Головатий
Бойки	О. Антонюк
Болгари в Україні	О. Антонюк
Буття етносоціальне	В. Ятченко

## В

Валуєвський циркуляр 1863 р. Великої Французької революції (1789–1794) етнополітичній ідеї.	О. Антонюк
Верховний комісар ООН з прав людини	О. Антонюк
Верховний комісар у справах біженців	М. Головатий
Взаємодія міжетнічна	М. Головатий
Визначеність особистості національна	М. Головатий
Відновлення етнічне	О. Антонюк
Відносини міжетнічні	М. Головатий
Відродження етнополітичної думки (етнічний ренесанс)	О. Антонюк
Відродження етносоціальне	В. Ятченко
Відродження національне	О. Антонюк
Відчуття національні	М. Головатий
Вірмени в Україні	О. Антонюк
Влада народу	М. Головатий
Влада традицій	М. Головатий
Внутрішня позиція	М. Головатий
Воля	М. Головатий
Всесвітня Рада церков (ВРЦ)	М. Головатий

## Г

Гагаузи в Україні	О. Антонюк
Гандизм	М. Головатий
Генезис нації	М. Головатий
Генна спадковість нації	М. Головатий
Генотип	М. Головатий
Геноцид	М. Головатий
Географічний детермінізм	О. Антонюк
Географія етнічної поведінки	М. Головатий
Геополітика	М. Головатий
Геронтократія	М. Головатий
Гетерогенність	О. Антонюк
Гетеростереотипи	О. Антонюк
Гетто етнічне	М. Головатий
Гідність національна	М. Головатий
Голодомор	М. Головатий
Гомеостаз етнічний	О. Антонюк
Гомогенність	О. Антонюк
Гордість національна	М. Головатий
Греки	О. Антонюк
Громада	М. Головатий
Громадська думка	М. Головатий
Громадянин	М. Головатий
Громадянство	М. Головатий
Громадянська непокора	М. Головатий
Громадянські права і свободи	М. Головатий
Громадянськість	М. Головатий
Грузини в Україні	О. Антонюк
Група етнічна	М. Головатий
Група етноконфесійна	М. Головатий

Група етнолінгвістична  
Гуцули

М. Головатий  
О. Антонюк

## Д

Давніх Греції та Риму етнополітична думка  
Деетнізація  
Декларація прав національностей України  
Декларація принципів толерантності  
Декларація про державний суверенітет України  
Декларація про права осіб, що належать до національних  
або етнічних, релігійних і мовних меншин  
Декolonізація  
Делімітація кордонів  
Демаркація кордонів  
Демографія етнічна  
Денаціоналізація  
Депортація  
Держава  
Держава поліетнічна  
Держава соціальна  
Державна мова  
Державні (національні) інтереси  
Десегрегація  
Директорія Української Народної Республіки  
Дискримінація етнічна  
Дисперсія етнічна  
Дифузія етнічна  
Діагностика етнічна  
Діалог етнічний  
Діаспора  
Діаспора українська  
Діаспора українська в Австралії  
Діаспора українська в Аргентині  
Діаспора українська в Бразилії  
Діаспора українська в Канаді  
Діаспора українська в Румунії  
Діаспора українська в США  
Домінанта етнічна

О. Антонюк  
М. Головатий  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
В. Волобуєв  
А. Черній  
А. Черній  
В. Волобуєв  
А. Черній  
О. Антонюк  
М. Головатий  
О. Антонюк  
М. Головатий  
М. Головатий  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
М. Головатий  
М. Головатий  
М. Головатий  
М. Головатий  
Г. Щокін  
О. Антонюк  
М. Головатий  
М. Головатий

## Е

Еволюціонізм  
Еволюція етнокультурна  
Егоцентризм  
Екзогамія  
Екстремізм етнічний  
Еміграція  
Емський указ 1876 р.  
Ендогамія  
Етатизм  
Етнізація  
Етнікос  
Етнічна антропологія

О. Антонюк  
Г. Щокін  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
Г. Щокін  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
В. Ятченко  
В. Захожай  
В. Ятченко  
М. Головатий  
В. Волобуєв

Етнічна дисперсизація	О. Антонюк
Етнічна ідентифікація	О. Антонюк
Етнічна ідеологія	О. Антонюк
Етнічна картина світу	О. Антонюк
Етнічна меншина	О. Антонюк
Етнічна психологія	М. Головатий
Етнічна спільнота	В. Захожай
Етнічні атрибути	О. Антонюк
Етнічні процеси	О. Антонюк
Етнічність	О. Антонюк
Етноархеологія	О. Антонюк
Етногенез	А. Черній
Етногенетична міксація	О. Антонюк
Етногеографія	В. Волбуєв
Етнографія	А. Черній
Етнодемографія	О. Антонюк
Етнодержавознавство	В. Волобуєв
Етнодисперсні групи	О. Антонюк
Етнологія	В. Волобуєв
Етнологічна економіка	В. Волобуєв
Етнічна історія	А. Черній
Етнократія	В. Волобуєв
Етнократологія	М. Головатий
Етнокультурна політика в Україні	О. Антонюк
Етнолінгвістика	А. Черній
Етнологія	В. Волобуєв
Етнічний ім'я	О. Антонюк
Етнічний мік	В. Захожай
Етнопедagogіка	О. Антонюк
Етнополітика	О. Антонюк
Етнополітика незалежної України	О. Антонюк
Етнополітична думка в Україні	О. Антонюк
Етнополітична конфліктологія	О. Антонюк
Етнополітичне мислення	М. Головатий
Етнополітичний конфлікт	О. Антонюк
Етнополітичний менеджмент	О. Антонюк
Етнополітичний організм	О. Антонюк
Етнополітичні ідеї американських просвітителів — батьків-засновників США	О. Антонюк
Етнополітичні конфлікти (динаміка і типологія)	О. Антонюк
Етнополітичні конфлікти (форми, способи регулювання)	О. Антонюк
Етнополітологія	О. Антонюк
Етнополітологія (методологічні засади)	О. Антонюк
Етнополітологія (функції)	О. Антонюк
Етнопсихологія	М. Головатий
Етнос	О. Антонюк
Етносеміотика	М. Головатий
Етносоціологія	О. Антонюк
Етнотип	М. Головатий
Етнофілософія	А. Черній
Етнофор	М. Головатий
Етнофрейдизм	В. Волобуєв
Етноцентризм	А. Черній
Етруски	В. Захожай

## Є

Євразійство  
Євреї  
Європейська хартія регіональних мов або мов меншин  
Європейський Союз  
Європоцентризм  
Єдність

О. Антонюк  
Г. Щокін  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
М. Головатий

## Ж

Життєдіяльність  
Життєдіяльність нації

В. Волобуєв  
В. Волобуєв

## З

Забезпечення прав національних меншин в Україні  
Загальна декларація прав людини  
Закон Божий  
Закон України “Про національні меншини в Україні”  
Запорізька Січ  
Захист прав національних меншин  
Західна українська діаспора  
Звернення Верховної Ради України до громадян України  
всіх національностей  
Звичай

М. Головатий  
О. Антонюк  
М. Головатий  
О. Антонюк  
М. Головатий  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
  
О. Антонюк  
М. Головатий

## І

Ідеал національний  
Ідентифікація  
Ідентифікація етнічна  
Ідентичність  
Ідентичність національна  
Ідеологія етнічна  
Імміграція  
Імперія  
Індеанізм  
Індивідуалізм  
Інкультурація  
Іноземці  
Інструменталізм  
Інтеграція  
Інтерес етнічний  
Інтернаціоналізм  
Інформація соціальна  
Інфраструктура соціальна  
Іредентизм  
Історична пам'ять  
Історична самосвідомість

М. Головатий  
В. Волобуєв  
О. Антонюк  
В. Волобуєв  
В. Волобуєв  
В. Волобуєв  
О. Антонюк  
М. Головатий  
О. Антонюк  
М. Головатий  
О. Антонюк  
В. Волобуєв  
О. Антонюк  
М. Головатий  
В. Волобуєв  
М. Головатий  
М. Головатий  
О. Антонюк  
О. Антонюк  
О. Антонюк

## К

Каста  
Катастрофа етнічна

О. Антонюк  
М. Головатий

Категорії етнічні	М. Головатий
Квота імміграційна	О. Антонюк
Київської Русі етнополітична думка	О. Антонюк
Кирило-Мефодієвське товариство (братство)	О. Антонюк
Класифікація етносів	О. Антонюк
Колоніалізм	О. Антонюк
Колонія	О. Антонюк
Компетентність етнокультурна	М. Головатий
Компліментарність	О. Антонюк
Конвергенція етнічна	О. Антонюк
Конвіксія	М. Головатий
Консолідація етнічна	О. Антонюк
Консорція	М. Головатий
Константи етнічної картини світу	М. Головатий
Конституція України (1996 р.)	М. Головатий
Конструктивізм	О. Антонюк
Конфедерація	М. Головатий
Конформізм	О. Антонюк
Кордони етнічні	М. Головатий
Кордоцентризм	А. Черній
Космополітизм	М. Головатий
Краєзнавство	В. Волобуєв
Кримські татари в Україні	О. Антонюк
Ксенофобія	А. Черній
Культура інформаційна	М. Головатий
“Культура масова”	М. Головатий
Культура міжетнічного спілкування	М. Головатий
Культура національна	М. Головатий
Культурна політика (державна)	О. Антонюк
Культурний плюралізм	М. Головатий

## Л

Лемки	О. Антонюк
-------	------------

## М

Маргінал етнічний	М. Головатий
Ментальність етнічна	М. Головатий
Методи етнополітологічних досліджень	О. Антонюк
Міграція	О. Антонюк
Міжетнічні відносини	О. Антонюк
Міжнародний механізм захисту прав людини	О. Антонюк
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.	О. Антонюк
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права	О. Антонюк
Міксація етногенетична	М. Головатий
Місцегенація	М. Головатий
Мова етнічна	М. Головатий
Мова засобів масової інформації	Ю.Бондар
Мова рідна	О. Антонюк
Модернізація	О. Антонюк
Молдавани в Україні	О. Антонюк
Мораль етнічна	М. Головатий

## Н

Народ	М. Головатий
Народи корінні	О. Антонюк
Народна конституція	М. Головатий
Народність	М. Головатий
Народонаселення	А. Черній
Населення прийшла	М. Головатий
Натуралізація	О. Антонюк
Нацизм	Г. Щокін
Націогенезис	М. Головатий
Націологія	А. Черній
Націоналізм	М. Головатий
Націонал-сепаратизм	О. Антонюк
Національна держава	В. Волобуєв
Національна згода	М. Головатий
Національна ідеологія	О. Антонюк
Національна культура	М. Головатий
Національна меншина	О. Антонюк
Національна політика в УРСР (радянський період)	О. Антонюк
Національна преса (засоби масової інформації національних меншин)	Ю. Бондар
Національна психологія	М. Головатий
Національний ідеал	А. Черній
Національний інформаційний простір	Ю. Бондар
Національний характер	Г. Щокін
Національні меншини (причини виникнення та їх типи)	О. Антонюк
Національність	М. Головатий
Національно-культурні товариства	О. Антонюк
Нація	О. Антонюк
Неофашизм	М. Головатий
Непорушності державних кордонів принцип	М. Головатий
Німецьких мислителів епохи Просвітництва	
етнополітичні концепції	О. Антонюк
Німці в Україні	О. Антонюк

## О

Області (райони) історично-етнографічні	М. Головатий
Обряд	М. Головатий
Організація з безпеки та співробітництва в Європі	О. Антонюк
Організм етносоціальний	М. Головатий

## П

Пам'ять генетична	М. Головатий
Пам'ять етнічна	О. Антонюк
Пасіонарність	А. Черній
Пацифізм	М. Головатий
Персоналізація	М. Головатий
Плем'я	А. Черній
Плюралізм етнічний	М. Головатий
Політика народонаселення	М. Головатий
Політична думка	М. Головатий

Полонізація	О. Антонюк
Поляки в Україні	О. Антонюк
Популяція етнічна	М. Головатий
Потреби етнічні	М. Головатий
Почуття	М. Головатий
Примордіалізм	О. Антонюк
Просвітництва епохи етнополітична думка	О. Антонюк
Протокол	В. Захожай
Прудонізм	В. Захожай
Психічний склад етносу	О. Антонюк
Психічний склад нації	М. Головатий
Психодіагностика	М. Головатий

## Р

Рада Європи (РЄ)	О. Антонюк
Рамкова конвенція про захист національних меншин	О. Антонюк
Раса	М. Головатий
Раса людини	Г. Щокін
Расизм	А. Черній
Реєміграція	О. Антонюк
Реідеологізації теорія	М. Головатий
Релікти етнічні	А. Черній
Рівновага соціальна	М. Головатий
Росіяни в Україні	О. Антонюк
Румуни в Україні	О. Антонюк
Русифікація	М. Головатий
Рух етнічний	М. Головатий
Рух прихильників миру	М. Головатий

## С

Самоідентифікація етнічна	М. Головатий
Самосвідомість етнічна	А. Черній
Самосвідомість національна	М. Головатий
Світовий конгрес українців (СКУ)	О. Антонюк
Сегрегація	О. Антонюк
Сепаратизм	О. Антонюк
Сепарація	О. Антонюк
Середніх віків етнополітична думка	О. Антонюк
Симбіоз	А. Черній
Соборність	А. Черній
Соціалізація	А. Черній
Соціальна психологія	М. Головатий
Соціальна установка	М. Головатий
Соціальний стереотип	М. Головатий
Спілкування міжнаціональне	М. Головатий
Спільнота етнічна	М. Головатий
Спільнота метаєтнічна	М. Головатий
Статус особи етнічний	М. Головатий
Суб'єкти та об'єкти етнополітики	О. Антонюк
Субетнос	О. Антонюк
Субкультура	М. Головатий
Суверенітет	А. Черній
Суперетнос (метаєтнічні спільноти)	Г. Щокін
Східна українська діаспора	О. Антонюк

## Т

Татари	А. Черній
Територія етнічна	М. Головатий
Титульний етнос	О. Антонюк
Толерантність етнічна	О. Антонюк
Тоталітаризм	А. Черній
Тотемізм	М. Головатий
Традиції	М. Головатий
Трипільська культура	М. Головатий

## У

Угорці в Україні	О. Антонюк
Українська діаспора	О. Антонюк
Українці	О. Антонюк
Універсали Української Центральної Ради	О. Антонюк
Унітарна держава	М. Головатий
Унія	М. Головатий
Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ)	М. Головатий
Установка національна	М. Головатий

## Ф

Фанатизм	М. Головатий
Фашизм	О. Антонюк
Федерація	М. Головатий
Формування етнополітичної думки в Україні у другій половині ХІХ–ХХ ст.	О. Антонюк
Формування націй	М. Головатий

## Х

Характер	М. Головатий
Християнство	М. Головатий

## Ц

Центральна Рада (Українська Центральна Рада)	О. Антонюк
Церква державна (церква, підпорядкована державі)	М. Головатий
Церковна влада	М. Головатий
Цивілізація	М. Головатий

## Ч

Честь національна	В. Захожай
-------------------	------------

## Ш

Шовінізм	А. Черній
----------	-----------

## Я

Язичництво, поганство	В. Ятченко
-----------------------	------------

The dictionary contains the most frequently used ethno-political terms developed by the domestic and foreign science. The terms are presented in a comprehensible form, for the most part, defined by the authors themselves with references to the used sources.

The dictionary is designed for students, scholars, political and public figures, for all who are interested in the ethno-political problems.

*Науково-популярне видання*

**АНТОНЮК** Олександр Васильович  
**ВОЛОБУЄВ** Віктор Ілліч  
**ГОЛОВАТИЙ** Микола Федорович та ін.

**МАЛИЙ ЕТНОПОЛІТОЛОГІЧНИЙ  
СЛОВНИК**

*Popular Scientific Publication*

**ANTONIUK**, Oleksandr V.  
**VOLOBUYEV**, Victor I.  
**HOLOVATYJ**, Mykola F. and others

**THE SMALL ETHNOPOLITICAL  
DICTIONARY**

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*  
Редактори *А. П. Дупляк, Т. Д. Станішевська*  
Коректор *Т. К. Валицька*  
Комп'ютерне верстання *Г. М. Перечинська*  
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 23.05.05. Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.  
Ум. друк. арк. 23,22. Обл.-вид. арк. 30,74. Тираж 3000 пр. Зам. 5-185

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)  
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру  
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"  
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4